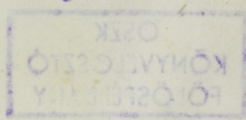

8/2135

g./i.w.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL ÉS LÓNYAY MENYHÉRT.

4/3

UJ FOLYAM.

VI. KÖTET.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1866.

1917. 11. 14.

OSZK
KÖNYVELŐSZTÓ
FŐLŐSÉLÉNY

BUDAPESTI SZEMLE

NYOMDASZATI ÉS KÖNYVNYOMDASZATI

CSENGERY ANTAL & LÖNYVAY MENYHÉRT

[Handwritten signature]

UJ FOLYAM

NY. KÖNYV

23673 7

OSZK Könyvtár

NYOMDASZATI

1908

A LEGUJABB ÚTAZÁSOK

ÉS

FÖLFEDEZÉSEK.

ÁFRIKA *). — II. DÉLI ÁFRIKA.

Livingstone: Missionary Travels and Researches in South Africa, etc. London, 1857; u g y a n a z: Narrative of an Expedition to the Zambezi and its Tributaries and of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa, London, 1865; M a s o n: Zululand, a mission tour in South Africa, London, 1862; A n d e r s s o n Ch. J.: The Okavango river; a narrative of travel, exploration and adventure, London 1861; B a l d w i n: African Hunting, from Natal to the Zambesi, lake Ngami, Kalahari, from 1852 to 1860, London, 1862; B a i n e s: Exploration in South- West Africa, being an Account of Journey in the years 1861 and 1862 etc. London, 1864; D u C h a i l l u: Explorations and Adventures in equatorial Africa, London, 1861; R i c h. B u r t o n: Abbeokuta and the Cameroon mountains, London, 1863.

Déli Afrika egy egyenlő szárú háromszöghez hasonlít, melynek talpa az egyenlítő, csúcsa a Jóremény foka. Körvonalaiban nem találunk oly megszakadásokat, bevágódásokat, milyenek p. o. Európát jellemzik, melyek a tengert a szárazföld belsejébe eresztik, s ekkép a partok fejlődését megnyújtják, a föld és tenger érintkezéseit szaporítják s a közlekedést könnyítik. Szigetövel sincs környezve, mely a tengeri közlekedést előmozdítaná. Foly-

---

*) Lásd az első közleményt: Új folyam, V. kötet 65 s. köv. lapjain.
S z e r k.

tonos, zárkózott tömeg, melynek belsejébe csak lassan és nehezen lehet eljutni.

A Jóreménység fokát képező gránittömegetől kezdve déli Afrikát három hosszúsági övre oszthatjuk, melyek saját földirati és népszerű jellegek által különböznek egymástól. Keleti öve hegyes, erdős; csipkés partjait a legpompásabb növények ékesítik, völgyeit számos vízfolyás öntözi, rendszeren járó esők táplálják vízrányait. Az embereken is, kik ez áldott vidékeket népesítik, meglátszik a gazdag természet befolyása; magas termetűek, szép alkatiak, tevékenyek, erélyes és bátor lelkűek.

Hol a keleti hegységek végső hullámai lesimúlnak, ott a közepső öv kezdődik; ez egy nagy síkság, melyet csak itt-ott szakasztanak meg egyes emelkedések. Rajta csak gyéren találkoznak források és vízerek, s ezek is gyakran kiszáradnak, mert az esők igen rendetlenül járnak, s hónapokig, sőt évekig is elmaradnak. Gabnát és egyéb európai növényt csak oly vidékeken lehet termesztetni, melyek aránylag nedvesek, vagy mesterségesen öntözhetőek. Ez övnek népei minden tekintetben alábbvalók, mint a keleti öv lakosai, jóllehet arczvonásaikra nézve ezekhez hasonlítanak, de testileg és lelkileg gyengébbek.

A nyugati öv nagy részben olyan mint az előbbi, úgy domborzati mint égalji viszonyaira nézve, de az Atlanti tenger felé mind változatosabb alakzatú, magasabbra emelkedik s egyes sziklakúpokkal és szaggatott hegylánczokkal van megrakva. Amde az ég csatornáit ott is ritkán nyílnak meg, s partszegélye egészségtelen. Ez övbe esik a terjedelmes K a l a h a r i sivatag és pusztája, melynek nagy része sűrű gyepvel van fedve, jóllehet igen kevés forrás bugyog rajta s egy vízfolyás sem öntözi. Azonban felső földrétegei a vizet át nem eresztő talajon települvén, néhány lábnyi mélységben a földár láthatlan vízmedenczék képez, melyek nyirkossága a növényzetet táplálja.

A három öv éjszakra menve, mindinkább kiszélesedik félig nyílt legyező alakjában. A nyugati öv odább éjszakra olyanná válik, milyen a keleti, a közepső öv pedig lassankint magasabbra emelkedik. Ebből következik, hogy közép Afrika egy roppant felsík, mely középe táján kissé be van horpadva egész hosszában. E belső, éjszokról délre elnyúló mélyedménynek két oldala széles hegysorokra támaszkodik, melyek egyremásra 5000 lábnyira emel-

kednek a tenger fölé. Speke azért Afrika azon részét, mely az egyenlítőtől délre esik, egy felfordított tányérhoz hasonlítja, melynek közepe kissé homorú. Ezen domborzati viszonyok föltételezik déli Afrika sajtószerű vízrendszerét. A középső mélyedmény vonalában kisebb nagyobb állóvizek vannak, melyek többnyire hosszasan nyúlnak el. Ugyancsak azon belső mélyedményben számos folyóvizek gyűlnek egybe, melyek a párkányhegységek résein áttörvén, az egyik és másik oldalon a tenger felé ömlenek. Hajdan alkalmasint az egész belső horpadás egy nagy vízmedence volt, mely a föld emelkedése következtében legnagyobb részt lecsapolódott és szárazzá lett, s mely talán idő jártában egészen ki fog száradni. A Zambézitól délre található tavak mind nagyon sekélyek, s a bennszülöttek állítása szerint mindinkább apadnak. Sokhelyütt sóstócsák és sókéreggel borított mezők vannak, melyek egykori vízmedenczék maradványai.

Áfrika déli csücskét a portugálok már 1486-ban érték el Diáz Bertalan vezérlete alatt; 1498-ban Vasco de Gama alatt azt is megkerülék és keleti partjait éjszak felé Mozambik, Mombasz és Melindáig követvén, onnan Kelet-Indiába evezének. Azután csakhamar mind nyugati mind keleti partjain egyes vidékeket megszállván, kereskedelmi telepeket és gyarmatokat szereztek. Nyomukban a hollandiak jártak, kik 1652-ben a Jóreménység fokának környékeit szállák meg. Mindazáltal déli Afrika belső területei a legújabb időig egészen ismeretlenek voltak. A portugálok csak aranyat és rabszolgákat hajhásztak, s ha néha tettek is egyes kirándulásokat a beljebb eső tartományok kikutatása végett, azoknak eredményeit gondosan eltitkolták. A hollandiak se sokat törődtek a földrész belsejének kikutatásával; különben is az Orániai folyó mellékein elterülő sivatagok visszariasztották őket. Más szellemet vittek oda az angolok, midőn a Fokgyarmatot a hollandiaktól elfoglalák. Csakhamar a gyarmat éjszakai határait az Orániai folyóig terjeszték ki. A hollandi származású földmivelők (borek) nagy része nem akart az angoloknak hódolni, s odahagyván a gyarmatot, az Orániai folyó forrásvidékén meg a Vál folyó mellékein két független köztársaságot alapítanak; az egyiket Orániai köztársaságnak vagyis Szabadállamnak, a másikat Válon túli köztársaságnak nevezik. Végre az angolok a keleti partvidéken a kafferek országában egy külön gyar-

matot alapítottak, melyet *Natal*-nak neveznek, s mely a tengertől a Fehér hegyekig terjed és gyors virágzásnak indult.

Az európaiak bejövetele előtt azon területeket a *hottentotok* és *becsuanak* birták. A hottentotok nevezetesen a mostani Fokgyarmat területén tanyáztak; most onnan már-már végkép kipusztultak; nemzetök némely töredékei még függetlenek, pl. a *namakuk*, kik az Orániai folyó torkolatának környékein tanyáznak; a *korannak*, kik a Vál folyó bal partján élnek; s a *bushmanok* (erdei lakosok), kik most leginkább a Kalahari pusztában barangolnak. Az Orániai és Zambézi folyók közötti nagy területet a becsuana nemzet népesíti, mely Afrika legszebb s legértelmesebb népei közé tartozik. Három fő ágra szakad: a *zulukra* vagyis *kafferekre*, a *basszutókra* és *bakalaharikra*. A *zuluk*, kiket az arabok neveztek el *kafiroknak*, azaz hitetleneknek, a keleti övet népesítik s részint már a Zambézi éjszaki oldalán is elhatalmasodtak. A *basszutók* leginkább a középső övnek tartományaiban élnek s néhány év óta kivált a hollandi származású *böerek* által üldöztetnek. Végre a *bakalaharik*, kikhez a *damarák* is számíttatnak, nyugat felé az Atlanti tengerig vannak elterjedve. Mindenik ág ismét számos külön népségre oszlik, melyek saját szójárás, szokások, arczvonások, bőrtük színezete, fogaik mesterséges alakítása, hajuk viselete, s külön tánczaik által különböznek egymástól. Mindezen népségek eltérnek a tulajdonképi *négerektől*, kik általában véve a Zambézi folyótól éjszakra lagnak s Afrika középső részeit az egyenlítő mindkét oldalán népesítik.

E rövid vázlatban részint már *Livingstone* utazásainak fő eredményeit adtuk elő. Ugyanis déli Afrika szabatosabb kikutatása csak 1840-ben indult meg, s e tekintetben legtöbbet köszönhetünk *Cummingnek* (1843—1848), *Oswell* és *Murraynek* (1849—1851), *Galton*, *Gassiot* és *Anderssonnak* (1851 óta), *Moffatnak*, ki *Mozelekatze* birodalmát látogatta meg és *Kurumanban* sok évig mint *missionárius* működött; mindenek fölött pedig *dr. Livingstone Dávidnak*. Ennek első utazásai megelőzik ugyan azon időszakot, melyet értekezésünk tárgyául kitűztünk, mindazáltal azokra is ki kell terjeszkednünk, minthogy a legfényesebb eredményekkel jártak s a későbbi utazásoknak alapjául szolgáltak.

1) Livingstone első útazásai.

Dr. Livingstone Dávid Skótországbán született; 10 éves korától fogva Glasgow mellett egy gyapotgyárban dolgozott mint közönséges munkás. Nappal a gyárban dolgozott naponként 12 órát, éjjel virrasztott s a latin és görög nyelvet tanulgatá és a remek írókat olvasgatá. Szüléitől megedzett jellemet, szigorú erkölcsöket és benső vallássosságot öröklött. Tizenegy évet töltött a gyárban, azután vallásos érzelmei által ösztönöztetve eltökélte magát, hogy életét az emberi nyomor enyhítésének szentelje. Sinában óhajtja a hitet hirdetni, s azért az orvosi tudományokba avatja be magát, hogy mint orvos is működhessék. Glasgowban megnyeri az orvosi oklevelet, de a háború, mely épen akkor Nagybritania és Sina között a mákonykereskedés miatt kiütt, megakadályozza Sinába való útazását. Tehát a londoni missionarius társaságnak ajánlja fel szolgálatát, s az déli Afrikába küldi. Livingstone e szerint 1840-ben Afrikába úszik; a Fokvároshól csakhamar az Algsa öbölbe, onnan pedig Kurumanba megyen, mely akkor déli Afrika belsejében a legtávolabbi missionarius telep volt, s melyen Moffat működött. Onnan másod magával Szecselét, a bakuenák főnökét keresi föl, kit Szokuane nevű vidéken talál; visszatérvén Kurumanba, három hónapot ott tölt, azután Lepolele (Litubaruba) nevű vidéken vonja meg magát, s félévig egészen elszakadva az európaiaktól, egyedül a becsuanák bakuena nevű népségével társalkodik, hogy ennek nyelvét, szokásait, eszejárását, törvényeit alaposan megtanulhassa.

Ekkép elkészülvén, éjszak felé tesz egy kirándulást s meglátogatja a bakatlákat, hamangvatókat és malakákat s közel jut a Zuga folyóhoz és Ngámi tavához (1842). Kuramanba visszatérvén, podgyászát Lepolelebe akarja szállítani, hol új missionarius telep felállítására szemelt vala ki egy alkalmas helyet. De időközben a barolongok kiüzték onnan a bakuenákat. Tehát más vidéket kell a letelepedésre keresnie. Előbbi útját gyalog tette vala, most ökörháton teszi meg az első nagyobb kirándulását. Egy szép völgyet talál, melyet Maboczanak neveznek. Csak egy baja van, t. i. oroslányok pusztítgatják. Livingstone legott a benszülöttek kíséretében fölkeresi az oroslányokat; egy árnyékos dombon találják

őket; Livingstone az egyiket elvétí, a másikat mindkét csöve golyójával találja, de mielőtt puskáját újra megtöltheti, a sebesült-oroszlány megrohanja, földhöz vágja, összezúzza karját s 11 sebet ejt rajta fogával. Mindazáltal kiereszti prédáját, s Livingstone életben marad. Az oroszlányok odahagyják a völgyet, de rémitő szárazság látogatja meg, s Livingstone kénytelen letelepedési szándékával fölthagyni, s odább éjszaknyugatra Kolobengbe költözni, mely helység egy kis folyó mellett terjed el, a Kalahari puszta szélén. Ott épít magának egy házat s rendez egy kertet. Hat évet tölt Kolobengben, oktatta és gyógyította a benszültötteket, mivelve a földet, s üzve minden mesterséget; mert a vad népek között tartózkodó híthirdetőnek csakugyan ezermesternek kell lennie. Munkáiban és gondjaiban híven osztozik felesége, ki Moffat leánya volt s Áfrikában született. A népség főnöke Szecsele igen fogékony embernek mutatkozott, az olvasást igen hamar megtanulván, szorgalmasan olvasgató a szentírási könyveket. Azután a keresztséget is fölvette. Népe hallgatta ugyan a doctor tanításait és prédikációit, de ősi babonáját nem akarta elhagyni. Egy nap Szecsele ekkép szólt a doctorhoz: „Azt képzeli-e magának-hogy alattvalóim áttérítésében az ige egyszerű hirdetése által fog boldogulni, holott én magam csak fenyegetés által nyerhetek tőlük valamit? Ha megengedi, előhívom majd főbb embereimet s egy orrszarvú bőréből vágott korbáccsal egyszerre áttérítjük a hitre“. De Livingstone megmutatá neki, hogy a kényszerített áttérés nem használ semmit. Példás életének és fáradhatlan oktatásainak mégis volt némi sikere. A benszültöttek szerették és tisztelték. Azonban rettentő szárazság látogatta meg az egész vidéket. Minden forrás és vízer kiszáradt, s a vetések kiszültek. Nagy inség támadt. Végre 1852-ben a bóerek megtámadták Kolobenget s földig leronták, Livingstone házat és jószágát se kimélték meg. E körülmény arra bírta Livingstonet, hogy azon vidéket végkép elhagyván, életét Afrika kikutatásának szentelje.

Kisebb kirándulásokat Kolobeng környékére már azelőtt is tett vala; most a Ngámi tavának és az ettől éjszakra levő tartományok fölkeresésére indult el, melyek természeti gazdagságát a benszültöttek nem győzték dicsérni. Tehát 1849 junius elsején Oswell és Murray társaságában útra kelt egy nagy szekeren. A déli Áfrikában használt szekerek valóságos mozgó házak. Erő-

sen építvék, hogy a legnagyobb rázkódásokat és zökkenéseket is megállhassák, magasak és nagy kerekeken járnak, hogy a több lábnyi mélységű folyókon is lehessen baj nélkül átkelni, igen szélesek és hosszúk, hogy könnyen föl ne fordulhassanak, s elég terjedelmesek, hogy rajtuk minden szükséges házi bútor és konyhai szerszám s több hónapra való eleség elférjen. Ily szekérbe 4—5 pár ökröt fognak; szörnyű lassan lehet csak előremozogni, minden pillanathban meg kell állani, majd az utat elálló fákat kell megnyesni vagy kivágni, majd a mélységeket betölteni, majd az emelkedéseket egyengetni, majd a posványok és folyók mélységét méregetni s alkalmas révet keresni. Estve kifogják az ökröket és legelőre eresztik; vagy tüzet raknak, hogy a ragadozó állatokat elriaszassák; de gyakran megesik, hogy az őrszemek álomba merülnek s a tűz elalszik, s hogy ekkor a vadállatok megtámadják az ökröket és felfalják vagy szétgrasztják. Reggelre kelve a szétfutott marhát mindenfelé keresni kell, s gyakran egész nap telik bele. Mindazáltal, Livingstone szerint, ezen utazási mód a legkényelmesebb déli Afrikában; az utazónak elég ideje van, a bejárt vidéket szemügyre vonni, minden nevezetes dolgot följegyezni, s végre a szekerek oly szembeötlő nyomokat hagynak, hogy könnyen rájuk található.

Hogy a Ngámi tavához jusson, kénytelen volt a Kalahari sivatag éjszaknyugati részén keresztül utazni. Ez azonban nem oly rettentő kopár és rideg, mint közönségesen vélték; többnyire gyepvel és kúszónövényekkel van fedve, s különböző gumós növények is találkoznak, melyek gumói embernek és állatnak táplálékul szolgálnak. A bensülöttek igen jól tudják a föld alatt rejlő gumókat fölkeresni. Az esős évszakban bizonyos tökfajok is teremnek a pusztán, melyeket állatok és emberek egyaránt szeretnek.

Livingstone egyenest éjszakkal tartott, egy kiszáradt folyómedret követvén. A táj nagyon egyforma, úgy hogy a kalauz is gyakran eltévesztette az ösvényt, mely valamely forráshoz vagy vízmedenczéhez vezet. De valahányszor orrszarvút, bivalyt vagy gnút láttak, bizonyosak lehettek benne, hogy a közelben van, mert ez állatok mindig a víz közelében tartózkodnak. Egy hónapi utazás után egy nagy tömezőre bukkantak, azután nem sokára egy szép folyóhoz, a Zugához jutának, mely a Ngámi tóból

foly ki. Ott találták először az óriási baobab fát, továbbá a mosomát, melyből a benszülöttek nagy sajkákat készítenek, a mozoniát, mely lombozatára a narancsfához, alakjára a cziprus fához hasonlít, stb. A Zága bővelkedik halakban, s a partjait népesítő bajejék halból élnek, s ezért utálatosak a becsuanák előtt. A bajejék igen békés indulatúak, fegyverök sines.

Útasaink a Zuga bal partját követvén s egyik mellékvízén, a Tamunaklén átkelvén, végre a Ngámi éjszakkeleti végéhez jutának, mely a déli szél 20° 30' alatt fekszik, 2500 l. (mások szerint 3700 l.) magasságban. Három oldalról a Kalahari sivatag környezi, éjszak felé egy termékeny vidék terjed el, melyet a tóba ömlő Ambarrah s a Zambézi néhány mellékvize öntöz, melyekbe mindkét oldalról kisebb nagyobb vizek ömlenek. A Ngámi tava Livingstone által fölfedezettvén, egy ideig az európai származású utazók és vadászok egyik fő czélpontja volt déli Áfrikában. Maga Livingstone 1850-ben másodszer látogatá meg, még pedig felesége, három gyermeke és Szecsese főnök kíséretében. 1851-ben pedig Oswell társaságában megkerülé keleti oldalát, s a makololók főnökéhez utazék, ki Linyantiban székelt s ki őt magához kéréte vala.

A Ngámitól éjszakra eső tartományokban csak egy ellensége van az utazónak, s ez egy darázs vagyis inkább légy, melyet a belföldiek ezé ezének, a tudósok pedig glossina morsitansnak neveznek. Csipése oly mérges, hogy a marha, ló és kutya megdöglik tőle; de az öszvérnek, szárnak, kecskének s a vad állatoknak nem árt; az embernek is csak viszketést okoz. Livingstone sok kerülést tett, hogy azon vidékeket, melyekben a ezé ezé honos, kikerülje, mégis 43 ökre veszett oda. Végre a Csobe folyót éré el, s ennek partján fölfelé menvén, Linyantiba érkezék, mely a déli szél. 18° 17' s a keleti hossz. 21° 30' alatt fekszik, s melyben vagy 7000 ember lakik. Szebituane, a makololók fejedelme, akkor Nalieleben tartózkodott, mely vagy 12 mérföldre odább éjszakra van. Értesülvén Livingstone megérkezéséről, rögtön visszatért Linyantiba. Livingstone eléje ment s a Csobe egyik szigetén találkozék vele: Szebituane nagy ünnepélyességgel fogadta, s fölhívá, hogy telepedjék le ott, a hol neki legjobban tetszik. A becsuanák földéről került vala a makololók közé, s erélyessége által sikerült neki a Zambézi két oldalán messzire kiter

jedő birodalmat alapítania, melyben a makololók uralkodtak. De kevéssel Livingstone megérkezése után meghalt, s birodalmát leányára, Mamokizanéra hagyta, ki szintén barátságos indulattal volt a doctor iránt. Ez tehát folytatván útját, 1851 június 30-án Szesékét érte el, mely helység a Zambézi folyónál, a déli szél. $17^{\circ} 31'$ s a keleti hossz. $22^{\circ} 53'$ alatt fekszik. Ott megfordult s meggyőződén, hogy tervezett útazásait családjával együtt meg nem teheti, a Fokvárosba ment, hogy családját Európába küldje. Két hónapig ott mulatván, a csillagászati észlelésekben gyakorolta magát s további útazásaira készülődék.

Azután 1852 június 1-jén ismét útra kelt. A Fokgyarmaton s Kalahari sivatagon áthaladván, s a Ngámi tavát nyugatra hagyván, 8 hónap alatt Linyantit éré el. Ekkor már a makololók fejedelme Szekeletu volt, kinek javára Mamokizané lemondott vala az uralkodásról. Szekeletu egy 18 éves, jószívű és értelmes ember volt, s mindenkép előmozdítá Livingstone törekvéseit: Afrika belséjét közvetlen összeköttetésbe tenni úgy a nyugati partjait mosó Atlanti, mint pedig a keleti oldalán elterülő Ind tengerrel. Igen jól belátta, hogy az egyenes közlekedés a két partvidékkel a makololókra nézve nagyon hasznos lesz; most az országukat meglátogató üzereknek potom áron adták el terményeiket, nevezetesen az elefántesontot, a szöveteket s általában az európai készítményeket pedig igen drágán kellett megfizetniök. Nemrég néhány arab kereskedő fordult meg nálok, kik a rabszolgakereskedést igyekeztek meghonosítani, melytől eddigelé a makololók meg voltak kimélve és melyet utáltak. Egy nemzeti gyűlésben (pitszo) jóváhagyták a doktor tervét s elhatározták, hogy öt 27 makololó kísérje. Livingstone tehát az esős évszak kezdetén 1853 november 11-én útra kelt Loanda felé. Szekerét podgyászának egy részével Linyantiban hagyá, magával a legszükségesebb dolgokat vivén. Csolnakon ment, követvén a Csohe folyót, mely éjszakkeletre tartván, a Zambézival egyesül. Azután a Barotsze völgyet, melyben nem fordul elő a ezézés, éjszakraól délre átfutó Liambáj vagyis Zembézi folyón fölfelé ment odáig, hol beléje az éjszaknyugatról jövő Liba ömlik. Minél tovább éjszakra jutott, annál bujább növényzetet talált. A völgy két oldalán szép erdőségek vannak, közepett magas füvel benőtt lapály terül, melyen mindenféle vadállatok legelnek. A Zambéziben sok krokodil, viziló és hal, part-

jain s a környező erdőkben sok mindenféle madár tartózkodik. Sokkal sűrűbb népesség élhetne az áldott völgyben, jóllehet a kisebb nagyobb helységek száma nem csekély.

Lassan ment a csónakázás a folyón fölfelé; helyenként egy-egy rohanat vagy csekélyszerű vizesés bajossá vagy lehetlenné teszi a felhajózást. Az utazás azért is lassú volt, minthogy a kíséret egy része a parton hajtá fölfelé a teherhordásul és eleségül szolgáló ökröket. December 17-én Libontát érek el, mely a makololók birodalmának ez irányban utolsó helysége. Egész odáig útasaink semmiben se tapasztaltak szükségét; a lakosok mindenütt nagy vendégszeretetet tanúsítottak irántuk, adván nekik ökröket, zöldséget és mindenféle gyümölcsöt. Odább éjszakra Londa ország terjed el, melynek népei a Magyar László által megismertetett Kabebében székelő muata-janvónak vagyis matiamvónak vannak alávetve, tehát a móluva birodalomhoz tartoznak. Livingstone bátran átkelt Londa határain s nemsokára s Liba folyó torkolatát éré el. A Zambézi felső szakaszában keletről nyugatra foly s csak ott fordul délre, hol a Liba folyót veszi föl. Livingstone Angola felé akarván utazni, megvált a Zambézitől s az éjszaknyugatról jövő Libán ment fölfelé. Londában először egy aszszony főnökkel, Manenkóval találkozék, ki őt nagybátyjához Sintéhez útasítá, hogy tőle engedélyt kérjen útja folytatására. Sinte ünnepélyesen fogadá őt s megadá neki az engedélyt az utazásra. Ez igen sok bajjal járt. Az ország bővelkedik kisebb nagyobb folyókban, melyek az esős évszakban kiáradnak. Pedig épen akkor állottak be a folytonos esőzések, melyek következtén csaknem az egész föld elöntetett. Livingstone ökörháton folytatá útját, de váltólázban szenvedvén, annyira elgyengült, hogy alig bírta az ökröt megülni. Nagy ügygyel hajjal eléré Katenát s azután a kis tavat, melyet Dilolónak neveznek, s mely a déli szél. $11^{\circ} 40'$ s a keleti hossz. $20^{\circ} 7'$ alatt fekszik. E tó környékén a nevezetes vizválaszték nyúlik el, mely az Atlanti tengerbe szakadó Kongo s az Ind tengerbe ömlé Zambézi folyamok vízrendezetét különíti el egymástól. Livingstone csakhamar a Kazai (Kazéje, Kaszábi) folyót is eléré, mely Kongo egyik legnagyobb mellékvíze. Azután a Kungo vagyis a Kongo gyönyörű völgyébe jutott, mely délészaki irányban terjed el. E folyón átkelvén, azon területre jutott, mely névleg a portugalok uralkodása alatt áll. Kasszandsiban érte az

első portugál várost, mely csak vagy 40 házból áll. Bevonulása igen szegényes volt; megtörődve az út fáradalmaitól és láztól, kifogyva minden szükségletből, elrongyolt öltözettel olyan állapotban volt mint az, ki örül, mikor fogságba viszik, mert legalább hajlékot és eledelt kap. Szívesen követé azért az embert, ki őt Kasszandsi parancsnokához kísérte. Ez megolvastván útlevelét, magánál tartá vacsorára, s azután egyik vendég, Neves kapitány, magához vevé szállásra és igen barátságos vendégszeretetben részesíté. Új ruhát adott neki s 27 utitársáról is gondoskodott nagylelkűen. A helység összes lakosai nagy érdekeltséggel viseltettek a jövevény iránt, noha nem tudták, hogy mint vélekedjenek róla. Livingstone két hétig maradt Kasszandsiban, azután folytató útját, s 1854 május 31-én Loandába érkezék. A portugál kereskedők és tisztviselők mindenütt nagy szíveséget mutattak iránta és makololo kísérei iránt. Ezeknek bő alkalmok volt tapasztalni, hogy országukra nézve a közvetlen közlekedés a tengerparttal ugyan csak hasznos volna. Idejüket Angola fővárosában, Loandában, oly jól tudták felhasználni, hogy egy kis pénzt szereztek, melyen mindenféle veteményt és gyümölcsmagot vettek, hogy azt hazájokban termesztthessék.

Livingstone 4 $\frac{1}{2}$ hónapot töltött Angolában, hogy egészségét helyreállítsa. Azután újra felkerekedék, hogy Afrika szívéből a keleti partokra utazzék. A loandai kereskedők mindenféle kereskedési czikkeket adtak össze s ezeket két számarra rakták, ajándéku Szekeletúnak, kinck a városi hatóság egy lovat és ezredesi egyenruhát is küldé; a püspök egy ajánló levelet ada Livingstonenak a mozambiki hatóságok számára.

Livingstone september 20-án indult el Loandából; Lingantiba, egészben véve, ugyanazon úton ment, melyen jött, vala. Most egészségesebb levén, jobban kutathatta ki az országot, mint az előtt. Arra még nem járt vala fehér ember; a feketék tehát bámulattal és rettegéssel nézték az idegen útast. Kivált a nők és gyermekek halálos félelembé estek a fehér ember látásán. Kertjeik sövénye mögé vonulva lesték őt, s mikor megpillanták, nagy sikoltással gúnyhóikba szaladtak. A gyermekek majdnem elájultak a félelemtől, mikor a fehér emberrel az úton találkoztak. A kutyák is megálltak, s midőn feléjük közeledett, úgy szöktek előle, mint ha orosz lány elől menekülnének. Szamarat se láttak vala még

azon vidéken, tehát a két szamarat is nagyon rettegték, s ordításuk mindenütt halálos félelmet okozott. Útasaink végre a makololók birodalmát érték el, s útazásuk most diadalmenethez hasonlított. A helységek lakosai eléjük mentek örömujongatásokkal, mert mindnyájan azt hitték vala, hogy útjokból nem fognak többé megérteni. A kérdezősködéseknek és felelgetéseknek nem volt végök hosszuk. Libontában egyik makololo útitárs, Pitszane, ki legékebben tudott szólni, egy álló óráig mesélt az összegyűlt sokaságnak a csodálatos dolgokról, melyeket az úton s a partvidéken láttak vala. Útközben elosztogatták ismerőseiknek a veteményeket és magokat, melyeket Loandából hoztak. 1855. october havában Linyantiba érkeztek. Szekeletu ünnepélyes gyűlésben bevét az ajándékokat, melyeket neki a loandai kormány és kereskedők küldtek, s Pitszane ez alkalommal megint egy hosszú beszédet monda, melyet azzal fejezett be: hogy tovább nem mentek s többet nem láttak, annak csak az az oka, mivel a világ végéhez jutottak vala.

Livingstone megpihenvén Linyantiban, útja folytatására készült. Szekeletu most még inkább igyekezett terveit előmozdítani. Rendelkezésére 140 makololót adott, kik különböző foglalkozásaik és földadataik szerint meg annyi külön csapatra voltak osztva. 1855 november 3-án kerekedének föl s a Zambézit azon nagy szerű zuhatagokig követték, melyeket a makololók Mozioatunyanak neveznek. Azután a folyót a hegyek miatt nem követhetvén, egy kerülést tettek éjszakra s a batokák országán keresztül haladván, a Kafue folyóhoz jutának, mely a Zambéziibe ömlik. Most ismét ennek völgyén haladtak előre s nemsokára Zambo om-ladékaik és Tete portugál várost érik el. Livingstone itt hagyván makololo kísérőit, maga csolnakázott lefelé a Zambézin s 1856 május 20-án Kilimanébe érkezék, honnan július 12-én Angliába hajózott.

Livingstone tehát az első európai ember, ki déli Áfrikán egész széltében átútazott, még pedig a déli szélesség 8-ik és 20-ik fokai között. Időről időre Angliába küldött előleges tudósításai s azután áfrikai működésének és útazásainak összefüggő elbeszélése méltán nagy figyelmet gerjesztettek. Ezzel Áfrika nagy részéről föllebbenté a fátyolt, mely azt oly sokáig eltakarta vala. Ember szerető szive, vallásos kedélye és igazságos volta nagyon elűtnek

ama fenhéjazó gögtől és megvetéstől, melyet sok európai s kivált sok angol utazó az áfrikai benszülött népségek megítélésében tanúsít. Erősen kárhóztatja a bóerek kegyetlen eljárását az afrikai népségek iránt; az angol telepítvényesek politikáját se dicseri. Minden alkalommal rámutat a káros befolyásra, melyet az európai telepítvényesek és üzérek erőszakoskodásaik, csalfaságaik, a szeszies italok elterjesztése által stb. az áfrikai népségekre gyakorolnak. Kivált a gyalázatos rabszolgakereskedés, melyet az európai és arab üzérek egyaránt élesztnek és terjesztenek, mindenütt rettenetes vérengzést és pusztulást okoz s végkép megmértelyesíti a benszülöttek erkölceit.

2. Livingstone második nagy útazása.

A Ngámi tavának s a makololók és balondák jól öntözött országainak s a Zambézi termékeny mellékeinek fölfedeztetése előtt Európában csaknem általán azt vélték vala, hogy déli Afrika belseje túlnyomólag terméketlen és népetlen homok sivatagokból áll. Livingstone tudósításaiból láttuk, hogy e képzelet egészen hamis volt, hogy déli Áfrikában sok népes, szép és termékeny terület van, melyeken rengeteg erdőségek buja rétségekkel és viruló völgyekkel váltakoznak. Barth, Baikie, Krapp, Rebmann, Galton, Burton, Speke és mások a földrész más vidékeire vetettek új világot, s a gyanított víznélküli sülevényes sivatag helyett Afrika egyik szélétől a másikáig jól öntözött területek, nagy édesvízi tavak, forró nedves alföldek, nagy hegységek, magas hágók s változatos felöldek merültek fel.

Livingstone angol konzul méltóságával felruháztatván, 1858-ban a brit kormány által küldeték Áfrikába azon útasítással, hogy keleti és közép Afrika földirati, ásványi és növényzeti viszonyait bővebben kutassa ki, ismeretségét a benszülött népségekkel szélesítse s igyekezzék azokat arra ösztönözni, hogy földjeiket szorgalmasan műveljék s terményeikért brit készítményeket vevén, Angliával rendes közlekedésbe álljanak. Hozzája csatlakoztak: testvére J á r o l y, dr. K i r k, T h o r n t o n földbuvár és mások.

Livingstone tehát most nem volt többé, mind azelőtt, egy magános szegény útas, ki csak buzgalma által vezéreltetett, csak vad népek főnökeire támaszkodhatott, egyedül ezek nemeslelkűségétől

várta segédforrásait, s egyedül a vadászatból és a belföldiek ajándékaiból tengethette életét. Hivatalos jellemmel volt most felruházva s állami hajón utazék Áfrikába számos kísérettel. Mindazáltal második útazása, mely 1858-tól 1864-ig tartott, eredményeiben nem volt oly fényes és dicső, mint az előbbi; a portugál hatóságok akadékoskodása és kajánsága s a nyomait követő rabszolgakereskedők által szított ellenségeskedések jobbra meghiúsították fáradhatlan törekvéseit.

Livingstone és társai 1858 március 10-én hagyák el Angliát s a Jöreménység fokán néhány napot töltvén, már májusban a Zambézi torkolatához érkeztek. Elsőben is azon folyam deltáját kutatták ki, melynek ágai a déli szélesség 18-dik és 19-ik fokai között szakadnak a Madagaszkar szigetét Áfrikától elválasztó mozambiki csatornába. A delta legéjszakibb ágánál Kilimane portugál város fekszik. Az ottani partvidék alacsony és posványos, rajta manglefa sűrűségek egyes homokfoltokkal váltakoznak, melyek fűvel, kúszónövényekkel és törpe pálmákkal fedvék; a tenger felől bajosan lehet a folyam torkolatait megtalálni. A Kuakuán vagyis Kilimanei ágon kívül a Zambézinek négy torkolata van: a Milambe, mely a legnyugatibb ág, a Kongone, Luabo vagyis Luave, s a Timbve vagyis Muzelo. Ezek közül hajózásra legalkalmasabbnak a Kongonét találta Livingstone. Mikor a folyam meg van áradva, akkor egy természetes csatorna támad, mely a tengerparttal egyenközüleg a mocsárokon keresztül elhuzódik s titkos vízi útul szolgál, melyen az úzerek a rabszolgákat Kilimanéből a Maszanganói és Namearai öblökbe vagy a tulajdonképi Zambézibe szállítják. Sokáig a Kilimanei ágot tartották a Zambézi főtorkolatának, de az rendesen kapcsolatban sincs vele, hanem egy külön folyó szakadék, úgy hogy a Zambézin lefelé Supangáig és Mazaróig szállított árukat emberek által kell a 6 angol mfdre levő azon folyóig hordatni, mely a Kuakua vagyis Kilimanei vízbe ömlik. Csak nagy vizkor telik meg a Mutu csatorna medre úgy, hogy a csónakok a Zambézitől közvetlenül a Kuakuába mehetnek.

A portugál telepek a Zambézi mellékein, Livingstone szerint, igen nyomorúlt állapotban vannak. A tisztavértű portugalok, kik ott mint polgári- vagy katonai tisztek, mint földbirtokosok és kereskedők élnek, kevés kivétellel nagyon tunya, erkölestelen, erélytelen, testileg és lelkileg elfajult emberek, kik a rabszolgaságot tit-

kon és nyilván üzik és előmozdítják, az ottani vidékeket más európaiak elől lehetőleg elzárják, s különösen az angolok törekvéseit a belföldi népekkel becsületes kereskedés megindítására gyanús szemmel nézik és mindenkép gátolják. Még gonoszabbak és kegyetlenebbek a vegyes vérű emberek, kik a rabszolgavadászatok és rablójáratok főindítói és vezérei, s gyakran még a portugál gyarmati kormánynyal is nyílt háborút viselnek, mint Livingstone ott mulatásakor az embertelen Mariano tette. Különben a portugálok hatósága csak addig terjed, a meddig érdeik ágyúi érnek, s a Zambézi jobb partján uralkodó zuluknak vagyis lendíneknek (kafferek) adót kénytelenek fizetni. „A zuluk, írja Livingstone, minden évben fölkeresik Supangát és Szennát, hogy a szokott adót a portugaloctól átvegyék. Szenna kevés vagyonos kereskedői nyögnek a teher alatt, mely leginkább őket éri. Mégis megadják magokat s kiszolgáltatják az adót, gyöngyöket, sárgaréz drótot, s 200 tizenhat rőfnyi vég kártonyt, mert jól tudják, ha az adót megtagadják, háború lesz a következése s mindent elveszhetnek, a mivel bírnak. . . . Supanga környékén az erdőkben gyakori a mokundukundu fa, melynek világossárga fája igen alkalmas a hajóépítésre, s mely keserű orvosságot is szolgáltat a láz ellen; egy kilimanei portugál úr az 1858-ik évre 200 dollárt fizetett a zuluknak, hogy azon fának vágását neki megengedjék; s utódja most 300 dollárt fizet nekik“.

Livingstone és társai 1858 augusztus 17-én Supangát elhagyván, Tetének tartottak. A Zambézi Supangától Szennáig igen széles és szigetekkel van megrakva. Bajos tehát rajta a hajózás. S a gőzös, melyet Livingstone Angliából magával vitt, igen roszúl volt építve. Gépe is rosz volt s felette sok fát emésztett. Három részre lehetett szétrakni, hogy szükség esetében szárazon is leheszen tovább hordani egyik helyről a másikra. „Ránk nézve, mondja Livingstone, a gőz nem volt munkakimélő erő; evezős csónaknak, sőt egy kivájt fatörzsből készült lélekvesztőnek is félannyi bajjal és erőködással annyi hasznát vehettük volna, mint a mi gőzöstünknek.“

Szeptember 8-án Tetébe érkezének s ott találá Livingstone a makololókat *), kik őt elébbi útazásán hazájoktól a keleti part-

*) A délafrikai nyelveken a nemzetiségi nevezetekhez csatolt m a.
BUDAPESTI SZEMLE VI. KÖT.

vidékig kísérték vala el, s kiket Tetében hagyott, midőn Angliába ment, azon ígérettel, hogy majd visszajő s hazájokba visszakíséri.—Mihelyt Livingstone partra szálla s az egybesereglett makololók ráismerének, nagyon megörültek. Sokan meg akarták ölelni, de mások ezt kiálták: „Ne nyúljatok hozzá, mert megpiszkoljátok új ruháját“. Azután elbeszélték neki, hogy harminczan közölök időközben a himlőben meghaltak, miután a teteiek megvarázsolták őket; hat ifjút pedig, kik egy félvérü főnökhöz tánczolni mentek, hogy egy kis eleséget szerezzenek magoknak, azon főnök öletett meg.

Tetétől fölfelé csak a Panda Mokuva dombig hajózható a Zambézi, ott kezdődnek azon zuhatagjai vagyis inkább rohanatai, melyeket a benszülöttek Kebrabaza-nak neveznek. Ezeket Livingstone novemberben látogatá meg s úgy találta, hogy a folyó azon völgyoszorosa néhány mfd hosszú, benne a legnagyobb s legkisebb vizállások közötti különbség vagy 80 lábat tesz. Legnyugatibb szakasza, a Morumbua, legnagyobb eséssel bír, s kis vizálláskor épen nem hajózható. A következő évben a Sire folyón hajózott fölfelé, mely Supanga és Szenna között a Zambézi éjszaki vagyis bal oldalába ömlik. E folyón egyenes vonalban mintegy 100 angol mfdnyire jutott a gőzössel, de ott a déli szél. 15° 55' alatt, körülbelül ugyanazon szélességben, melyben a Kebrabaza rohanatok vannak, felséges zuhatagokra talált, melyek előrenyomulását végkép meggátolták. A Sire folyó ezen zuhatagjait Murchison-ról nevezte el. Hosszúságok több mint 35 angol mérföld, s e darabon a folyó 1200 lábat esik. E szakaszát kivéve, mindenütt hajózható a Sire, a Zambézivel való egyesülésétől fel odáig, hol a Nyassza tóból kiömlik.

E zuhatagoktól útasaink visszatértek Tetébe, de már márcziusban második kirándulásukat tették meg a Sirén. Az említett zuhatagok előtt Csibiza falvánál hagyván a hajót, Livingstone és Kirk néhány makololó kíséretében a Sirva tó fölkeresésére indultak el. Éjszakkéleti irányban egy hegyes vidéken keresztül haladván, sok vesződéssel végre ápril 18-án elérik a tó nyugati part-

---

ba, a, ova, előragok a többest fejezik ki, az arabok ez előragokat va-ra változtatják, makololó, maganya, ajava, batoka, matebele, vabiza, vanyassza stb. tehát tulajdonkép már többest jelentenek, s magyarul így kellene írunk: kololók, nganják, javák, tokák, tebelék, bizák, nyasszák, stb.

jait. A *Sirva* vagy *Tamandua* tó a *Sire* folyótól keletre esik, s a déli szélesség $14\frac{3}{4}$ és $15\frac{1}{4}$ -ik fokai között fekszik, körülbelül 1800 láb magasságban a tenger fölött. Éjszokról délre nyuló hosszukás medenceze; hossza 60—80, szélessége vagy 20 angol mérföld. Környéke igen szép, nem messze dél-keleti partjához a *Milanye* hegyek tornyosúlnak, talán 8000 lábnyira a tenger fölött, nyugati oldalán a 20 és néhány angol mérföld hosszú s 7000 láb magas *Zomba* hegy emelkedik.

E kirándulásból a *Sire* folyón hagyott gőzshöz visszatérvén, a tengerparthoz, a *Kongonébe* hajóztak, hol egy a *Jöreménység* foka felé tartó angol hajó készletéből élelmi szerekkel látták el magokat. Azután ismét a *Sirén* hajóztak fölfelé a *Nyassza* tó fölkérésére. A *Sire* keskenyebb ugyan mint a *Zambézi*, de mélyebb s azért könnyebben hajózható. Igen szép és termékeny, 4—5 földirati mérföld széles völgyet fut át, melyet két oldalán kisebb nagyobb hegyek szegélyeznek; ezek közül a *Morambala* 4000 lábnyi. *Teteje* erdős; a citrom- és narancsfa vadon terem rajta és más hegyeken. A hegy éjszaki tövén hőforrás bugyog. A völgyben s a hegyeken sok manganya helység van, a lakosok gyapotot, rizst, ananászt, kukoriczát, dohányt, tököt stb. termesztének.

Murchison zuhatagjai előtt kiszálltak a gőzsről s a *Sire* jobb partján előre haladván, 1859 szeptember 16-án szerencsésen elérték a *Nyassza* *) tavat. A tó déli vége a déli szélesség $14^{\circ} 25'$ s a keleti hosszúság $35^{\circ} 30'$ alatt fekszik. A *Kazembe* és *Katanga* országokból a tengerpartjára, *Kilva* (*Kilua*) arab s *Iboe* és *Mozambik* portugál kikötőkbe irányzott kereskedés a *Nyassza* tóván és *Sire* folyón megy keresztül; egyedüli czikkei most: rabszolgák, elefántesont, malachit és rézből való ékszerek.

Útasaink ez első alkalommal nem sokáig mulattak a tónál, s visszatértek a *Kongonébe*. Azután 1860 május 15-én *Livingstone* *Tetéből* elindult, hogy a makololókat hazájokba visszavezesse. Eleintén csaknem mindnyájan haza kívánczoltak, de többen időközben megházasodtak s meghonosodtak vala *Tete* környékén. Nehányan még az úton is megszöktek, s utoljára csak hatvanan

---

*) *Nyassza*, *nyandzsa* általában nagy vizet jelent; a *Sirén*nél, a *Ruo* torkolata közelében is van két tócsa, a *Nyandzsa pangono*, azaz kis tó, s *Nyandzsa mukulu*, azaz nagy tó.

tértek vissza hazájokba. Livingstone ez útjában jobban kikutatta a Zambézit és völgyét, s újlag meggyőződött arról, hogy az nagyon termékeny; dús növényzeten kívül sokféle érzetelekkel s terjedelmes szentelekkel is kínálgokzik. A szén sok helyütt buvik ki a földből. Egyszersmind kitünt, hogy a Zambézi csakugyan egy és azonos a Liambéjével.

Útasaink 1806 augusztus 9-én érkezének azon felséges zuhatakhoz, melyeket Livingstone előbbi útjában fölfedezett s Viktória királynőről nevezett vala el. A makolólók Mozioatunyának, azaz dörgőfüstnek nevezik; azelőtt Szeongónak vagy Csonguének is nevezték, azaz szívárványnak.

A folyónak majdnem kellő közepén a Kazeruka sziget van, melyen Livingstone 1855-ben némely fákat ültetett, s melyet azóta kertszigetnek neveznek. Ezen kötöttek most ki s innen gyönyörködtek a nagyszerű, felséges látványon, mely e helyen a szemlélő előtt feltárul. „Nem lehet reményem, mondja Livingstone, hogy szóval leírassam, miután a hely színén láttam, hogy egy nagyon ügyes festész sem képes azt kellőleg leábrázolni. Képződésének valószínű módja talán némileg elősegítheti sajátosságos alakzatának felfogását. A Niagara a sziklatömegnek, melyen a folyam lerohan, hátramenő kimosása által támadt; századok folytában lassankint hátravonúlt, elől egy tágas, mély és meglehetősen egyenes medencét hagyván. A lerohanó víz naponkint mosogatja ki hátrafelé a sziklafalat, s idő jártával, meglehet, a zuhatag elenyészik s a tavak, melyekből Sz. Lőrincz folyama ered, kiürülnek. De a Viktória zuhatagok úgy támadtak, hogy a kemény fekete bazaltos sziklákban, melyek ott a Zambézi medrét alkotják, a folyót keresztben szegő hasadék képződött. A hasadék élei még most is hegyesek, kivévén vagy három lábnyira a párkányt, melyen a folyó áthömpölyög. Falai az élektől lefelé egyenesek, minden kiszökő sziklaesücs s a rétegetnek vagy helyváltoztatásnak minden jele nélkül. Midőn a hatalmas hasadék támadt, a folyó medrének színe nem változott, se az egyik, se a másik oldalán, melyek ekkép két-té szakítottak. Ha a folyón lefelé menve a kertszigethez jutunk, akkor a víz hirtelen eltűnik, s a hasadék átellenben fekvő oldalát, melyet az egykori folyómeder helyén termett gyepek és fák fednek be, ugyanazon magasságban látjuk, mint medrének azon részét, melyen tovább evezünk. Az első hasadék hossza körülbelül akko-

ra mint a folyó szélessége, t. i. valamivel több mint 1860 rőf. Ott a folyam főága csaknem egyenest északról délre tart, a vele keresztben fekvő hasadék pedig csaknem keletről nyugatra nyúlik el. Mélysége a hasadéknak, méréseink szerint, 310 láb, de úgy látszik, hogy ólomgolyóink a víz alatt vagy 50 lábnyi mélységben egy kiálló szirten akadtak meg. Szélessége a kertszigetnél 80 rőf. Ez azon hasadék, melybe a folyam több ágban függőlegesen leszökik s mely a tulajdonképi Mazioatunyt képezi; kétszer mélyebb mint a Niagara, s az egy angol mérföld széles folyó oly morajjal zuhog le, hogy az ember megsiketülhet tőle. Ha a kertsziget felől a hasadék fenekére tekintünk le, akkor majdnem fél mérföldre vizet látunk, mely a zuhatagok azon szakasza felett álláspontunktól jobbra vagyis nyugatra rohan le, s mely egy szűk, csak 20—30 rőf széles mederbe szorúlva s elébbi futásával épen derékszöglet alatt bal kézre lefoly, míg a víznek másik felét, t. i. azt, mely a zuhatagok keleti szakaszán rohan le, az alatt levő keskeny folyómeder balján jobb oldalunk felé látjuk hömpölyögni. Középen mindkét folyóág egy rettenetesen forrongó örvényben egyesül s egy harántos hasadékon foly le, mely az első hasadékhoz képest derékszöglet alatt nyúlik el. E kifolyás az első suhatagi hasadék nyugati végétől mintegy 1170, keleti végétől pedig 600 rőfnyi távolságra, az örvény pedig kezdetén van. A folyó vize azon 20—30 rőf széles harántos hasadékba szorúlva vagy 130 rőfnyire dél felé tódul zjongva; azután a második nagy hasadékba jut, mely kissé mélyebben fekszik, s az elsővel majdnem egyenközü. E hasadék fenekének keleti részét nagy fák lepik el, a folyó pedig hirtelen nyugatra fordul s egy 1170 rőf hosszú s az aljánál 416 rőf széles előhegyet képez; ezt elérvén s egy másik előhegyet megkerülvén, a harmadik nagy hasadékba jut, melyben keletre foly; azután újra egy előhegyet lejt körül, mely sokkal keskenyebb, mint az előbbie, s így a negyedik hasadékba jut, melyben nyugatra tart. Messziről látjuk, hogy a folyó még egy előhegyet kerül meg s még egy hasadékban keletre fordul. Az egész tehát egy óriási, szigszegben menő hasadékrendszer; a keskeny hasadékok sziklafalai oly élesen metszvék s oly szegletesek, hogy azokat a kemény halmazt közetben csak alulról fölfelé ható erő hozhatta létre. . . .

Kis vízálláskor a kertszigetről szemlélhetjük legjobban a nagy vizesés hasadékát, valamint az átellenben fekvő előhegyet

is mindig zöld magas fáival s pompás, a körnek három negyedét képező szivárványaival, melyek száma kettő, három, sőt néha négy; ezek a roppant függőleges sziklafal előlő oldalán ivelődnek, melyen folytonosan apró vizerek rohannak le, de a felszálló pára által mindannyiszor visszahajtatnak. Még nagyszerűbb látványt élvezhetünk a folyó jobb oldalán emelkedő előhegyről. Ha ennek alján állunk s szeniünket a zuhatagra fordítjuk, akkor a hasadék nyugati végén először is egy 36 rőf széles víztömeget látunk lezuhanni a 310 lábnyi mélységbe; azután a Boaruka szigetke következik, ezen túl egy 573 rőf, odább egy kiálló sziklán túl ismét egy 325 rőf széles folyóág rohan le. A folytonosan lezuhanó víztömeg egész szélessége tehát 900 angol rőf, s e víztömeg 310 angol lábat esik! Odább keletre a kertsziget van; túl rajta csekély vízállaskor egy széles meztelen szikla nyúlik el, ezen több mint 20 vízerecske szökik le, melyek nagy vízkor ismét egy folytonos s majdnem fél angol mérföld széles víztömeget képeznek. A hasadék keleti végén még két jókora folyóág ömlik alá.

Az egész víz tisztán és töretlenül hömpölyög le a sziklafal párkányán, de vagy 10 lábnyit esvén, rögtön olyanná lesz, mint a friss hó. Egyes vizszakadékok lepattannak róla hosszú farkokkal mint az üstököscsillagok, s végre az egész havas fődél szerteszálló és szökő, vizes üstökösökké válik. . . . Livingstone Károly minden kételkedés nélkül a Mozioatunyának adja az elsőséget a Niagara fölött, melyet szintén látott, jöllehet a Zambézi zuhatagját a száraz évszak végén látta, mikor a folyónak legkisebb vízállása van.

Baldvin, kinek könyvét felebb idéztük, épen akkor tartózkodott a Zambézi zuhatagjainak környékén, midőn Livingstone és társai arra jártak. 1863-ban Glyn Richard és testvére látogatták meg a zuhatagokat, vadászati kirándulásokat egészen odáig terjesztvén ki.

Útasaink szerencsésen elérték a makololók birodalmát. Szeketet Szesekeben találtak betegen. Livingstone Linyantiba is tett egy kirándulást, s ott még teljes épségben találta szekerét és holmijét, csakhogy a hangyák egyik kerekét vonszolták meg vala 1860 szeptember 17-én odahagyván Szeseke várost, ismét a Zambézin lefelé utazék s már november 23-án Tetébe érkezék. Még azután is fáradhatlanul folytatta kutatásait. 1861 január 31-én a „Pioneer“ új gőzös érkezék meg, melyet neki Angliából küldtek vala.

Ez jobban volt készítve, mint az előbbi, de kissé mélyen járt. Most Livingstonehoz Mackenzie püspök s 6 angol és a Jóreménység fokáról való 4 színes hithirdető is csatlakoztak. A püspök és társai a Sire környékein akartak letelepedni, de kísérletök nagyon szerencsétlenül ütött ki, mind maga a püspök mind legtöbb társa a mostoha körülményeknek áldozatai lettek. Livingstonet is elhagyta eddigi jó szerencséje. A Sire környékein nyomában jártak a rabszolga-bajhászok, halált és inséget terjesztve mindenféle. Ott, hol azelőtt népes helységek voltak, most csak pusztaság, holttetemek és üszkök találtattak. Mindazáltal sikerült neki egy csónakkal a Nyassza tavát elérnie s közelebről megvizsgálnia.

A Nyassza mintegy 1300 lábnyi magasságban van a tenger felett, északról a déli szélességnek talán $10\frac{1}{2}$ fokától délre a $14\frac{1}{2}$ fokig nyúlik el s két ágban végződik; keleti ágából a Sire foly ki. Egész hossza vagy 210, szélessége egyremásra 26 angol mérföld, mélysége 15—100 öl; mindkét oldalán hegyes föld van; a nyugoti oldalán levő hegyek azonban csak a belső felföld keleti párkányát képezik. A tó nyugati oldalán délfele a maravi népség lakik, ettől északra a marimbák, azután a matumbokák következnek, még odább északra a makuzák s még felebb a zulu vagyis kaffer származású mazituk területei vannak *). Ez utóbbiak a felföldön tanyáznak s gyakran rablójáratokat intéznek a tavat szegélyező síkság helységei ellen; a kit le nem vágnak, elfogják s rabszolgául eladják. Szofalla és Inhambane felől költöztek vala oda. A rabszolgakereskedés nagyban foly a tó környékein, két arab ott telepedett le s csak a rabszolgák a tavon való átszállításával foglalkozik; egy részök Ibo portugál telepre kerül, más nagyobb részök Kiloába vitetik. Rigby ezredes szerint, ki Zanzibáron brit konzul volt, évenként legalább 19,000 rabszolga vitetik a zanzibári vámserompókon át, és azok leginkább a Nyassza mellékeiről kerülnek. De a rabszolgák, jegyzi meg Livingstone, kik az országból

*) Sa Da Bandeira portugál a Zambézi környékeinek és Szofallának térképét adá ki 1861-ben Lisszabonban egy értekezéssel együtt, melyben azt igyekszik bebizonyítani, hogy a portugálok az alsó Zambézit, a Sirét és a Nyasszát már rég ismerték, hogy tehát Livingstonet nem illeti elfedezésök dicsősége. Különösen Monteiरे órnagnak 1854-ben közzétett jelentésére hivatkozik e tekintetben. De a portugál utazók és üzérek felfedezései igen zavartak s többnyire közzé sem tétettek.

kivitetnek, a szenvedőknek csak kis részét teszik. „Soha képzeletünk se volt azon kereskedés iszonyatos voltáról, míg forrásánál nem láttuk. . . . Azokon kívül, kik rabokká lesznek, ezereket öletnek meg vagy halnak el sebeikben és éhínségtől, mikor a rabszolgavadászok által falvaikból elűzetnek. Ezereket vesznek oda a véres háborúban, melyet, hogy rabszolgákra szert tegyenek, saját véreik és szomszédaik ellen viselnek, nyereségvágyból gyilkolván meg őket; s a rabszolgakereskedők folyvást szitogatják e vérengzéseket és belháborúkat. A sok tetem, melyeket sziklákon és erdőkben, apró tavaknál s a vadon ösvényein láttunk, bizonyosságot tesznek az emberélet ama rémitő feláldozásáról, melyet közvetlenül vagy közvetve azon ördögi kereskedés okoz. Állíthatjuk, hogy a rabszolgakereskedés áldozatainak egy ötödrésze sem lesz rabszolgává. Ha a Sire völgyét akarnók mint átlagot vennünk, azt mondhatnók, hogy tizedrészek se kerül rendeltetésök helyére.“

Livingstone és társai a Nyasszán 1861 szeptember 2-kától october 27-éig mulattak. Azután ismét a Zambézire mentek. A Luabo torkolatánál 1862 január 30-án egy angol hajóval találkoztak, melyen Livingstone felesége a Sire környékén letelepedett Mackenzie püspök leánya és Burrup felesége érkeztek Afrikába; egyszersmind új vasgőzöst is hozott, melyet 24 részre lehetett szétzedni, hogy a Nyassza tavára vitethessék. Mielőtt az angol hölgyek rokonaikhoz juthattak volna, már szomorú halálukról értesültek. Livingstone neje is meghalozék 1862 ápril 27-én. Tizenegy európai ember szállt Afrika azon vidékein sirba három év alatt!

A portugálok nem-igen akarják a Zambézit más népeknek megnyitni, s Livingstone fel- és aljárásait nem szívesen látták. Azért az angol kormány meghagyta neki, hogy az odább éjszakra, a déli szélesség 10-ik és 11-ik fokai között a tengerbe ömlő Rovuma folyót vizsgálja meg. Ezen csakugyan már 1861 márcziusban tett vala egy kirándulást. De Pioneer gőzössel nem messzire haladhatott a folyón fölfelé. 1862 szeptember havában tehát másodszor indult el a Rovuma torkolatába, és esolnakon igyekezett rajta fölfelé menni. Rendkívül csekély vízállása miatt csak vagy 156 angol mérföldnyire juthatott torkolatától fölfelé. Ott szirtrek rekesztik el a folyót, s rohanatain át legfelebb a benszülöttek lélekvesztői mehetnek el. Némelyek állítják, hogy a Rovuma a Nyassza

tőből ered, de Livingstone erről nem tudott magának biztos hírt szerezni. A Rovumából ismét a Zambéziibe ment s 1863-ban ennek környékén folytatta kutatásait. Sok szomorúságot ért ottan. Egyik bajtársa, Thornton, ki 1859-ben elvált tőle s báró Deckenhez csatlakozott vala, midőn a Kilimandzsárót készült megmászni, kevéssel megjötté után lázba esett s ápril 21-én elhunyt. A Sire völgye, melyet azelőtt oly kiesnek és népesnek talált vala, most a pusztulás és végső inség színhelye volt. A nyájas helységek és néptömegek eltűntek, s ha itt-ott mutatkozott is egy-egy benszülött, a végnyomornak viselte bélyegét. Az ajavák öldösték ki vagy hurczolták el a manganyákat; a rablójáratokra nagy szárazság következett be, melynek eredménye a legnagyobb inség volt. A Sire folyót holttestek lepték el, melyeket az atyafiak nem győztek eltakarítani.

Dr. Kirk és Livingstone Károly május 18-án elbucsiáltak az expediótól, mert sokat betegeskedtek. Livingstone Dávid még nem tágitott, néhányad magával még a Sirén maradt, azonban az új gőzöst, a „Lady Nyasszát“ sem szállithatta a tóra. Ott kellett hagynia azt is a Sirén, és csak gyalog tett egy új kirándulást a Nyassza nyugati oldalán, a maravik felföldjén. Azután visszatért s 1864 elején az angol kormány világos rendeletére odahagyá Afrikát.

3. Magyar László délafrikai utazásai.

Hazánkfia, Magyar László Szombathely városában született 1818-ban. Anyja a szülés következtében meghalálózván, öreganyja Horváth Apollónia gondviselése alá került, azután D. Földvárra jutott, hol is az elemi iskolákat, utóbb Kalocsán az alsó, Szabadkán pedig a felső gymnasialis osztályokat végezte. A bölcsészeti tudományok tanulására Pestre küldték, de 1840-ben felhagyván a tanulmányokkal, gazdasági gyakorlatra adá magát, s a báró Orczy család jankováczi urodalmában mint irnok, utóbb mint ispán hivataloskodott 1842-ig. Ekkor Fiumébe ment a tengerészeti iskolába; az elméleti tanfolyamot elvégezvén 1843 végén Triestbe ment, innen pedig mint kadet egy osztrák hajón Braziliába vitorlázott. Sok viszontagság után, melyek elbeszélése nem tartozik ide, déli Afrikába, Benguelába került 1848 végén. Itt esakha-

mar eltökélte magát Afrika ismeretlen helsejét kikutatni. Bihé országba menvén, ott a Kuitu folyónál telepedék le, egy jókora földtelket kapván a fekete királytól, kinek leányát feleségül vette. Itt tökéletesen megtanulván a kimbunda nemzet nyelvét és szokásait, hol egy hol más irányban folytatta útazásait, s 1849-től 1857-ig csaknem folyvást utazgatott részint rendes karavánok, részint ide-oda költöző elefántvadászok vagy saját cselédjei kíséretében. Az általa bejárt tartományok a déli szélesség 3-ik és 20-ik s a keleti hosszúság 12-ik és 27-ik (Greenvichtől) fokai között terülnek el. Útazásairól atyjához, Szabadkán lakó Magyar Imréhez, és testvéreihez intézett levelekben közölt némi tudósításokat, melyek egy része 1852-ben a Magyar Hirlapban, más része 1854-ben a Pesti Naplóban jelent meg. E leveleket egy Antunovics József úrtól közlött rövid életrajzzal együtt a Magyar t. Akadémia megbízásából 1857-ben egy külön röpiratban adtam ki. Egyszersmind levelezést kezdettem az utazóval, s felhívtam, írja le útazásait egy rendszer munkában. 1858 végén az Akadémia egy csomó kéziratot vett, mely Magyar útazásainak első kötetét foglalta magában. Szerkesztésével az Akadémia engemet bízott meg, s 1859-ben kiadtam felvilágosító jegyzeteimmel együtt *). Azon első kötetben Magyar elbeszéli útazását Benguelából Bihébe és ottani letelepedését, továbbá részletesen leírja a déli szélesség 8-ik és 15-ik, meg a keleti hosszúság 10-ik és 19-ik fokai között elterjedő kimbunda országokat és népeket, valamint a tengerparton s a belebb eső vidékeken elszórt portugál telepeket. Egyes jegyzetekben említést tesz más országokról és népekről is, melyeket különböző útazásai alkalmával meglátogatott.

Jóllehet Magyar munkájának azon első kötete oly vidéket tárgyal, melyről már voltak többé-kevesebbé részletes és hiteles tudósításaink, mégis általános érdeket gerjesztett; de még nagyobb érdeket és várankozást költött a hátralevő két kötet iránt, melyek, úgyszólván, még teljesen ismeretlen vidékeket voltak tárgyalandók. Ugyanis a második kötetben a déli szélesség 3-ik és 11-ik s a keleti hosszúság 19-ik és 27-ik fokai között elterülő sokféle mun-ganguella tartományokat; a harmadik kötetben pedig az említett hosszúsági fokok között egész a 20-ik szélességi fokon túl

---

*) Utóbb német fordításban is kiadtam.

k idülő mombuella pusztákat ígérkezett leírni. E két kötet, fájdalom, még most sem került kezünkbe.

Munkája első kötetének megküldéséről a következő levéllel tudósított, melyet két példányban küldött, az első 1857 február 20-án, a másik ugyanazon évi márczius 1-jén, mindkettő Bihében kelt.

„Úgy látszik *), hogy soha nem jobb sikerrel, mint ezen néhány utóbb elmúlt években, tétettek áldozatok Afrika ösmeretlen sivatagjait a geographusokkal megismertetni, a midőn több érdemtelen egyének, magokat a nagy műre elszánva, huzamos utazásainkkal föllebbentvén a sűrű fátyolt, mely annyi idők óta annak belsejét takarta, azzal a rég kíváncsi tudós világ várakozását kielégíték. Ezen érdemtelen utazók sorában méltán egész díszben feltűnnek: az angol tudós dr. Livingstone Dávid, Barth, Galton Ferencz s a mély belátású portugall Antonio Candido Pedrozo Gamitto, kik alapos tudományos ismereteiknél fogva vállalataikkal egészen hasznot hozó módra gyarapíták a geographia látkörét. — Messze vagyok hinni, hogy tulajdon utazási dolgaimból is hasonló hasznok háromolhatnak! Hibáznak nálam a szükséges talentumok arra, de igaz, nem hibázik jó szándékom, azoknak nyomait követve, hazámnak és általában a tudományoknak, mennyire az szük ösmereteim körében megférhet, hasznosnak lenni. Azért kilencz évekig Dél-Afrika belsejében folytonosan tett működéseim tapasztalatait magyar nyelven leírva hazám fiainak bátorodom általadni. . . . Minden kötetben a benne leírt tartományokat tárgyazó és általam készített földabroszt rajzoltam, az eddigieknél egészen különbözöt és bővebbet, mert észrevehetőleg tapasztaltam amazokban a tartományok nevei és astronomi helyzetetések részint említés nélkül, részint hibás följegyzetét, mítsem szólok azoknak folyóiról, melyeknek nagyobb része ott ösmeretlen. . . . Tudom, hogy munkám a tudományok nem alapos rendszerével lévén készítve, az nem tökéletes, és a hosszas távollét következtében hazántól még inkább kihalt levén nálam a magyar nyelv etymológiáját tapogató tulajdonság, számtalan kifejezési hibákkal terhelve, csak úgy leend annak stylusa tűrhető, ha tisztelt uraságod már

*) Jónak vélem, a leveleket úgy közölni, mint Magyar írta, csak a helyesírási botlásokat igazítom ki.

nagylelküleg nyilvánított pártfogása alá vétetik, mely, hiszem, ha csakugyan abból a közönségre haszon háromolhat, meg is történend, a midőn egész bizodalommal meggyőződve lehetek, hogy nem kezdettem hazámnak haszontalan dolgot. Végre bátorodom tisztelt urasággal közölni, hogy személyem iránt mutatott leereszkedő részvéteért magamat hálás szívvvel lekötelezettnek érezvén, munkám ügyviselését hazámban elsőleg atyámnak, annak helyében tisztelt uraságnak, végre mind a kettőnek hijával a tudós Magyar Akadémiának ajánlottam. Minden azt illető és általok jónak vélt szabályokat mint helyeseket részemről is elősmérve. Melyre tisztelt uraságotól, vett barátságommal járuló alkalmatlanságokért alázatos engedelmet kérve és Önnek hosszas életet öhajtvá vagyok Bihé országban.“ stb.

Midőn az Akadémia a munka kiadatását elhatározta, azonnal tudósítottam Magyarat s fölkértem, küldje meg minélelőbb a hátralevő részt is. Akkor is irtam neki, mikor az első kötet a sajtót elhagyta. Ismételt leveleimre sokáig nem vettem választ. Végre 1859-ben egy Lucitában 1858 november 16-án kelt levelét vettem, mely egy régibb levelemre válaszol. E levele ekkép szól: „Örömmel vettem uraságnak múltévi február hóban Pesten költ levelét, melyet legközelebb lefolyt hó közepe táján, és így egy év és nyolcz holdnapi kimaradással volt szerencsém elolvasni. — Sokat, oh sokat működött Ön szellemi, sőt ha lehetséges lehetne, anyagi javaim előmozdításában is, mikép ennyi jóságát Önnek méltán meghálálni nem foghatom, mert hiszem, még a legbuzgóbb szívvvel rebegett köszönet is elégtelen arra. . . Kivánságát uraságnak, a könnyebb levelezés okáért valamely tengerparti vidéken letelepedni, már egy részben teljesítettem, a midőn folyó évben fiamat Arthur Magyarat (előbb Sah-Kilembe gonga) magammal Bihé országból Benguelába lehozva, onnét a tengerpartok hosszában három fokokkal délre utazva, öt Mosszamedes város iskolájában a tanulásra meghagyván, magam rabszolgáim egy részével az említett két parti városokat elválasztó térség közepén a Cap St. Martha tövében (a d. sz. $14^{\circ} 2' 20''$ s a k. h. $12^{\circ} 51'$), az úgynevezett Lucira puszta s lakatlan tengeröböl partján letelepedtem, hol szolgálmat az itteni rettenetes, kopár, sivatag vidéken önként hőven tenyésző urzella megszedésére tanítottam, melynek következtében tett nyereségem megengedi független életmódomat. Közle-

kedésemet az említett parti városokkal az itt holdnaponként rendszeren megforduló lancsák (nincsenek fedezettel ellátva, 5 usque 6 tonelado kapacitással) közbenjártával tartom fen, kik szinte ellátanak engemet is 60 főnyit meghaladó családommal élelmi és más szükséges szerekkel.

Mint észrevettem (a levelekből), hazámban attól tartanak barátim, hogy működésemet ott nem leend jutalom számomra fen tartva, hasztalan aggódás! én tudom, hogy érdemeim végtől végkép nincsenek, érdem nélkül pedig nem lehet jutalomra számot tartani, de mit mondok? a gondolat, hazámnak valamiben hasznosnak lehetni, már eléggé megjutalmazott.

Nem kétlem, rosziul tettem, sok évi, Dél-Afrikában tett viharos működéseim vázlatát a közönséggel közleni. Vakmerő döresség! szellemi erőmet sokkal meghaladó vállalatot kivinni! De engedje meg tisztelt uraságod, ha én balgatag úgy véltem, hogy majdnem oly könnyen mint vad népekkel társalgni, lehetne még a mívelt világ körében is föllépni. De mióta dr. Petermann A. „Geographische Mittheilungen“ czimű remekművét olvastam, (e folyóirat első köteteit néhány más könyvvel együtt én küldtem vala Magyarának) — szaporán mint a reggeli álm phantasiái eltűntek önszereteti hizelgő képzelődéseim, csupaszon maradván szegény tudományi erőm, csak most győződtem meg egészen, hogy kezembe inkább az elefántra hagyítandó zagája, mint a gyöngéd író toll vagyon kiképezve. De igaz is, hogyan maradhattak volna nálam hivek és kísérhették volna lépéseimet a kedves szelid muzsák, 13 évek olta tökéletesen elszakadottat a mívelt világtul, vad anthropogagus népek között? rég elhagytak azok már engemet és még csak én nem vettem észre távoztokat.

A múlt év közepe táján küldöttem el hazámba a portugal miniszterium közbenjártával dél-afrikai útazásom első kötetét. . . . ezennel küldöm másolatát azon hivatalos portaria levélnek (átvételi térítvény) melyet említett munkám átvételéről a coloniák fő-kormányzójától Joze Rodriguez Cselho d' Amaral ő excelentiája nékem a benguelai kormányzótul általadatni parancsolt oly végre, hogy, ha irataim csakugyan mindaddig hazámba meg nem érkeztek volna, képes lehessen uraságod az ausztriai külügyek miniszteriuma útján az említett iratok beküldését sürgetni. . . . Hihető, hogy szegény tudományos combinatiója miatt nem találand rész-

vétre, de bármely sors érje is azt, kérem uraságodat, szíveskedjék nekem arról körülállásosan hírt adni; mert azon esetben, ha munkám, bármely oknál fogva részvétre nem találhat, úgy a még kezemnél lévő két más köteteket, mint olyanokat, már többé által nem adom, de azoknak velejét kihúзва fogom önnek beküldeni oly végre, hogy dr. Petermann kezéhez juttassa. . . .

A Niandsza, Ukereve vagy Uniamesi belföldi nagy tóruł kér ön tudósítást tőlem, ha létezik-e? hol? s mily alakban? Előbb mint erről önnel véleményemet tudatnám, röviden felelem: hogy az, oly iszonyú nagy kiterjedéssel, mint némelyek azt talán létezni vélik, csupasz kohlás, mely csak a zanzibári arabok élénk phantasiájának gyümölese. Tudtommal Dél-Afrika belsejében e következendő említésre érdemesebb tavak léteznek: *Engami*, mely már Európában is jól ismeretes; továbbá *Ovái* a Kányáma és Handa tartományok között, a hasonnevű folyamnak, mely a Kunéne tributarja, köszöni létét; *Kambá* ugyanazon folyam közepében; *Ivántula* az Entátá és Ohila vidékek között a Kakuluvál folyam kiáradásainak köszöni létét; végre a nagykiterjedésű *Monva*, vagy, mint a kimbundák nevezik, *Gyivá*, a kazembetambalámába tartományban hosszan éjszakra elhúzódva. Ezeu utolsóról tehát, mint a kérdésben álló Ukereve tavát némileg kipótolhatóról, fogok most egy rövid említést tenni.

A moluva birodalom déli részén elterülő és még a Lobál tartományon is keresztül húzódó, majdnem minden ondulat (értsd: hullámzat) nélkül létező, sík földszin a Riambegysi (Riambézi) folyamon túl keletre észrevétetlenül magasodik, mígnem két fokkal belebb (odább keletre) legnagyobb magasságát eléri; ettől fogva keletre menve szakadatlanul szelid hajlattal aláereszkedik. Hasonlókép az Indus tenger partjaival parallel irányban elhúzódó magasodásoktól is a földszin nyugatnak hajlik gyengéd leereszkedéssel, s így ott, hol az említett módra a két ellenkező irányból jövő hajlatok egymással érintkeznek, a Kazembe országtól hosszan éjszakkeltre elterülő mély bassin létesül, melynek felszine sok lábnyival fekszik alantabb az említett keleti és nyugati magasodásokénál, azért nemcsak a különbféle tájakról ide érkező vizek fogatnak fel abban, de még az évenkénti periodicus áradásoknak tömege is oda gyűlvén, s így az esős évszakban egy tengeralakú nagy tó képződik, de a melynek területe a száraz időszak beáll-

tával hova tovább elapadván, végre volt kiterjedésének és víztömegének alig $\frac{1}{3}$ része marad meg állandóul, mely hosszan, délről éjszaknak kinyúlva egy parallelogrammot képző tavat alakít, melynek képző szélességét 3—4 geographiai mérföldre tehetni, (éjszakra sokkal szélesebb), de a mely, mint már említettem, az esős évszakban sokkal tetemesb: hosszát délről éjszakra meg nem határozhatom, mindazonáltal nem kétlem azt 20 geographiai mérföldre kiterjeszteni. Mélysége a déli részen nagyobb részint csekély, mert nemcsak annak partjait földi szélesen nád és egyéb csáté és ciperusféle fü, de a száraz időszakban a tó belsejét is helyenként hínár és csáté földi, a midőn az inkább valamely mocsáros semlyék, mintsem nagyszerű tó. Mely tulajdonságától, hihető, szárazmazott a benszülöttekről neki adott N h á n j a nevezet is, mely a kimbundáknál i n h á n h a, a moluváknál nhánja a szó teljes fordításában mocsáros tömlékes tavat tesz.

A tavat tápláló több folyamok közül egyik a Lu-ápula, mely éjszaknyugaton a moluva platokról lehömpölyögvé a több mint 20 napi széles Kábondi, lakatlan rengeteg, erdőkön keresztül foly s vélem, hogy vizét a Moluva vagy Nhánja tavának adja*). Úgy szinte vannak okaim binni, hogy a Kaszábi folyam is, miután a Moluva birodalmat éjszakkéltre keresztülvágtá, végre futását keletre, de még talán délre is fordítván, az említett tavat keresi meg. A moluvák között laktam alkalmával értettem a benszülöttektől, mikép a Kaszábi végre több mérföldnyi szélességüvé lesz, a nélkül, hogy édes ízét elvesztené, s ott, úgy mondák, már a hajózás is rajta szeles időben veszedelmes az erősen ringatott habok miatt.

Mennyiben egyezik meg ezen általam leirt tó a missionáriusoktól említett Ukereve vagy Uniamezivel, azt meg nem határozhatom, vagy talán ennek attól még jobban éjszakra vagy keletre kelletik maradni, mert én más valami nagyszerű tónak létét a már említetteken kívül sohase hallottam.“ . . .

---

*) Livingstone a vabiza és arab kereskedőtől azt hallotta, hogy a Lu-ápula a Bemba tavat képezi, ebből kifolyván nyugatnak tart s a még nagyobb Moero vagyis Moelo, odább a Mofu tavakká szélesedik ki, azután Kazembe mellett elfolyván, a Taganyika tóba ömlik. A Lu-ápuával a Lu-laba egyesül, de a Kaszaj (Kaszabi) a nyoti partok felé tart s talán a Kongóval egyesül. Livingstone: Neue Missionsreisen etc. II. köt. 254. s k l.

Magyar, mint maga írja, a keleti hosszúságnak csak 27-ik fokáig jutott (Greenwichtől számítva), tehát azon tavakat, melyeket Burton, Speke, Livingstone és Roscher fölfedeztek és részletesen leírtak, nem érhetette el, mert mindnyájan két-három fokkal odább keletre esnek. Azért még most sem tudjuk, vajjon azon leírás, melyet a benszülöttek tudósítása szerint közöl, a Taganyika vagy az Ukereve tóra vonatkozik-e, vagy pedig egy még ismeretlen tavat tárgyz-e? Csak a délafrikai felföld mélyedési vonalát, melyben a tómedenczék vannak, jellemzi úgy, mint az említett utazók.

Ugyanazon levéllel együtt, melyben Dél-Afrika tavait leírja, a Kubango és Kunéne folyók között elterülő tartományoknak is küldé rövid vázlatát. Ennek veleje e következők:

A galanguei magas felföldön, a déli szélesség 12-ik és 13-ik fokai között két szép folyó támad közel egymáshoz, t. i. a K u n é n e és K u b a n g o. Az első futásának majdnem $\frac{2}{3}$ részében egyenest délnek tart, azután nyugatra fordul s az Atlanti tengerbe szakad. A másik, nagyobb és bővebbvizű folyó legott délkeleti irányt vesz s Mukurszu (Libébe) vidékéig Kubangónak nevezetik, azután a Tiudse (Tioge) nevét veszi fel s a Ngámi tavába ömlik. *)

A két folyó egy hegyes, háromszögletű vidéket fog be, melyen különféle nevezetű, de többnyire az ukanyámák felsőségét elismerő népek birtokai terülnek el. A vidék éjszaki része dús növényzetű, hullámzatos és dombos, dél felé mindinkább lelapul s a szélesség 17-ik fokán túl egészen sík lapálylává lesz, mely száraz homokkal van fedve, s melyen csak óriási adanszoniák, ficsidák, rhododendrumok és különböző euphorbiák teremnek; odább délre ezen növények is eltűnnek, s az egész egy fátlan sivatag.

A vidéket kevés folyó nedvesíti. Az említett két határfolyón kívül még csak a T a n d a u és O v á l érdemlik meg a folyó nevet. Az előbbi a Donga tartomány délkeleti részén támad, éjszaka tartván a Simpolo tavakat képezi s végre a Kubangóba ömlik. De a száraz hónapokban gyakran annyira elapad, hogy vize az említett tavakban vesz el. Az Ovál vagyis Ovár a Hande és Kaffima kerületek között elterjedő, hasonnevű tóból foly ki; csekély

---

*) De Magyar ezt csak gyanítja, a folyót csak Libebe helységig követhette s a Ngámi tavát nem látta.

vize a Kunénével egyesül. Az Ovál tónak kiterjedése több mint egy □ geographiai mérföld, egész évben van vize, az esős évszakban sokkal nagyobb. A Simpolo a Kongari (Galton „Ovanpangari“-nak nevezi) és Donga tartományok közötti pusztaságon van, csekély kiterjedésű, de állandó, és sok viziló tartózkodik benne. Dongától délre 3 napi járó földre a Pé-Kángo tó van, kiterjedése vagy $\frac{1}{2}$ mérföldnyi, vize sós, s a száraz hónapokban fenékén szép fehér konyhasó képződik, melylyel a benszülöttek nagy kereskedést űznek.

Az országban mindenütt találtatik vas és réz; a gázséla területen az úgynevezett Szimána-holo-Munda bányákban szép malachit van, melyet a benszülöttek ékszerűl használnak.

A vidék északi részén a Kunéne és Kubango folyók mellett Nyémba és Handa tartományok terülnek, alább a Kubango hosszában Dal-an-Houssi, Kikombe és Maszáka tartományok vannak, melyeknek lakosai földmíveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak és sok viaszt s némi elefántesontot gyűjtenek kereskedésre. Az idegenek iránt nyájások, s jó móddal lehet velök kereskedésbe ereszkedni. Az európai készítmények közül legjobban kedvelik a sötétkék, vörös és fehér csikos s az egészen fehér pamut szövetekeket; az igen aprószemű rózsa- és tejszinű, továbbá a nagyobb szemű halaványkék gömbölyű s a hosszúkás sötétkék üveg és porcellán gyöngyöket; a sárga kis újnyi vastagságú rézdrótot, s a löfegyvereket és lőport. — Odább délre több napi járó lakatlan vidékek terülnek el a Kubango mindkét oldalán, azután a Tándau folyón túl még három napi járással a Kongari népes tartományba jutunk. A Bungysa népes helységen keresztül keletre menvén, mindig a Kubango folyó mentén sík és gazdag meg változatos növényzettel fedett területre jutunk, hol számos zambuella helység van. Két napi utazással a Kubango mellett fekvő Szambio népes helységet érjük, ettől egy jó napi-járó földre az éjszokról jövő Kuitu-an-Zambuella folyóhoz jutunk, mely hajózható s Indiriko helységnél a Kubangóba ömlik. Itt a karavánok átkelnek a Kubangón s ezután egy napi utazással Mukurszut vagyis Libebét érik el. Ezen túl délre nem mennek a karavánok, Libebe főnöke meg sem engedí, nekem sem akarta megengedni, hogy a Kubangón tovább hajózzam lefelé.

Nyugat felé igen homokos rónaság van, mely részint erdős,

részint gyepes. Nagy része lakatlan, egyes vidékein a mukánkála vagy haszekel vad népek kóborolnak. Ezek kistermetűek, lapos areziák, kormossárga színűek, s nyelvök által is különböznek a többi délafrikai népfajoktól. Űgyes elefántvadászok, méregbe mártott nyilakat és zajájokat használnak; a szedett elefántesontot holmi apróságokért, dohány, rézdrót, üveg és porezellán-gyöngyökért adják el.

Libebe helységtől nyugatnak tartván s a Kongári népes vidéket jobbra hagyván 12 napi útazással a Donga vagyis Ondonga tartományt érzük el, melyet éjszakra a Kubango folyó, délre Ganzsela, nyugatra Kányáma országok határolnak. Földje általában termékeny, de az év $\frac{2}{3}$ részében száraz. Népsége egy Hámba című fejedelmet ural, ki az ukanyámák felsége alatt áll. Donga emberei általában szép természetűek, vitézek, de az idegenek iránt nyájask; csaknem egészen meztelenek, csak szeméremtestöket takarják be az övről elől és hátul lefüggő ökörbőr-darabbal. Némi földet művelnek, sok szarvas marhát tartanak és jó mennyiségű elefántesontot gyűjtenek a kereskedésre. Eddigelé a szöveteiket még nem igen kedvelik, s a cserekereskedésben velök leginkább csak holmi gyöngyöket, sárgaréz drótot és esigafüzéreket (dongo vagy kányáméra) lehet használni.

Dongától nyugatra Kányáma, vagy U-Kányáma vagy Ba-Kányáma birodalom terjed el, melyek éjszakon Handa s a Kubango mellett elterülő más tartományok, délre U-Kuambi, U-Konomati, Bádombodolla, Kuám-Pungysa barbár pásztornépek területei határolnak; nyugat felé végre a Kunéne folyó a Kámba és Humbe tartományoktól választja el. De a Kányáma népek befolyása és hatalma messzire kiterjed, s általában az összes népek, melyek a déli szélesség 16-ik és 20-ik s a keleti hosszúság 17-ik, és 21-ik fokai között laknak, nekik hódolnak s nekik adóznak elefántesonttal, marhával, rabszolgákkal stb. A szorosabb értelemben vett Kányáma ország földje sík és többnyire homokos, melyen erdők és gyepmezők váltakoznak; egészben véve száraz, csak apró vizerek öntözik, de az esős évszakban nagy része elárasztatik, s az elapadó vizek kisebb nagyobb mocsárokat és locsogókat hagynak magok után, melyek a sok szarvas és gyapjas marhának itatóhelyekül szolgálnak. A kányámák földműveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak, harezias indulatúak, karesú magas természetűek, de

az idegenek iránt nyájasok és vendégszeretők, s kereskedési üzletben becsületesek. Jelenleg meghalálózván fejedelmök, a szilárd jellemű Haimbiri, nagy fejtelenség és vérengzés dúl köztük, úgy hogy egy év óta az idegenekkel való közlekedés egészen megszűnt. *)

Azután még csak két levelet vettem Magyartól. Az egyik St.-Martha fokon (Lucirában) 1859 február 20-án kelt, s tartalma ez:

„Az 1857-ik év február havában Pesten kelt becses levelét a mult évi october havában kezemhez véve, legott volt szerencsém arra a választ uraságotnak megküldeni . . . (érti a felebb közlött levelet és mellékleteit).

Már húzamos idő óta különbféle datumok alatt kelt és honomba útasított irataimra még mindeddig választ nem kaptam, . . . még utazásom első kötetével sem tudom, hogy mi történt . . . Örömet közlenék gyakrabban uraságotdal különbféle adatokat a délafrikai földleiratból, ha csak azokat valami móddal, kevesebb időhalasztással és biztosabb kezeléssel küldhetném el honomba, és nyerhetnék öntől feleleteket. — Ezek után önnek szerencsés és hosszú életet szívből óhajtvá vagyok“ stb.

Végre utolsó levele kelt Gyikolo-Moino (Felső Karumdsám-dában) 1861 december 25-én, s ekkép szól:

„Becsés leveleinek mind a kettejét, egyike Pesten február 8-án 1859, a másika Budán február 12-én 1860 kelt, — folyó hó 16-án nagy öröömre megkaptam és tartalmokról értesítve vagyok. Látom, mennyi sok hálával és köszönettel lettem ismét adóssá önnek személyem iránt már oly régtől bizonyított meleg pártolásaért. Mindent, de mindent, melyből reám hazámban dísz, vagy haszon hármlott, őszintén megvallom, önnek nemes emberbarátilag érző és cselekvő lelkének tulajdonítok. — Hogy mindeddig munkám hátra maradt részét be nem küldöttem, vagy még annak említését is tenni elmulasztottam, annak valódi oka az va-

*) Ugyanazon levélhez mellékelve volt a Moluva, Moropu és Lobál országok rövid leírása, melyet az Akadémia által levelező tagúl választott Magyar székfoglalójául az Akadémiában olvastam fel. E közlemény a M. Akadémia Értesítőjének egyik számában jelent meg, Petermann földirati közleményeibe is felvette (1860 évf. 227 s k. l. térképpel együtt).

la, hogy több mint három évek óta a munka első része beküldése után hazámból arra, nem mondom, valamely helybenhagyó választ, de még csak azt érdeklő bármely egyszerű említést sem volt szerencsém kaphatni, azért végkép elcsüggedve véltem, hogy hazámban nemesak munkám pártolásra nem talált, de még személyemről is végkép megfejtkeztek. De most köszönet ön nemes emberbaráti lelkének, az ellenkezőről vagyok meggyőződve, azért a még tisztázatlanul hagyott munka hátralevő részét elkészítem, s azt a már ismeretes úton a t. M. T. Akadémiának elküldöm és mindenestre önnek tapasztalt nagylelkű pártfogásába ajánlom.

Toldy Ferencz úr által levék tudósítva, miként munkám díjazása következtében 140 császári aranyok állanak ott rendelkezésemre. . . . Mindezen pénzüsszeget a hozzáintézett levelemben őt megkértem, hogy sziveskedjék az első adandó alkalommal a Lisszabonban létező ausztriai követséghez beküldeni és arról nekem levelében idővel hirt adni, hogy a küldemény iránt rendelkezésemet tehessem.

Állandó lakásom még most is Lucira öböl partján létezik, bátor én magam szolgálaim nagy részével valódi nomád életet viselek, messze ide s tova vándorolva ezen kietlen sivatag tartományban, az urzella (orseille) és kopálgomma megszedése végett. Ezen alkalommal egy általános földirati vázlatát küldöm be Toldy Ferencz úrnak ezen szélesen kiterjedő és még egészen ismeretlen tartományoknak *) . . . Több mint 3 évek óta dühöng a pártszakadási véres belháború Bihé országban, mióta nőm atyja, a tartomány volt főnöke a Kangombe dynastia mellékágából eredt Mukinda pártos főnök által meggyilkoltatott, s helyébe az országlást elfoglalta. Nőm ugyanott létezik, várva az alkalmat, míg rokonai valamelyikének sikerülnie az elveszett hatalmat kezébe keríteni, de nekem nem tanácsos a vérengző pártok között föllépni, azért örömet mulatok itt ezen békés magányban. Egészségem, hála a jó Istennek, mindegyre jó, és reményem azt még hűzamosb időre megtarthatni és végre édes hazámat megláthatni, a midőn a há-

---

*) E közlemény a M. Akadémiai Értesítő philos., törv. és történettudományi osztályok közlönyének III. kötetében jelent meg e czím alatt: „A délafrikai Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata.“

lás öröm kifejezései között fogom önnek látogatásomat megtenni. Fölötte sajnálom, hogy Kubinyi Ágoston úrnak hozzám intézett levelét kézhez nem vehettem, hihető, hogy Benguelától idáig vészelt el, mert a gyér közlekedés a kabenda néger hajósok által történvén, kik ittas gondatlanságuk közepett könnyen elveszítik a kezükre bízott tárgyakat. . . .“

4) Egyéb utazások Dél-Afrika nyugati partjai felől.

Magyar Lászlón kívül a nyugati partok felől nevezetesen Galton, Andersson, Hahn hithirdető és társai s Duchailly igyekeztek déli Afrika ismeretlen beltartományaiba előnyomulni.

Az angol születésű Galton Fereñezs a svéd származású Andersson 1850-ben hajójának Angliából a Fokvárosba. Innen a Ngámi tavához akartak előnyomulni; de az Irániai folyó partjaitól egyenest éjszakkéleti irányban a rémitő Kalahari sivatag, a keleti partvidékek felől pedig a hollandiai származású bóerek területein keresztül ezek ellenséges indulata miatt nem utazhattak oda. Tehát a Bálna öbölbe hajóztak, mely a nyugati parton körülbelül a déli szélesség $22\frac{3}{4}$ foka alatt van, hogy onnan induljanak ki a beltartományok kikutatására. A Bálna öbölbe a Kuiszip folyó szakad, mely Nagy-Namakua éjszaki határát képezi s a damara népségek területeitől választja el. Odább éjszakon a Szvakop folyó medre kanyarodik keletről nyugatra; a száraz évszakban többnyire egészen kiszárad. A Szvakop és Kuiszip mellékein néhány missionárius telep van részint a damarák, részint a namakuák földjén. Ily telepek: Schepmannsdorf, Richterfeld Barmen, Eickhams, Rehoboth stb.

Útasaink csak az ezen telepeken tartózkodó hithirdetőktől kaphattak némi segílyt s legelsőben azokat látogatták meg; aztán tömérdek veszélyességgel Schmelenshope felől éjszakra tartván Okamabati, Otyikolo stb. helységeken keresztül Ondonga tartományba jutottak, hol Nangoro, az ovampók fejedelmének székhelye van. Az Ovampo birodalom a Kunénétől délre esik, s ugyanaz a Magyar László által úgynevezett Kányáma birodalommal. Tehát Galton és Andersson részint a Magyar által érintett tartomá-

nyokat kutatták ki, de azonkívül a damarákat és namakuákat is megismertették hővebben. Nangorótól Barmenbe visszatérvén, Eikhamsba mentek s innen a Ngami tava felé indultak el. Egész ben véve kelet-éjszakkéleti irányban haladván, Tunobiszig jutottak, a keleti hosszúság 21-ik fokáig. Ott meg kellett fordulniok. A Bálna öbölíg visszamenvén, Galton oda hagyá Afrikát, Andersson pedig ott maradt s folytatá kalandos vadászatait és útazásait.

Az ismert úton Barmenbe, Eikshamsba és Rehobothba ment; innen délfele Nagy-Namakuán keresztül, s Bethania missionarius telep megérintésével az Orániai folyóhoz, onnan pedig a Fokvárosba útazék. Itt újrolag felkészültvén ismét a Bálna öbölbe hajózott, s a már járt úton Tunobisznak tartott, innen pedig éjszakkéletre haladván, végre a Ngami taváig jutott s egy darabig a tóba szakadó Tiudse (Tioge) folyón is fölfelé esolnokázott.

Útazásait és kalandjait igen vonzó modorban írta le, angol nyelven; munkája azután egy általa átnézett s némileg bővitett példányból svédre, ebből pedig németre fordítottot *).

Itt csak a Ngami tavának rövid leírását közöljük Andersson könyvéből: „Midőn a tavat közelebről megszemléltem, részint esalatkozva éreztem magamat várakozásaimban. Igaz, szép ben-földi tó; de nagyságáról túlságos híreket terjesztettek, hosszát több mint 100, szélességét pedig 60 angol mfdre tették. . . Ugy tartom, egész kerülete csak 60—70 angol mfd; szélessége egyremásra 7, s legfelebb 9 mfd. Közepén keskenyebb, két vége felé tágasabb. Éjszaki partja alacsony és homokos, s a tó szélén $\frac{1}{2}$ — 1 angol mfdnyi szélességre egészen kopasz; ezen határon túl sűrű erdő környezi, mindenféle ákáczfaj, helyenként egy-egy óriási baobab. Déli partja magas, náddal és sással oly sűrűn van benöve, hogy csak néhány marhacsapás vezet a tó vizéhez. Nyugati partja is magas, de a viz ott sekélyebb, mégsem oly sekély, mint keleti partjánál.“—Vizállása, úgy látszik, időjáráttával megváltozott. Éjszakknyugati végébe a Tinge folyó ömlik, mely alkalmasint seholse

*) Andersson munkájának első angol kiadása 1855-ben jelent meg Londonban e czím alatt: „Lake Ngami; or Explorations and Discoveries during four years' wanderings in the wilds of South-Western-Africa.“ A német kiadás czíme: „Reisen in Süd-West-Afrika bis zum See Ngami.“ Lipse 1858.

szélesebb 60 lábnál, de meglehetősen mély, úgy hogy áradáskor sok vizet foglat magában. Áradása évenként június, július és augusztus havakban áll be, néha később is. Forrásait még nem ismerjük. Keleti oldalán a tónak csak egy kifolyása van, ez a Zouga, mely 150 rőf széles, igen lassan foly, s végre egy nádas mocsárban eltűnik. A Ngámi tava és környéke bővelkedik mindenféle halakban, krokodilokban, madarakban, elefántokban és egyéb emlősökben.

Munkája előszavát így fejezi be Andersson: „Miótán Afrikában kikötöttem vala többnyire gyalog kellett egész napokat járnom, nem tekinthetve a forróságot, se nem gondolhatva a lovaglásra vagy más szállítási eszközre. Úgy megszoktam a gyaloglást, hogy a benszülöttekkel kintartásban versenyeztem; de a sok baj és fáradság egészségemet ásta alá s alapját veté meg oly betegségnek, melyet alkalmasint életem fogytáig sínyleni fogok. Ámde az ember természete oly különös, hogý, ha körülményeim megengednék, örömet újra elkezdeném az életet, melyben csak nélkülözés meg vesződség van.“

Csakugyan nemsokára ismét Afrikába ment. Már 1856 végén megint a Fokgyarmaton termett, Green Frigyessel szándékozván egy kirándulást tenni. De Green már elúszott vala s Wilson kíséretében a Tioge (Tiudse, Tonke) folyón fölfelé a déli szélesség $17\frac{1}{2}$ fokáig, Debabe főnök (vagyis Dibébe) városáig jutott. Azután az elefántvadászatairól elhíresült svéd Wahlberg tanárral egyesülvén, a Ngámi keleti oldalán elterülő vidékre tett egy vadászati kirándulást, melyen Wahlberg halálát lelte*). Andersson tehát a Szvakop folyónál telepedett le s az ott megnyitott bányákban felügyelői hivatalt vállalt. De mihelyt szerződése lejárt, azonnal fölkerekedék a Kunéne felé. Otyimbingue felől elsőben Kaoskón, a damarák vagyis hererók nyugati tartományán át törekedett éjszak felé (1858 marcziustól májusig) s ez irányban talán a déli szélesség 19-ik fokáig jutott. De ott a víz hiánya miatt meg kellett fordúlnia s az Omaruru folyóhoz mene, melynek környékén, az Omuramba-va-Matako völgyében s az Omanbonde tónál az évnék egész másik felét töltötte. Az esős évszak beállta

---

*) Wahlberg 1843 óta útazgatott és vadászgatott déli Afrikában és igen sokat gyűjtögetett a stockholmi muzeum számára.

után másodszor indult el a Kunéne felé (1859 január 5-én), Okamabutin keresztül az Omuramba-v'-Ovambóhoz juta, ezen átkelven, éjszakknak tartja igen egyhangú s busmannok által népesített erdős területen keresztül, s tömérdek bajt szenvedvén, marezius 22-én egy nagy folyót ért, mely délkeletdélre foly, s melyet a szélein lakozó Ovakuangárik (Magyar szerint: Kongári) Okavangónak neveznek, (ez kétségkívül Magyar Kubangója), s mely hihetőleg a Tioge, vagy pedig az odább keletre folyó Csóbe egyik ága. Azon folyón körülbelül 40 angol mérföldre lefelé csónakázott Csikongónak, az ovakuangarik egyik főnökének székhelyéig, s azután éjszak felé akarta útját folytatni. De erős láz szállta meg őt és legtöbb emberét, s midőn némileg felgyógyult, már a száraz évszak állott vala be. Megint vissza kellett fordulnia, de a víz teljes hiánya miatt hónapokig a legborzasztóbb helyzetben volt, midőn az Okavangótól délre barangolt. Végre Otyimbinguébe küldött embere Green kíséretében segítséget vitt neki. Így 1859 november végén szerencsésen elérte ismét az Omyramba-v'-Ovambót s azután az Omuramba-va-Matókat is. — Ez rövid vázlata második nagy útazásának, melyet a Londonban 1861-ben megjelent s felebb idézett munkájában szintén nagyon érdekesen leírt. A könyvhez mellékelvél: Afrika délnyugati partvidékének leírása Benguelától le a Jöreménység fokáig, részint a szerző saját kutatásai, részint Owen kapitány, Bennett, Findlay, Messum és Morrell kapitányok tudósításai alapján; továbbá egy angol kapitány jelentése a Fokföld déli partján, a Kujena folyónál levő telepítvényről; az utolsó fejezetben az Afrika délnyugati partjainál levő guanószigetek iratnak le, különösen Ichaboe sziget, melytől 1843—1845-ig vagy 200,000 tonna guanót szállítottak el.

Az imént említett Green 1760-iki télben testvérjével egy új kirándulást tett az Okavango mellékeire, hol sok elefántot remélt találni. Várakozása nem teljesedett be egészen, jóllehet három hónap alatt testvérjével együtt 42 elefántot lőtt. Az ovakuangárik Green szerint sokkal gyávábbak, mint a kafir és bocsuana népségek, s kevéssel azelőtt a namakuak sok marhájokat raboltak vala el, két emberöket is agyonütöttek. Jonker Afrikaner, a namaqua-hottentottok elhírhedett főnöke, ki azelőtt a Kuiszip és Szvakop mellékein garázdálkodott vala, éjszakra vonult csapatjaival, az ovampók fejedelmének az Andersson útazásaiból ismeretes Nan-

gorónak halála után, ennek volt székhelyére tette át főszállását. Emberi most a Kunénenél és mellékfolyóinál lakozó népeket: az ovambundzsákat, Ovakuenamákat (Magyar szerint: kányáma), ovangandjerákat stb. fosztogatják.

Hahn és Rath hithirdetők 1857-ben Damaraföldön levő telepjeik felől tettek egy kirándulást az ovambókhoz s Nangoro székhelyéig jutottak. Otyinbingnéből május 15-én érkezének Új. Barmenbe (Otyikango) s innen május 20-án kerekedének föl 10 damara és namakua szolga kíséretében. Balra hagyván az Andersson és Galton által követett utat, néhány mérfölddel odább keletre haladtak előre s az Omorumba-va-Matako völgyén mentek felé egészen az Otyitus forrásig, hol Greenel találkoztak, ki azután hozzájuk csatlakozék. Elhagyván az Omorumba-va-Matakót, mely, Green szerint, néhány mérfölddel odább éjszakkéltre a homokban vész el, majdnem egyenest éjszakra mentek egy pálmákkal fedett síkságon, s az Otyityika hegyeknél vizet és egy nyomorult busman falut találtak. A busmannokról Hahn ezt mondja: „Déli Afrikában busmannoknak nevezik mindazon verhenyes vagy tulajdonkép sárgabarna, hottentott származású benszülötteket, kik apró csapatokban elhímlenten élnek baromtenyésztés nélkül. Szorosabb értelemben busmannok csak azok, kik az Orániát folyó déli mellékein a Busmannföldön tanyáznak; néhány apró népségök az Orániai folyótól éjszakra is tartózkodik a Beesuanaföldön. A folyó déli oldalán lakozó busmannok a hottentottal rokon, de a nama-kuák és korannák által nem értett nyelven beszélnek. Igen szilaj és bátor természetűek. Azon úgynevezett busmannok, kik a nyugati partoktól kezdve a Ngámi tóig találatnak, csak elszegényedett namakuák. Az Omorumba-va-Matáko környékein s odább éjszakra az ovambókig s a Ngámi tóig elszórtan találató busmannok a Bálnaöbölnél tanyázókkal egy törzsből valók s a ninoknak nevezik magokat. Számuk igen nagy lehet, mert az egész roppant térségen el vannak szórva. Szomszédjaik által gyűlöltetvén, igen zárkózott, gyanakodó és hazug természetűek. Az ova-hererók ovagumáknak nevezik, de már ombusumanáknak is kezdik nevezni, mi nem egyéb mint a hollandi szónak (bosjesmann, buschmann) elváltoztatása.“

Aua forrás környékén, körülbelül a déli szélesség 19-ik foká alatt, az igazi gyapotcserjére találtak, mely ott vadon terem;

ott van Afrika ezen részén a gyapot tenyésztésének déli határa. Onnan kezdve nyugatészaknyugati irányban folytaták útjokat, s így az Omuramba- v'-Ovambóhoz (Nmuramba-va-Nadzira) jutottak, melynek völgyét azután követték. Így az Onandova tavat érték el, melytől nyugatra a Galton által látott Etosa tómedenceze esik. Ott elhagyák az Omuramba-va-Nadzirát, mely úgy mint az Omuramba-va-Matako a száraz évszakban egészen elapad, csak egyes kátyúkat hagyván hátra, s egy fátlan térségén át Nangoro székhelyére érkeztek. Nangoro nem igen nyájasan fogadta, s nem engedte meg nekik, hogy tartományán keresztül tovább éjszakra a Kunénéig menjenek. Tehát már július 30-án visszafordultak, még pedig Nangoro engedelme nélkül; néhány óráig az ovambókkal harczolniok kellett, s kalauz nélkül bolyonganiok. Mégis minden baj nélkül elérték az utat, melyen jöttek vala. Green Omeva-omenginél maradt, nem messze az Omuramba-v'-Ovambo forrásaitól, hogy ott elefántvadászatait folytassa, Hahn és társai pedig september 11-én szerencsésen Új Barmen érték el *).

Du-Chaillu Pál a philadelphiai „Academy of Natural Sciences“ megbízásából az egyenlítő két oldalán tett kutatásokat és gyűjtögetett mindenféle állatokat és egyéb természetrajzi tárgyakat, 1856—1859-ig. Útazásairól elsöben az újyorki földirati társulat egyik gyűlésében tartott egy előadást 1860 január 5-én, azután Londonban azon számos rajzzal és egy térképpel fölszerelt könyvet adta ki, melyet fennebb idéztünk. Ezen könyve csakhamar a tudósok részéről éles bonczkés alá vétetett, s a benne elbeszélt utazások és kalandok legnagyobb része koholmánynak, mesének állíttatott. Nevezetesen Barth ismételve szólalt fel Du-Chaillu hitelessége ellen. Mindazáltal könyve igen érdekes és sok helyes ismertetést is nyújt Afrika azon vidékéről, mely még teljesen ismeretlen volt. Petermann földirati közleményeinek 1862-ki évfolyamában az Afrika nyugati partjain az egyenlítő két oldalán az angolok által 1826—1838-ig s a francziák által 1858-tól 1861-ig tett fölméréseket és kutatásokat Du-Chaillu elbeszélésével összehasonlítván, megmutatta, hogy ez csakugyan az éjszaki szélesség 1⁴-ik s a déli szélesség 2-ik fokai között a Gabun öböl két oldalán nemcsak a partvidéket járta meg, hanem a tengertől befelé is 15—25

*) Hahn többi közt egy jó herero nyelvtant is adott ki.

földirati mérföldre is előnyomult; nevezetesen a Korizsko öbölbe szakadó Muni folyón fölfelé a Sierra do Christal hegysoron túlig az anthropophag fán (faon, panein, pahuin) népek területéig, s az egyenlítő déli oldalán a Npuluné folyóágon fölfelé az Anengue tóig, a Rembo folyón fölfelé pedig a keleti hosszúság 10. és 11-ik fokai között emelkedő hegyrengetegig jutott. Kutatásainak eredményeit Petermann a következőkben foglalja egybe: Du-Chaillu első kutatta ki részletesebben a Muni, vagyis Danger, Mundah, Gabun és Rembo folyókat s megmutatta, hogy csak rövid parti folyók, jóllehet széles torkolatuk van; hogy ellenben az Ogobai (Ogovai) a földrész belsejéből jut a tengerbe s keresztül tör a partvidéki hegysoron, melynek nyugati oldalán a Gabun ered. Az Ogobai továbbá egy bonyolódott deltát képez s a Nazareth, Mexias és Fernando-Vaz egyes torkolati ágai. Ugyancsak Du Chaillu az ezen folyóknak nagyon egészségtelen mellékein lakozó sokféle apró népségeket is első ismertette meg.

Korizskóban egy amerikai missionarius telep van; egyik hithirdetőtől 1862-ben a „New-York Colonisation Journal“-ban egy érdekes levél jelent meg az ottani vidékekről. „Az utazó, írja többi közt, ki Afrika éjszakibb tartományaival ismerkedett meg, bámulni fog, ha ide kerül, az apró népségek nagy sokaságán s nyelveik különbféleségén. A Kamerun hegységektől délfele a lakosság mindenütt csupa apró s különböző nyelvű népségekre van osztva. Az Aranyparttól befelé tetemes nemzeteket találunk, melyek többé kevesbbé állami szervezet kötelékei közé foglalvák; ilyenek: Asanti, Dahomey és Joruba népei, melyek lélekszáma százezerekre, sőt milliókra rüg. Ellenben a Kamerun hegységektől délre csak apró néptörödékek találatnak, melyeknek semmi országlati szervezetök nincsen. Egy-egy népség legfelebb 5000 lélekből áll. S minden néptörödékek saját nyelve van, melyet a másik meg nem ért, jóllehet mindazon nyelvek rokonságban vannak egymással. Három nyelvet az amerikai hithirdetők már nyelvtanba foglaltak, s a partvidéken divatozó többi nyelvet is megértik. Az egyenlítő közelében legmíveltebb népek a Gabun környékein tartózkodó mpongvék s a Korizskó öbölnél találató mbengek. Mikor 1842-ben az amerikai hithirdetők a Gabunál letelepedtek, a mpongvék egyik leghatalmasb s legszamosb parti népség voltak, most az üzérek és kereskedők által köztük elter-

jesztett vétkek, az iszákosság stb. következtében mindinkább el-satnyúlnak és fogynak.“ . . .

Du-Chaillu útazásainak mindenesetre azon érdemök van, hogy a közfigyelmet oly vidékre fordították, melyen még sok kutatni való van. Burton Richárd, Speke egykori bajtársa Fernando-Po szigetére ment vala mint angol konzul. De útazási kedve csakhamar újra fölébredt, s Afrika nyugati partvidékein barangolt fel s alá. 1863-ban Londonban kiadott könyvének (Abbeokuta and the Cameroon mountains) első kötetében leírja Beddingfield kapitány társaságában tett kirándulását Abbeokuta királyhoz, második kötetében pedig elbeszéli kirándulását a Kamerun hegységbe s legmagasb csúcsának megmászását. Végre „A day among the Fans“ című közleményében, mely az „Anthropological Review“-ben jelent meg, a fánokhoz (ba-fán, fánué, pánué) tett kirándulását írja le. Ezekre nézve megerősíti azt, mit róluk Du-Chaillu mond, hogy t. i. emberhúst esznek. „Azt véltem, írja többi közt, hogy bennök feketebőrű, vad tekintetű, vaskos otromba embereket fogok találni, s bámulatomra úgy találtam, hogy a fánok szép termetű, világos színű, szelid tekintetű emberek. Egészen más arezvonásaik vannak, mint a tulajdonképi négereknek, sokan közölik európaiakhoz hasonlitanak, s nagyon kevesen emlékeztetnek a néger típusra. . . . Hajuk se nem göndör, se nem gyapjas. . . . Színök olyan mint a tejes kávé, s a kik közöttük feketék, azok rabszolgák. Ellenségeiket megeszik s e szokást az Ued-Nuntól délre a Kongóig, s talán még odább délre találjuk vidékenként. Kalabarban utálják e szokást, de az ibók követik; a Kamerun hegységben tanyázó duallák is emlegetik.“

A fánok csak egy két embernyom óta kezdettek a beltartományokból a Sierra-do-Christal hegységen, vagyis a belső felföld nyugati lejtjén át a partvidékre előnyomúlni, s elűzván a kevesbbé harcziás bakéléket és mponguéket, hogy ezek helyét foglalják el. 1842-ben a Gabun forrásainál még csak néhány fán ember mutatkozott, most pedig már a folyam torkolatáig szálltak alá. Ezen nyugatra való költözésökben az osebák kísérik őket, kik velök egy törzsből származnak.

Említettük, hogy az Ogovai (Ogové, Ogobé) főtorkolata az egyenlítőtl délre esik egy foknyira, tehát körülbelöl ugyanazon szélesség alatt van, mely alatt a földrész keleti oldalán a Myussza

tó elterül. Az Ogové torkolata s az említett tó között mintegy 22 hosszúsági fokra vagyis körülbelül 330 mérföldnyire kiterjedő rop-pant köz van, mely ránk nézve még csaknem egészen üres lap. Ennek betöltése mennyi áldozatba fog még kerülni? s kik vállal-koznak majd arra? Du-Chaillu legalább a kezdetet tette meg; az-után Londonba menvén, komolyan és szorgalmasan készült új af-rikai utazásra, hogy kutatásait és fölfedezéseit alaposabban és kellő eszközökkel folytathassa.

Az alatt az Ogovai folyam és környéke megvizsgálásával a francziák foglalkoztak. Ezek t. i. 1843-ban a Gabun folyónál le-telepedvén, most az ottani egész pártvidéken uralkodnak. Dél felé is mindinkább kiterjeszték hatóságukat s 1862 junius elsején a Lopez fok és Nazareth folyó melletti főnökökkel oly szerződést kö-tének, melynél fogva a Liancié esüctől délre Lopez fokáig terje-dő partokat is megszállák. Az ottani vizeket 1858-ban kezdék ré-zletesebben kikutatni és fölvenni; Serval 1861-ben a Ga-bunba délkelet felől szakadó Rhamboe folyót és mellékvizeit, T o u c h a r d i 1857—1860-ig magát a Gabunt és két fő mellékvizét, a Ko-mót és Bogoét, vizsgálta meg. Az Ogovai folyamon felfelé Serval és B e l l a y már 1862 végéig körülbelül 2 hosszúsági foknyira jutottak, s azt találták, hogy az Ogovai csakugyan széles, mély és bővizű folyam, mint Du-Chaillu állította volt. Végre Touchard 1864-ben a kormánytól egy alkalmas gőzöst kapott, hogy az Ogo-vai folyamon folytassa a kutatásokat.

Du-Chaillu 1863 augusztus elején indult el Afrikába s október 9-én a Fernando-Vaz torkolatába hajózik be, mely mind-járt az egyenlítőtől délre van. Már kiszállásakor szerencsétlenül járt, a csónak t. i. melyen a partra akart evezni, felfordult, s így legbecsesebb tudományos eszközei odavesztek. Az új eszkö-zöket, melyeket Angliában megrendelt, csak 1864 augusztus havá-ban kapta meg. Azalatt a parton tartózkodván, holmi természeti tárgyakat gyűjtögetett, melyeket Angliába küldött. Azután kelet-nek fordulván, Asira birodalomba ment, melyet már első utazása-kor látogatott vala meg. A tenger partjától kezdve befelé a föld fokozatosan emelkedik, mert a parti lapály mögött egy völgyek-kei szeldelt dombsor nyúlik el éjszaknyugatról délkeletre s belebb mind magasabbra emelkedik; a hágók tengerfeletti magassága 1864—2400 láb. Asira legnagyobb részét erdők fedik, melyekben

csak keskeny ösvények vezetnek egyik helységről a másikra. A helységek nagyobbak és népesebbek mint a parton. Du-Chaillu csak három hetet töltött Asirában, azután el kellett onnan mennie, mivel a himlő nyavalya ütött ki, melynek Olenda főnök, az ő barátja és védője is áldozatává lett; s a benszülöttek azzal vádolták, hogy bűbájossága által ölte meg a főnököt. Apingibe se mehetett, mert ennek fejedelme kevéssel azután, hogy azt az országot előbbi útazása alkalmával meglátogatta volt, szintén kimúlt, s a benszülöttek azt hitték, hogy lelkét az idegen ember vitte magával. Végre sikerült neki kelet felé Atandóban előnyomúlnia, s ott vagy 200 angol mérföldnyire jutott. De Muan Kombo helységbe, 270 angol mérföldnyire a Fernando-Vaz torkolatától Du-Chaillu emberei közül ez egyik véletlenül egy embert s egy asszonyt lőtt meg. Erre a felbőszült lakosok lándzsákkal és mérges nyilakkal támadták meg az útasokat; Du-Chaillu parancsot ada embereinek a hátrálásra, ez eleintén jó rendben ment, ő maga védelmezte; de nemsokára emberei vad futásnak eredtek s végre maga is kénytelen volt utánok szaladni. Minden jószága, lőszere, eszközei, gyűjteményei, rajzai odavesztek. Csak naplóját s néhány csillagászati észleléseit mentette meg s vitte magával Angiába.

E helyen megemlítjük még Baines Tamást, ki a nyugati partvidék és Ngámi tó közötti területet járta be. 1858-ban Livingstone kíséretében Afrika keleti oldalán tett egy kirándulást, azután 1861-ben Fokvárosba s innen marcius végén a Bálnaöbölbe menvén, Chapman elefántcsont-kereskedővel az Andersson által ismertett egyhangú és folyóvizben szűkülködő térségen át, a Ngámi felé verekedék. Az említett térségen euphorbiákon, aloeken és holmi gumós növényeken kívül a kerek asztalhoz hasonlító nagyon furesa alakú *Welwitschia mirabilis* fát is találta. A damara, hottentot és busmann népeket igen csúnya és elfajult embereknek mondja. 1862-ki júliusban a Zambézi nagyszerű zutahatagját érte el, onnan a folyamot egészen torkolatáig akarta követni, de megbetegedvén, megfordult s azon az úton, melyen jött vala, visszament.

5. Báró Van der Decken útazásai.

1858-ban egy fiatal, lelkesült ember, Roscher Albert hamburgi fi, tehát Barth földije, indult el Afrikába, miután otthon

terjedelmes előkészítő tanulmányokat tett vala. Segélyt leginkább csak a bajor királytól kapott. Ugy vélekedett, hogy Zanzibár a legalkalmasabb kiindulási pont, melyből bármely irányban kezeltetni meg Afrika beltartományainak kikutatását; mert ott számos európai kereskedő van letelepedve s az angol és más európai konzulok is nyújthatnak segélyt. Megérkezvén Zanzibárba, lelkesült, bátor és nemes magaviselete által csakhamar megnyeré az odavalók szeretetét és tiszteletét. 1859-ben kezdé meg nyomozásait s elsőben a tengerpart mentén tett egy kirándulást a déli szélesség $6^{\circ} 40'$ alatt fekvő Konduesitől kezdve Kiloáig, többi közt a még egészen ismeretlen Lufidsi folyó torkolatát vizsgálta meg. Visszatérvén Zanzibárba megbetegedett s 3 hónapig gyengélkedett. Azután Kiloába ment, hogy onnan a Nyassa taváig nyomúljon elő. Megtanulta a benszülöttek nyelvét s így remélte, hogy tervét akadály nélkül fogja valósíthatni. Ámde Kiloában újra lázba esett, s egyéb akadályok is gördültek útjába. Végre 1859 augusztus 25-én fölkerekedék Szalim ben Abdallah arab kereskedő s néhány száz emberből álló karavánja kíséretében. A tavat nyugati oldalán, Ngombe helységnél, csakugyan elérte, még pedig október 19-én, tehát kevéssel azután, hogy Livingstone déli végéhez jutott. Majdnem 4 hónapot töltött a tó partjainál, Nusszevában, azután, úgy látszik, a Rovuma folyót akarta felkeresni, de Hiszonguuni helységben 1860 marezius 19-én egyik szolgájával együtt meggyilkoltaték. Ugy látszik, az arab karavánvezér, kinek kíséretében és oltalma alatt utazott, okozta szerencsétlen halálát. Nuszeva és Hingomanya (Kingomanya) főnökei kézrekeríték a gyilkosokat és Zanzibárba kísértették, hol 1860 augusztus 23-án kivégeztettek.

Ugyanazon évben báró Van der Decken utazék Afrika keleti partjaira, hogy Barth javaslatára Roscherhez csatlakozzék. A nemes báró odahagyá hazáját és megszokott élvezeteit s nem kimélve semmi áldozatot bámulatos kितartással törekedett a tudományok némi szolgálatot tenni, az Afrikában eszközözendő felfedezések által. Édes anyja, Etelka, a Sziléziában levő Plets hercegasszonya, saját birtokai Hannoverában vannak. Ő tehát német ember volt, s részint ezen körülmény okozta szerencsétlenségét, melyet minden vállalkozásában tapasztalnia kellett.

A német nemzet Afrikában s általában a külföldön, úgyszólván, nincs képviselve, tehát a német származású utazóknak ide-

gen, többnyire angol oltalom alá kell magokat adniok, gyakran pedig minden támasz nélkül magokra maradnak, mint szegény Magyar Lászlónkkal is történt. Báró Van der Decken sem talált nemzeti oltalmat, s azért nagyszerű áldozatainak csak kevés sikerét látta. 1860 ápril havában utazék Zanzibárba, hol leginkább csak O' Swald hamburgi kereskedő bizományosainak segélyére támaszkodhatott. Az aráb főnökök mind Zanzibárban, mind Kiloában és Mombaszban előtől fogva rosz akarattal viseltettek iránta. Elsőben a Nyassa tavához akart egy kirándulást tenni, hogy Roscher nyomait kövesse, irományait megmentse s a két bensülött főnöknek, kik gyilkosait elfogták vala, némi jutalmat vigyen. De az arabok számtalan akadályt gördítettek útjába. Nagy nehezen sikerült egy karavánt összeteremtenie, mely 20 beluds fegyveresből, 40 hordárból, 6 fekete és egy olasz inasból, 2 arab tolmácsból s a karavánvezérből állott. Hét hónapra fogadta fel azon embereket, s a karavánvezérnek 700, minden fegyveresnek havonkiint 7, minden hordárnak az egész útra 14 tallérnyi fizetést kellett biztosítania, az élelmezésen kívül. Ebből láthatjuk, hogy az afrikai utazások elég költségesek. Van der Decken Kiloából indult el, de a tengerparttól csak mintegy 25 mérföldnyire, Messzuléig nyomúlhatott elő. Ott magára hagyták emberei, hordárai megszöktek, s csak kevesen maradtak nála, kikkel Kiloába viszatért. Itt azután halálos betegségbe esett, melyből csak lassan épült ki, s a viszonyok oly kedvezőtlenek voltak, hogy kirándulását a Nyassa felé nem ismételhette.

Időközben Thornton csatlakozék hozzája, elválván Livingstonetól. Most eltökélé magát Dzsagga országát fölkeresni s a Krapf és Rebmann tudósításai által elhíresült Kilimandzsáro havast megvizsgálni. 1861 június 28-án indult el, és pedig Mombasz felől. Kisérete Thornton barátján és olasz inasán, Corallin kívül, 55 emberből állott. Elsőben a Simba hegyeknek tartott, s 9 nap alatt a Kadiáro és Kasszigau hegyeket éré el; amaz 5000 láb magas s rajta 4000 lábnyi magasságig mászék fel, csücsát az omló zápor és a bensülöttek ellenségeskedései miatt nem érhette el. Ezek miatt megkerülte Burát s egy víznélküli sivatagon át Parébe, onnan a Jipe tavához, s ennek éjszakkéleti partját követvén, Daffétába érkezék. Folytatván útját, végre a Kilimandzsáro alá, Kilemába juta, hol 19 napig tartózkodott.

Mindenféle bajokkal kellett küzködni, a benszülöttek mind ellenségesebb indulattal viseltettek iránta, s azért a hegyen csak 8000 lábnyi magasságig mászhatott fel. A dzsaggák földjén levő havasok déli oldalán elhaladván, augusztus 21-én Madzsamébe juta. „Rebmann kétszeri itmulatása, írja a báró, igen sokat ártott nekem. Az ország hatalmasai mindjárt a hogy megérkezém, azzal fenyegettek, hogy mindenestül levágnak, ha önként oda nem adom összes portékáimat. Hordárain csakugyan amnyira megijedtek a fenyegetésekre, hogy, hetet kivéve, mindnyájan megszöktek. A madzsameiek erre természetesen még követelőbbek lettek, de én nem tágitottam, semmitsem adtam nekik és csak nevettem fenyegetéseiket, jóllehet a dolog épen nem volt tréfa, s alkalmasint csak röppentyűimnek köszönhettem, hogy fenyegetéseiket nem hajtották végre.“

September 5-én éjjel titkon elhagyá Madzsamét s a kis Arusa hegyek éjszakai oldalán elaladván, Daffetába érkezék. Onnan még egy kirándulást tett Kilemába, de az is siker nélkül maradt. Végre tehát a Jipe tavát érintve s Parén és éjszakai Uzambarán át Vangába, s onnan a tengerpartot követve Mombaszba ment.

108 napig tartott útazásának főeredményei ezek: a Kili mandzsáro csakugyan örök hóval fedett havas, mint Rebmann állította yala; hava már a Kadiáro és Pare közötti vidékről, még jobban Kilema és Madzsáme felől látható. Magán a hegyen útasaink két apró és egy nagy hógulvát is láttak lehömpölyögni. Az örökös hónak alsó határa 17,000 lábnyi magasságban van; a hegy csúsa 20,000 láb magas. Alja minden oldalról lassan emelkedik ki a síkságból. Madzsáme felől tekintve fő csúsa nagyszerű kupolához, keletről tekintve letompított gulához hasonlít. Nehány angol mértföldnyire éjszakkeletre egy más kúpdad hegy emelkedik, talán 17,000 l. magasságra, s 50 angol mértföldnyi távolságban nyugatra a Masszai lapályból egy Méru nevű, szintén kúpdad hegy 18,000 lábnyira mered föl. A Kilimandzsáro délkeleti, déli és délnyugati oldalai, melyeket útasaink láttak, mind vulkános kőzetekből és lávákból állanak. — Az útazás második fő eredménye a Jipe tó fekvésének meghatározása. E tó 25—30 angol mértföld hosszú s 2—2½ mértföld széles, tengerfeletti magassága 1700—1800 láb. Végre harmadik eredmény az, hogy az említett tavon

átfolyó Daffeta a Mui folyóval s a Dzsagga birodalomból jövő más vizekkel egyesülvén, a Ruóu folyót képezi, melyet torkolatánál Panganinak neveznek.

A báró nem akarta Afrikát odahagyni, a nélkül, hogy nevezetesebb eredményt mutathasson fel, s Barthnak írt, hogy küldjön neki tudományos képzettségű útítársat. Dr. Kerstent Altenburgból küldé, s ennek megérkezése után Van der Deeken 1862 október 3-án Mombaszból elindulván, s a tengerpart mentén Vangába utazván, onnan nyomult elő a belső tartományokba. A Jipe tó mellékeiről az Ugono hegyeket látogató meg, melyek több mint 5000 lábnyira emelkednek s melyekből a környék népei legtöbb vasukat kapják. Azután az Arúsa hegyeknek fordult, hol igen sok baja volt a benszülöttek ellenségeskedéseivel. Végre sok ügygyel bajjal ismét a Kilimandzsáro alá érkezek, melynek megmászásában sokáig gátoltatott. Hosszas alkudozások után megnyert az engedelmet, s így másodszor kapaszkodék fel a havason. Ez alkalommal 14,000 lábnyi magasságig jutott, felebb részint a nagy hideg, részint a gyér levegő miatt kísérei teljességgel nem akartak menni. Az éjszaka, melyet a hegyen töltött, derekasan havazott, még pedig november 28-án, tehát a déli félgömbre nézve a meleg évszakban. 8000 lábnyi magasságig dús növényzet borítja a hegyet, felebb a fák mind gyérebbek s 10,000 láb magasságban egészen eltűnnek. A dzsaggák apró országai körüskörül fekszenek a hegy körül, s mivel földjeik 6000 láb magasságig terjednek; lefelé csak 3000 lábnyi magasságig érnek, mert alább rabló népségek tanyáznak. Legtöbb hó a Kilimandzsáro nyugati kúpján van, keleti kúpján az éjjel esett hó nappal jobbra ismét elolvad. — Körülbelül ugyanazon úton, melyen oda ment vala, visszatérvén, karácson második napján megint Mombaszba érkezék a báró.

A zanzibári szultán napról napra ellenségesebb indulattal viseltetett iránta, hogy alig lehetett többé ott maradnia. 1863 első hónapjaiban tehát egy angol hajón tengeri utat tett, megromlott egészsége helyreállítása végett, s meglátogató Ibót, Delgadót, Lamút s a Komori és Sychelli szigeteket. Azután Madagaszkár szigetén akart egy kirándulást tenni, de az ott kitért forradalom meghiúsította azon tervét. Költséget nem kimélvén a porosz kormányt felkérte, hogy építtessen számára egy kis hadi gőzöst, és 100,000 tallért ajánlott fel a gőzöserért, melyet utazásai bevégezte után a po-

rosz kormány rendelkezésére bocsátott volna. De ajánlata elutasították. A báró tehát 1863-ban Angliába ment, Kerstent Zanzibárban hagyván, hogy személyesen sürgethesse az általa megrendelt gőzös építtetését s egyszersmind az angol lobogó használatára az engedélyt kieszközölhesse. Úti tervei most a parti folyók kikutatását tárgyazták, s valóban nagyszerű készüléteket tett. Kisérői Kerstenen kívül ezek voltak: gróf Götzen Sziléziából; gróf Schiekh osztrák es. k. tengerészkapitány; dr. Link, Trenntájfestő, Hitzmann mérnök Hannoverából, Deppe főtűzmester Ausztriából, Bergmann ács, Kanter gépmester, Brenner radász s Theis szakács. Mindez urak fizetést kaptak a bárótól, csak gróf Götzen csatlakozott önként és barátságból hozzája, de megbetegedvén csakhamar visszatért Európába.

Továbbá egy nagyobb hadi gőzöst Angliában s egy kisebbet, mely csak egy lábat merült, Hamburgban építtetett; két vas sajkát is rendelt meg. A szükséges intézkedéseket Európában megtevéen, az említett két gróf kíséretében Egyiptomon és Adenen át utazék Zanzibárba, hol 1864 október havában megérkezék. Többi kísérői 121 napot töltöttek a tengeren és csak 1864 december elején értek Zanzibárba a hajókkal.

Kersten azalatt, sokat betegeskedvén, oly rosszul lett, hogy kénytelen volt a további utazásokról lemondani s Európába sietni (1865 febr.) S ő az, ki 1866 február 3-án a berlini földirati társulatnak a következő jelentést tevő: A nemes báró a Dzsuba folyót szándékozott megvizsgálni; újabb súlyos betegségéből fölgögyulván s mindenféle nehézségeket legyőzvéen, végre 1865 július 29-én nagyobbik gőzösével a Dzsuba homokgátján (barre) belül kötött ki; de kisebbik gőzőse s Hitzmann mérnök odaveszett. Augustus 15-éig ott a torkolatnál mulatott s aztán a folyón fölfelé kezdte hajózni. Ez tömérdek bajjal járt. A parti lakosok, a vabunik és vaziguák, valamint a szomalik és gallák ellenséges indulattal viselkedtek az európaiak iránt, s a brava származású karavánvezér, Abdio, minden alkalommal gyáva és hamislelkű embernek mutatta magát. A folyó vízállása is kedvezőtlen volt s september 6-ától kezdve mindinkább apadt. Nagy nehezen mégis elérték a folyó két partján épült Berderát, sőt még néhány mértföldnyire felebb jutottak, majdnem az ottani zuhatagig vagyis inkább rohanatig. De september 26-án a hajó véletlenül két köbe ütközék, úgy hogy fe-

nekén azonnal rés támadt, melyen a víz betódult. Legott kirakodáshoz fogtak s a készleteket a bal partra vitték. Más napra kelve elhagyák a hajót, s a báró dr. Link, Abdio karavánvezér s két néger kalauz kíséretében Berderába csolnokázott eleségért s hogy ott körülnézzen, lehetne-e az útat gőzös nélkül is folytatni, azután a hajóhoz vissza akart térni s a csolnokon Jembóba segítségért menni. Hátra maradt emberei azalatt mindent a partra hordtak s a hajót is kitatarozták; de a víz annyira apadt, hogy a hajót nem lehetett lengővé tenni. Október 1-jéig sem az ígért kalauz nem jött, sem a báróról nem hallottak semmit. Délután mindkét parton gyanús emberesoportok mutatkoztak, Schickh legott intézkedést tett, hogy a tábor körültorlaszoltassék. De csakhamar 20–30 néger támadást tett, a fegyvertelen Trenn festészt mindjárt ledöfték, Kanter gépmester néhány lövést tett, azután azt is megölték, végre Brenner, Theis és Deppe folytonos puskázásainak sikerült a négereket elhajtani. Azalatt egy más csapat a nagy csolnakot vette el, melyet azonban sikerült visszafoglalniok. Most azon tanakodtak, hogy mit tegyenek? Abban állapodtak meg, hogy Schickh vezérlete alatt a csolnokon a legbecsesebb tárgyakkal és a báró irományaival a folyam torkolatába siessenek vissza. Ezt az öt európai ember, éjjel nappal evezvén, október 6 án elérte. A hullámtörés miatt csolnokon a tengerre nem mehetvén, Bisszell fokig gyalog mentek s onnan arab hajón Zanzibárba vitorláztak, ott remélvén egy angol vagy francia hadi hajót találni. De ezeu reményökben csalatkoztak; tehát Schickh egy arab hajón Bravába ment, hogy ott tudakozódjék a Berderában történekről s a báró sorsáról. November 12-én egy angol hadi hajó a zanzibári szultán egy követével a Dzsuba torkolatához ment, hogy Schickh urat igyekezetében gyámolítsa és a bárót kiszabadítsa. Fájdalom, már késő volt. A báró Berderában néhány ökröt vásárolván, a táborba akará küldeni, midőn híret vette, hogy táborát meg akarják támadni. Azonnal oda akart sietni, de csolnakát elvették s Abdio vonakodott vele menni. Tehát a báró dr. Linkkel kalauz nélkül indult el, azonban eltévedt. Linket hátrahagyván, visszatért Berderába, ott október 2-án megfogták, agyonszúrták s holt testét a folyamba dobták. Dr. Link szerencsésen elérte a hajót, de ott már nem talált senkit, tehát Berderába visszatért, hol őt is megölték.

HUNFALVY JÁNOS.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN.

MÁSODIK RÉSZ.

A VÉRES DRÁMA KEZDETE ÉS FOLYAMA.

E L S Ő K Ö Z L E M É N Y .

VI.

Az összecsküvés, s a népmonda. — Az oláh vezérek. — A mesztakoni és kuretyi népgyűlések*).

Tekintsünk vissza az eddigi eseményekre, a lázadás előzményeire, s állítsuk annak bevezetését és előjátékát még egy pillanatra magunk elibe.

A kiinduló pontot a zalathnai kincstári uradalmak jobbágyainak már 1778-ban kezdődő, többféle, főkép urbéri panaszai és sérelmei képezik. A szegény oláhok eleinte csupán e nyomás s a velük jogtalanul bánásnak orvoslását kérték, s mivel e

---

*) K ú t f ő k . A pórzendülés kitörésére vonatkozó kútfők között is elsődrendűek, s igen számosak a különböző hivatalos okmányok, pl. az udvarhoz felküldött kormányiszéki, katonai, kamarai, megyei felterjesztések, magánosok panaszos kérelmei, jelentései, s más ilyenmű tudósítások. Legfontosabbak s a hóra-világ kezdetére legtöbb világot derítenek az úgy mondott oláh okmányok, főkép a vezéreknek az udv. bizottmány jegyzőkönyvében foglalt vallomásai, az oda tartozó okiratok, s a kivégeztési ítéletek, valamint S c h u l t z és M o l n á r békealkudozási hiv. jelentései, végre Hóra és Kloska végrendelete; mindezekről egyenkint, az illető helyeken említés fog tétetni. A nyomtatott művek közül, már a lázadás évében megjelent s a 255. lapon idézett h á r o m német kis munka, mint szintén a „Species facti,“ a kéziratok 253. l. stb.

természetes és igazságos kívánatuk megadását sem a hazában, sem Bécsben meg nem nyerhették, a k k o r a fegyvernek önkéntes felvételével a földesuri és megyei szolgálat igájától felszabadulásukat kísértették meg, s midőn darab ideig tartó kecsegtetésüknek daczára, ez óhajtasuk s reményük se teljesült, a megcsalás fájdalma végre, őket a földesurak, valamint a fenálló rend elleni fölkelésre izgatá s így fegyvert ragadtak, a mit kérésükre nekik ígértek ugyan, de végre még is meg nem adtak.

S lehet-e csodálkoznunk, ha ily sajátzerű viszonyok, ily ferde helyzet a keserü gyümölcsöt megtermették, s a hazának csak nem vég romlására megérlelték? Mivel az oláhok terheit nem orvosolták, tőlök az igazságot és törvényt oltalmát megtagadták, s ezzel, általában a nem-emberi bánással őket, mint II. József császár mondta: „állapotjok megváltoztatására“ kényszerítették, — épen az történt, mit Hunyadmegye rendei a két magyar haza előtt ünnepélyesen s oly találólag nyilvánítottak: „minemü veszedelmek közzé hozattattunk valami, s majd csaknem egész nemzetünk az 1784-ben mesterségesen indított oláh támadással.“ *) Így lett, mint szokták mondani, kicsi okból nagy esemény; csekély kezdetből roppant horderejű, végzeteljes katastropha következett, s könnyen képzelhető és természetes volt a haza földjén elhintett s csalfa hamu alatt lappangó gyúanyagoknak teljes lángra lobbanása és széles körben pusztítva elterjedése, mely tűz felett, úgy szólva, a kormány sokáig gondtalanul járkált!

— — — incedit per ignes
Suppositos cineri doloso.

Az oláhok magukat valóban a végsőre elszánták, s a haza törvényei és a fenálló rend ellen összeesküdtek.

Ez összeesküvés s annak következtében a lázadás kezdete és kiindulási pontja kétségen kívül a vésteljes drámának legérdekesebb, mindeddig hiányosan ismert, a népmonda által leginkább felezifrázott, megtoldott és elferdített eseménye. Az emlegetés különösen foglalkozott a pártütést szövő mesztakoni

---

*) A budai országgyűléshez 1790. június 2-án, valamint az azon évi kolozsvári országgyűléshez intézett s 1791. a február 4-ki ülésben fölvetett kérelmükben.

és kuretyi népgyűlésekkel, valamint Hóra személye- és tevékenységével a pórzendülés megindításában, kinek abban egy főrangú császári tiszt is segéde, sőt vezértársa lett volna; s állítólagos fellépése azon gyűléseken egészen regényszerűleg van feltüntetve. Vessünk előbb egy tekintetet a lázadásnak traditióból merített kezdetére, s azután annak valódi történelmét adjuk elő; a kettő közötti párhuzam nincs érdek, sőt tanulság nélkül is.

A népmondának a hóra-világ kezdetén szereplését különösen a már többször említett egykorú német kis munkák közül, a másodikban, a károly-fejérváriban lehet látni, mely a pórzendülést előidéző alkalomra s okokra is kiereszkedik *). Az oláhok között, mondja az író, kivált Hátszeg vidékén 1784 október vége felé nagy ingerültség mutatkozott, s miután ők a földesúri szolgálattól me nekülésért magukat katonáknak összeiratták, mint már „s z a b a d e m b e r e k”, előbbi zsarnokjaiknak többé engedelmeskedni nem akartak“, sőt különböző kihágásokat is követtek el. E zavargásokban oly merész, mint ravasz vezetőre találtak, ki alatt a tűz teljes lángra lobbant. Ez volt S a l i n s, vagy S a l i s, s eleinte H ó r a ez alatt állott.

A grófi származású, s régebben egyik székely ezredben őrnagy S a l i s, különböző gaz tetteiért a szolgálatból elbocsáttatván, sőt száműzetvén is, a pártos oláhok vezére lett. Ez áruló, egyébiránt értelmes ember, azon veszélyessé válható tervet forralta, miszerint a tél folyamában a lázadók esendesen maradvá, az ország összes oláhságát a merényletbe vonják belé, s tavasszal egy előre meghatározott napon, minden földesurak koncizáltassanak fel. De a Bécsből visszaérkezett nagyravágyó, s egy szolgabírótól szenvedett bántalmazását megboszulni akaró Hóra, a népet rávette, az összeesküvés kitörésével nem várni.

Hóra azért 1784 október 28-án a brádi heti vásáron jelen volt oláhokat felhívta három nap múlva a Mesztakon falu melletti mezőn összegyűlni, mert ott a császár parancsára é s n e v é b e n, kivel beszélt, fontos dolgokat akar eleikbe terjeszteni. A szabadság után sovárgó, könnyen hívő oláhok november 1-én a kijelölt helyen, mint mondják, 500-nál többen összesereglettek. Hóra nyakán függő réz-lánczczal, melyen egy emlék-

*) L. „Horja und Klotska“ S. 8—16.

pénz volt a császár képével, s réz kereszttel, — miket legszebb aranynak állított lenni, — valamint Brád helységnek aranyos be-tükkel irt vásár szabadalmával jelent meg a gyűlésben, s azokat a néphez tartott beszéde után, annak jelölül felmutatá, hogy a császártól küldetett le, őket felszabadi tni, azért kövessék őt Károlyfe-jérvárra, hol a z u d v a r r e n d e l e t é b ől a nemesek elleni via-dalra fegyvert kapnak.

Az öröm- és reményittas nép mindent megígért, azonban Hollaki István, egyik alispán, a népgyűlés felől értesülvén, Hóra elfogatása végett három szolgabirót, s néhány pandurt oda küldött. Ezek késő éjjel érkeztek Kurety faluba, s majd az előlök elbujt oláh vezérre ráakadván, elhurezolták, ki akkor magát el-ordította, mit a falusiak meghallván, őt kiszabadították, a szolgabirákat kísérőkkel együtt agyonverték s így a nemeseknek falunként gyilkolását s a rablásokat elkezdették*). — Salis ez alkalommal az oláhoktól nagy összeg pénzt vett föl, hogy számukra Konstantinápolyban fegyvert és hadi készletet vásároljon, de muzulmán lett, s vissza nem tért. Így Hóra vette át a főparancsnok-ságot, s mindvégig az oláhok feje volt. — Róla írja ugyancsak a károlyfejérvári munka, **) s ez a népmonda tulzásának egyik szembeötlő bizonyága, — hogy bátyja gazdag oláh püspök, a hétéves porosz háborúban saját költségén két huszár-századot állított, s öcsesét lovaskapitánynyá kinevezette, ez azonban a háború végével tisztí állomását eladta, a pénzt csakhamar elköltötte, s miután sok adósságot csinált és csalást követett el, az oláhokhoz szegődvén, lázító szerepét elkezdette.

Salis nevü „gonosztevőt“, mint a fölkelt oláhok második vezérét a straszburgi munka is említi; ***) ki a bécsi magyar lap

*) Gr. Teleki szerint, a Kuretyon összegyűlt oláh nép előtt, az ott jelen volt Hora és Kloska „fekete hosszú papi czondrában, kezeikben kereszttel, tüntették ki magukat. Lázasztó beszédeikben a tömeg vallásos érzelmére és alattvalói hűségére hivatkozva nyilatkoztatták ki, miszerint Isten akarja s a császár parancsolja, hogy a magyarok mind leöllessenek.“ „A Hóra támadás története.“ 16. 17. l. A Hórát és Kloskát Kuretyben szerepeltető mondát Benkő József is említi, s ez állításra: „a császár parancsolja,“ zárjel között megjegyzi: („oh szentségtörő szó!“) L. „Kolosvári nagy Naptár,“ 1865 ki évfolyam, 105. l.

**) „Horja und Klotska.“ S. 55.

*) „Kurze Geschichte der Rebellion“ stb. S. 18.

szerint gróf, s anyja részéről az Andrassy grófi családdal rokonságban lett volna *).

E mese még hivatalos okmányokba is becsúszott. Hollaki István, zarándkerületi alispán, az oláhok fölkeléséről 1784 november 8-án a megyéhez tett tudósításában Salis nevű eszabítót a pörzendülésbe belekeveri, kinek elfogatása iránt, mint írja, a legfelsőbb parancs kevéssel azelőtt érkezett le; Váradí Mozes, h. alispán, november 9-én Zeyk János r. alispánnak írja, hogy a rebellis oláhok „ama publicáltatott Salis nevű seductornak valóságos követői;“ s Hunyad megyének november 10-én az udvari fő-kanczellárhoz tett jelentése szerint: az összeesküdt oláh nép egyik vezére „egy fényes öltözetű s mellén aranyos csillagot hordó német ember“, hihetőleg a nem rég „köröztetett Salis.“ Ezt gr. Teleki is hiszi; szerinte azon gyűlésen „jelen volt egy idegen, ki magát a néppel nem ismertette meg, s ki alkalmasint — — Salis lehetett“ **).

A nevezett Salis azonban gr. Teleki könyvében, mint a lázadók főczinkosa, s az orosz befolyás eszköze, még magasabb s jelentékenyebb szereppel van felruházva. „Inkább figyelmet ébresztő, miént czélra vezető módon“, írja a grófi szerző, „biztosok által kerestetett a kormány egy Salis nevű, hibája miatt elbocsátott katonatisztet. E rejtélyes egyént a közönség „muszka báró“ neve alatt a legveszélyesebb büjtogatónak s a lázadás főindítójának tartotta, a dúlások színhelyén több versen látták, hol állítólag többször el is fogatott, de ismét elillant, a nélkül hogy valaha az igazság boszúlo keze utólérhette vagy csinjai voltaképen csak világosságra is jöhettek volna“ **).

Az erdélyi szóbeli emlegetés szerint, mit én a hóravilág számos kortársaitól, azok közt néhai édes atyámtól, *) nem kevésbbé

*) L. „A Magyar Hirmondó“ 1784 karácson-hava 29-én költ 101-dik levelét. Abban a 887. 888. lapon közöltetik: „A ma vad oláhok vak vezérjének Szalisanak élete,“ ki „lotharingiai gróf Szalisanak ama régi magyar törzsökből származott gr. András leánytól született fia,“ — — végre a pártos oláhok vezére lett, s nagy összeg pénzzel a török földre kiszökött.

**) „A Hóra-támadás története“ 16. l.

*) „A Hóra-támadás története“ 15. l.

*) Néhai édes atyám, id. Szilágyi Ferencz, a kolosvári reform.

Hunyad-megyében is hallottam, a kérdéses Salis, kiről azt hitték, hogy osztrák tábornok, oláh papi ruhában, s ősz szakállal a mesztakoni gyűlésen megjelenvén, az oláhokat a lázadás elkezdésének tovább halasztására rá akarta beszélni, de a királyságra vágyó Hóra e tanácsra nem hallgatott, s a nép is nagy lármával az ellen nyilatkozott, mikor Salis boszankodását nem titkolva s az oláhokat a rájuk váró sorsra figyelmeztetve, a gyűlésből távozott, s többé sohasem látták *).

A hóravilág traditionalis történelméhez tartozik a lázadás kitérése előtt állítólag két évvel, 1782 Balázsfalván, Major Gergely fogarasi unitus püspök által, Hóra, György pap Krisán és Kloska Juon jelenlétében tartott oláh papi gyűlés, melyen hosszas és titkos tanácskozás után elvégeztetett: hogy minden oláh egy alkalmas időben felkelvén egy napon maga földesurát vagy asszonyát megölje. Ennek végrehajtására az oláhok minden helységben a pópa, egyházi és öt oláh személyében hittel köteleztessenek, -- a püspök egyszersmind Hórát egy aranyos réz keresztrel az össze-

---

főiskolában 1797—1821-ig a historia és philologia, azután 1828 dec. 4-én történt haláláig, a theologiai tudományok ny. r. tanára, Hunyadmegyében a hóra.világ előtt, s azután is a véres események színhelyén többször megfordult, s azok felől számos akkor élt tanúk tudósításait hallotta, mert azon időben nevelője volt gr. Kendeffi Jánosnak, ki édes atyja volt n. gr. Kendeffi Ádámnak, e család grófi ága utolsó férfi ivadékának. A fenyves és ősrégi hátzegi magyar család törzsatyja vala a XIII. században, malomvízi Kende Miklós, kinek a XV. században élt harmadíz unokái: János vagy Kendris, s László és Miklós, Hunyadi János és Mátyás kedvelt emberei voltak, s az elsőnek oldala mellett példás vitézséggel harcoltak mindazon csatákban, melyekért a hősnek, a magyar föld és keresztyénség védbástyájának neve, nemcsak a történelemben, de minden magyarnak szívébe is kitérő lhetlenül be van írva.

*) N. Hercepi Ádám, ki a hóra-támadás idejében, b. Kemény Simon alsó-fejéri főispán házában nevelő, azután a nagy-enyedi reform. főiskolában 1790—1814-ig a históriai és politikai tudományok ny. r. tanára volt, — Erdély történelméről tartott érdekes leczkéiben a hóra-világi eseményekről is szólván, a fenemlített és a mesztakoni gyűlésen állítólag szereplő osztrák tábornokot s a rá vonatkozó emlegetést is oly hozzátétellel érintette, hogy az összeesküvés kitérésére 1785-ki új év első napjának éjjét kívánta volna kitűzni, a meddig elégséges idő lett volna, a papság útján s más megbizottak által a népet a szándékolt véres tervnek az egész országban egy napon végrehajtására elkészíteni.

esktüvök fejévé tette, melyre kellett a többi oláhságnak is megeskettetni *). Ez elbeszélés az oláh papságnak a pórzendülés előidézésében gyakorolt befolyását nép száján forgó emlegetés alakjában fejezi ki, s azon történelmi igazságot foglalja magában, hogy egy, a lázadást előkészítő papi gyűlés tartatott.

Átmenve már a hóra-támadás megindításának valódi történelmére, mivel, a fenebbiek szerint, a *Salismonda* a pórzendülési emlegetéseknek igen lényeges részét képezi — e részben kell legelőbb tisztában lenni, t. i. hogy abban mi igaz van? s e név a pórzendülés történelmébe miként csúszott be?

II. József császár 1784. szeptemberben Prágában levén, azon hó 16-án gr. Bánffy György alkancellárhoz intézett kéziratában bizonyos *Salis* nevű, s Magyarországból, mint Erdély- s a határörvidékből császári alattvalókat kivándorlásra esábitó egyénnek köröztetését, s elfogatása esetében rögtönbiróságilag kivégeztetését parancsolta **). Az említett *Salis*, egy *porosz* alattvaló, ez álnév alatt jött az irt czélből Ausztriába, s mivel ez ügyben a hivatalos levelezés az udvari hadi-tanács, udvari kancellária, és erdélyi k. gubernium között több időt vett igénybe, s gubernator b. Brukenthalnak szeptember 29-én az alkancellárhoz intézett kívánatára, a kérdéses és Herzog Keresztély Ignátnak nevezett egyén személyes leírását is Nagy-Szebenbe leküldeni kellett, ^{3*)} azért a parancsolt köröztetés Erdélyben csak október hó

*) L. „Hóra erdélyi támadásának és gyilkolásának diariuma.“ mindjárt az elején.

**) E császári kézirat: „Lieber Graf Bánffy! Dem sicheren Vernehmen nach soll ein gewisser *Salis* eine beträchtliche Auswanderung meiner Unterthanen aus Siebenbürgen, Hungarn und den dortigen Grenzen einzuleiten vorhaben. Sie werden also den unverzüglichen Befehl an die betreffenden Provinzial-Beamten und Komitate erlassen, damit aller Orten und in den Gränzen auf diesen Menschen, wenn er etwa in die dortigen Gegenden kommen sollte, sowie auf seine Emissaire-s ein obachtsames Auge getragen, ihren heimlichen Verführungen sorgfältigst nachgespüret, und, wenn sich ein oder anderer dieses Verbrechens schuldig machte, solcher auf der Stelle und ohne Anfrage mittels Standrecht, das in derlei Fällen stattfindet, mit dem Strange abgestraft werde, wovon mir alsdann die gehörige Anzeige zu machen ist. Prag, den 16. Sept. 1784.

Joseph.

^{3*)} Az ál *Salis* személyes leírása az illető hatóságokkal a bécsi rend-

második felében, s így kevéssel a hórá-támadás kitörése előtt esz-
közöltethetett. Mivel e két esemény, u. m. a nagy gonosztévő Sa-
lisnak keresztetése s az oláhok támadása csak nem egy idő-
ben történt, — e körülmény okozta kétségen kívül, hogy azon
ál-Salíst a népmonda a lázadásba oly nagy mértékben belé kever-
te s abban kitünő szereppel felruházta, annál inkább, mert, a mint
láttuk, e tévedésnek hivatalos okmányokban is van nyoma; egyéb-
iránt ez ember e pórzendüléssel s az oláhokkal, kiknek nyelvét
nem értette, legkisebb összeköttetésben sem állott, s Erdélyben so-
hasem volt.

E részben még egy óravilági nevezetes adatra is lehet hi-
vatkozni. Schultz alezredes, — kinek az oláh lázadásban mint alább
meglátjuk, jelentékeny szerep jutott, — 1784 november közepén a
Krakkó körül táborozó oláhokhoz küldetésekor, „az ismeretes Salis
felől“ Petru lupsai papot megkérdezvén, tőle azon feleletet kapta,
hogy: azon embernek a nevét sem hallotta*).

A dolog természete szerint szükség, hogy a pórzendülés tör-
ténelmének előadását a nagy mozgalom fejei és vezetőinek ismer-
tetése megelőzze.

A fölkelt oláhoknak három fővezére vagy kapitánya volt :
Hóra, Kloska, és Krisán György*).

Hóra, tulajdonkép: Ursz Miklós, kamarai jobbágy, nem-
egyesült, vagy ó-hitű 54 éves, született Albakon, mely a zalath-
nai kincstári felső uradalomnak nagy-aranyosi birtokához tarto-

---

örigazgatóság által közöltetett. Abból: „Beschreibung des aus allen
k. k. Erbländern abgeschafften Ignaz Kristian Herzog, sich fälsch-
lich angegebenen Julius Ignaz Salis von Salfeld.“ — „Dieser ist 39
Jahre alt, von Kloptschen ohnweit Gross-Gloggau, in preussisch Schle-
sien gebürtig, ein Wittwer, ist kleiner magerer Statur, hat ein schmales,
blasses Gesicht, braune Augen, eine gespitzte Nase — — — — redet
deutsch, lateinisch, und polnisch u. s. w.

*) Schultznak az erdélyi főhadi parancsnoksághoz tett jelentéséből.

**) Schultz a katonai kormányhoz 1784 november 25-én tett hivata-
los tudósításában az oláhoknak még más két kapitányát is említi. Ezek
voltak: Gyorgyitz Miklós, albaki pap, valamint Tafe Nikolae
Ign Kringul, Szkerisorából. E jelentés szerint a pártosokkal szoros
egyvetértésben voltak: a Nikolestyi és Totyesti családok Albak-
ból, s a Blessty és Tulesty családok Szkerisorából, valamint
Perla Gavrilla magosi és Dan Juon Utz bucsumi lakosok.

zott *). Ifjuságáról, általában élte körülményeiről keveset lehet tudni: H ó r a , D a l l o s , mellék- vagy inkább gúnyneve volt, mi rá azért ragadt, mert a bort szerette, úton, útfélen danolt, **) s főképp az oláhok társalgási termeikben, a koreszmákban azt örömet tette. Hogy, — mint némely kézirat s egy birtokomban lévő életírása is mondja, — pap lett volna, arról semmi biztos adat nincs, de nem is hihető, mert, a mint 1785 február 1-jén a nyomozó udv. bizottmány előtt vallotta, sem írni, sem olvasni nem tudott, a lázadás folyamában azért K e n d i Sándor, topánfalvi nemes embert magához hívatván, mint irnokot használta. A strasburgi munka szerint „parasztyszerű ékes szólása“ s bécsi útjában gyűjtött tapasztalásaiért maga falujában bíróvá választatott **).

Mint jobbágy-társainak sérelmeiket szívén hordó tanácsadójuk a hazában, és Bécsben szószólójok, azoknak hozzá ragaszkodását sőt határtalan bizalmát bírta s rájok igen nagy befolyást gyakorolt. Miután mint népbujtogató lépett fel, lázító működésében, arra vonatkozó parancsai kihirdetésében fő czinkosai a pópák és falusi bírák voltak **). Hogy a pörzendülésnek, valamint a föl-

*) A nagy-aranyosi birtok — posse ssio — négy faluból állott. Ezek voltak: A l b a k , P o n o r , S z e k a t u r a és S z k e r i s o r a . A jobbágyok szétszórva, egymástól nagy távolságra fekvő kunyhókban laktak, mi valamint a rájok felügyelést nehezítette, úgy nekik rendetlenségek és kihágások elkövetésére több módot és alkalmat szolgáltatott. A négy helység néha, az első faluról N a g y - A r a n y o s n a k , s azért H ó r a nagy-aranyosi születésűnek mondatik.

**) „Ennek igaz neve: Nyikula Ursz, és a Hóra nevezet csak azért ragasztatott rája, mert részeges ember lévén, részegen mindenütt énekelni szokott vala; az ének pedig oláh nyelven annyit teszen, mint h o r j e .“ Ezt írja: „Hóra erdélyi támadásának — diariuma.“

**) „Nicolaus Ursz, mit dem sich beigelegten Zunamen Hora, — — — der wegen seiner bäurischen Beredsamkeit, und auf seiner Reise nach Wien gesammelten praktischen Erfahrung zum B a u e r n r i c h t e r in seinem Dorfe erhoben ward.“ L. „Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen“ S. 16. A paraszt módon ékesszóló, vagy szájas embert az oláhok: „gura szatulujnak,“ falu szájának nevezik.

**) Ezt bizonyítja Hórának Topánfalván kelt s a ponori bíróhoz intézett rendelete, hogy „királyi parancs“ következtében, az oláhok régiebb és újabb kir. határozatok meghallgatása végett Topánfalvára gyűljenek; — a levél különösen elküldendő Bucsumba, onnan Lupsúra S i m o n p ó p á h o z , s Musinára is. A gyorsan szétküldözésnek szüksége azzal indokolta-

kelt népnek feje és első vezére volt, bizonyos; a köz és általános meggyőződést erről, már a kitérés után az udvarhoz felküldött legelső tudósítások kifejezték*). A Krisán alatt álló zarándi táborba gyűlt oláhok is, Molnár előtt határozottan úgy nyilatkoztak, s szerintök: a mesztakoni gyűlés Hóra rendeleből s kiírása folytán tartatott**). Lázadás alatti működése és tettei annak folyamában előadva lesznek; némileg rejtélyes jellemének főbb vonásait azokból, s más adatokból összeállítani alább megkísértjük.

Hóra végrendeletében maga házáat említi ugyan, de más fekvő birtokának, jelesen földjeinek abban semmi nyoma; inkább csak adósságait hozza-fel. Ezért nagyobbára kőborló életet folytatván, ideje és alkalmá a nép izgatására nem hiányzott. — Felesége I l i n a, s két fia volt, J u o n 14- s L u k a (László) 6 éves. Az első, kora ifjúságának daczára, a pórzendülésben némileg szerepelt.

Az oláhok második vezére volt: V a r g a vagy K l o s k a Juon, kamarai jobbagy, ó-hittű, mintegy 30 éves, Kerpenyesen lakott. Felesége: F a r i n a, testvére: O r g a T o d o r, nővére: A h i m i a. A mint végrendeletéből látszik, fekvő birtoka volt, de több földjeit elzalogosította, melyekből két darabot a testvéreinek hagyott. A mint Hórának a bécsi útban, úgy a nép ámitásában s gonosz terveiben is pajtása s fő tanácsadója volt, s vele együtt lett a fölkelők kapitánya.

Harmadik vezér volt: K r i s á n György, Kerpenyesen lakó kamarai jobbagy, ó-hittű, 52 éves, ki egykor a gr. Gyulai Ferencz ezredében mint közkatona szolgált. E kegyetlen és vadindulatu oláhot kell a támadás kezdőjének, a szándékolt gyilkos terv vég-

---

tik, hogy a z u r a k — hihetőleg az uradalom tisztjei — bizonyos egyesség dolgában közelebről Topánfalvára érkeznek. — A levél keltének ideje hiányzik; úgy látszik, nem sokkal a pórzendülés kitérése előtt iratott. — E levélről alább még lesz szó.

*) Péld. a hunyad-zarándmegyei tisztségtől Déváról 1781 november 4. és 10-én tett felterjesztésekben, s a gubernator- és guberniumnak nov. 6. és 8-ki már idézett jelentéseiben stb. Hórának a lázadás színpadjáról eltűnése után a népmonda által neki tulajdonított fejedelmi méltóságról alább tüzetesen lesz szó.

***) Molnár tudósításában b. Brukenenthal Mihály kormányzékai biztoshoz.

rehajtójának, általában a jobbágyok fölkelése véres karjának tartani.

A pórzendülés kitörését az oláhságnak összeesküvése megelőzte. A három vezér kineveztetése a nép által történt, a pártütés tervszerűleg lett előkészítve, s annak bevallott végzetelje volt: a z egész országot fellázítani, s a magyarokat kiirtatani. A zalathnai kincstári uradalom jobbágyai s a szomszéd zarándi oláhság által egyetértve és titokba szótt merénylet kiindulási pontját a mesztakoni elhírhedt, s mint láttuk, a népmonda által erősen felcizfrázott gyűlés képezte. Annak, valamint a lázadás kezdetének folyama Krisánnak kétszeri kikérdeztetése alkalmával tett nyilatkozatai s vallomásai után lesz közölve *).

A nevezett oláh vezér, kire volt bízva, ismert képességénél fogva, a véres munkához hozzá fogni, — 1784 október 28-án egy esztörtökön, a rendes heti vásár napján B r á d r a **) ment, midőn ott a szomszéd helységekből s a vidékből is számos oláhság volt egybegyűlve. A mint Krisán oda érkezett, többen megszólították, s egyúttal figyelmeztették is, hogy már ideje volna, a megígért fegyverek átvételéért, Károly-Fejérvárra menni, egyszersmind őt vezérüknek is felkérték. Krisán e felhívás következtében az oláhoknak meghagyta, hogy a következő v a s á r n a p, M e s z t a k o n helységben (magy. N y i r f a l v a) még pedig a szentegyháznál gyűljenek össze.

A határozott napon, u. m. october 31-én a mondott faluban délután tartatott azon gyűlés, hol a templomnál a vezért több száz összesereglett oláh várta. A mint Krisán egy, kezében tartott, szépen festett, s így tarka keresztel a nép között megjelent, az őt örömmel fogadta, s azonnal elhatároztatott, hogy az általa oda vitt kereszt a czélba vett útban, mindnyájoknak zászló gyanánt

*) Krisánnak kétrendbeli vallomása van. Elfogatása után pár nappal 1785 január 30-án Abrudbányán egy városi tisztviselő- s katonatisztek-ből álló vegyes kiküldöttség előtt lett előbb kihallgatva; a város részéről abban jelen voltak: G e d ő József főbíró, F i k k e r Ferencz bánya-mester, S ü l l y e i János városi tanácsos, M i k ó Lőrincz az esküdt közön-ség elnöke, s R á k o s i N a g y József, főjegyző. Ez az úgynevezett P r a e l i m i n a r V e r h ő r, melynek jegyzőkönyve latin szövegű. Második vallatása február 2. és 5. é n az udv. bizottmány előtt volt.

**) Magyarul: F e n y ő f a l v a.

szolgáljon, Károly-Fejérvárra pedig ne Brádon keresztül induljanak, hol sok magyar nemes lakik, de Váka (magy. Tehénfalva) s Zdrapec falukon keresztül Kuretyra menjenek, s ott háljanak meg, azután az utat az Ompoly vizéig a hegyek között folytassák, s onnan az országútra térjenek ki, míg Károly-Fejérvárra eljutnak, hogy mint határszéli katonák a fegyvert fölvegyék. Ha az megtörtént, akkor Krisán, mint hajdani katona, az oláhokat előbb a katonai gyakorlatokra oláh nyelven tanítsa meg, hogy majd németül a tisztektől könnyebben megérthessék, mely fáradságáért ő minden helységtől bizonyos fizetést kapjon.

Megemlítő még, hogy Krisán a mesztakoni gyűlésre magával oláh írásokat vitt, s a nép valamint oda, úgy Kuretyra is maga követőit küldötte a pópákkal együtt, Mesztakonba pedig faluról falura ment posták által hivatott össze. Ez adatok világosan mutatják, hogy az oláh fölkelést arra vonatkozó gyűlések, értekezések tartása megelőzte, s az általában terv szerint volt előkészítve.

A Mesztakomból állítólag Károly-Fejérvárra szándékozó oláhok más nap u. m. november 1-én hétfőn reggel Kuretyra (magy. Káposztafalva) elindultak. Az nap e faluban maradtak, s ott is háltak, még pedig részint künn a mezőn, miből látszik, hogy oda nagy tömegben sereglettek össze*). Tanácskozást is tartottak, mert Krisán az oláh írásokat, melyeknek erejénél fogva Károly-Fejérvárra kell menniök, a népnek megmutatta. Mi volt az említett írások tartalma, ez iránt az oláh vezér, bár megkérdezett, felvilágosítást nem adott**).

Hóra és Kloska sem a mesztakoni, sem a kuretyi gyűlésen nem voltak jelen; mind a kettőt Krisán tartotta, s egyedül vezette. ^{3*)} Hórának azért Mesztakonban a brádi vásár szabadalomle-

*) A Kuretyra összegyűlt nép egy részének a mezőn hálását Molnár szemorvos jelentéséből tudjuk. „Wir machten uns — den 1-ten Novembris um 8 Uhr Vormittag gegen Kurety auf, und schliessen daselbt, z um Th e i l a u f d e m F e l d e ,“ mint az oláhok mondták.

***) A fennebbi adatok Krisán előleges vallatása jegyzőkönyvének 7. 24. 25. és 26. valamint az udv. bizottmány előtt tett vallomása jegyzőkönyvének 6. 7. és 8-ik pontjaiból vannak összeállítva.

3*) Krisán előleges vallomása s Molnár jelentése szerint. Hóra és Kloska halálos ítéletében, ezeknek a mondott gyűléseken jelenlétük fel-

velével, mint császári megbízó levelével fellépése, nem kevésbé Kuretyban Kloska pajtásával együtt szereplése, hol „fekete hosszú papi czondrában, kezeikben kereszttel, s lázasztó és a tömeg vallásos érzelmére hivatkozó beszédeikkel“ tüntették volna ki magukat, — a nép-monda koholmány, s a történelemben onnan eszszott be.

Mi az említett két gyűlés ezéjlat illeti: bár Krisán mindkét vallomában erősíté, a zarándi oláhok is Molnár előtt mondták, hogy a lázadók Mesztakonba s Kuretyra is oly szándékkal gyűltek volna, miszerint onnan a fegyver felvétel végett Károly-Fejérvárra menjenek, s a mellett nevezett kapitány az udv. bizottmány előtt tett nyilatkozata szerint „Hórától hallotta, hogy neki a kezében arra vonatkozó császári válaszok volnának,*) — ez állítás mégis legkisebb hitelt sem érdemel. A károlyfejérvári út csak ürügy s ráfogás volt, azt bizonyosan az összeesküvés valódi ezéjlatnak elpalástolása végett gondolták ki, s összebeszélés következtében mondták. Az oláhok ismerték a katonai összeírás ügyének állását, annál fogva jól tudták, hogy Károly-Fejérvártt nincs mit keresniök. — Nem csak Krisán kivallotta, előleges kikérdezteésekor, az oláhok valódi szándékát, a párttitést az országban elterjeszteni,**) az udv. bizottmány előtt pedig világosan mondtotta, hogy a magyarok legyilkolását s javaik feldúlását Kuretyon a népnek ő parancsolta,**) de ily értelemben Hóra is nyilatkozott. E kapitány t. i. egy alkalommal azzal kéredett, hogy a lázadók „Erdély fejedelemséget Belényestől Tordáig hatalmuk alá hajtották, s ha ő azt parancsolná, nem csak az oláhok, de a magyarok is a nemesek és tisztviselők ellen azonnal

---

hozva nincs; holott Krisán itéletében e kapitánynak mind két helyen működése a főbb vádpontot képezi.

*) „Hóra habe ihm es gesagt, dass er derowegen von Ihr. Majestät dem Kaiser Resolutionen in Händen habe.“ (Krisán vallomása jegyzökönyvének 41-ik pontjában.)

**) „Ut rebellionem per totum Principatum diffundamus et conclusas inter nos expeditiones rite peragamus.“ Krisán szavai és nyilatkozata előleges kikérdezteése jegyzökönyvének 3. pontja alatt.

**) Az udv. bizottmány előtt tett vallomásairól készült jegyzökönyvnek 37., 42. és 47. pontjai alatt

fölkelnének“ *). Szóval: az oláhság a magyar nemesség ellen annak kiirtása, s javainak elpusztítása végett támadott fel. S hogy ez irtó és dúló munkájukat miképp kezdték meg, ahoz mi módon fogtak hozzá? mindjárt látni fogjuk.

Miután az oláhok első gyűlésének, Mesztakonba összecsoportozásának híre futamodott, — Kara Petru, kuretyi hű jobbágy a megyei tiszteket arról tüstént értesíté, — Hollaki alispán maga az említett faluba sietett, **) hogy a pártos oláhokat ott meglepje, de azok onnan már Kuretyra elvonultak, hová azért az alispán Gál Mihály és Naláczai Farkas szolgabirákat egy gornyik s néhány katona kíséretében elküldötte, a fölázókat elfogni. A szolgabírák a mondott faluba késő éjjel érkeztek, s Krisánt elfogták, ki azonban kiabalásával az alvó népet felébresztette, mire a harang félreveretett s az összetódúlt és felbőszült nép maga vezérért kiszabadította, a lovakról leittott szolgabírák, kegyetlen kinzások közt, kövekkel, fejszékkel s botokkal agyonverettek, a katonák pedig csaknem halálosan megsebesítettek, míg Krisán parancsára a köteleességét teljesítő Kara Petrut hasonlólag agyonlőtték. Ez alkalommal Fazekas István körösbányái reform énekvezető s társa egy megyei irnok is megölettek. Gál Mihály szolgabíró után egy özvegy s három kiskorú árva maradt hátra **).

Igy a haza földjét vér áztatá, s majd széles körben inséget, nyomort hirdető romok boríták el azt. Erdély gyászba öltözött!

VII.

A pörzendülés. — Vérsnapok és dúlások Hunyad-
Zaránd megyében. — A dévai események **).

A lázadás kitört. A fölkelt oláhok bünös merénylete, a tör-

*) Az udv. bizottmány előtt tett vallomásai jegyzőkönyvének 66. pontja szerint. A Hóránál irnok gyanánt volt Kendi Sándor vallomásából.

**) Hollakinak Mesztakonban járása említve van a guberniumnak az udvarhoz nov. 8-ántett jelentésében.

**) A kuretyi véres eseményekre vonatkozó okmányok: Hollaki alispánnak november 8-án a megyéhez tett tudósítása, „Species Facti,“ Krisán vértétele, stb.

**) A hunyad-zarándmegyei gyilkolások mint pusztításokra nézve

vény nevében a rendnek helyreállítása végett Kuretyra küldött megyei tisztek legyilkolásával vette kezdetét, s 1784 november 2-ka, kedd volt ez első vérnap; e jeladásra csak hamar kivált Hunyad-Zaránd és Alsó-Fejér megyék se nemet, se kort nem kimélő, borzasztó mézszárlások, kebelrázó, vértfagylaló kegyetlenségek, és dúlások színhelyévé lettek!

Krisán György vezérelte a Kuretyról kiindult s felbűszült, vérszomjas oláh néptömeget, mely mindjárt az említett napon, egyszerre az élet, vagy on, és lelkiismeret ellen, s így háromszoros durva erőszak- és jogtapodással fogott hozzá romboló és pusztító munkájához*).

Krisesor (magy. Körösfalva) volt az első falu, hol ama gyászos kedden 17-en estek az oláhok diühösségének áldozatul, s részint kikeresett kegyetlenséggel végeztettek ki. Ezek voltak: özv. Kriscsori Mihályné, egy fiával s egy leányával; Kriscsori Ádám; Tamás; Sámuel; Gábor; János; András, nejevel s két leányával; Jancsó reform. pap neje és két leánya; ezek közül az egyik, valamint Kriscsori András említett két leánya Czebe falu mellett, hová menekültek, a szemük láttára ásott gödörbe, még félig élve hanyattak be; végre Pakot Mihály szolgabíró; s Kriscsori Istvánné csecsemő leánya, kinek rémitő sorsa lett. E nemes asszony ugyanis éppen akkor, midőn az oláhok a faluba betörték, a szülés pontján lévén, ijedtében a szobából kiszaladt és a szabad ég alatt ketős gyermekkel betegedett le, s ily állapotban a vész perczében menekülni kényszerítettvén, egyik csecsemője ott a földön maradt, melyet a kutyák nem sokára felfaltak. Pakot szolgabíró leánya Apollónia a gyilkosok erőltetésére az ó-hitre áttért, azon egyház szertartása szerint megkereszteltetett, és egy kriscsori oláh legény

---

az adatokat kizárólag hivatalos kútfőkből meritettem. Ilyenek többek között: a „Species Facti“; „Lacrymarum nostrarum libellus“ című folyamodása Hunyadmegyének a császárhoz 1785 január 20-ról; „Tabella individualis“ című kimutatása helységenkint a meggyilkoltaknak s hátramaradt özvegyeknek, árváknak stb. Benkő József kis munkáját biztossan használni nem lehet, a véres események leírásában a színezés helylyel-helylyel vastag, s még hamis adatok se hiányzanak.

*) A lázadók, Krisán vallomása szerint, a kuretyi gyilkolások után, a károly-fejérvári útat félbe hagyva, Kriscsorra rohantak, hol ő, valamint Brádon s Ribiczén is jelen volt. (Az előleges kikérdeztetés 9. és 10., s az udv. bizottmány jegyzőkönyvének 12. pontjában).

neje vagy inkább ágyasa lett. — A meggyilkoltak 6 özvegyet és 18 árvát hagytak hátra.

Brád volt a második helység, hol még az nap délután hasonló vérengzések történtek. A magyarok azonban itt a lázadók jöveteléről értesülvén, sokan a reform. egyház tornyába felszaladtak s ott kerestek menhelyet, de az oláhok szentségtörő kezekkel a templom ajtaját bevágták s a toronyból lehurezoltakat, néhány nő és csecsemő kivételével, felkoncizolták, az utolsók is csak az oláh hitre térés feltétele alatt nyertek kegyelmet, s két nap mulva, u. m. november 4-én meg is kereszteltettek. Ez alkalommal meggyilkoltattak: Brádi Miklós, hajdani szolgabíró, Brádi József, özv. Brádi Albertné, Nemes Mózes, (kinek nejét az oláhok csaknem halálra verték), Szombati Mihály megye-biztos, Bakesi István reform. pap, Kolombán Sándor és özv. Nagy Sándorné. Másfelől némelek az erdőre szaladással akarták a halált kikérülni, ú. m. Nemes János két kiskorú fiaival, Anka György s fia István, Teleki Mihály, reform. ének-vezető; s Kis József szabó; ezeket azonban az oláhok oly ígérettel becsalták, hogy ha a nemegyesült egyházba áttérnek, éltüket megkímélik, mit a szerencsétlenek megígértek s így haza mentek, de a pártosok gyalázatos hitszegéssel őket azonnal elfogván, bezárták, és harmad nap mulva, ú. m. november 5-én, a Körös folyón lévő hídhoz hurezolva, s ott még a kiskorúaknak se kedvezvén, kegyetlenül felkoncizolták. Így például Nemes Jánost két kis fia szeme láttára megölvén, az éltükért könnyörgő két ártatlan gyermeket, keserves rimánkodásukra nem hallgatva, atyjok holt testére ráülni kényszerítették s ott gyilkolták meg. — Brádon 13-an ölettek meg; hátra maradt 8 özvegy és 11 árva.

Az itt két részre oszlott s mind nagyobb számba növekedő oláhok egyik csoportja Nagy-Ribicze helységet már november 3-án szerdán korán reggel megtámadta, s az álomból fölriasztott magyarok gyilkolásához, mint szintén a düláshoz s nemes udvarok és házak fölgyújtásához hozzáfogott. A magyarok közül sokan Ribiczei József volt kir. pénztárnok házában kerestek menedéket, de onnan a lázadók által, kik azt rájuk gyűjtötták, kiszorították, s mindnyájan irgalom nélkül meggyilkoltattak. A mondott s következő napon e helységben megölettek névsora e következő: Ribiczei Gábor, Ribiczei István s neje Gulya Mária, és

ennek nővére Zsuzsánna, ki elevenen tétetett a sírba s a rá csak vékonyan hányt földet vonagló testével azután is mozgatta; idősb Ribiczei Sándor két leánya, id. és ifj. Nemes László; Nemes Imre, kit félig elevenen hánytak a sírba, és ennek neje; Nemes Áron, neje, s két fia és egy leánya; Nemes Pál, neje, fia József, s ennek neje és leánya; Nemes Benjámín, neje és leánya; Nemes Ferenczné, szül. Ráczi Juliánna; özvegy Nemes Ferenczné, szül. Krisztori Judit; Balog Zsigmond és neje; Nyág Márton; Nyág Péterné; Biális József és neje; Biális Sándor; Madoesai József, volt jegyző; Szalai József, pénztárnoki irnok; Orbán Ferencz; özv. Orbán Imrénének két dologképes fia; Borbély József; Bihari Ferencz; ifj. Katonai György, reform. ének-vezető; Asztalos Ferencz, s N. István, Ribiczei Gábor szolgája. — E vértanúk áldozatainak száma 42; kik 9 özvegyet és 18 árvát hagytak hátra. S e vérontások és dúlásoknak közepette Krisán, az ily hős tetteket művelő oláhok vezére, — mint maga vallá: „a lángba borult Ribicze utcáim sétált.“

A mely időben az oláhok e helységben az említett gonosz tetteket elkövették, az oda nem messze eső Mihellyénben, (magy. Mihályfalva) hasonló véres jelenetek történtek. Egy ottani előkelő, tehetős, boldog család sorsának hirtelen ellenkező fordulását s vég inségre jutását leírja egy ma is szivrepesztő óravilági okmány; azon könyörgő-level, melyet Hollakikata, a helység földesura Csizsár László özvegye, zárandi egykori főispán Hollaki Pál leánya, — ez ifju s szép nővértanú, hat hétig tartó halatlan borzasztó helyzetéből kiszabadulása után, 1784 dec. 25-én gr. Jankovics kir. biztoshoz benyújtott.

November 4-én reggel a falusi és környékbeli föllázadt oláhok az említett földesúr udvarára rohantak, ki kevéssel azelőtt a kitért zendülés hírére, nejét, hat éves kis fiát, negyedfél éves leánykáját s Miklós és István testvéreit maga mellé vevén, a fenyegető veszély elől menekülő szándékból az erdő felé kiindult. De „alig mehetének ötven lépésnyire, az útjokat álló oláhok őket elfogták, — csupán Csizsár Miklósnak sikerült a gyilkosok kezei közül szabadulni, — a többit, nagyokat, mint a gyermekeket „mig Mihellyénbe bevitték az útban — — fejsze-fokokkal, vasvillákkal kegyetlenül kizsákmányozták, a földre levert gyermekeket lábakkal rugdosták“ s ott „tulajdon udvarában a sok verés, kínzás

miatt alig lelkindező nyomorult — Csiszár Lászlót föbe lötték ;“ — „ez szomorú történet alatt“ a két kis gyermeket dajkájuk, Sztánka Anutz nevű jobbágy házában elrejté, de a gyilkosok „azt kitanulván,“ őket onnan kihúzták „és egy magas kerten *) minekutána által hajgálták volna,“ Klés Tógyer nevű szabadságos katona, „több pártos társaival együtt a leányt föbe lötték, a fiúcskát izre porrá vagdálván fejszékkel, hasonló módon halni kényszerítették, ott lévő dajkájukat kegyetlenül megverték, az összeroncsolt és le nem irhatóképen kinzott testü Csiszár István életének pedig öt izben tett puska lövések által lett vége ;“ s a néhány perc alatt kedveseitől megfosztott, mindent elvesztett nő és anya, kinek saját szavait idézém, hozzá teszi: „szegény férjem házának ily elbeszélett különbféle siralmas módok által eltöröltetése, előttem annyival is keservesebb volt: hogy fülem hallatára, s csak nem szemeim láttára esett meg.“

Hollaki Kata az övéinek gyászos vége után, elébb egy jobbágya házában keresett menedéket, s onnan a pápa javaslatából a mihellyeni oláh templom héjjára vonta meg magát s oláh köntösben az éjjet ott töltötte. Más nap egy szabadságos katona rátalálván, a templom héjjáról lehányi akará, azonban Jánk Nutz figyelmeztetésére, hogy: „ne ölje meg, mert az oláh vallásra áll“, buvóhelyéből lehurvolták, a templomban megkeresztelték s azon hitben maradásra esküvel kötelezték. Nem sokára megérkezett Mihellyénbe Krisán György maga csapatjával, s a megijedt nő az erdőre kiszaladt, honnan visszahozatták, hogy megöljék, de három jobbágyának kérelmére, azon feltétel alatt, miszerint újra megkeresztelkedjék s az oláh valláson maradjon, — élete megmaradt **). Ily „sok keserves szenvedései után“, mint írja, „három hétig, hol marhák istállójában, hol szalma és széna között éhen és

*) E szó „kert“ erdélyi jelentése szerint, „kerítést“ is teszen.

***) A mint Hollaki Kata írja, Krisán György parancsából hozatott vissza az erdőből, s oly szándékból, hogy megöljék, de míg rá akadtak, és a faluba vitték, azalatt az oláh kapitány seregével együtt elvonult, s élete úgy maradt meg; Krisán ellenben előleges kikérdeztetése 17. és 18. száma alatt állítja, miszerint az említett nő életének megkimélését maga közbenjárásával eszközölte. Szükségtelen mondani, hogy a panaszló nő, a magát különben is többször hazugságba keverő oláhnál több hitelt érdemel.

szomjan bujkált, két hétig pedig egy Jank Mihaila nevű jobbágyánál töltötte nagy félelmek között háterságosabb életét.

A gyilkos oláhok Csiszár Lászlóné mihellyéni és körösbányai udvarházait, „és azokhoz tartozó épületeket, úgy elrontották, hogy ezen pusztítást úgy le nem lehet írni, mint annak valóságát bámulva szemlélek a nézők“, — több mint ezer veder (tehát 200 akó) horát elpredálták, gabonáját és marháját egymás között felosztották, minden ékszereit, gyöngyeit, arany és ezüst portékáit, selyem ruháit s általában mindenét úgy elrabolták, hogy azon úri nőnek „egy ingre és ingaljra kellett szorúlni.“ Kész pénzüll 500 n. forintnál többet elloptak, s 6500 n. forintról szóló kötelezvényt, mindennemű más irásokkal s levelekkel együtt összeszaggattak, sárba tapostak. — Mihellyénben az irt vérnapiak 4 áldozatja volt, s egy valóban siralmas özvegy maradt hátra.

A zarándi kerületben, még a fenebbieken kívül, megölettek, **Körös-Bányán**: Kis József neje; Csernaczi, lovaslegény; s Szentkirályi György, ügyvéd; ki egy özvegyet és két kiskorú leányárvát hagyott hátra; **Alsó-Lunkojban**: Gencsi Antal, gr. Gyulai Ferencz tisztartója. Az oláhok továbbá e grófi udvarban növelt két ifju nemes leány közül az egyiket egy szabadságos katonához, a másikat azon falubeli jobbágyhoz férjhez menni kényszerítették, mely embertelen házassági kötélből azokat katonák szabadították ki. Körösbányán is hasonló durva erőszak történt, ott a Kuretyon megöletett Gál Mihály szolgabíró özvegyének lebetegedése után két héttel egy oláh jobbágyhoz férjhez menni kellett, kitől azután katonai erővel vétetett el.

A fen már említett zarándi hat helységben (**Kriscsor**, **Brád**, **Nagy-Ribicze**, **Mihellyén**, **Körösbánya**, **Alsó-Lunkoj**) mint szintén a következőkben: (**Ócs**, **Acsuva**, **Acsucza**, **Pleskucza**, **Trestya**, — magy. **Nádfalva**—**Nagy és Kis-Halmagy**) a birtokosoknak mindennemű épületeit feldúlták, kirabolták, s azokból mindent elhordottak, a mit csak elvinni lehetett. A zarándi kerületben azért a pusztítások mindössze 13 helységben történtek.

Krisán György Nagy-Ribiczeből **Vákán**, **Valje-Brádon**, s **Zdrapczon** keresztül **Mihellyénbe**, az itteni pusztítás második napján érkezett, onnan **Blesény**, (magy. **Blésen**) felé vette útját, hogy **Topánfalvára** menjen, s ott **Hóra** és **Kloska** kapitány tár-

saival a zendülésnek a zalathnai kincstári uradalomban is elterjesztése végett találkozozék. — Az alsófejéri lázadásra áttérés előtt azonban, összefüggés kedvéért, a hunyadmegyei meg hátralévő eseményeket kell elmondanunk.

Az oláh lázadók Zarándból már november 4-én áttörtek a régi Hunyadmegyébe, hol gyilkoló s rabló működésüket nagy kiterjedésben folytatták. — Mi az öldökléseket illeti, ennek színhelyei voltak a Maroson túl eső kerületben: Illye, Szirb, Tataresd, Guraszáda, Maros-Sólymos, Berekszó, Harró, Kéménd, Bábolna, Al-Gyógy és Bokaj; az innenső kerületben: Laposnyak, Kö-Boldogfalva, Oláh-Brettye; végre, a háztégi kerületben: Galacz és Zajkány. Az összes áldozatok száma, a három kerületben: 47; hátra maradt 13 özvegy, ezek közül zajkányi Papp Jánosné terhesen, s részint gyengékoru 21 árva. A meggyilkoltak között voltak, Illyén: Krajnyik János, s édes anyja Ribiczei Éva, terhes neje Kozolyai Ágnes, és hét gyermeke, s így a tiz számból álló egész család; ugyanott Lőrincz Klára, Ribiczei Imréné, két fiával, s Vajda György, reform. pap; Szirb-ben: Göttfy László,*) illyei járásbeli rectif. biztos; Guraszádán: Kun Pál, 3 gyermekével; ugyanott Barta György tisztartónak épen gyermekágyban lévő nejét az ágyból kihurezolva, a ház fedelén keresztülhajtották, s akkor született csecsemőjével együtt összevagdalták; Al-Gyogyon: Kolosvári Sámuel reform. pap terhes neje, Nagy Ráchel; Galaczon: özv. Buda Lászlóné, Ágnes leányával; Benedek s Tompos István, bábolnai és kö-boldogfalvi tisztartók; stb.

A fenebbiek szerint Hunyad-Zarándmegyében a pörzendülés alatt hivatalos kimutatás szerint megölettek mindössze: 133-an, (ezek közül a zarándi kerületre 86 esik, csaknem az összes áldozatok $\frac{2}{3}$ -da), kik 38 özvegyet és 77 árvát hagytak hátra.

A lázadóknak ez állítólagos hadjáratukban az elősorolt gyilkolások s más erőszakosságok mellett, minden emberiséget levetkező véres boszújok tárgya nem kevésbbé a pusztítás és vagyonrablás volt. Ki tudná ez inséget árasztó, minden nyomort, vést össze

---

*) Ennek nov. 5-én az oláhok által történt kegyetlen halálát s háza romlását, a hórávilág egyik gyászos episodiumát leírta leánya, Borbála, özv. ponori Thewrewk Jánosné, (I. V. k. 255. l.) idézett könyvében.

halmozó dúlásokat s gyászeseményeket voltakép leírni? „A nemzeti s vallásos gyűlölségből, s a magyar nemzet végromlására, és'az ó-hitűekén kívül a többi vallásnak kiirtására“ összeesküdt oláhok, mondja egy hivatalos okmány,—„a régi Hunyad-megyének a Maroson innen s túl eső és szépen virágzó tájékát, valamint Hátzeg vidékének egy részét, tűzbe-lángba borították, fegyverrel, s gyilkolásokkal semmivé tették“ *). „A hunyadi kerületben, vagy a régi megyében“ — mondja egy más oklevél—„a berontott oláhok, már azelőtt kiküldött kémek által a magyarok elleni hadjáratához csatlakozásra felhiva, örömetest segéd-kezeket nyújtottak; így történt, hogy a lázadókkal szívesen szövethető oláhság által több helység gyilkolás, tűz s tolvajlás folytán vég romlásra jutott. A pusztítás, zsákmánylás kezdetét Branyieskán vette s így a Maroson innen és túl eső két kerületben s Hátzeg vidékén, kevés hely kivételével, a kastélyokat, nemes udvarokat, s a görög nem-egyesült hitsorszosokon kívül, a más vallások követőinek egyházi épületeit, templomait, imaházait elpusztították, lerontották, a családi levéltárakba betörték, az okleveleket összetépték, szétszaggatták, sok aranyat s ezüstöt pénzül s érczül s ékszert is elloptak, pinezékert, gabonásokat, csürröket kiűritettek, úgy annyira, hogy most a nemes udvarokban, templomokban, temetőekben rémitő csendesség és pusztaság van, s az elrablott holmik nyomain s a házak romjain kívül egyebet látni nem lehet; a kifosztottak közül számosan mezitláb, hajadon fővel s félig felöltözve menekülvén az élet veszélyből, a legközelebb lévőktől kaptak testüket néha alig fedező öltözetet, és sokaknak kenyerük is csak mások könyörtületességéből van“ **).

A pörzendülés folytában elkövetett istentelen és szentségtörő tények hivatalosan így adatnak elő: A lázadók Körös-Bánya városban a szent-ferenci bolgár szerzetesek ellen dühösködtek, azok mindnyájan csak szaladással menthették meg éltoiket, s egy társuk, ki a szerzet házában maradt, súlyos verést szenvedett: ugyan ott a sirokat s kriptákat feltörték s minden szentegyházi épületet összerontva, teljesen használhatlanná tették; a szent szűz képét összezuzván, kiabálták: „a boldoságos szűz, a magyarok védszentje, segítse most kedves magyarjait“, suos Hungaros; —

*) „Lacrymarum nostrarum libellus.“

***) „Species Facti“ 156. 157. ll.

Benczenczen az Idvezítő fejét s több tagjait letörték ; végre a helyét hitvallásúak templomában, — s. v. a szent kehelybe gazolván, „ez“, mondák, „a magyarok uri szent vacsorája“*).

E szentségtörő tényekhez kell számlálni a lelkiismeret ellen elkövetett, fenebb már elősorolt erőszakosságokat is, többeknek az ó-hitre térítését, botrányosan többször is megkeresztelését, s házasságra kényszeríttetését. Hasonló példákat, főkép nagyban üzött térítéseket alább is fogunk látni, s a lázadóknak ily móddal az emberi kebel legszentebb érzéseit se kimélő, a vallás szentélyét megfertőztető gonosztettei, új s igen hangosan szóló bizonyosága annak, hogy az oláb papság a pórzendülés véres drámájában fő-tényező és szereplő volt.

A pórzendülés kitörése után menekülhetett magyar urak és nemesek a városokban s várakban, jelesen Déván, Vajda-Hunyadon, Hátzegen, Nagy-Szebenben, Szász-Sebesben, Károly-Fejérvártt, Marosvásárhelytt és Kolosvártt tartózkodtak, s keserves sorukat, részint vég-inségre jutásukat,—az akkori nyomor horzasztó képét, — a kormányzékhez és udvarhoz tett könyörgő leveleikben rajzolják**).

A hunyadmegyei különböző helységekből véghezvitt nagyobb és kisebb pusztítások dúlások s rablások felől két kimutatót ismerek, melyek az udvarhoz fölterjesztettek. Az első 1784.

*) „Species Facti“ 154. 155 l. s a „Lacrymarum nostrarum libellus.“

***) Gr. Teleki írja, hogy Barcsai Péter Szász-Sebesbe menekülvén, az oláhság e városból kiadatását kérte, s e végre Barcsai már a piacra ki is volt vezetve, de egy Szentgyörgyi vörös csákós strázsamester kiszabadította, s Dévára vitte stb. (A Hóra-támadás 32 l.) Ez elbeszélésnek semmi történelmi alapja nincs, az csupán Ribiczei leveléből van közölve, sehol egyebütt elő nem fordul, főkép nincs említve a városokba menekült uraktól a kormányhoz vagy az udvarhoz benyújtott folyamodásokban, oly kegyetlen tett elhallgatását pedig gondolni se lehet, miután az által nemcsak az emberiség, de a haza törvénye is megsértve lett volna, névszerint az „Uniokról“ szóló t. czikk, — Approb. P. III. Tit. I. art. 1 mely rendeli, hogy: „minden úton és módon a három nemzetiség egymásnak oltalommal, segítséggel tartozzék lenni;“ továbbá: Comp. P. IV. Tit. X. art. 1, mely szerint „soha se magyar, se szász, se székely nation lévők a várakból és városokból senkinek se magok, se javok a fejedelmek parancsolatjára ki ne adattassanak, hanemha — — legitime citati et judicialiter — — condemnati fuerint.“

november 16-ról Hilscher nevű s Lugoson állomásozó lovas kapitány tudósítása, melyhez van mellékelve Hunyadmegyébe beiktató Dévái nyomult Bartoss János káplártól november 14-én készített lajstroma azon károk és rombolásoknak, mik a tőle bejárt 13 helységben történtek. E tizenhárom helység közül hat, ú. m. Gothátya, Kimpény-Szurduk, Tatarsd,*) Zám**), Kósa, és Abucsa, — az alább következő nagyobb lajstromban nem fordul elő. A szemtanú káplár írta: „Dobrától Dévái egy korcsmát se lehet találni^{3*)} mindenütt iszonyú pusztítás tétett, a halottak a mint meggyilkoltattak, helyen-helyen még a földön fekszennek, s az elásottak közül is az állatok többet kiástak.“ A kapitány végre jelenti: „Sok katonaság van az ily lázadók ellen Erdélyben föllállítva; — „sehr vieles Militär gegen solche Rebellen in Siebenbürgen aufgestellt ist;“ — névszerint Déván van egy őrnagy a székely gyalogságtól, két zászlóaljjal; továbbá két zászlóalj gránátos gr. Gyulai Ferencz ezredéből; egy tiszt 30 legénynyel az Orosz gyalog ezredből; félszázad Kálnoki lovasság, s félszázad székely huszár.

A második lajstromot a vajdahunyadi várba szorult nemesek készítették. Annak elején írják: „Nemes Hunyad vármegyében történt veszedelmek, égetések, vérontások és pusztítások rövid, de igen szomorú summája, a zarándi circuluson kívül, mely az uraságra és nemességre nézve talán egészen felprédáltatott; el lévén egymástól zároltatva, per specifica tudósítást nem tehetünk. Az alább irt falukban lévő udvarházakat expilálván, mindenek fölött vasra vigyáztak, azt elszedték ablak-rostélyokkal együtt, és deszkákban, fákban, hol kaptak legkisebb szeget is, mindenütt levágták és elvitték, sőt a köfalból is, a hol kaptak, mi vagdalható volt, mind porig vágták.“ — A lajstrom végén hozzá adják: a házaknak falait annyira lerontották, hogy egészen lakhatatlanokká tették, a mit magokkal el nem vittek, székeket,

---

*) E helységben (a guraszádi járásban) mint a káplár írja, az oláhok Ondorán János nemes embert a Marosba ugratták, ki fiával együtt abban belé fult.

**) Itt, valamint Halmágyon (Zarándban) a lázadók a kir. harminczadot kirabolták. — (A nagyszebeni 2. kéziratban).

3*) A mint a nagyszebeni 1-ső kézirat mondja, a korcsmák elpusztítását Hóra különösen megparancsolta, „damit die Arend aufhören möge.“

asztalokat, almáriumokat, leveleket, könyveket összerontották, vagdalták, az ott hagyott boros hordókat összevagdalták, a bort kiöntötték. stb. Ugyan a lajstrom szerint: „Hunyad megyének 61 helységében a Maros két partján 232 curia prédáltatott ki és pusztított el“.

E lajstromban feljegyzett 61 helység névsora: *) Guraszáda, Illye, Branyicska, Maros-Németi, Maros-Solymos, Harró, Berekszó, Kéménd, Bánya-Pataka, Arany, Rápol, Gyertyános, Bábolna, Fölt, Algyógy, Homoród, Bokaj, Gyalmár, Benzencz, Piskinecz, Csóra, Dédaes, Piski, Bácsi, Batiz, Kö Boldogfalva, Zejkefalva, Rus, Magyar-Brettye, Oláh-Brettye, Baczallár, Kitid, Szent-György, Dobra, Roskány, Laposnyak**), Bal-sesd (oláhu! Gura-Dobri Lesnek, Déva, Nagy-Baresa, Kis-Baresa, Al-Pestes, Tamástelke, Fel-Pestes, Bujtur, Csólnakos, Órja-Boldogfalva, Nalác, Vád, Poklisa, Uncsuk-falva, Alsó-Szilvás, Macsesd, Fejérviz, Rusor, Serél, Felső-Szálláspataka, Galacz, Borbátviz, Puj, Ponor. — Az itt elősorolt helységekben, a lajstrom szerint, mindössze 101, grófi, bárói, s nemes család, némelyik több jószágában szenvedett kisebb-nagyobb kárt és különböző veszteséget. — Ha a káplár jegyzékében foglalt 6, valamint a zarándkerületi 13 falut a fenebbi 61 helységhez hozzáadjuk, a Hunyad-Zaránd megyében pusztulást és romlást szenvedett helységek száma 80: s ily módon a károsodott családok és feldúlt nemes udvarok száma is jóval többre tehető, mint a mennyi e vajdahunyadi lajstromban feljegyezve van.

Hunyad-Zaránd megyének 1785 april 27-én az udv. kancelláriához tett felirata mellett felküldetett a lázadó oláhok által a négy kerületben részint természetmennyek árában, részint drágaságokban, ingóságokban s épületekben, részint végre kész pénzben is okozott károknak részletes és összes kimutatása, mint szintén

---

*) A ritkítva nyomtatott helységekben nagyobb és több családot ért pusztítások, rombolások történtek.

**) E helységben az oláhok Munyán Pétert szurokkal addig csepegtették, míg félholtá lett, s később tán meg is halt, mint a lajstrom mondja.

a károsodottak névsora. — Az összes kimutatás szerint a megye nemes és adózó lakosainak kára 776,026 n. forintba becsültetett; valóban roppant összeg, ha a pénz akkori becsét s jóval kevesebb voltát tekintjük.

A hunyadmegyei lázadási jelenetek között kiváló fontossággal bírnak a dévai események. Miután a nagy számra nőtt lázadók a megyét néhány nap alatt a Marosnak mind két partján tett dúlások és gyújtogatások között elborították, már közeledtek Vajda-Hunyad- és Dévához, (mely két várba számos nemesség menekült) s kivált az utolsó, noha Karp alezredes 300 szélbeli katonával abba november 3-án bevonult, nagy veszélyben forgott*). Az oláhoknak egy csapatja valóban november 6-án szombat délután Maros-Némethi felől a dévai mezőn megjelenvén, a város végén egy majort fölgyűjtött, s ott, mint Vitán mondja, a város megvétele, feldúlása és porrá égetése fölött tanácskozott.

Zeyk János, rendes alispán, nevezett szolgabírónak a várból leizent, hogy annak védelmére néhány nemest oda rendeljen fel; ki többeket fel is szólított, de azok nem engedelmeskedtek, s majd az oláhokkal sem akartak csatázni s inkább elbujtak**). Az oláhság azonban a bolgárvárosi síkságra elébb nyomult, hol egy csapat szélbeli katonaság volt fölállítva, mely útjokat állá, s lőtt is rájok, de a lövés az oláhok feje fölött ment el, s így bennük az semmi kárt se tett**). Azon estve a nemesek és városiak még

*) A guberniumhoz november 5. 6. 7. és 8-án Hunyadmegyéből, Szászvárosról stb. érkezett tudósítások szerint az oláhok által már akkor Harró, Kéménd, Arany, Rápoly, Al-Gyógy, Gyalmár, Illye, Lesnek, Maros-Sólymos, Nagy-Baresa, Maros-Némethi stb. helységeekben a pusztítások megtörténtek. (A gubernium és főhadparancsnokság közötti levelezésből, a Bruckenthal Mihály gyűjteményben).—A dévai csaták leírásában, a hivatalos kútfők mellett, B e n k ő Józsefet is használtam, ki azokat elég jól közli. V i t á n Sándor szolgabíró kis monographiáját óvatosan kell használni, mint szemtanút és cselekvőt azonban, bár maga érdemeivel s vitézségével kissé sokat foglalkozik, mellőzni egészen nem lehet.

**) V i t á n „Csaták“ stb. 9—13 ll.

*) A másnap elfogott s törvényszék elibe állított oláhok vallomása szerint, őket a városnak ismételt megtámadására épen az bátortá, mert látták, hogy a katonák tüze nekik nem ártott. Miért lőttek azon szélbeli katonák az irt módon? ennek oka majd alább lesz felderítve.

egyszer megtámadták az oláhokat, s néhányat közülök lelöttek, a többiek elszéledtek.

Másnap november 7-én az oláhok már hajnalban kezdettek ismét gyülekezni, még pedig Harró felől, túl a Maroson, a Dévával átellenben eső Balata nevű kis helységben, s a Maroson a mondott városra átvívó rév felé közeledtek, melyet akkor a nemesek őriztek, az oláhoknak azért egy más nagy csoportja a Maros innenső, vagy bal partján Maros-Némethi felől dél tájban kezdett a rév felé nyomulni, hogy azt felszabadítsa, s így a Maroson túl lévő társaival egyesülvén, a városra rá üssenek. A mint ezt a várból meglátták, három lövéssel és a harangok félreverésével jel adatott, hogy az oláhok közelednek s támadáshoz készülnek. A dolog így komolyabb fordulatot vévén, miután Zeyk János alispán, ki már a veszély közeledésekor a szükséges intézkedéseket megtette, jelesen a várban lévő nemesek és magyarok egy részét annak védelmére ott tartotta, a többieket pedig a katonasággal egyetértőleg a lázadók elleni működésre kirendelte, őket egyszersmind véreik s hazájok iránti kötelességükre emlékeztetve, annak teljesítésére lelkes szavakkal buzdítá. Így azok, bár kevés számmal voltak, bátor elszántsággal a várból 70 szélbeli katonával és 14 székely huszárral egyesülvén, leindultak, s majd a város végénél az oláhokkal, a tőlök azelőtti napon fölgyjított majornál, szembe találkoztak. A lázadók száma a 300-at meghaladta, a magyarok, a katonákkal együtt, mintegy 110-en lehettek. Az oláhok lőttek előbb, s Szabó Ádám szolgabíró gyöngén megsebesítették, — azonban csakhamar hátrálni kezdtek, és több csapatra oszolva szaladtak, s üzőbe vétetvén, közülök 72 elesett, kik vagy a Maros-Solymos és Némethi felé lenyúló térségen, vagy egy szigeten, hová a Marosnak egyik ágán menekültek, ölettek meg, s többen a folyóba kergetve, ott veszték.

Dévának az oláhok által történt megtámadására vonatkozó érdekes adat még az, mit a hunyadmegyei tisztség november 10-én a guberniunnak jelentett, — hogy, a mint az elfogott oláhoknak beküldött vallomásaiból látszik, a bírák és esküdtek az innenső kerületbeli falusiaknak Dévánál megjelenését a legsúlyosabb büntetésekkel fenyegetés mellett hirdették ki *).

*) „Dass die dortigen Richter und Geschwornen unter der Andro-

A szürkületkor győzelmesen végződött csatában a magyarok a lázadó oláhok közül 44 fogtak el, a megérdemlett s nem sokáig késő büntetés elvételére. Azon foglyok mindjárt más nap, november 8-án rögtönbiróság elibe lettek állítva, s mint „nyilvános gyűjtogatók, kegyetlen gyilkosok, és ház-rablók“ egyszersmind bizonyos „bujtogatónak követői“, Dévának ellenséges szándékkal megtámadásaért pallos által kivégeztetésre ítéltettek. Ez ítélet következtében az elmarasztaltak közül még az nap, ú. m. november 8-án tizen lefejeztettek, s két nap mulva, november 10-én, újra 34-en hajtatott végre az említett büntetés, mely alkalmal két nő és egy gyermek veréssel büntettettek, 13-an pedig miután esküt tettek le, szabadon bocsáttattak.

Semmi kétség, hogy az említett lázadók és sokszoros gonosztévők a rájuk ítéletileg kimondott büntetést teljesen megérdemelték, s azon példaadás szükséges is volt: de másfelől nem lehet elhallgatni, miszerint a megye a dolog formáját, mint szintén érdemét illetőleg, a maga hatáskörén túl ment s több hibát követett el.

A megyei tábla maga ítéletét a Salis ellen rögtönbirósági eljárást parancsoló kormányzékeni rendeletre alapítá, de helytelenül, miután e gonosztévő ügye az oláhok fölkelésével legkisebb összeköttetésben sem állott, az utolsóra nézve pedig a rögtönbiróság elrendelve nem volt, melyet azért a megye önhatalmilag s így törvényellenesen alkalmazott. A megye továbbá a szándékolt rögtönbiróságot november 7-én a guberniumnak feljelentette, arra mégis, a választ meg nem várva, más nap- 8-án, a rabok közül néhányat kivégeztetett, s bár erről tett a guberniumhoz tudósítás, a válasz leérkezése előtt november 10-én folytatta a halálos ítélet teljesedésbe vételét, mikor 34-et küldött a vérpadra, azonban a guberniumot erről is értesítette. Mily következetlen, a mellett jog- és rendellenes volt a megyei tábla előadott eljárása, elég egyszerűen említni, s a gubernium se mulasztotta el, november 12-én, a megyét „az ország törvényében sehol ki nem szabott, a rendeletekkel is ellenkező lépésért“ keményen megpirongatni, s annak

---

hung der schwersten Strafen einsagen liessen, dass die Einwohner der diesseitigen Dörfer bei Déva erscheinen.“ (A Brukenenthal Mihály gyűjteményben).

minden további rögtönbiráskodást megtiltott*). A megyének ez önkényes, jogtalan ténye azon kívül, mint alább meglátjuk, a császárt is felingerelte, s a pörzendülés folyamában egy végzeteljes fordulási-pontot képez. A felelősség egyébiránt a megye azon eljárásaért, nagy részben a derék és erélyes Zeyk János alispánra háromlik, ki azonban annak kedvetlen következését meg nem érte, mert a második végrehajtás napjának ú. m. november 10-ének éjén meghalt.

A dévai esatákon kívül a lázadókkal kisebb összeütközések más helyeken is történtek, úgymint Benczenczen, Gyalmáron, s a kenyérvízi fogadónál**), s több helyen a zendülők elnyomásában a katonaság is részt vett; például, midőn azok november 6-án Benczenczen pusztítottak, a b. Orbán udvarának prédálásakor, Karp alezredes és Stojaniéh őrnagy szélbeli katonákkal őket meglepték, 20 halálosan megsebesített, 41 elfogott. A katonák innen Csórára mentek, útközben a zсібótki koresmánál 13 oláhot elfogtak, ugyanannyit Csórán meglőttek és 15-öt elfogtak. Karp november 9-én Hátszegből kiindulván, az oláhokat megtámadta, s nem minden vérontás nélkül elszélesztette; Pestesenél s Csolnakosnál Kaliani hadnagy ugyanazt tette**).

VIII.

A lázadás Alsó-Fejér és Torda megyékben. — A brudbánya romlása. — Az oláhok Nagy-Enyed közelében**).

Miután Krisán a rábizott véres munkát a zarándi kerületben

---

*) A gubernium a megyének november 7-én tett első tudósítására november 9-én válaszolt, s a szándékolt rögtönbiróságért maga kedvetlenségét nyilvánította, s a rabok vallatása felől körülményes tudósítás felküldését parancsolta. A gubernium e rendelete november 11-én érkezett Dévára, midőn már a második kivégeztetés is megtörtént. Ebből látszik, mennyire elsietett, sőt hebehurgya volt a megyének a kérdéses ügyben való eljárása. A guberniumnak 1784 nov. 30-án a dévai ítéleteket illetőleg, az udvarhoz tett tudósításából; valamint a főhadparanesnoksághoz nov. 12-én intézett jegyzékéből. (A Brukenenthal Mihály gyűjteményében).

**) V i t á n Sándor „Csaták“ stb. 29 l.

**) A nagyszebeni kéziratokban.

**) K ú t f ő k : Alsó-Fejér megyének Nagy-Enyeden 1784 november 20-án a császárhoz tett fölirata s ennek mellékletei, főkép Egyed

végrehajtotta, mint láttuk, átment a zalathnai kincstári uradalomba, s Hóra és Kloska kapitány társaihoz csatlakozott, kik már várták, hogy vele kezét fogva, a lázadást ott tovább folytassák. E hadjáratban Hórának még nevendékeny fia Juon, valamint a fennebb már előfordult Marci Samu oláh nemes is, a vezérek közt említettnek.

A pártütők november 4-én a kis-aranyosi és topánfalvi határban eső Pletyinyis nevű helyen összegyűltek, s ott erős hittel kötelezték magokat, hogy azon útjokban, melyre a császár parancsából indulnak, egy magyart s egy tisztet se hagynak életben, ha csak a görög nem-egyesült hitre át nem térnek*). Igy két csapatra oszolván, az egyik, melyet nagyobbára zarándi falukból összesereglett oláhok képeztek, Kloska Juon és Krisán György alatt az Abrudbányához közel eső Csernieza falu határáig nyomult, s a következő napon is ott maradt, a másik csapat ellenben, mely nagyobbára a kincstári uradalom jobbágyaiból állott, Hórától vezéreltetve, az összeesküvés helyéről más nap, ú. m. nov. 5-én, korán reggel Topánfalvára rárontott, s a császár nevében megindult hű oláhok legelőbb e kincstári birtokot dúlták fel, jelesen Bisztrai György k. aranyváltó házában, ennek minden portékáit, a kamarai pénztárt, valamint az ott találtató, kevéssel azelőtt beváltott

---

Efraim szolgabíró jelentése november 17-ről; ugyancsak e megyének hóratámadási tudósítása gr. Jankovicshez, Sárdon 1784 december 30-án tartott közgyűléséből; Horváth Sámuel tordamegyei szolgabíró jelentése gr. Kálnoki Lajos főispánhoz az oláhok dulásairól, Gerend-Kereszturrról 1784 november 19-én stb. Egyed szolgabíró maga közléseit leginkább Bardócz András zalathnai kir. uradalmi fiscalis regiustól kapta, ki „Verespatakban a tolvajoktól körülvétetvén, a Lőrincz Pál ur házában, minthogy a tolvajoknak nagyobb részét — jól ismerte, és különös tapasztalt jó emberei is voltak a főbkek között, szinte három óráig beszélgetett azokkal, míg a dühös serg megérkezett“ stb.

*) Egyed Efraim jelentéséből. Ez összeesküvést Krisán is említi, azon vallomásában, midőn a lázadásnak az egész országban elterjesztéséről nyilatkozott, (l. fennebb 65. l.) de szerinte az oláhok Ponor határában gyűltek össze. Miután e falu a kis-aranyosi birtokkal határos, a gyűlés helye nem lényeges kérdés; fő dolog az, hogy mindkét tudósítás az oláhok céljában megegyezik, mi az ország fellázítása, s a magyarok legyilkolása volt.

aranyat is elrabolták,*) a helybeli r. katolikusok s ferenczszerzetbeli, úgy szintén Avraim görög-egyesült papnak házáat, a rom. katolikus templommal együtt összerontották, ugyanezt tették a harminczadi épületekkel, a járási szolgabíró s a kamarai ispán-vagy kulcsár házával is; a kincstári pinczében a hordókat bevervén, több ezer forintot érő bort és pálinkát kifolyattak, s a kamarai korcsmák pinczéiben talált borokkal is úgy bántak, végre az erdő-kerülő lakását is felprédálták.

Az nap estve Abrudbánya felé vonultak és annak alsó részén lévő füves kertekben háltak, s csak hamar hét falu, azok közt Offenbánya, Csértés, a két Szolcsva lakosai oda érkezvén, hozzájuk csatlakoztak.

„Más nap viradólág, ú. m. 6-ta novemberis“, írja a romokban heverő városban november 13-án egy szemtanú, „Topánfalváról is sokat vevén magok mellé, circiter hat ezernyi nép Abrudbánya felett Verespatak felé való hegyet mint a felleg elborítja és reggeli nyolecz óra tájban rettentő orditással a városra beharognak, azt egybe elborítják, ezt kiáltván mindenütt: „megöljük egy lábíg a magyarokat“. — — — Az nap „egész setét éjszakáig lerajzolhatatlan sirás, jajgatás, lövöldözés közt a házakat rontották, azokban csak egy vas-szeg is helyében meg nem maradt, az ajtók, ha ki voltak is nyitva, elhasogatták, sarkait leszedegették, ha faragott kövekbe voltak is beöntve, kihúzták, az ablakokat rámástól, rostélyostól az egész városon mind elrontották, lehúzták, elvitték, a házi eszközöket, székeket, ágyakat, asztalokat, almáriumokat, mind elpusztították, hasogatták, az ajtó szemöldökeit levagdalták, a kőfalakat a pénzért bontották, az ágy nemüket, a derékalyakból a tollat az utcákra kiöntötték, a pinczék ajtait mind elhasogatván, — a hordóknak fenekeit kivágták, a bort elbocsátották.“

---

*) Schultz 1784 november 25-én, a katonai kormányhoz tett jelentésében a fenemlített lopásról ezt írja: „Der Richter Simeon von Szeszuri soll den Gold-einlöser Bisztrai von Topánfalva geplündert, und das eingelöste Gold, sowohl Silber als auch Geld in seinem Hause nach Szeszuri, Zaránder Districts, verborgen haben.“ — Bukarest, nagy oláh falu a brádi járásban, három részből vagy völgyből áll. Ezek: Válye Rovigny, Válye-Szát és Válye-Szeszuri. Ez utolsónak Szimeon nevű birája volt az arany-tolvaj.

Haec facies Trojae, dum caperetur, erat.

„Oly pusztítást tettek, — — — oly komor tekintete van egész Abrud-bányának, hogy száz esztendő alatt is, vagy talán soha az elébbeni állapotjára vissza nem áll.“

„Igy elpredálván világi külső javait a magyarságnak, (mert az oláhokat nem bántották) lelkéhez, hitéhez nyúltak; más nap, 7-ik novemberben is bejövén — azt kiáltották ki: „Az Istentől és császártól a parancsolat: hogy a ki disunita religióra nem áll, és oláh köntösben nem jár, vagy nyársba huzzák, vagy fejét vegyék“. Ez nap elmentek Verespatakra, holott is hasonló prédát tettek, és kényszerítették a katolikus-, reformatus- és unitariusokat az oláh-görög vallásra halál fenyegetése alatt, a mint-hogy arra által is állottak, mind kicsinyek, mind nagyok. A reformatum és unitarium templomok tetejére 9-én oláh keresztet is tétettek“.

„Jaj, sirás, sóhajtozás van, minden ember halál szint visel, puszta házát térdre leborulva siratja, jajgatja; — — — egész vagyona kinek kinek az, a mi magán van, egy czondra és harisnya, mert a kinek posztó gúnyája volt, egészen levetkeztették belőle, mivel megváltozzék senkinek sincs, hová, mire lefeküdjék, nem hogy derékalylya, párnája s ágya volna, de még szalmája sincs, takarózója egy czondra. — — — — A szent helyeknek se kedveztek. Abrudbányán a reform. templomba bemenvén, ott az orgonát porrá tették, a pap feje felett lévő koronát, mennyire érheték, elesonkitották, oda letett véghetetlen kincsét elvitték, a kik oda recipiálták volt magokat, a templom közepén sulyok bottal föbeverték; — — kik megölettek, a magyaroknak hozzájuk nyúlni szabad nem volt, annál inkább az egyházi szolgáltnak, hanem mint az okatlan állatokat, harangszó nélkül, magok eldugták. Így cselekedtek a verespataki unitarium és katolikum templomokkal, és mind az abrud- mind a verespataki plebános házaival, a reformatusok és unitariusok parochiáival. Az itten lévő kár megbecsülhetetlen. — — — — Oh Isten! ezen romlást tekintsd meg, és a vétket büntetetlen ne hagyd. *)

*) „Abrudbánya városa siralmas elpusztulásának valóságos históriája.“ Irta Szabó Pál. — Alsó-Fejér november 20-ki feliratának melléklete. — Az író helybeli reformatus pap volt.

E város tanácsa és választott községe a város feldúlása ügyében 784. november 15. és 19-én a guberniumhoz benyújtott két folyamodvány-
6*

A lázadóknak Csernitzánál maradott része, november 7 én Hóra csapatjával Verespatak- s Kornánál újra egyesült, az utolsó helységben több abrudbányai lakosok egy bányába rejtették el magukat, s azok közül az oláhok némelyeket kicsaltak, kik az oláh hitre téréssel mentették meg éltsüket; Verespatakon is Lőrincz Pál nevű abrudbányai vagyonos polgár, saját bányájába 94-ed magával hasonlólag elbujt, s az oláhok próbát tettek ezeket is hitegetések s ijesztések által a kijövetelre rávenni, a mi Lőrincz Pál lal nekik sikerült, ki végre maga rejték-helyét oda hagyta, minden vagyonát a pártütőknek átadá, az ó-hitre áttért s magát egy pópával megkereszteltette, de mégis nevével együtt, kegyetlen verések közt szinte halálra kinoztatott, háza összerontatott, s csupán egy hitvány nadrág- és lájbival maradvá, nyomorult éltét így hagyták meg. Ily móddal a mondott bányából a többieket is, kik benmaradtak, az onnan kijövére rávenni mindent elkövettek, de a lázadók a mint ígéretekkel, úgy füst- és éhséggel fenyegetéssel is céljokat el nem érhettek, s végre, midőn látták, hogy semmire se mehettek, azon bányát oda hagyták, eltávoztak. A dúlás még 8-án is tartott, a pártosok Verespatakon is sok házat leromboltak, felprédáltak, s miután Abrudbánya, Korna és Verespatak minden marháit elhajtották, azon vidékből eltávoztak.

Egy a városi tanács által 1785 márczius 11-én készített hivatalos összeírás szerint: Abrudbányán és Verespatakon novem-

berben annak keserves sorsát élénk színekkel rajzolja. Az elsőben írják, hogy a város oláhok a városban s annak területén Verespatakon és Kornán három napot és két éjet töltvén, „kenyértől, bortól, öltözetből, élelem- és tápszerektől, a legnagyobbtól le a zsecsemőkig mindenkit megfosztottak, a nyomorult polgárokat, mesterembereket, bányászokat éhelhalásnak tették ki, s így a sírókat és jajgatókat ott hagyták;“ a város adó- és községi pénztárát az oda tartozó irományokkal, valamint a város levéltárát, közpecsétjét és kiváltságos leveleit elrabolták stb. A november 19-ki kérelemben a katonaság eljárását jellemző azon tényt panaszozzák, hogy a városi előljárásság már november 3-án a fenyegető vést Zalathnára az ottani főbányahivatalnak jelentette, s katonai segítség küldésének közökléseért könyörgött, a mi november 4-én Zalathnára el is érkezett, s annak parancsnoka Richard kapitány Abrudbányát egy lovas s egy gyalog katona által a katonai erőnek mielőbb megérkezése felől biztosította, azonban azt hijában várták, s nem előbb, csak november 19-én küldöttek a már elpusztított városba 9 lovas és 19 gyalog katonát.

ber 7. és 8-án „a zendülő oláhoktól s azoknak pópáitól a felséges császár nevében erőszakos úton, részint megkeresztelés, részint papirostra irt engedély által“ az ó-hitre térítették: r. katolikusok 65, lutheranusok 41, reformatusok 468, unitariusok 548-an mindössze 1122. Botok-, lándzsák- és puskákkal súlyos verést szenvedtek: r. katolikusok 6, lutheranus 3, reformatus 36, unitarius 61; mindössze 106; végre megölettek: 1 katolikus, 4 református, 2 unitarius; együtt 7-en.

Hóra ez útjában Topánfalván, Nagy- és Kis-Aranyoson, mint szintén Bisztra, Muszka és Lupsa helységekben is kapitányokat nevezett, kiknek a sergeikkel készenállást megparancsolta, — másfelől pedig több kegyetlenséget követett el; némely kötelességükhöz hű és jóézelmű topánfalvi nagy- és kis-aranyosi jobbágyot, ha kézre nem kerithette, javaikban megkárosítá, házukat lerontatá, takarmányaikat felperzselteté; Gója Vaszilic nevű kis-aranyosi ilyen jobbágyot pedig elfogatván, a nélkül, hogy neki egy pap által a halálra elkészítést megengedte volna, egy magas köszikláról a nagy mélységbe letaszította, hasonlólag Vucza Dumitru nagy-aranyosi lakost kegyetlenül megölette; végre társai Kloska és Krisán rendeletéből, Sulucz pópa Avram, kerpenyesi ó-hitű pap is, ki jóra inté, s a lázadóktól elválásra serkentette az oláhokat, hasonló módon gyilkoltatott meg. — Hóra fellépését, s magatartását jellemző azon adatot sem lehet elhallgatni, hogy a zalathnai főbánya-hivatalnak november 16-án tett tudósítása szerint, ez oláh kapitány Albakban, hol más birákat és eskütteket tett, nem átállá azt mondani: „Most már ő ott a földesur!“ *)

Ez alkalommal történt Hórának az a baja, hogy Bucsumban létekor Szucs György uradalmi bíró, több lakosokkal egyetértve, őt elfogatta, midőn rászorítani akarták azon királyi parancsolat előadására, mely által „a magyarok és tisztek eltöröltetése“ neki meghagyatott volna; egyszersmind egy házba bezárva őriztették, s a dolgot, katonai erő küldéseért, Zalathnára megizenték, — azonban annak, a mi történt, hire futamodván, más nap reggel Bángya Juon és három fia, kik közül egyik bucsumi kapitány volt, a népet felláztatották, mely azon házra, a melyben Hóra letartoztatva volt, rá

*) „Er sey nun da Grundherr.“ (A nagyszebeni 2-ik kéziratban).

ment és öt kiszabadította. Úgy látszik, e kedvetlen esemény következtében, Hóra a pusztítások színhelyén többé meg nem jelent, de Topánfalvára vonta magát.

A lázadók Abrudbánya és vidéke feldúlása után, már november 7-én, két csapatra oszolva, pusztításaik tovább folytatására két irányban indultak meg. Az egyik Kloska Juon vezérése alatt november 8-án Offenbányát támadta meg, hol a kamarai serfőző-házat és korcsmákat, valamint az ispán szállását is, nemcsak kirabolták, de összerontották s így a kinstárnak itt is tetemes kárt csináltak. E Kloskától vezérelt sereg volt az, mely nov. 9-én Tordamegye lupsai járásába becsapott, s több ottani helység lakosaival egyesülvén, mindjárt másnap, 10-én Szolcsvángr. Toroczkai Zsigmond udvarát fölprédálták, még az nap Toroczkó-Sz. Györgyre is ráütöttek, s ott a Toroczkai grófok, bárók és nemesek udvarait és birtokát, a reform. templomot, r. kathol. kápolnát feldúlták, a mit találtak, elrabolták vagy összerontották; hasonló pusztításokat követtek el Gyertyános, Bedelő helységekben, s november 11-én Toroczkó mezővárosban is prédáltak. E vidéknek nagyobb romlását és inségét csak az akadályoztatta meg, hogy az oláhoknak odaérkezése Nagy-Enyedre az ottani ezredesnek megizentetvén, ez Inezédi Sámuel hadnagyot husz lovassal segítségre elküldötte, ki már nov. 11-én estve felé megérkezett, s az elszélesztett rablók közül többen levágtak vagy lelővettek, mintegy 110-en elfogtak, kiket a hadnagy másnap N.-Enyedre beküldött*). Nem kevésbé gr. Kálnoki Lajos főispán fölfegyverzett nemesekből a gyergyói havasoktól Magyar-Bagó és Kolosvárig nyúló feltügylő vonalat állított**).

Az oláhok fenemlített másik csapatja, melynél volt Hóra fia is, Mogos felé vette útját s ott egy urasági korcsmát fölgyújtott, nov. 8-án s a következő két napon pusztításait, rablásait Metesd, Igenpataka, s Czelná helységekben folytatá, az utolsó helységben gr. Teleki Lajosné szakácsa megöletett, a ne-

---

*) Tordamegyében ez alkalommal elfogott, de egy kapitány által elbocsátott rabló oláhok ügye alább fog említettüni, midőn a katonaság maga tartásáról fogunk szólni.

**) A nagyszabeni második kéziratban.

mes udvarok földültek. A lázadók november 10-én Magyar-Igenre is ráütöttek, azonban a város védelmére egy zászlótartó vezetése alatt épen jókor érkezett katonaság annak romlását szerencsésen megakadályoztatá. Az onnan elűzött rablók azért Krakó ellen fordultak, ott egy kocsist megöltek, s a nemes udvarokat fölprédálták.

Igy a lázadás pusztító tüze mind tovább harapózott, a romlás, inség, mind szélesebb körbe terjedett, a veszély már Nagy-Enyedhez is közeledett, a haza rémülése nőttön nőtt, *) midőn egy nem vélt történet, a már említett Schultz alezredesnek a katonaság részéről épen ez időponthban, értekezés vagy alkudozás végett a lázadók táborába küldetése, azoknak további pusztítását fenakasztá. E nevezetes, s az egész országban oly nagy, mint kedvetlen benyomást tett béke-kísérleti intermezzo felől, a dolog természete szerint, csak alább adhatunk számot, midőn a katonai kormánynak hóravilági magatartását fogjuk vizsgá-lódásunk körébe vonni.

Hátra van még itt az alsó-fejéri dúlások egy episodjának megemlítése — az, mely a hunyadmegyei fellázadt oláhok által követtetett el, kik november 6- és 7-ik napján Alvincz és Borberek mezővárosokat is megrohanták, azokban nemesak a nemes-udvarokat, de az adózó magyarok házait is kirabolták, a mellett dühös és embertelen indulatknak több példáit adták: Lázár György adózónak arca bőrét lenyuzták s ily borzasztó halállal végezték ki, Inczédi Györgyöt, Szász Istvánt és Bakó Krisztinát pedig kegyetlen verések közt úgy elkinozták, hogy az első egy pár, a két utolsó pedig három hét mulva, sok keserves szenvedés után kimultak.

A fölkelte oláhok által elkövetett dúlásokra nézve említendő még azon körülmény, mit a guberniumnak b. Brukenthal Mihály,

---

*) A fölkelte oláhoknak ez előnyomulása folytán Kolosvártt is, hol nem kevésbé sok menekült nemes volt, — nagy félelem és rettegés uralkodott. „Benn a városban magok a lakosok éjjel, nappal kemény őrizetben állottak; künn pedig, az úgynevezett feleki tetőn, mely a városhoz közelebb való s legkitetszhetőbb hegy, a cigányok közül — — egy veszedelemnek fiát vigyázó golya képében künn tartanak a jeladásra;“ ezt írja, a bécsi „Magyar Hirmondó“ 1784 karácson havának 18-án kelt 98. levelében 803 l.

biztos, 1784 november 12-én, és az alsó-fejéri tisztség november 14-én jelentettek, t. i. ha egy faluba a lázadók bementek, többnyire annak lakosai magukat legdühösebben viselték, s leginkább pusztították, miért a tisztség kérte megengedtetni, hogy minden faluban, hol dúlások történtek, példaadás végett, a bíró hat esküdttel nyársba vonassék. A gubernium a kérelmeseket maga biztosához útasította *).

IX.

Magyarországi oláh lázadás.

Az erdélyi oláh véres dramának van még egy magyarországi epizodja is, mennyiben a pórzendülés pusztító tüze Arad-megye déli részébe is átesapott, mi nem csak e megyét, de az azzal, mint Erdélylyel is határos, s gr. Jankovics Antal kormányzása alatt álló temesi bánságot is nagy mértékben felriasztotta. Az ide tartozó s elég érdeklél bíró eseményeket is hivatalos oklevelekből röviden összeállítjuk.

Az Erdélyben november elején fellázadt oláhok egy csapatja azon hó 7-én Zámon keresztül, Aradmegyébe beittván, legelőbb Petris ben a Szálbek család kastélyát kirabolta, s minden hozzá tartozó épületekkel felperzselte; csak hamar a Maros mentében eső Iltyó-ban, melynek földesasszonya Lengyelne, szinte csak egy ingben szaladhatott el, úgy a szomszéd Tokban is hasonló dúlást tett, délután Soborsin mezővárosban Forrai András alispán udvarát minden ingóságokkal s természetmennyekkel porrá égette. Így folytaták az oláhok a következő napokon a Maros jobb partján Solymosig, Radna közelében, kivált a nemes udvarok ellen irányzott rabló s gyűjtogató munkájukat és azt többek közt Tóth-Várad, Govosdia, Kaprucza, Berzova és Odvos helységekbén gyakorolták **). S még november 18-án e rablók Világos szomszédságában eső Galsa falut meggyűjtötták, s Pankota kamarai birtokban a helység jegyzőjének házára törtek, de mind két helytt az ott termett katonai erő a további orőszakoskodást és kártételt meg-

*) A nagyszabeni másodk kéziratban.

***) Aradmegye közgyűlésének 1784. november 9 én a magyar kir. helytartó tanácshoz intézett felterjesztéséből.

gátolta, ötön a zavargók közül elfogattak, a többek szétverettek. Nem kevésbé ugyan e megyében Buttyin vidékén egy pópa, Soborsin környékén pedig a lázadók közül 16-an, többnyire falusi bírák és esküdtek, kézre kerültek, s az aradi börtönbe küldettek *). Igy gr. Jankovicnak a katonasággal egyetértőleg — cointelligenter cum statu militari — tett különböző erélyes intézkedései által miket november vége felé a helytartó tanácshoz tett újabb jelentésében elősorol, a bánságban, jelesen Krassó- és Temes-megyékben a rend és csendesség meg nem háborított, valamint a katonaságnak Aradmegyében maga idejében megérkezése eszközölte, hogy a lázadás tovább is nem terjedett, minék nagy részben lecsendesedésére nézve a katonaságnak három tudósítását maga jelentéséhez csatolja. Az elsőben b. Schirnding kapitány, november 16-án Vallemareból (a Maros bal partján) írja, miszerint a só-tisztek állítása szerint, az oláhok össze csoportozása s általában a vezély megszűnt. A második, t. i. b. Werner lovaskapitánynak Radnáról nov. 18-ról tett jelentése szerint, b. Petras alezredes az algyai oláh pópát és Boros-Sebesen egy proto-pópát elfogatott s Aradra a börtönbe kísértette. Gr. Jankovic e két pópa elzáratásának okát is megírja, t. i. hogy azok a boros-sebesi helvét hitvallásu magyar lakosokat a görög nem-egyesült hitre akarták téríteni, s főképp azzal kecsgették, hogy ők azon esetben, a lázadók dühössége ellen nekik adandó levéllel biztosítani fognak. E tényről gr. Jankovic az aradi nem-egyesült püspököt az iránt intézkedés végett értesítette, nehogy „több ilyen, az ó-hitű papságot kissebbitő dolog történjék; — ne plura similia Clero non unito derogantia eveniant.“ — Végre ugyancsak a fenemlitett lovaskapitánynak Radnáról november 20-ról tett jelentése szerint, Forrai alispán az oláhoktól ellopott ezüstjének legnagyobb részét, úgy szintén legjobb holmijét visszakapta; azok többnyire pópáknál találtattak meg, kik közül azért néhányan még Aradra idéztettek. — A mint e tudósításból látjuk, az ó-hitű papság az oláh lázadásban nemcsak bujtogatta a népet, de annak az orgazdasággal roszt példát is adott.

Az erdélyi pörzendülés, mint a hivatalos okiratokból látszik, főképp Temes és Krassó-megyékben is igen nagy rémulést okozott, s

---

*) Gr. Jankovic Antalnak 1784. november 19-én az udv. főkanclerárhoz intézett jegyzékéből.

némileg a közigazgatás folyamát fenakasztotta. Az utolsó megyének 1784 november 8-án és 9-én tartott közgyűlése a bánági kir. bizottmánynak jelenti, miszerint a közbátorságot fenyegető veszélyes körülmények között, nemcsak az épen foganatba veendő népösszeirási munkálatot továbbra halasztani, de „minden közügyek tárgyalását is félbeszakasztani“ magát kénytelennek látta, s azért a gyűlés azonnal széteszlott. Aradmegyében is Forrai alispán jelentése szerint, a pörzendülés hírére a borosjenői járásban a népösszeírás munkája félbeszakasztatott, annál inkább, mivel a butyini birtokban a falusi bíró azon összeírás ellen felszólalt, sőt mintegy tiltakozott, mert a mint mondá: „a z ő p a p j o k m á r a z t m e g t e t t e , m i n e k a r r a a k a t o n a t i s z t ? *)

A következő kis adat végre az oláhság hangulatának jellemzéséül szolgál. Schmidt Antal az erdélyi postakocsi kalauza — conductor — november 7-én Dobra és Kossova között, tehát az erdélyi határszélen, a dobrai hetivásárra menő bánági oláhokkal találkozáván, őket az erdélyi zavargásokra figyelmeztetvén, a tovább menésről lebeszélni akarta, mire azok nem hajtvva, útjukat folytatták, oláhhul ezt mondván: „adja Isten, hogy mindenütt úgy legyen.“

Elhagyva már kissé az erdélyi oláh lázadásnak vértől áztatt színhelyét, forduljunk Nagy-Szeben és Bécs felé, s lássuk mindkét helyen a hóra-világot illetőleg mi történt?

SZILÁGYI FERENCZ.

---

*) A fenu idézett okiratokból látjuk, miszerint Magyarországba számos erdélyiek menekültek. kik részint Krassó megyében Facset- és Lugoson, részint Aradmegyében, Aradon és Gal a faluban tartózkodtak. Többek közt Krassó megyében voltak: Bisztrai Károly, illyei birtokos, Bernát Jakab szolgabíró, és Szabó Isván. Aradra ment Bollaki István, zarándi alispán; s Forrai, aradi alispán gr. Fekete Györgyhöz, e megye főispánjához 1784. november 7-ről tett jelentésében írja, hogy: Galsára „el-szaladhatott erdélyi uri emberek és asszonyok érkeztek,“ Stanislovics szolgabíró azért a vásárra bejött, s nála (az alispánnál) „mulatott feleségét sok vendégeire nézve segítségül visszakívánta.“

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON,

MÁSODIK FEJEZET.

Ö T Ö D I K K Ö Z L E M É N Y .

Akademikusok vitaértekezései. — Vörös Lőrincz. — Alistali Farkas Jakab. — Politikai színezet. — Pósházi János. — Önállósági igyekezet. — Theosophia.

Hódítsuk vissza tudománynak és emlékezetnek azok nevét, kik mai nap már elfeledvék, hadd legyen annál több mire hivatkozni. Jámbor akadémikusok ezek, de mieink. A külföldi egyetemekről haza jöve, hihetőleg az élet és gyakorlatiság foglalta el őket, s a mindennapi teendők vagy más viszonyok miatt elestek a jövődtől. Nagy részök a történelem íróinál sem isméretes. Sorsuk egy volt a mienkkel. Minket is kevesen olvasnak, őket még kevesebben olvasták; s ezt nem dicsekedésből mondjuk. — Apáczai, ridegen Aristoteles iránt, kit névleg sem szívesen hoz elő irataiban s mintegy száműz a bölcészek sorából, ridegséget hagyott maga után. A kik tudományát követheték vala, iszonyodtak tőle a nyelvben. A kik pedig a régiség ama nagy gondolkozója iránt voltak kegyelettel, mind nyelvben mind tudományban idegenkedtek tőle. A bölcészeti visszahatás elkezdődött mint rendszeres ellenzék a jezsuiták által, kiket éppen a scholastica theologia és (a mi egyértelmű) a scholastica philosophia érdekében adományozott Pázmány, a legnagyobb visszaható elme, a kit műveltségtörténetünk ismér. A jezsuiták súlypontja mégis a következő századra esik, de bölcésze irodalmi hatásuk itt kezdődik. Előleg annyit mondhatunk, hogy míg Comenius a nevelés, oktatás elméletével, gy akorlatával, Ramus a szelídebb scholasti-

cával, Cartesius a lélek és anyag eszméjének tisztázásával, mások másképen, világos nyomokat törtek a gondolkodó elmék elé: a jezsuiták útját, mint a kinek háta mögé esik a nap, saját árnyékuk homályosítá el. Multban keresték, a mit a jövőtől várhatni, s a középkort idején túl is erőteljesen, vagy inkább erőszakig bátorodva képviselték; és a bölcsezet történetébe ha belé tartoznak is, az nem szükségkép vagyton, hanem esetleg, a mennyiben napi rendet csináltak abból, mi a lelkek szabad művészsége különben.

A bölcsezeti fejlődés mindinkább színeződik. Mondhatnók: sok író sok irány. A régiség is feltartja magát, ujdonság is mutatkozik. Komáromi Csipkés György a legéberebb elméjű tudós Utrechtben 1650-ben a legszigorúbb scholasticával értekezik, a képe sség és h a tá s (de potentia et actu) fölött. Hogy több ily értekezése volt, mutatja az előttem valónak a kezdete: „hátra van (superest) még egy nehézség, melyet ezen utolsó értekezésben (haec ultima disputatione) akarok kimagyarázni.“ — A politikai erkölestánban Vörös Lőrincz Modorból (Modra-Hungarus) figyelmet gerjesztő értekezéssel lép föl, mely nyomatott Strassburgban 1653-ban, és a társadalmat veszi politikai tekintet alá (consideratio politica civitatis). Ilyenről, a mennyiben korát előző tanokat vall, nem igen hamar fogunk utána is hallani. Kövessük egy kissé gondolatai szövését. „A társadalom legtávolabbi szerzője isten, közelebbi a természet. Az ember társas állat, mikép a beszéd is elárúlja, mert magának reá semmi szüksége. A természet ellen járnak már az embergyűlölök és kolostoriak, mert elzárkozni, elvonulni kevély és makacs elmére mutat, mit vétkellenek a nagy emberek, keresni pedig azok keresnek, a kik másokat lenéznek, mint korunkban a szerzetesek s más ily szörű emberek (similis farinae homines). A társadalom alkotó eleme, a polgár, állapotjára nézve az élet külön nemei szerint előkelő vagy alsóbb rendű. Előkelő a nemes, ki vagy születik vagy lesz. Amaz őseitől nyeri előkelő voltát, emez erényei által, s ez az igazi nemesség. Hanem osztályoz a szellemi foglalkozás. E részben első a theolog, második a jogtudós, harmaçik az orvos, utolsó a philosoph. Alsóbb rend a földmivelő, utána jó a kereskedő, de nem az, a melyik házal és más kereskedőtől vett portékát árulván, hogy eladhassa, hazudni kénytelen, mert különben nem boldogul. Azu-

tán jön a kézműves, kit egyik ország elismer polgárának, másik nem, mi pedig igen“. A kormányformákról tanítja Vörös: „nem mindenik való minden népnek. Hogy eme vagy ama kormányalak elfogadtassék, nem elegendő alap az érvek fontossága; sőt mindez semmi, ha idománál, szelleménél fogva nem hajlandó reá a nép. Azért ismerni kell ennek a természetét és a szerint mérsékelni a társadalom alakját s törvényeit. — Az erkölcsök legtöbbszörre összefüggenek a tartomány fekvésével. Minden tartományhoz mintegy hozzá van forradva szelleme, mely fiaiban saját reményeket s kilátásokat nemz. A hegyiek nyersek és durvák, a síkságiak lágyak és engedelmesek, a víziek és szigetlakók rozszabbak. A buza is elváltozik a föld után és az ember a vidék szerint. — Egyik nép szereti az igaz urat, másik a szabad életet, harmadik úgy nem szenvedheti az egész szolgaságot, mint nem bírja meg a teljes szabadságot. — A fenséges cím nemcsak a királyt illeti, hanem minden teljes államot. Az állam az alattvalók feletti hatalom birodalma; innen a felségsértés tulajdonkép és egyedül csak ez ellen követhető el. Ki az uralkodót sérti, az államot sérti; de a sérelem nem szóval leszen, hanem tettleg. A királyhoz nem szabad hozzá nyulni. A jelen századé *) mégis egy ilyen gyalázat, istentelen gonoszság, minő a keresztyénségben ki sem gondolható. A zsarnok sem eshetik, ha nincs nála nagyobb méltóság, az alattvalók bárdja alá.“ — Ezen kérdésre: vajjon az idegen vagy a hazafi érdemli-e az elsőséget a kormányzásban: Vörös az utolsó résznél áll. Minden nép jobban hajt a benszülöttre, inkább remélhetvén tőle, hogy hazaszeretetből is jobban gondol vele, s ezen természeti viszony a polgároknak is nagyobb ösztön végezni a végzendőket. — A jó tisztviselő, pártoljon mindent, a mi a királyon és a népen könnyit; váljék ki erényeivel mások fölött, mert részben a felséget képviseli, részben mert például van, és itt szükségesebb a példa mint a hatalom. Hivatalban jobb a középszerű elme, mint-hogy örömeztőbb szolgál. A felszerű éles ész verseng inkább, mint tanácskozik, s az időt kölesfurással (milium terebrando), haszontalan munkával tölti, alkalmasb levén újítani, mint dolgában eljárni. — Az ifjú embert kizárjuk a tanácskozásból, mert még nincs tekintélye; már pedig néha inkább győz a vélemény, mint maga

*) Érti az angol forradalmat, I. Károly szerencsétlen végét.

a dolog meg az ész. — Ildom az erkölcsök és kedélyek ösmerete mire abból is következtethetni, hogyan igazgatja valaki önnön házat. — Szép dolog a tanácskozás; de utána jő mindjárt a titoktartás. A ki erre nem képes, nagy dolgokra sem képes“. — Vörös a nevelés, a vallástügy és közadózás dolgában is indítványoz. A nevelés életkérdés. Miképen a vetés az aratás reménye: úgy az egész életjövendő a gyermekkori nevelésben rejlik. Ereje oly nagy, hogy jól neveltnek nincs szüksége törvényre. Sokan, a kik gyermekkorukban elhanyagoltattak, koldusczímen, bünre készen, tunya heveréssel terhelik a társadalmat. Mi szép volna pedig, mondja bölcse Vörös, ha minden község (civitas) tartaná a maga szegényeit, s munkára fogná az erősbeket, mint erről az ő idejében gondoskodott is Nagy Károly császár! — Kivánatos volna, hogy az országban egy vallás legyen; de mivel ez lehetlen: jobb maradni az eretnokségnek mutatnia, kik a jők; mert inkább tartassék fel, mint dülássék szét akárminő ország. A hitkülönbőséget el kell tűrni, de nem szaporítani. Erre kivált mai időben, mikor a vallásokat egyesíteni akarják, állítván, hogy alapjukban úgysem igen ütnek el egymástól, nagyon kell vigyázni. A politikai béke több vallás között syncretismus nélkül is, a mi legroszabb, fenntartható.“ — „Minden polgár adóköteles, nem véve ki a papságot sem (non exemptis clericis). Ők adómentesek, mert egy követ fűnak a fejedelemmel, de a min segíthetni, ha eltöröltetik mindaz, mi a közjónak ellenére van.“

Ime a XVII. század közepének szabadelműsége! Sokat kelle élnünk, hogy némely indítványokat meghaladjunk, de nem élheténk annyit, hogy mindegyiket valósítottuk volna. — Sziutén politikai tárgyakkal foglalkozik A l i s t a l i F a r k a s J a k a b. Neve mutatja születését Alistáról, mely pozsonymegyei falu a Csalóközben. Elemi oktatást nyerve a felsőbb tanfolyamot Sárospatakon végzé, honnan tokaji tanító lett, azután mene Utrechtbe, hol négy évet (1651—54) tölte. Visszatérve gönezi tanító; később szőnyi lelkész, végre a komáromi ref. egyházmegye alesperese (prosenior). 1652-ben d e s c h o l i s (az iskolákról), 1654-ben d e n o b i l i t a t e (a nemességről) irt és nyomatott akadémiai értekezést, Utrechtben mindkettőt. Jó lesz megösmérni rövid tartalmukat. Az e l s ő b e n t é t e l e k s r e á j o k f e l e l e t e k a d v á k leginkább oly tekintélyekre való hivatkozással, kiknek szava dönt. Ilyen kérdés

mindjárt : vajjon egyházi, világi, vegyes vagy végre semleges társulat-e az iskola. Alistali Farkas keresi a választ , kissé haboz , de utoljára mégis megleli, mondván : „lehet a három előbbi, de ha tulajdonkép ítélünk, negyedik, azaz s e m l e g e s. Minden emberi társaság vagy világi, vagy egyházi, de az iskola sem egyik sem másik. Van benne a világiból, van az egyháziból.“ És így Alistali Farkas szerint az iskola, mint tudományos intézet, fölült volna emelve államon, egyházon, mit talán maga is megsokallván, visszatér a vegyes társulat eszméjéhez , mely szerint „az iskola kormánya és fentartási gondja közös az egyházzal és az állammal;“ végre még kiebb fut eszméje középpontjától, mondván : „ha pedig oly államban , mely idegen az igaz vallástól, fekszik az egyház, maga rendezi és tartja fel iskoláit.“ — E beszéd az idő habozása. Egyébiránt „az alsó vagy népiskola közös mindenkivel. Ott az anyai nyelv beszélése, írása, a vallás elemei és begyakorlása, az erkölcsök szelidítése s az életben hasznos tudnivalók a fődolog. A trivialis iskola vagy gymnasium (schola latina, particularis, classica) előkészít az akadémiai tanulmányokra ; a legfelsőbb iskola (universitas, studium generale, academia) pedig oly tanulói és tanári egylet, melynek különös szabadalma van minden tudományokban nyilvános leczkékre.“

Másik értekezése , a n e m e s s é g r ől , megint politikai. Nem oly szabadelmű, minő a Vöröse, de alkotmányos és az előjog mellett valódi belső nemességet is követelő. — „A földön nemes állat az oroszlán, a féniksz (ha ugyan létezik ilyen), a sas, égen a nap. Így az arany más érczek fölött, meg a gyöngy ; az elmélődő tudományok, a tárgy fontossága miatt, nemesek a gyakorlatiakhoz képest. Van nemessége szívnek, elmének, de Farkas nem ezekről beszél, hanem arról, mely határos az erénnyel, mely szabad élethez való, tisztos, becsületes cselekedetekre irányúl, s egyedül az okos elmével bíró embert illeti meg ; azon nemességről, mely polgári és politikai alapokon nyugszik, és a hazai szokásokhoz mérve kitünő rangot ad. Ez a legfelsőbb hatalomtól érények díjában nyeretik, és születés által terjed firól fira. Farkas minden előjogot helyén lát, de minden erényt is megkíván a maga nemesében. A nemest illeti hivatalbeli elsőség ; élő szóval mondandó eskü helyett írásban is tehet tanubizonyságot ; ígérete anynyi mintha esküvel kötelezte volna magát, ment minden köztether viselésétől. Eskütre személyesen ne menjen, hanem a bíró küld-

jön hozzá jegyzőt, ki mondásait tolba vegye. A rajta esett sérelem nagyobbnek vétecsék, mint ha nemtelent ért volna. Adósság miatt se javaiban se személyében tömlöczcel vagy leszolgálati kötelezettséggel ne szoríttassék, testileg ne lakolhasson. Ezek a mentességek, előjogok. Más részről megkivánja tőle a legtöbbit. A nemesség rang. A nemesnek öt Scyllát és Charybdist kell kerülni: a tunyaságot és gyávaságot, a kegyetlenséget és zsarnokságot, a kevélységet és felfuvalkodottságot, a hazugságot, végre a szemtelenséget, orezátlanságot. Elveszthető a nemesség, ha a nemes a tiszta erényt, szemérmert bemoeskolja, baromi fajtalanságra, kéjelgésre, pokolt érdemlő gögre vetemül; ha lop, ragadoz; ha piszkos mesterségre, kézművesi üzletre, gépi munkára, mely a testé inkább mint a szellemé, adja magát. Tehát nem való neki a csizmadiaság, borbélyműhely, szakálvágás, sütés, főzés, szakácskodás. Nem való neki ácsnak, asztalosnak, olykor czégyeres hírű csaplárosnak, zenésznek lenni, sok más helytelenségbe vegyülni, ünnepelegésekben, lakomázásban, melyek az ő rangját szégyenkőre állítják, részesülni; vagy épen hagymával, petrezselyemmel, tyúkkal, luddal piacon ülni, kereskedni; mert nagy és veszedelmes dolog lenne a paraszttól minden keresetet eltökíteni, a mikor panaszára, hogy szegény, nem volna többé mit felelnie.“ Farkas nem felejtí különben a nemesség jogai csorbúlását följegyezni, hogy az igen nagy rész a jezsuiták mesterkedése által a hivatalokból kítúratott; azt mind a mellett nem látja be, hogy miért legyen szelidebben büntetve a nemes mint a plebejus, ha szabadság ürügye alatt bárki ellen vét.“ — Lám a kivétel hogyan szüli a kivételt! Meg kell tudnunk egyébiránt a nemesi czímezést. Legegyszerűbb: n e m e s ; ha jobban akarjuk tisztelni: n e m z e t e s (generosus); ha még jobban: n e m e s é s n e m z e t e s , mihez nyomatékkal jó, mondja Farkas, nem tudom jól-e a latinban: d o m i n a t i o , de magyarban szokásos az u r a s á g o d .

Debreczeni K a l o e s a J á n o s az anyag formáinak eredetéről (de formarum materialium origine) és a dolgok módjairól összevetve a lénnyel (de rerum modis collative cum ente consideratis) két bölcsezeti értekezésében (nyomatva mindkettő 1654-ben Leydában) Aquinói Tamással és a scholastikai epigon Suarez spanyol jezsuitával tart. Gyakran hivatkozik reájok, elmélkedik szerintök, utoljára is gyermeteg őszinteséggel, mi philosoph-

nál ritka tünemény, vallja be a rend- és módszer iránti bizalmatlanságát s jelezi a scholastica iránti hangulatot. Ő minden szigorral sem tudja feloldani az anyagi forma kérdését s nem bírja megfogni némely bölcészek makacsságát, mi alapon volnának készek eldobni csak azért, mert nem boldogúlnak tisztába tenni, kimagyarázni, a formákat. Külföldről haza jöve lelkeszi hivatalt visele a debreczeni egyházmegyében; Nánáson is lakott, vajjon előbb e mint Keeskeméten, honnan visszatérve a Tiszántúltra nagybajomi pap lett és esperes élte fogytáig. — C s e n g e r i K. István hasonlóul elhagyta Aristotelest és hajlott a theosophokhoz. Tanult a gyulafejérvári collegiumban a három birodalmi tanár Alstedius, Piscator és Bisterfeld alatt, s ez utóbbinak ajánlá Leydában 1654-ben nyomatott akadémiai értekezését „az emberi ész használatáról a hittanban és vallás kérdéseiben (de usu rationis humanae in theologia ac quaestionibus fidei). Némi újítási vizsketeggel az egyházi téren presbiteri színezethez ragaszkodott és a scholastica elégtelensége miatt nyakas theolog, a bölcészet rovására, ennek a hittanban engedett valamit, de igen módjával; kiesínylvén a scholasticusok logikai vakhitét, a mennyiben a stagirai bölcész tanuságtételének a hittanban is elsőséget adnak a szentírás fölött, és „Aristoteles urat“ (dominum Aristotelem) tüskén-bokron, nyakrafőre követik. — A marosvásárhelyi zsinaton gutaittést kapva halt meg jun. 15-én 1671-ben. — B a u s n e r Bertalan született 1629-ben, felsőbb tanulmányaival a belgiumi akadémiákon készen levén, egyházi hivatalba lépett, végre az erdélyi evangélikus egyház püspöke lett. Philosophiai dolgozata „a metaphysikai értelmezésről“ (de definitione metaphysica) és „az emberi szív működéséről“ (de cordis humani actionibus) kijött mindkettő Leydában 1654-ben. Az első több részből vagy nem egyedül állott; az utóbbi derék élettani zsünge; a végire függesztett elvtételekben nyilatkozik szerzőnek a scholasticusok iránti érzülete, ellenszenve, kiből csúfot úz a nyelv érthetlensége és izetlensége miatt. „A bölcész nem köteles örökké a létről és lényegről, a hatásról és képességről, az individualio, potentioabilitas, passioabilitas, dogmatisabilitas stb. nyelv és eszmeszörnyekről versengeni. Az emberben nincs „sárkány farka, kos, gönceöltengely, délvonal, kelet, nyugat, méhfű és hunyor stb. mint Paracelsus állítja.“ Tértítő irány, mely az eszme hivényezésétől, a szóval bábozástól az ösz-szerühöz utasít. —

Hasonlóul mind a metaphysikai mind a physikai téren megfordúl Fuchs János, brassói fi és weidenbachi lelkész, kinek Wittenbergben 1650—54-ig kijött, s egy kötetbe foglalt munkáit előszámlálja Horányi. Kéri Sámuel, ferenczi szerzetes, magyarul ada ily című könyvet „Keresztyén Seneca“, a római bölcsnek válogatott jelesmondataiból. Bécs. 1654. — Albrich Márton, medgyesi születés, 1655-ben brassói tanár, innen 1669-ban rozsnói lelkész a Bárczaságon, leginkább iskolai kézikönyveket irt a logikában és metaphysikában, melyek világot láttak Brassóban 1655—57-ben. — Joul Gábor, erdélyi oláh nemzetségből, jezuita, munkája „Uj bölcsészet“ (Philosophia novella) és „Lidiai kö“ (Lapis Lydius). Meghalt Kassán 1678-ban. — Gelei Sámuel, szikszói fi, 1655-ben, Utrechtben tartá vitaértekezést a tudományok válfajairól (de specificatione scientiarum), keresvén azok egységét s különségét. Ő szeretné, hogy a tudomány egy lenne, mint Mirandola akará, melybe, mint egészbe, a többi kiteljesítő rész befoglaltatnék; ilyen lenne alkalmasint a metaphysika, mely minden ismerhetőt, a mi nem tartozik eme vagy ama különös tudományba, elfogad és tárgyal. — Gyöngyösi László Utrechtben 1655-ben értekezvén „az értelmezésről“ (disputatio logica de definitione) meghányja veti azon kérdést, vajjon az értelmezés különbözik-e az elosztástól. Az állat például elosztatik okosra és oktalanra, de azért nem foglaljuk értelmezésébe az okost és oktalant. Vétkelli az értelmezésben, ha egytívé hozatnak a nem, szerző ok és lényegen kívüli mozzanatok. Innen származik a bölcsészek gyakori hibája, melyről Cartesius szól, hogy azt a mi magában világos, logikai tultöméssel homályosítják be, például, mikor a mozgást úgy értelmezik, hogy az helyváltoztatás. A kik az okot és okozatot a dolog lényege gyanánt tolják elének, nem magyarázzák meg a dolgok természetét. Neki több kell, mint pusztán okot ismerni. Az igazi ok a létnek és ismeretnek is elve (principium et essendi et cognoscendi). — Püspöki Sylvanus János, a váradi oskola növendéke, Leydában 1655-ben nyomata egy akadémiái értekezést az országok eredetéről, gyarapodásáról és különböző alakulásairól. Történet és politika együtt. Illető helyen, hol az ur és szolga közti viszony rendesen elő szokott jöni, megemlékezik a szolgaság azon neméről, mely bizonyos osztályt annyira lebilincsel a göröngyhöz, hogy földesura tudta

nélkül mozdulni sem szabad. Kiemeli továbbá a nevelési ügy rop-
pant fontosságát, s útasítja reá a figyelmet. Jól mondja ugyan-
is Tacitus, hogy többet érnek a jó erkölcsök, mint a jó törvé-
nyek. A törvények azonban nem függesztik fel a szabadságot,
hanem előmozdítják. — T a t a i M i h á l y , valószínűleg deb-
reczeni fi, az utrechti egyetemen tarta metaphysikai mutat-
ványértekezést „a tartamról“ (de duratione) 1655., mely megje-
lent ugyanott. Scholasticai dolgozat Suarez, Hirtadus, Arriaga
stb. után. Visszaveti azon állítást, mintha Cartesius fölvéte a te-
rentésről nem ellenkeznék Mózesével, vissza, hogy van formai-
lag egyetemes előbb, mint az elme munkássága. — K é r i J á n o s
az ipolykéri grófi családból, pálosrendi szerzetes 1656—57. Le-
poglavában dicsérettel adá elő a bölcészetet, lelkesedésig ragad-
ván el hallgatóit. 1669 óta rendjének főnöke hat évig, azután
szerémi, majd esanádi, végre váczy püspök, a bölcészeti tanfo-
lyamot három ivrét kötetben adta ki és irt beszédet a philosophia
dicséretéről. Meghalt Nagyszombatban 1685-ben.—S o m o s i P e t k
ó J á n o s, szikszai lelkész, tanúlt Leydában, hol 1652-ben a lelké-
szek hivatásáról és kötelességeiről (de ministrorum eccl. vocatione et
functionibus) ide haza pedig angol után ily czímű munkát nyomata:
„Igaz és tökéletes boldogságra vezérlő út.“ Sáros-
patak, 1656.—G ö r g e i P. P á l „a g ő z ő k r ő l és a r r ő l, h o g y a n
lesz belőlök felhő, eső“ stb. (de vaporibus et modo, quo ex iis nubes,
pluviae etc. generantur) bölcészeti gyakorlattal (exercitium phil.)
lépett fel Utrechtben, 1655-ben, melyet ajánl Görgei János kaposi,
és Szepsi János ungvári lelkészeknek, hihetőleg e tájék szülötte
maga is. Irt ő még, mint a jelen munka szövegéből kitetszik „a
súlyos testek leszállásának okairól“ (de causis descensus gravium),
támaszkodva Cartesiusra, kinek híressé vált bölcészeti alaptételével
„Cogito ergo sum“ egyetértve, más, természettani fölvéteit is elfogadta,
hirdette, jelesül a szivárvány tüneményének sikerült magyarázatát,
mely a tudományban Cartesius szerencsés fölfedezése.

Mi és mennyi ment által eme, leginkább egyetemi próbadol-
gozatokból az eszmefejlésbe vagy életbe, nincs módunk elhatá-
rozni. Elég, ha ezennel beigtatvák a történetbe. Annál nagyobb
hirű s befolyású bölcész volt P ó s a h á z i J á n o s irodalomban,
iskolában egyiránt. 1657—1671 sárospataki, azután, az iskola el-

üzetésével, 1671—1686-ig pataki-fehérvári tanár, kitünő munkásságot fejt ki az idő vallásos és tudományos küzdelmeiben. Szemtől szembe állt Sámbar és Kis jezsuitákkal, megvívott Pázmánial, kinek „Kalauza“ ellen írta az „Igazság istápját.“ Végzetéhez tartozott, úgy látszik, belé vonatni a legkeserűbb és eredménytelenebb vitákba, tollharczokba, oly családnak levén gyermeke, mely a reformatio óta kilencz papot nevelt a reformált egyháznak. Atyja, Mihály, is előbb sárospataki, utóbb kaszonyi lelkész volt Bereg megyében. Iskoláit, a legelső elemieken kívül, Sárospatakon futá s végzé 1654-ben, melynek elején sárospataki iskola-nagy (senior) nagyobb utórészében már utrechti akademikus Lorántfy Zsuzsána költségén. 1655 június 19-én akadémiai vitaértekezést tartta elnök nélkül (sine praeside) „a törvényekről“ (de legibus), „a konyhai tűzről“ (de igne culinari), és „az alátétről“ (de supposito), melyeket az egyetemes bölcsezet köréből választott kihozások (corollaria) kísérték logikai, természettani, metaphysikai, szellem- és mértani, erőszeti (mechanica), földrajzi, esillagászati, optikai, erkölestani, gazdászati és politikai tárgyak megvitatásával. Erre mondható Horányi, hogy a tudományokat egymás ellen nagy erőfeszítéssel (magna contentione) tanulta, üzte. Valóban sokoldalú mutatóványai az ösméret fájának, messze ugyan az érettségtől, de jövődöt ígérve, minek be kelle következni. — Pósházi a tudományban önállóságot akar. Így a történetirók többször ismételt állítását, hogy ő Aristotelest követte, megengedjük talán az iskolában, de különben megingatjuk, oly hozzátétellel, hogy benne, mint bölcsezetben egyetlen egy vonás maradt meg állandóan: ellenzeni vagy tán üldözni is a cartesianismust, s messze tartani magától követőit. Alkalmassint az ő tekintélyének tulajdonítható azon ellenszenv, melyet egy zsinati jegyzőkönyv Sárospatakról 1669-ben tartott fel, hogy „ha ő kegyelmének volna valami része a cartesiania philosophia szerint való opinióban: azt ő kegyelme letenné.“ — Egyébiránt metaphysikai elvnek vallja azt, mit a plátói eszmeiség ellen Aristoteles állapított meg s alapúl vetett a reál iránynak, hogy „az egyetemes csak egyedekben létezik“, de a logikában már hol együtt van, hol nincs a peripatetikusokkal, Ramussal, vagy a scholastica egyéb árnyalataival, tagadván a rámisták ellen többek között, hogy a logika elegendő volna minden igazságra csak azért, mert beszélhetni általa min-

den lét és nemlétről. Hiszen ilyen a nyelvtan is, mindamellettt egy Ramusféle bölcész sem tanítja, hogy a grammatika tartalma a lét és nemlét. A természettanban pártot üt Aristoteles ellen a mozgás értelmezése iránt, s elmésen hivatkozik Hermolaus Barbarusra, ki, tudományosan mívelt fej különben, midőn egyszer a rossz lélekkel tanakodnék, nem kére tőle mást, mint hogy magyarázna meg végre, valahára: mit értett Aristoteles az entelecheián. A csillagászatban, igaz, hogy Galilei és Kopernik után, ellene mond Aristotelesnek a csillagok milétére nézve, de megint kétséget hagy fel az iránt: helyesen van-e, ha Kopernik és tanítványai a földet bolygónak hírlík, a napot meg álló csillaggá teszik. Erkölestanban peripatetikusok ellen a skotistákkal tart s nem fogadja el Aristoteles értelmezését a polgárról, hanem többre becsüli Timplerét, ki szerint a polgár állami törvények által kötelezett egyén, stb., míg végre főmunkája (*Ars catholica*) előszavában (*ad lectorem*) óvást tesz a scholasticusok előadási módszere ellen, kik, annyin a mennyin, valamennyin szeretik a nevezékek sötétséges homályosságát (*tenebricosa obscuritas*), az értelmezéseket, különböztetéseket, tüskés feladatokat, s annyira elárnyékolják velök a metaphysika szépséges arcját, hogy némelyik olvasó hajlandó elhanyagolni, másik pedig kelleetlen miveli a gyönyörű tudományt; az olvasóra bizván itélni ő felőle oly szabadsággal, minőt maga is követel, mint a ki „semmi tanítónak nem kész esküdni szavára,“ tekintélyére.

Bölcészeti bevezetése, az *Ars catholica* (vulgo *metaphysica*, cui praemittitur *Introductorium philosophicum*. Patachini, 1662. 12-dr.) előtt az a műve, mely az ide vágó nézetek iránt tájékoz. A bölcészlet minden dolgoknak, melyek a természetes ész által megérthetők, az értelem és akarat tökélyesítésére szolgáló tudományos bírása, készsége (*habitus*). Nem szütlelik az emberrel, hanem szerzetetik tanulással; gyógyszerül adva embernek isten által az eset után. Az értelmet gyógyíthatni az igaz és hamis, a rut és tisztességes megösmérésének fölindításával az érzékek, észrevétel és ráhozás (*inductio*) fényével: mikép jönnek le a részletes külön igazságok imez első és egyetemes elvekből. Az akaratot gyógyíthatni a bölcészlettel, a mennyiben jól és boldogul élni tanít a magán életben (*ethica*), háztartásban (*oeconomia*), államban (*politica*). De már örök üdvöt nem ad a bölcésé-

szet. Aristotelesről mégis voltak a kik állíták, hogy üdvözül; ilyenek a kölni theologok. Szerintök ugyanis Aristoteles olyan előhírnöke volt Krisztusnak a természetiekben, mint Keresztelő János a kegyelmiekben. — Az egyházi atyák némelyike szintén mondá, hogy isten megismérhető a bölesészetből; de hasztalanul; és az apostolok sohasem utasítottak a philosophiához, hanem a theosophiához. A philosophia nem elve a hitnek, ámbár a sociniánok úgy tanítják; vele nem is juthatni el a legfőbb jóhoz, hanem azért haszna mégis igen nagy a theologiában. Többszerű készség (habitus compositus), melyben az értelem elveket tud, a tudomány szabályokat csinál az elvekből, a böleséség összeköti elveikkel az igazságokat; az ildom néz a rend és módszerre; a művészség (ars) az életben hasznos működésre, gyakorlatra. — Elv, a miből valami lesz vagy megösmérszik. Ilyen a lét vagy ismerés elve (principium essendi vel cognoscendi). A léti elv lényiséget ad belsőleg az alak és tartalom (forma et materia) által, külsőleg a szerző és vég-ok (causa efficiens et finalis) által. — Az ismerési elv axioma; ebbe az értelem azonnal beléegyeznek, elmélődő vagy gyakorlati irányban. Spekulatív axioma: lehetlen azonnal lenni és nem lenni egyszersmind (idem non potest simul esse et non esse). Egész nagyobb a résznél. Isten van. — Gyakorlati axioma: Istent tisztelni, a szüléket becsülni kell. — Se a természetes okosság, se az érzékek tanúsága, se a szentírás, se Aristoteles könyvei, se Cartesius cogito, ergo sum:ja: egyenként és magukban nem oly elvek, melyekből feloldathatnék minden tétel. A természetes okosság csak rész szerint van meg Platóban, Aristotelesben vagy Cartesiusban; és minden ember csalódhatik; így elvnek tisztátalan. Az érzékek nem, mert utánok leggyakrabban tévedhetni. A nap szerintök olyan volna mint egy hordófenék, holott háromszorta nagyobb a földnél. A szentírás nem, mert más dologról tanít, mint a jelen életről; és van sok oly tárgy, melylyel a theologia nem gondol, p. minő természete, mozgása van a delejnek stb. Aristoteles nem, ámbár a reformatio előtt hajszálnyira sem volt szabad el térni tőle; bölesésznek sem tartaték, a kin nem érzett a peripatetismus. Nyomorú, méltatlan szolgaság! kiált fel Pósa házi; Burgersdick, reformált bölesész mégis azt itélé róla, hogy „fejedelme, diktátora (ne mondjam istene) az emberi böleséségnek, kite úgy látszik mindazt lerakta Isten, a mit az emberi természet újjászü-

letés áldása nélkül magába foglalhat.“ — Cartesius cogitoja nem, mert az elvnek egyetemesnek kell lenni, ez pedig nem olyan; és nemesak a létről, hanem a lét okairól is kell tanítania, s nem szabad más előbbtől függőnek maradnia. Ha mégis Cartesius abból, hogy az elme gondolkozik, annak létre zárol, ki tagadta ezt valaha?

A mi a természetes észszel, segítve az érzék, a tapasztalás, az észrevét, a ráhozás meg a szentírás által, egyezik, igaz. Emberi ösméretünk elve három: érzék, ész, tanúság (sensus, ratio naturalis, testimonium). Ezekből hozza le Pósházi a bölcsészet szabályait, egyeztetni és választja el a külön ismeköröket. Semmi se adassék elő a természettanban, a mi nem tisztán physikai; semmi a hittanban, a mi nem theologiai stb., míg végre valahány ismekör oly igen egyezni fog, hogy a mi egyszer igaz a theológiában: igaz lesz a philosophiában is; például igaz a theológiában, hogy a nap kel és nyugszik, tehát igaz lesz a bölcsészetben is. A bölcsészetről kárhoztatólag szól Pál apostol, de csak látszólag. Kárhoztatja azt, mely hamis elveken áll, vagyis emberek hagyományán, hiú véleményen épül, mint nagy részben a peripatetikuskoké, mely ember hagyománya, s ezen ember Aristoteles.

A bölcsészet elosztása nem trichotomia, mint a platonikusoké, nem is dichotomia, mint a peripatetikuskoké; hanem Pósházi szerint van egyetemes bölcsészet, mely tanít a létéről, ez a metaphysika (prima philosophia seu ars catholica); van különleges, mely a lét külön módjaira szól és természetfölötti, természetí, erkölcsi és eszközi (supernaturalis, naturalis, moralis, instrumentalis). Első tanít az anyagtalan létről, szellemtudomány (pneumatologia); második a természeti létről (physica) minden hozzá tartozókkal (mathesis, mechanica, anatomia); harmadik élet és erkölcs dolgairól (moralis), hová tartozik az erkölestan oeconomia, politika és jog. Utolsó vagy az eszközi ad elő nyelvtant, költészetet, szónoklatot és dialektikát, stb.

E támpontokra ohajtá Pósházi felalkotni a bölcsészet épületét. Az Ars catholica után hozzá is fogott a rendszer kidolgozásához és jött a Pneumatologia (Patak, 1662.), öt évvel később a „Philosophia Naturalis.“ (Ugyanott. 1667), s jött volna a többi is, ha idejét, erejét el nem foglalják vala egy részről a tollharczok, és vitairatok, más részről, ha lehet vala maradása

Patakon; de a politikai és vallásos rázkódások megrendíték lábai alatt a földet, mikor 1671-ben az iskolának mozdúlnia kellett, ki más fogta volna együvé tartani a bujdosásnak eredt ifjúságot, maradé helyre vezetni a tévedezőket? Gyulafehérvárott Apafi Mihály fejedelem fogadá védelme alá a bujdosókat, hol tanárok és tanítványok megnyugodván, Pósházi egyházi beszédben mondá el járatukat az írásnak igen jól talált ezen szövegéből: „Monda neki Mika: honnan jösz? Felele neki: Lévíta vagyok én, Judának városából, Bethlehemből jövök, és én járok s kelek, a hol helyet találok.“ Bir. 17. 29. Pósházi nem látta többé a magyar Siont, mint egy levelében, melyet a borsodmegyei rendekhez irt, Sárospatakot nevezi, s meghalt május 3-án 1686-ban Fehérvárott. A vallási vitákba elegyedett ember nem vihette ki szándékát s a levitában odalett a bölcész. Ezentúl nem tudom, hogy foglalkozott volna bölcészettel. Őt is megverte a sok.

Theosophiai álláspontján, vallásos gondolkozásának túlhatóságával, Pósházi a bölcészetben, együvé foglalá a természeti és szellemtudományokat. Értekezvén Introductoriumában a bölcészet hasznairól, mi rendesen a tudomány méltóságának feledése, nagyon emlékeztet Rabanus Maurusra, ki minden tudományt a theologia szolgálatába vetvén, hirdeti, hogy nyelvtan nélkül nem lehet érteni a szentírás kifejezéseit, tehát ezért hasznos a nyelvtan. A számvetés, a mértan hasznos, mert segít az írások számbeli rejtelseit, a Noé bárkája, meg Salamon temploma építését felfogni; a csillagászat és zene tájékoz az ünnepek ideje és az istenitisztelet felől stb. Pósházinak szintűgy azért szükséges és hasznos a bölcészet, hogy a hittani fogalmakat védelmezhesse, különösen a metaphysika fogassa fel istent, mint állatjában egyet, személyében többet. A pneumatologia beszélje el isten, angyalok és az okos lélek megismerésének módját a természetes ész által. A physika értesse meg a genesis három első fejezetét a teremtésről, ég, föld, világosság, állatok és paradicsom milétével együtt, hová Krisztus fogantatásának és születésének titkai is tartoznak. A mathesis, különösen a számvetés csináljon időrendet a teremtés óta; a csillagászat beszélje el a nap és csillagok mozgását, a mint erről említés olvasható az írásokban; a földrajz igazítson el azon helyek, tartományok felől, melyeket az írás följegyzett; ilyenek Káldea, Sziria, Egyiptom, Palaestina stb. Azaz Pósházi teljesen benne van a leg-

valódibb scholastikában, melynek ócska palástját nehezen szinezi a protestantismus újdonsága, mely Póсахázi korában nemcsak meg volt állapodva már Magyarországon, hanem vissza is terelve az ellenhatások által.

Szint, életet, sőt haladást is mutatnak némely, a corollariumokból kivethető, egyes helyek. A csillagászatban például örülésnek hirdeti azon tant, mely szerint a csillagzatoknak volna befolyásuk a születésre, lelkületre; de már azt nem látja be, mi jogon változtatá meg XIII. Gergely a julianum kalendáriumot. Morálban a középszer nem teszi az erkölcsi erények formáját, hanem csak körülményeit. Oeconomiában megengedi, hogy a szüle kitagadhatja gyermekét egy okon kívül, mely a vallás változtatása. A keresztyén vallással ellenkezőnek hiszi a szolgaságot és jobbra változtatni kéri a jobbágyok állapotját, épen úgy, mint Apáczei, Vörös, Sylvanus János; így e kérdésben a bölcsezet nem hagyta magát tanúbizonyosság nélkül. Politikában nem engedi meg, hogy népe tudtán kívül a fejedelem elidegeníthesse a koronai uradalmat. Feddi az egyházi jogtudósokat, kik szerint egyedül és csupán a római császár ellen követhetni el fölségsértést. Magyarország nem örökösödési, hanem szabadválasztási királyság.—Az épkezláb koldusokat ne tőrjē az állam, hanem szorítsa munkára, a tehetlenekről pedig gondoskodjék. A bünvallatási kényszert, csudálatos! Póсахázi bizonyos elővigyázattal, mint Keckermann kijelölte, helyben hagyja. Végre, ha Kopernik naprendszere iránt kétséget mutata is még az Introductoriumban, később a Philosophia Naturalisban, mely öt évre követte a metaphysikát, e merevséggel alábbhagyott és őszintén, bár tartózkodva, bevallja: „mihi sane non videtur esse absurda (169. l.), nem látom épen lehetlennek.“

ERDÉLYI JÁNOS.

A RÉGI HŰN-SZÉKELY IRÁSRÓL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

II. A hűn-székely irás emlékeinek birálata.

Krónikáink szerkesztői és íróink a régibb századokban, mint láttuk, elég bőven irtak ugyan a székely földön gyakorlatban volt saját írásmódról: de sem magok, sem a munkáikat olvasó magyar tudományos közönség közt századokon át nem akadt, a ki e műveltségtörténelmi kérdés valódi fontosságát fölfogva, ezen írásnak a székely földön akkor még bizonyosan nem nagyon ritka emlékeit fölkeresni, lemásolni, megfejteni és megismertetni, s így az enyészettől megmenteni igyekezett volna. Ezen sajnos mulasztást mentegethetjük némileg a székely föld félreeső fekvésével, elszigeteltségével, bár e mentséggel Erdélyben növekedett és élt tudósaink hanyagsága — alig palástolható; indokolhatjuk a régibb kor tudományos irányával, mely a műveltségtörténelmi kérdésekre kevés súlyt helyezett, mely a tudományban a tekintély bilincsei alúl még ki nem bontakozva, inkább hitet, mint vizsgálódást és meggyőződést követelt: de nézetem szerint még nagyobb mértékben tulajdoníthatjuk nemzeti tudományos szellemünk fejletlenségének. Ha nekünk már a XVI. vagy XVII. században egy Bod Péterünk, egy Cornides Dánielünk volt volna, most bizonyosan számos emléket ismerhetnők a székely írásnak; így csak a véletlen szerencsének köszönhetjük, hogy egy-két ily emlékünk a velök nem gondoló közönség vétkes hanyagsága s a tudatlanság pusztítása daczára, a székely irás gyakorlatból kimenetele után is, fön-

maradhatott, s közölök egyet a maga eredeti valóságában, egyet teljes hitelű hasonmásban birhatunk, egy harmadiknak létezéséről pedig hitelt érdemlő tudósításunk van.

Fölfedeztetése idejére nézve első ezek közt a csik-szent-mihályi igen régi egyház fölirata, melyről Kunics Ferencz 1731-ben megjelent „Dacica Sieulia“ czimű munkájában emlékezik. Mint hogy ez a fölirat azóta elpusztult s hasonmása sem maradt ránk, róla nem szólhatunk; legfelebb azon hozzávetésünket mondhatjuk ki, hogy, ha Kunicsnak ezen egyház nagy régiségére nézve igaza volt, az annak építtetésével hihetőleg egykorú föliratban a helyi tudatlanság és közönyös érdektlenség efféle emlékeink egyik leg-régibb példányát engedte vagy segítette elpusztulni.

Második a csik-szent-miklósi egyház fölirata, mely, mint látuk, 1749-ben fedeztetett föl. E fölirat eredetijének hitelességéhez, valamint a róla vett s Szilágyi Sámuel erdélyi királyi táblai ülnök által gróf Batthiányi nádor fiai nevelőjéhez, a székely Horváth Benedek kegyesrendi atyához, Bécsbe fölküldött s ezáltal ugyanezen kegyes rend tagjához a tudós Dezsericzky Inczéhez juttatott s ennek munkájában 1753-ban közzétett hasonmás hűségéhez meggyőződés szerint kétség nem férhet. Magát a föliratot, a régi egyháznak a múlt század utolsó felében történt átalakítása alkalmával, hasonló sors érte ugyan, mint a szomszédos csik-szent-mihályit*): de hasonmása egymástól független s nem is egy időben vett két példányban maradván fön, ez által, valamint a fölirat valódi léteztét igazolva találjuk, úgy a két rendbeli másolók eljárását mintegy ellenőrizve látjuk s pontosságukról és hűségökről magunknak meggyőződést szerezhetünk.

Irodalmunkban eddig csak az 1749-iki első hasonmás volt ismerve, melyet legelsőben Dezsericzky adott ki 1753-ban, s az ő

*) Benkő Károly szerint Csik, Györgyó és Kászonszék leírások. Kolozsvár 1853. 8r. II. rész 69. 70. l. a csik-szent-miklósi egyház bővítése és falainak átalakítása 1777- és 1784-ben történt. Ezt tudva nem csodálhatjuk, hogy ő 1851-ben a helybeli lelkészszel Sánta Imrével a föliratot a leg gondosabb kutatás után sem találhatta föl.— Benkő Károly a fölirat hasonmását csak Gyarmathi munkájából ismervén, abba a tévedésbe esett, hogy az eredetit még 1794-ben is fönmaradtak hitte; holott erre nézve Gyarmathi kiadása mit sem bizonyít, mert ő a föliratot nem magáról az eredetiről, hanem a Dezsericzky által kiadott hasonmásból közölte.

munkájából, kisebb alakra véve, de a lehető legnagyobb hűséggel utánozva, közlött 1794-ben Gyarmathi Sámuel, legújabbán pedig Gyarmathi után másolva Nagy-Bányai Perger János tett közzé 1831-ben *), s melyet én is a mellékelt táblán (I. szám alatt) közlök. A második 1751-iki hasonmás, melynek ismertetését alább adom, eddig ismertetlenül hevert a maros-vásárhelyi Teleki-könyvtár egyik codexében.

A csik-szent-miklósi föliratnak négy rendbeli megfejtése ismeretes irodalmunkban. Első Bod Péteré 1768-ból, mely csekély kivételekkel teljesen helybenhagyható olvasást ad; második Gyarmathi Sámuelé 1794-ből, ki alapjában helyes utat követett ugyan, de egyes helyeken több tévedésbe esett; harmadik Katancsich Péteré 1798-ból, mely nemcsak hogy a valódi értelmet meg sem közelíti, hanem teljesen érthetetlen, nevetséges szóhalmazt ad; végre 1840-ből az álnevű Fénykeresőé, ki a föliratot cyrill-féle szláv betűkkel irotnak képzelvén, abból csak ő tudja miféle csűrés-savarással borzasztó magyarságú szavakat erőltet ki, melyekből józan értelmet csikarni lehetetlen.

Bod Péter, Cornides Dániel megkeresése folytán, az 1768-ki augusztus havában a fölirat egyes betűit a Telegdi Rudimentaiban közlött alphabet segítségével ekként fejtette meg:

U r n k : m g t : t g y g : f o : g v a n : i r n k : z r ö t : s z a z g y :
s z t e n ö b e n : M a t y s : J a n o s : S t i t a n : k o v a t s : t s e a l t k :
M a t y a s m s t r : G r g l y m s t r t s e a l t a k .

S e megfejtés értelmezését így adta :

Urnak meget etegyeg fogván irnak ezeröt százegy esztendőben; Mátyás, János, Stytán kováts tsinálták, Mátyás mester, Ger-gely mester tsinálták **).

*) Innocentii Desericii De Initiis ac majoribus Hungarorum, Tom. II. Budaë. 1753. 154. l. — Gyarmathi Sámuel. Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár. 1794. I. rész. 4. l. — Perger János. A magyar és hazája régente. Pest. 1831. 27. l.

**) Bod megfejtését Cornidesnek Hájoshoz intézett (Jerney szerint 1780 november 25-én kelt) leveléből közli Hájos, *Literaturae Scythico-Magaricae Monumentum* című kéziratában. — Innen közli azt újabbán Jerney János, *Tudománytár, új folyam* VIII. köt. Buda. 1840. 114. l.

Gyarmathi Sámuel megfejtése, Bodétól némi eltéréssel, következő:

Urnk: mgt: tgyg fn: iran: gyzer: ts (-4) szrt:
szaz gy: sztendő: Matys: Janos: Stytn: kovats:
tsealtk: Matyas mstr: Grgly mstrtsealtak.

Mit ő így olvasott:

Urunk meget tege fogván iránk egy ezer négy szerte száz egy esztendő; Mátyás, János, Styitán kovats tseálták, Mátyás mester, Gergely mester tseálták *)

Összevetvén e két megfejtést egymással és magával az általam is közlött hasonmással, Bod olvasását, ha nem is teljesen hibátlanak, de a Gyarmathiénál hasonlíthatatlanul helyesebbnek kell ismernünk. Ez összehasonlítás után bizonyosnak tarthatjuk, hogy Gyarmathi a Bod megfejtését nem ismerte; mert különben lehetetlennek tarthatnók, hogy a föliirat évszámának olvasásában, melyet Bod tökéletesen jól adott, ily erőltetésre vetemedett s oly tévedésbe esett volna, melyet a Telegdi-Bélféle alphabet ismeretével és alkalmazásával a székely írás újoncz tanulmányozója is könnyen megczáfolhat és megigazíthat.

Katancsich Mátyás Péter, mint maga írja, napokon át szorgalmasan neki feküdvén a munkának, álmatlan éjek nehéz fejtőrései után ily megfejtésben állapodott meg:

V uni mast tgyg-fo, s a van eo pinizurt, ecs az
eo iterdőbe: ma böt Janos, s böte Kovacs, Csinálti
ma böas mastu, avagy mastu csináltas.

E szavak értelmezését pedig így adja:

Van é most tölgy-fa? s ha van jó pénzért, és a jó itt erdőhöz? ma vett János s vette Kovács. Csinálj te, ma vehess mástul, avagy mástul csináltass.

De hol van ezen értelmezésben a helyes értelem? Ezt Katancsich, mint őszintén megvallja, maga sem tudta, s azért igen helyesen tanácsolja olvasójának, hogy e miatt ne töltsön álmatlan éjeket, mint ő töltött. E jó tanácson bizony nem csudálkozhatunk annyira, mint azon, hogy Katancsich, ki Gyarmathiinak bár nem hibátlan, de

*) Gyarmathi, Magyar nyelv mester, I. rész 4—6. l.
— Gyarmathi ily magyarázatot ad értelmezésének: „Urunk születése után, a régi időktől fogván, iránk ezernégyszázegy esztendőt“ stb.

az övénél százsorta helyesebb és értelmesebb olvasását ismerte, hogyan ragaszkodhatott szörny elmeszüleményéhez annyira, hogy ezt írhasse: „melyikünk járt közelebb az igazsághoz, mások ítéljék meg.“ Ezen talány nyitjára azonban ráakadhatunk saját okoskodásában, mely szerint ő a Telegdi-Bélféle alphabetet koholtnak tartván, a csik-szent-miklósi fölirat ezen egyetlenegy igazi kulcsát elvetette, s így múlthatlanúl tévedések tömkelegében kénytelenített botorkálni *).

Katanesichnak annyiban még igaza volt, hogy ő a tárgyalt föliratot valódi hún-székely betűkkel irottnak tartotta, csak abban hibázott, hogy ahhoz az igazi kulcs helyett képzelget és így hamisat teremtett magának. Sokkal tovább ment ennél Fénykereső álnevű írónk, ki a debreczeni magyar grammatika ráfogását, hogy tudniillik ezen fölirat oláh azaz cyrill betűkkel van írva s e betűk abban összevissza vannak forgatva, tévesztve és cserélve, fejébe vévén, bámulatos, de az olvasó előtt megmagyarázatlan s így megfoghatatlan varázsműtettel e szörnyeteg megfejtést bűvöli ki az ártatlan betűjegyekből:

„A szent Mig-gchlos ezen sz. szekg hazah
igektvhe mhl Jansl lehgn ksszag gnargi mah
mzö igitmzö gnarga.“

Mi szerinte így értelmezendő:

„A szent Miklós ezen sz. székes egyháza ügyekivője (ügyitője) Mihály Angyal legyen község könyörgő (vagy ükőnő örje) műélvelmező ügyitemező (ügyetemes) könyörgője (v. ükőne örje)**).“

Azt hiszem, nem szükség ezen olvasás és értelmezés tarthatatlan és nevetséges voltát hosszasan bizonyítgatnom. A Fénykereső úr által eredeti ázsiai ősmagyar szavak gyanánt árult „ügyekivője, műélvelmező, ügyitemező, ükőnő örje“ szörnyszavak eredetiségükön talán magok is jó izit kaczagnának, ha nem halva születtek volna. Egy hasznukat azonban e szavaknak el kell ismerennem, hogy t. i. csak ezek vezethettek engem azon borzadalom em

* Katanesich, De Istroe jusque ad colis commentatio. Budae. 1798. 4-r. 307—309. l.

** Lásd Fénykereső (Szabó József) értekezését „A csik-szent-miklósi templomon lévő régi felirásról“ Tudom. Gyűjtemény 1840. V. köt. 99—102. l.

lékezeténél fogva, mely a magyarra varázsolt Zendavesta rettentő ősmagyarságának idegeimre tett hatását évek hosszú során át sem volt képes velem elfelejtetni, arra a meggyőződésre, hogy a parz Zendavesta és a csik-szent-miklósi székely fölirat úgyszólván iker testvér ősmagyar nyelvének egy alkotójának kellett lenni, s ez nem lehet más, mint a magyarul irt Zendavesta fölfedezője, „A magyar nyelv keleti emlékei“ írója, soproni volt tanár Szabó József*).

A csik-szent-miklósi fölirat leghelyesebb megfejtésének érde-
me e szerint a derék Bod Pétert illeti. Minthogy azonban az ő ol-
vasásában is vannak helyek, melyek a betűjegyek gondos meg-
vizsgálása után másképen olvashatók, megkísérlem föliratunk ol-

*) Igazolásomúl s egyszersmind újoncz nyelvészek és régiségbuvá-
rok rettentő példájára ide igtatom a Zendavesta Szabó Józsefféle régi
m a g y a r szövegének tizenkét első sorát:

Tűz övönnömi Jesdan
övännösített örök üköme
öfresztöje övedzetemem övezeteme övezem-vője
szerüiv örénye művésztöjévé öveznö
védövö ehore ügyekezö ügyitöje
hite ügyitöjjö védövöje szerüdetes öre
övezeno övezöhvö örvédövö övezenetü
övhemetü ük-ösöneit örvédöv övrész edzitö-
védöv örvédövöm. Evvrenemítö öveznö-
ömitö müvenemítö ejjernemítö
szerüdenemítö jö örvédövönete deritöje
szerü-övesse övezöjehe, ügyenemítö örjehe stb.

Hogy ezt a régi magyarságot nem értem, azon az olvasó aligha fog
megütöközni: de én még azt is őszintén megvallom, hogy az ezen sorokkal
egyenközüleg nyomtatott „mai magyar“ szövegből sem értek egy hajszállal
sem többet, mint magából az idézett régi magyarból. A ki netalán ebben
kétkelkednék, olvassa meg Szabó József ily címü munkájának, „A
m a g y a r n y e l v k e l e t i e m l é k e i.“ Sopron. 1844. 8-r., néhány első
levelét. E könyvből nemcsak azt tanulhatjuk, mit a tudományos világ
eddig nem is sejtett, hogy a Zendavesta nyelve „régii keleti magyarság,
hanem a székely írás tanulmányára nézve azon nevezetes fölfedezésre is rá-
jövünk, hogy „a magyar nemzetnek már Ázsiában három, úgymint zend,
ékesírási (ékirási) és sanskrit ábéczéje volt“ Valóban különös, hogy az
ázsiai magyarok ily ábécze-gazdagsága mellett utódaiknak, a székelyeknek,
Szabó József szerint a csik-szent-miklósi fölirat készítésénél a szláv cyril-
betűkhöz kellett folya modni.

vasását véglegesen megállapítani, azt értelmezésemmel együtt ekként közölve:

Ur-n-k : m-g-t : ti-g-fo : gv-a n : i-r-n-k : zr-ö-t : sza-z-gy : sz-t-nd-ö-h-be :
Urunk megettig fogván irunk ezerötszázegy esztendőhbe

M-a-ty-s :

Mátyás,

J-a-n-o-s : S-ty-a-n : k-o-va-cs : cs-n-a-lt-k : M-a-tya-sm-st-r : Grg-ly
János, Estyán kovács csenáltak, Mátyás mester Gergely

m-st-r-cs-n-a-lt-a-k.

mester csenáltak.

Olvasásom igazolására meg kell jegyezmem a következőket. A fölírat első sorának harmadik szakaszában Böd és Gyarmathi t-g-y-g betűket olvasott, s e betűket amaz e t e g y e g, emez igen szabadon t e g e szóval értelmezte, nézetem szerint hibásan. Mert a hasonmás'betűjegyeit szorosán megvizsgálva, úgy találjuk, hogy az első t betűjeggyel összeróva nem a gy jegye (szövegünkben †) hanem az i jegye (‡) áll, melyet másutt is, mint például az „irnak“ szóban, í-nek kell olvasni. Én tehát a fölírat első szavait, a hasonmás betűjegyeinek jelentéséhez ragaszkodva, csak így olvashatom: „Urunk megettig fogván.“

El kell ismernem, hogy ez a kifejezés ma nyelvünkben szokatlan; de kérdés, vajon olyan szokatlan- és visszásnak tetsző volt és lehetett-e azon korban, melyből e fölírat származik, a nép nyelvében? Ma a fogva (régii nyelvemlékeinkben fogván) szót időre alkalmazva csak a távolabbról a közelebbre víve használjuk, például: reggeltől fogva estig; húsvétől fogva pünkösdig stb.: de valamint a térre nézve ma is egyiránt mondhatjuk: ettől fogva addig, vagy attól fogva eddig, továbbá: tetőtől fogva talpig, vagy aljától fogva a tetejéig, nem épen oly helyesen lehetett-e időre viszonyítva is mondani: Árpádtól fogva szent Istvánig, mint megfordított viszonyban: Szent Istvántól Árpádig fogva? A mily helyesen számítjuk az éveket Krisztus születésétől, szent István királyságától, vagy bármely nevezetes eseménytől fogva maig, épen oly helyesen számíthatnók mától ez vagy amaz eseményig. E szerint nem ütközhetünk meg azon, ha a csiki mesteremberek „urunk megettig fogván“, azaz mától a Krisztus születése előtti időig, 1501 esztendőt számítottak és irtak. Hogy a fölírat első szavait csak így lehet és így kell olvasni, annyival biztosabban állíthat-

tom, mert el sem tudom gondolni, hogy Bod miképen értelmezte volna „Urunk meget e t e g y e g fogván“ olvasását; Gyarmathinál pedig a „t e g e fogván“ olvasást egy részről a fölírat betűivel igazolhatlannak látom, más részről nem győződhetem meg, hogy Gyarmathi szerint e szavakkal lehetne értelmezni: „a régi időktől fogván.“

Eltérek még Bodtól az „esztendőben“ szó olvasásánál is, hol én a két végső betűjegy közül az elsőt *h*-nak, a végsőt pedig *e*-vel összerótt *b*-nek ismerem és így 'Boddal e s z t e n d ő b e n t nem olvashatok. Nem tartom végre szabatosnak Bodnál és Gyarmathinál a „cseálták“ olvasást, jóllehet tudom, hogy ezen kiejtés a csiki székely népnél maig is divatos; mert ezen fölíratunkon kétszer is előjövő szóban az első betűjegy kétségtelenül *c s*, a második pedig, melyet az írnak, *urunk, fogván, János* szavakban Bod és Gyarmathi is mindig *n*-nek olvas, itt is bizonyosan *n*, és így valamint a *g* és *r* (er) együtt *g e r*-nek, a *g* és *l y g e l y* nek, ugy a *c s* és *n* is együtt *c s e n*-nek olvasandó.

Azt hiszem, hogy tekintetbe véve fölíratunk szövegének nyelvezetét és tájéjtési sajátságait, — milyenek *e s z t e n d ő h b e*, *E s t y á n* (István helyett), *c s e n á l t á k*, senki sem teheti alaposan azt az ellenvetést, hogy fölíratunk nyelve a XVI. század elejéről való népnyelvvel ellenkezik. Ugyanezt mondhatom a fölírat tartalmára nézve is, melynek egyszerűsége a XVI. századi iskoláztatlan székely mesteremberek fogalmazását mintegy homlokán viseli.

A fölíratnak, mint szövegében olvassuk, 1501-ik évből való származása és így hitelessége mellett döntő bizonyosságul tanúskodik betűjegyeinek jelleme is. Ha az 1749-ki hasonmás merev szögletes betűalakjait figyelmesen megtekintjük, meg kell győződünk, hogy itt olyan ősrégi alakú irással van dolgunk, mely eredeti egyszerű rovási jelleméből, (milyen közbevetőleg megemlítve a phoeniciai, etrusk, rún, sőt a legrégibb görög és itáliai írás jelleme is), úgy szólván még alig vesztett valamit, és így az eredetét oly korból valónak kell tartanunk, midőn krónikáink és régi íróink szerint e betűket csak fába vagy kőbe rótták, de mai mód szerint tentával papirosra még nem írták. Mint láttuk, történelmi adataink egész a XVI. század végéig a székely írásról mint rovásról tanuskodnak, s csakugyan a hún-székely betűk papi-

rosra irt legrégibb, legalább tudunkra legrégibb, példánya a XVI. század legvégéről való. Ez a Telegdi munkájában 1598-ban közlött alphabet, melynek némely betűi az eredeti merevségtől tetemes eltérést s folyékonyásra hajló alakokat mutatnak, mi egyrészt az iskolában latin betűkhöz szokott leíró ízlésének, másrészt, s talán még inkább az írásra használt anyagnak és eszköznek és így azon könnyedségnek tulajdonítható, mely által az írás a rovásnak hasonlíthatatlanul fölötte áll *). Ha fölíratunk koholmány, s mint netalán a kétkedők és tagadók vélhetik, a múlt század közepéről kelt koholmány volna, betűjegyeiben bizonyosan az újabb kori írott székely alphabetek jellemét találunk utánozva; ezen esetben megfajthetetlen volna előttem, hogyan lehessenek fölíratunk betűi kézzelfoghatólag egyszerűbbek és régiebb alakúak, mint a székely írás valamennyi írott alphabetjének betűi; ezen esetben nem tudom honnan tanulta volna el a koholó székely írás azon régi sajátosságainak alkalmazását, melyek, mint mindjárt látni fogjuk, már a XVII. századi emlékeken sincsenek megtartva.

Hogy fölíratunk 1749-ki hasonmását nemcsak koholtnak nem tarthatjuk, hanem minden betűjében hitelesnek kell elismernünk, arra nézve döntő bizonyosságul hozhatom föl e fölírat 1751-ki hasonmását, mely eddig ismeretlenül és használatlanul hevert a maros-vásárhelyi Teleki-könyvtár 1503. b. szám alatti kéziratában, Telegdi Rudimentái másolata elébe igtatva. Itt ez újabb hasonmás két példányban találjuk, melyeknek egyike magát a fölíratot, másika az egyes betűk alá irt megfejtést is adja, némi különbségekkel Bod Péter olvasásától**), alján ezen kelettel: De-

*) Hogy e különbséget kiténtethessem, közlöm a csik-szent-miklósi fölírat betűit és összerótt jegyvit, valamint a Telegdi Rudimentáiban közlött alphabetet. Lásd a mellékelt táblán a II. és III. szám alatt.

**) A megfejtés következő: Urnak meget tegyeg fogvan irnak ezer öt száz egy esztendőben, Matys János Estytán kovács csináltak, Mátyás mester Jusef mester csináltak. — Ezen megfejtésben a tegyeg szó épen oly érthetetlen előttem, mint Bod etegyeg-je és Gyarmathi tegé-je; a Jusef olvasás pedig világos tévedés a helyes Gergely helyett. — Ki lehetett fölíratunk ezen megfejtője, arra nézve magában az említett kéziratban legkisebb fölvilágosítást sem találhattam.

scripta Anno 1751. die 26. May. Ezen hasonmásokon a Dezsericzky által két sorban közlött fölirat betüröl betüre egyezőleg ugyan, de öt sorban van írva, melyek két utolsója rövidebb a három elsőnél. Azért van-e ez így, mert magán az egyház falán is így voltak a sorok írva, biztosan meg nem határozhatjuk. De a mi még feltűnőbb, az 1751-ki hasonmásokon még egy utolsó hatodik sort is találunk, ily érthetetlen megfejtéssel: *g j a s j f f l t a*. Ezen sor betűit szorosabban megvizsgálván, helyes olvasásának ezt találtam: *El-j-a-s ez-ly-ly-l-t-a* azaz: *Éliás eselylyá lta* vagyis csinálta. Arra az önként felötlő kérdésre, vajjon a Dezsericzkyvel közlött hasonmásban ezen végső sor szándékosan volt-e mellőzve, vagy föliratuukhoz nem is tartozott s az egyház falán sem állott amazzal egy helyen, határozottan nem felelhetünk ugyan: de hogy a hihetőség az utóbbi esetek mellett van, arra látszik mutatni az a körülmény, hogy ezen kérdéses utolsó sor minden betűje egymástól egy-egy ponttal van elválasztva, míg föliratunk többi soraiban a betűket lehetőleg összeróva s a szavakat találjuk több függőleges ponttal elválasztva. Sőt, hogy ezen sor a fönnbbiekkel nem is egy korból származott, onnan merem következtetni, hogy benne a *cs* hang a *cz* betűjegyével van kifejezve, mi a XVI. század elejénél újabb korra, hihetőleg a XVII. századra mutat. Azonban, bármint legyen a dolog, az 1749-ki és 1751-ki hasonmások, melyek világosan külön külön másolótól származtak, amnyit kétségtelenné tesznek, hogy a mondott években föliratunk léteztét kétségbe vonni nem lehet¹⁾.

A csík-szent-miklósi föliratnál több mint másfél századdal ifjabb ugyan az enlakai fölirat, de ezelőtt egypár évvel történt fölfedeztetése mégis nagy fontosságú eseménynek mondható a székely irás ügyére nézve, a mennyiben ez, tudunkra, a hún székely irás egyetlen emléke, mely a székely földön mai napig fennmaradt.

*) Nem mellőzhetem el megjegyezni, hogy az 1751-ki másolat mind két példánya fölött ezen cím áll: *Inscriptio Oratorii Oppidi Siculic. Csík Sz. Martoniensis*, mi első pillanatra magamat is zavarba hozott, míg a kéziratban a fölirat után rögtön következő szavakat nem olvastam: *Inscriptio Csík-Szent-Miklosiensis testatur lo veras has esse litteras Siculas* stb., miből meggyőződtem, hogy a címbe a *Cs.-Sz.-Martoniensis* szó csak tévedésből esűszott be *Cs.-Sz.-Miklosiensis* helyett.

Ez a fölírat a regényes Firtos aljában fekvő Enlaka unitarius egyházának deszkamennyezetén a kar fölött áll, s írójának Musnai Györgynek latin *Georgius Musnai* névén kívül ezt a bibliai mondatot tartalmazza, melylyel az unitarius egyházak újabbkori fölíratai közt is gyakran találkozunk: *Csak egy az Isten.*

Ezen fölírat hasonmását ezelőtt két évvel, 1864 márczius utóljában, b. Orbán Balázs, ki a székely földet át meg átúztatva, éveken át tanulmányozta, volt szíves tárczajegyzetei közül velem közleni, s én azonnal siettem azt megfejtésével együtt a magyar olvasó közönség előtt megismerteni*) Azóta az erdélyi unitarius egyházi fötanács e fölírat hű hasonmását levéltárába tétetvén onnan van alkalmam azt most újabban közleni. (Lásd a mellékelt táblán IV. szám alatt).

Fölíratunk korának meghatározására pontos adatot szolgáltatott maga Musnai György az egyház mennyezetére általa irt latin fölíratok egyikében, mely így hangzik: „*Hocce templum per manus noxias immanium Tartarorum Anno 1661 in cineres redactum, beneficio et pio erga Deum zelo incolarum Jenlakensium et Martonosiensium in honorem unius veri Dei lacunare tectum arte pictoria insignitur A. 1668 per Georgium Musniensem, pastore existente Joanne Arkosi,*“ azaz: „Ezt az egyházat, mely a kegyetlen tatárok dúló kezei által 1661-ben hamuba dőlt s a jenlakai (ma enlakai) és martonosi lakosok jótéteményéből és isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz isten tiszteletére mennyezettel fedeztetett, festői mesterséggel díszesíti 1668-ban Musnai György, Árkosi János lelkipásztorsága idejében.“

Musnai György, mint nevéből következtethetjük, az Enlakához nem messze eső Musnára való székely volt, ki a hamvába dőlt egyház ujdon mennyezetét, melyet egyik rajta lévő latin fölírat szerint helybeli asztalos mester Szász András Készített, a köznépnél oly kedves és maig is divatos tulipános modorban, a mennyire falusi művésztlől kitelhetett, oly díszesen kifestette. Hogy ő egyébiránt latin iskolába járt volt és így tanulatlan falusi mesterember nem lehetett, bizonyítják az egyház mennyezetére általa irt, még pedig az akkor divatos írás modor szerint igen csinosan irt több rendbeli fölíratok, melyekről azonban nem merném állit-

*) Lásd: *Koszorú* II. évf. (1864.) I. félév 522, 523. l. honnan e közleményt némely más lapjaink is átvették.

ni, hogy épen az ő s nem az akkori enlakai unitarius lelkész Árkosi János fogalmazványai *). Musnai nem elégedvén meg azzal, hogy festői hírét a latin fölíratban örökítse, bizonyosan a latinul nem értő, de a székely betűket ismerő köznép kedvéért írta föl ismét nevét, az unitariusok kedvelt jelmondatával együtt, az egyház mennyezetére.

Ha az évszám nem adna is teljes bizonyosságot fölíratunk kelte iránt, akkor sem lehetne kételkednünk, hogy ezen fölírat a csik-szent-miklósínál legalább egy századdal ifjabb, s azon korból, t. i. a XVII-ik századból való, midőn a Telegdi s mások alfabetei nyomán a székely írás a tudósok között is ismeretessé, divatossá, sőt Erdélyben, kivált a székely földön, bár bizonyosan nem általánosan, de itt ott iskolai tantárgygyá is vált, s igen hihetően épen a sok kézen forgás következtében eredeti sajátágaiból már sokat veszített. Ezeket Musnai 1668-ban már vagy nem értette, vagy legalább nem követte. Nála a szokat elválasztó pontoknak nyoma sines, hanem azok helyett a szavak közt hézag van hagyva; a betűk egybekapcsolására, mint a rovásnál divatban volt, valamint a magánhangzók, különösen az *e* kihagyására, mely mássalhangzók előtt el szokott maradni, egyetlen példát sem találunk. Nála például az *egy és isten* szavakban az *e* ki van írva, holott ez az ősi írásmód szerint kihagyandó, s az *isten* szót nem öt külön betűvel kellett, hanem három jeggyel, az *i* nélkül egyberótt *st* és *n* betűkkel, ki lehetett volna fejezni.

Ezen három felíraton kívül még egy emlék létezése van irodalmunkban említve, melyet a székely írás valóságos emlékei közé sorozhatunk, a Komáromi Csipkés György által említett debreczeni könyv. Hogy ez székely betűkkel, még pedig a Musnai által követett iskolás modorban volt írva, azt, jöllehet maga a könyv még a múlt század elején elpusztult, mégis biztosan meghatározhatónak tartom, magának Komáromi Csipkés Györgynek már föntebb is említett emléksoraiból, melyeket 1653-ban írt barátjának, Kis-Marjai Veszelin Pálnak a debreczeni főiskola könyv-

*) Az unitarius lelkészt, Árkosit tartom az enlakai egyház egyik fölírata szerzőjének, mely így hangzik:

Condidit in terris hominem Deus unicus unum,
Factus homo multos fecit in orbe Deos.

tárában maig is meglévő emlékkönyvébe. Hogy ő c sorok íráskor a debreczeni könyv szerinte régi magyar betűjegyeit használta, melyekkel mint nyelvtani munkájában mondja, maga is tud írni, azon nem kételkedhetünk; minthogy pedig az ő emléksorainak betűi a Telegdiféle székely alphabettel teljesen egyeznek, világos, hogy a kérdéses régi magyar betűkkel írt debreczeni könyv is székely betűkkel volt írva. S ha mint hiszem, Komáromi Csipkés György írásmódjából a debreczeni könyvére helyesen következtethetünk, c könyvet az 1501 ki fölíratnál sokkal ifjabbnak, igen hihetőleg a XVII. században írottának kell tartanunk. Komáromi emléksoraiban ugyanis a szókat elválasztó pontoknak, a betűk egybefoglalásának semmi nyoma, a szók között hézagok vannak hagyva, s a két rövid mondatban tizenháromszor előjövő c hang mind annyiszor, lelkiismeretesen, ki van írva *).

Hogy a XVII. században, midőn, mint láttuk, némely reformatus papok székely írással leveleztek, Erdélyben az ezen betűkkel írt irományok nem lehettek nagy ritkaságok, azt a következő adatból is következtethetjük. Midőn 1738-ban a török porta II. Rákóczi Ferencz fiát Józsefet mint leendő fejedelmet Erdély felé indította a bécsi kormány titkos összcsekküvés alaptalan gyanújából Erdélyben több előkelő férfit elfogatott s házaiknál szigorú motózást tartatott. Ekkor történt, mint egy azon kori kéziratban följegyezve találjuk, hogy az elfogottak egyikénél, báró Lázár Jánosnál, „több írásokat kaptak, azok közt olyanokat, melyek valami seytha alphabetum jegyeivel készültek, s nagyatyjáról vagy atyjáról maradtak rá, azonban foglalatjokra nézve merőben ártatlanok voltak **).“

A hún-székely írás hitelre méltó emlékei közzé sorolhatjuk még annak számos példányban fönmaradt alphabetjeit, melyek

*) Épen ily modorban találjuk írva Kis-Marjai Veszelin Pál emlékkönyvében Miskolczi C. Gáspár 1654-ben írt emlékmondatát is; sőt Miskolczinál még azt a tévedést is találjuk, hogy ő a k-t ugyanazon jeggyel írta a szó végén, mint elején vagy közepén, holott valamint az alphabetekben, úgy a csík-szent-miklósi, sőt még az enlakai fölíraton is a k jegye egészen más a szó végén, mint elején vagy közepén.

**) Klio. Historiái zsebkönyv, Szilágyi Ferencz-től. III. köt. 431. l. — Has. Gr. Lázár Miklós. A gr. Lázár család, 92. 93. l.

közül a legrégebb, a Telegdié, a XVI. század végéről, a többi a XVII-ikről vagy a XVIII. elejéről való. Ezek, mint összehasonlításuk után biztosan állithatom, egy forrásra, tudniillik Telegdire, vissza nem vihetők; mert vannak közöttök olyanok is, melyek a Telegdi betűinél régiesebb, egyszerűbb alakokat tüntetnek elénk. Ilyen alphabet az általam már említett maros-vásárhelyi kéziratban kilenez rendbeli van összeállítva *); Hájos kéziratában három mást találunk, Gyergyóból eredőt; Jerney magán gyűjteményében is volt kettő **); Lostainernek a csiki kolostorban őrzött kéziratában is van egy **), s nem kételkedem, hogy kivált Erdélyben még több példány is lesz található.

Ennyi az, a mit a hún székely írás hiteles emlékeiül elfogadhatunk; mert mind az, a mit ezeken kívül irodalmunkban ide tartozónak emlegetve s vitatva találunk, vagy a székely alphabettől tökéletesen különböző betűkkel van írva, vagy szoros bírálat után, legalább az én meggyőződéseim szerint, újabbkori koholmánynak tartandó. Az első rovatba tartozik a firenzei régi nyomtatvány, az állítólag régi magyar betűkkel írt gellei imádságos könyv, melyekről már fentebb is szólottam, és a maig is megfejtetlen jegyekkel írt, ugynevezett rohonexi codexi a másodikba sorozom a nyirfahéjra székely betűkkel írt úgynevezett thuróexi fakönyvet.

A nilusi papyrusra nyomtatott firenzei könyvről, melyet Szamosi a XVI. század végén tévedve hűzött a scythia, illetőleg székely írással összeköttetésbe, felesleges volna hosszasan bizonyítgatnom, hogy nem magyar nyelvű s nem székely betűkkel nyomtatott emlék volt; miután azt maga Szamosi oly jellemzőleg írta le, hogy e leírás után már Komáromi Csipkés György igen helyesen kimutathatta, hogy az csak kelet-ázsiai, hihetőleg chinai nyomtatvány lehetett. Valóban csak csudálkoznunk lehet, hogy irodalomtörténetünk nagyérdemű buvára s megalkotója Toldy Ferencz hogyan engedte magát Szamosi kézzel fogható tévedése által annyira félrevezettetni, hogy egyedül az ő alaptalan ráfogására építve, teljes

*) Ily renddel: Telegdié, Kaposié, Dézsié, Névtelené, az udvarhelyi, Harsányié, Bél Mátyásé, a lipcei (mely az előbbivel egyezik), és Dobaié.

***) Tudománytár; új folyam VIII kötet. 113. l.

*) Ennek hasonmását csík-somlyai tanár Nagy Imre úr sziveségéből bírja az erdélyi muzeum.

hitehő írőknek s köztök a Szamosinál régibb szemtanú Veránesics világos bizonyosságát, mely szerint a székeleyek jobbról balra írtak, mit a fönmaradt emlékek is igazolnak, félrevesse és azt állítsa hogy a székeley írás, mint a mongoloké, „fölről lefelé szolgált *), mi szerinte „minden európai befolyás kizártával egyenesen Közép-Ázsiára mutat.“ Miután Toldy ily határozottan épített Szamosi hitelére, igen különösnek tünik föl előttem hogy nála a Szamosi által emlegetett firenzei könyvet egy szóval sem találjuk említve a hűn-magyar írás emlékei közt, melyekről különben is úgy nyilatkozik, hogy „azok valódisága, vagy misége legalább, végkép kiviva még nincsen.“ Szerintem ugyanis ezen Toldy által egyetlenegy osztályba foglalt emlékek közt a firenzei könyv épen azon joggal helyet foglalhatna, mint akár a gellei imádságos könyv, akár a rohonczi codex, melyeknek a valódi hűn-székeley írással épen úgy nincs teljességgel semmi közük, mint a firenzei régi nyomtatványoknak.

A Pozsony-vármegyei gellei imádságos könyv, melynek történetét föntebb Hájos kézirati munkájának ismertetésében adtam, a firenzei könyvnél annyival közelebb áll ugyan a székeley íráshoz, hogy nyelve magyar, de betűinek alakjára és jellemére nézve azal bizonyosan épen úgy nem egyezik. Én legalább annak Hájos által közlött alphabettjét, valamint a marosvásárhelyi könyvtárban meglévő hasonmását a székeley alphabetttel és föliratokkal összevetvén, egyetlen egy oly betűre sem akadtam, mely a két alphabemben egymáshoz csak valamennyire is hasonlítana. Tovább az egész könyvben a székeley írás eredeti jellemző sajátásaiból, milyenek: összetett betűink helyett egyszerű jegyek használása, a betűk egyberovása, a magánhangzók s különösen az *e* kihagyása, a szavakat elválasztó pontozások, a betűk merev szögletes jelleme, egyedül a sorok jobbról balra menetelét találtam megtartva. Ezen könyv betűi közt külön jegyei vannak a hosszú és rövid magánhangzóknek, miről a valódi székeley írás mit sem tud; továbbá a *cz*, *es*, *sz* és *zs* hangok két-két betűvel, *tz*, *ts*, *sz*, és *zs* sel vannak kifejezve, épen úgy mint a két elsőre nézve mult századi

*) Toldy Ferencz. A magyar nemzeti irodalom története. Pest. 1851. I kötet. 27. l. — 2-ik kiad. Pest. 1852. 38. l. — 3-ik kiad. Pest. 1862. 39. l. — Has. Toldy ugyanily című rövidebb kézikönyvét Pest. 1864—5. 7. l.

magyar írásunkban divat volt; sőt a mi több a *gy*, *ly*, *ny* és *ty* hangok kifejezése is épen ily összetétellel történik: mert higgye el az olvasó, s ha netalán hihetlennék tartaná, nézze meg ezen ősmagyar írás emlékének hirdetett könyvecske alphabetjét és hasonmását, hogy ebben a XVIII. századi írásmódunkat hiven visszatükröző ázsiai-magyar alphabetben az *y* betűjegye épen úgy otthon van, mint akár mai ábécézünkben. Ezen valóban furesa ősmagyar sajátságok bennem a betűjegyek ősi eredetisége iránt a legelső pillanatra a leghatározottabb hitelenséget ébresztették, melyet Toldy mentegető indokolása, hogy tudniillik „ha e könyv régi betűjegyeket foglal magában, ezek tetemes újításokon mehettek immár keresztül, mert az írásmód az ujmagyarhoz van alkalmaztatva,“ legkevesebbé sem képes megingatni. A valódi székely íráson ugyanis tisztán kivehettem, sőt mintegy időről időre követtem az eredeti rovási jellemnek írás közben történt lassankénti elmosódását, de azt, hogy az 1501-ki esik-szent-miklósi fölirat ősrégi egyszerű betű helyett, még a székely földet soha nem látott magyarországi születésű egyetemi tanulók is, ezen általok eltanult írásba a magyar alphabetben hallatlan *y*-nal összetett betűket *s t z*, *t s*, *s z*, *z s* összetételeket mertek volna becsempészni, nem tapasztalhattam.

E szerint én, mint már Hájos is megjegyzette, Cornides pedig Hájoshoz irt levelében még határozottabban kimondotta *), oly égföld különbséget látok e könyv és a székely írás között, mely nem engedi belátnom, hogyan lehessen e kettőt egymással bármínemű egybeköttetésbe hozni s egy sorba állítani. De még kevésbbé tudom elgondolni, mely oknál fogva említheti Toldy Ferencz ezen könyvecskét „székely imakönyv“ név alatt; miután arra, hogy ezen Pozsonyvármegyéből Gelléről került könyv vagy gazdája a vén Keeskeméti a székely földnek csak színet látta volna is, Kalló gellei plebanusnak ezen könyv eredetét előadó levelében, erre nézve egyetlen egy forrásunkban, egy betű emlékezet sínes, s magában a könyvben minden egyéb inkább fölfedezhető, mint egyetlen egy betűnyi hasonlatosság az igazi székely íráshoz. Miután pedig nincs a világon alphabet, melynek jegyeivel ezen könyv igenis mesterkéltné alkotású otromba betűi bár-

*) Lásd Hájos, Monumentum literaturae Scythico Magaricae című kéziratát.

mily távolról is viszonyba hozhatók volnának, nem kételkedem kimondani, hogy annak betűit, — ha magát az egész könyvet ámitási czélból koholtak nem bizonyíthatom is, legfőlebb a mult században magán használatra föltalált jegyeknek gondolhatom, milyeneket, ha magának titkos írást akar alkotni, bárki minden nagy fejtörés nélkül könnyen alkothat, s irodalmunkban, név szerint Haller Gábor naplójában, s régi magyar levelezésekben, csakugyan találunk is használva. De még csak ezt sem állíthatom e könyvré nézve kellő biztossággal: mert lehetetlen annak okát belátnom, hogy az öreg Keeskeméti könyvének, melynek tartalma az egész magyar catholicus egyházban még a gyermek előtt is ismeretes imákból áll, miért kellett volna titkos jegyekkel írva lenni? Mert a könyv írója, fogják a hívők netalán ellenvetni, olvasni nem tudó s írástudatlan lévén, ha e nebány imát minden áron könyvből akarta imádkozni, kénytelen volt saját maga által kigondolt jegyekkel írni. Ugyde magából e könyvből bizonyos, hogy annak írója nem csak ismerte s tudta olvasni római betűiket, hanem a Kájoni-féle esiki Cantionale Catholicum XVIII. századi magyar orthographiáját is oly tökéletes hűséggel és következetességgel vissza tudta adni, hogy lehetetlen mást gondolnunk, mint hogy a szöveget az előtte fekvő nyomtatott Cancionaléból írta ki saját titkos jegyeivel; mert ellenkező esetben, ha tudniillik olvasni nem tudó ember volt volna, nem foghatta, de képes sem lehetett volna a t z, t s, g y, n y s több összetételeket épen XVIII. századi nyomtatványainkkal egyezőleg a maga paraszt fejében megalkotni. Én ennélfogva meg vagyok győződve, hogy e könyv írója nemesak írástudó, hanem oly olvasott ember is volt, ki tudta azt, hogy valamint a keleti népek, úgy a magyar faj ősrégi írása jobbról balra tart, mely törvényt egy teljesen írástudatlan ember a maga számára kigondolt betűkkel írva, bajosan fogott csupa véletlenségből követni. El nem fojthatom azért azon igen természetesen felöltő gyanúmat, hogy kérdéses könyvünk aligha nem a tudományos világban nem épen hallatlan, sőt a jó czélért némelyek által megbocsáthatónak hitt s ártatlannak tartott „pia fraus“-nak köszöni eredetét. Hogy Kalló játszott-e Cettóval, vagy ez Hájossal, mert csak Cettónak Hájoshoz irt s Kallónak Cettóhoz irt sorait is közlő levelén alapszik ezen könyv eredetének egész hitele, — bizonyítékok hiányában el nem dönthetem ugyan: de fűntebbi gya-

nüm elosztására sem vagyok képes magában a könyv másolatában legkisebb érvet is találni. Egyébiránt, bármint legyen a dolog, az az egy bizonyos, hogy ezen koholt vagy nem koholt könyvnek a hún-székely irással épen annyi köze lévén, mint akár a héberrel, sanskrittal, vagy a világ bármely más irásával, azt a székely írás emlékei közül ki kell törlelnünk.

Bettüről betüre ezt kell mondanom a m. tudom. Akadémia könyvtárában eredetiben meglévő rohonezi codexről is, mely, mint Toldy írja, „hasonlag imakönyv, betűi a közönségesen hún betűk neve alatt előadottaktól merőben különbözök s még eddig megfejtetlenek, a múlt század elejénél pedig alig régiebb.“ Minthogy ezen codex betűjegyei minden eddig ismert alphabettől különböznek, minthogy kulcsát még eddig fölfedezni nem sikerülvén, róla annyit sem tudhatunk, magyar nyelven van-e írva: logkevesebbé sem esudálok, hogy ezen codexet még Jerney János sem vette föl a hún-seytha írás emlékei közzé, kit különben erős kritikájáról épen nem dicsérhetek*). Hogy Toldy Ferencz mind e mellett is ezen codexet az ázsiai ősi magyar írás emlékei közzé sorozza, csak azon körülményből látom megfejtetőnek, hogy ő, mint fönebb idézett szavaiból kitetszik, efféle emlékeinket általában gyanúsoknak tartotta és tartja, miután saját szavai szerint azok közül egyetlen egynek valódiságáról vagy miségéről sincs meggyőződve. Egyébiránt ezen codex eredetiségének hitelességéről nézetem szerint annyival inkább lehet, sőt kell kételkednünk és gyanakodnunk, mert, ha nem esalódom, ezen codex is, valamint a Jerney által igaz gyanánt árult I. András király korabeli két magyar imádság, melyek kézzelfogható koholmányok**), a koholási készségéről

*) Jerney János a thuróczi fakönyvről írt értekezésében Tudománytár, új folyam VIII. kötet. nem tesz szót a rohonezi codexről, jóllehet a hún-seytha írás emlékei közt a firenzei könyvtár nyomtatványt a gellei imádságos könyvet is megemlíti, ez utóbbról megjegyezvén, hogy betűinek jellege a többiektől egészen különböző.

**) Jerney János az általa kiadott Magyar nyelvkincesek Árpádék korszakából című gyűjtemény II. kötetében (Pest. 1854) igen hosszasan, de szerintem sikeretlenül vitatja ezen nyelvemlék hitelességét.— Mielőtt e munka megjelent, Toldy Ferencz Jerney ismertetése folytán ezen írományt hitelesnek vélte, legalább 1851-ben Irodalom történeti előkiadásában 77. l. legrégebb nyelvemlékeink közt említi csak annyit jegyezvén meg róla, hogy „írása az idő által több helyt olvashatlanná lett s így oly szakadozott homályos szöveget

és ügyességéről ismeretes Literati Nemes Sámuel kezéből került *).

Háttra van még szólnunk az úgynevezett thuróczi fakönyvről, vagyis a Telegdi és Bél Mátyás alphabetjével igen sokban egyező betűkkel nyirfa-hártyára tentával irt okiratról. Erről részletes ismertetést találunk Jerney János közleményében, mely magában foglalja az ő egybeállítását a hún-scytha írásról szóló történelmi adatokról és ezen írás emlékeiről, továbbá az ezen régiség felől az Akadémiához intézett jelentését, az eredeti okirat hasonmását, szövegének Cherven Tamás beszerze-bányai kanonok által eszközölt megfejtését, ugyanannak Szilassy János akadémiai taghoz 1839-ben és 1840-ben intézett két levelével együtt, az okirat birtokosa Jezerniczky István által 1840-ben ezen tárgyra vonatkozólag irt jegyzetek kivonatát, s végre magának Jerneynek ezen emlék hitelessége felől föltűnő határozatlansággal mondott véleményét**). Ezen közlemény szerint erre a régiségre Cherven Tamás kanonok akadt 1839-ben Thuróczban a stubnyai fürdőben Jezerniczky István vármegyei adószedőnél, kinek állítása szerint ezen okirat az ősrégi Raksányi család levéltárában talál-

ad, mikép arról itt bővebben szólni még nem lehet; de már 1862-ben ugyanezen munkája 3-ik javított kiadásában 92. l. fontos okok miatt gyanús^a-nak ítélte, legújabbán pedig irodalomtörténeti kézikönyvében (186 $\frac{1}{2}$) 12. l. valódiságát igen helyesen „több mint gyanús^a-nak” mondja. — Én részemről, mióta ezen írományt Jerney munkája után megismertem, mindig koholmánynak tartottam, s azt hiszem, hogy e meggyőződésben velem minden elfogulatlan vizsgáló egyet ért.

*) Ezen codexről az ékírások és a Zendavesta ösmagyar szövegeinek felfedezője, soproni volt tanár Szabó József, „A magyar nyelv keleti emlékei, Sopron, 1844. 70. l. így ír: „A rohouczi cyrillus betűkkel irt codex tökéletes zend-avestai szószerkezetű magyarságnak látszik.” Miből látszik annak? azt egy szóval sem mondja, de miután ezen codex 223. levelének egyetlen betűjét sem fejtette még meg senki, bajos volna bárkinek is megmondani. Szabó József ítéletét, vagyis inkább ráfogását, mely szerint ezen általam is áttekintett codex csaknem általában gömbölyű betűjegyei cyrill betűk volnának, melyekhez tíz alfabét közül kilencz bizonyosan jobban hasonlít mint codexünk, csak ezzel a kiváltságos bírálati szabálylyal látom igazolhatónak: ha akarom, cyrill, ha akarom nem cyrill.

***) Lásd: Tudománytár, új folyam VIII. köt. (1840) 109—129. l. e cím alatt: Közlemény a hún-scytha betűkkel írott Thurócz vármegyei régiségéről.

tatott. Az egész sötét barna nyírfahéjra koromfekete tintával van írva, csinos vonásai író toll használatára mutatnak. Az avultság miatt a nyolcz hüvelyk hosszú öt hüvelyk széles nyírfahártya öt egészen külön való darabra szakadozott, melyeket Cherven nagy ügygyel-bajjal állított össze, hogy rajtok elmeheessen; a töredezettség miatt néhol egyes szavak olvashatatlanok, s itt-ott kisebb nagyobb darabok hiányzanak, mint a hasonmás híven kitiinteti. Betűi a Bél Mátyás által közlött alphabettel bámulatosan talál-
nak; úgy hogy Cherven Tamás, ki, mint maga megvallja, 1839 előtt ezen betűk léteztéről s ezen írásmódról mit sem tudott, a Bél és mások által kiadott alphabetek segélyével szövegének helyes olvasását adhatta. Tartalma mostani csonka állapotjában 127 személynevet ad, melyek közül 56, mint Jerney kimutatja, kisebb nagyobb változékkal mint személy- vagy helynév előfordúl a Bebek Imre országbíró által 1391-ben kiadott Thurócz vármegyei regestrumban*). Ezen személyneveken kívül az egész okiratban csak a következő szavak fordulnak elő: vétizlő nemeknek, fia, fia i, én és vétiza. Megjegyzendő még, hogy az egyes szavak, illetőleg nevek közt, csaknem mindenütt egy vagy két betű áll, az előtte s utána következő szavaktól, melyek közt egyéb-iránt hézagok vannak hagyva, alant vagy fönt, olykor mind két-két helyt egy-egy ponttal, néha kettővel is elkülönítve. Ezen betűket Cherven számjegyeknek vette és olvasta; e számjegyek azonban mit jelenthetnének, minthogy az egész szövegben egyetlen egy értelmes mondat nincs, senki sem tudhatja.

A mi ezen emlék korának meghatározását és hitelességének kérdését illeti, erre nézve én irodalmunkban csak két véleményt ismerek, Jerney Jánosét és Toldy Ferenczét.

Jerney a magyar tud. Akadémiához 1840 június 23-án intézett jelentésében okiratunk korára nézve úgy nyilatkozik, hogy „világosító adatok nélkül szükölködvén, hozzávetést nem tehet,“ s megjegyzi egyszersmind, hogy „a fák belső héjára írásnak valahai használatát a magyar diplomatikusoknak eddigelő még csak gyanítani sem volt okuk.“ Épen ily semmitsem mondólag nyilatkozik okiratunk hitelessége felől is, azt mondván, hogy, ha erről

*) Regestrum de Thuroch czímen kiadva Engelnél, Monumenta Hungarica. Viennae. 1809. 8r. 57—103. l.

akarna szólni, okiratunk „anyaga, betűjelleme és tartalma fölötti értekezésbe, következképp oly hosszas fejtegetésbe kellene bocsátkoznia, mely a XVI. század végével Telegdi János által megpendített, Bél Mátyástól újra élesztett s maiglan fölületesen irkálás tárgyául elő-előforduló, de tisztába nem hozott hún-seytha literatura kérdésébe egész terjedelemmel behatni kívánó buvárnak lehet csak czélszerű föladata.“ S ezután rögtön így folytatja: „Terheljék bár nyomos kétségek e tárgy hitelességét“ még is a tulajdonoshoz visszaküldendő emlék másolatának s a rá vonatkozó irományoknak megőrzését „a hún seitha literatura közérdekű voltához képest igenis méltónak, sőt mulhatatlannak ítéli:“; utána vetvén, hogy Jezerniczky István jegyzeteinek azon sorai, „melyekben Turóczvármegye némely elszámított helyei és családai nevét föltaláltatónak mondja oklevelünk névsorában, az egykor e tárgyról kimerítően értekezni kívánó által az iromány hitelességének jobbra vagy balra eldöntésében bizonyára használhatók lesznek, kalauzúl szolgálván Turóczvármegye regestruma s régi diplomatariuma.“ Irományunk koráról és hitelességéről mit érthetett s mennyiben győződhetett meg a magyar tud. Akadémia megbizottjának ezen jelentéséből el nem tudom gondolni; én magam részéről az egészből csak annyit vehetek ki, hogy Jerney a dolog érdemére nézve, pedig megbiztatásának bizonyosan' erre kellett szólni, vagy mit sem tudott, vagy mit sem akart határozottan mondani. Ezt maga is értésünkre adja értekezése vége felé e szavakkal: „Mintán akadémiai jelentésemben a levél hitelességéről kérdésbe nem bocsátkozásmat nyilvánítam: ezennel is másnak engedem a rászletesb vizsgálattételt; abbeli nézetemet mindazáltal, miszerint irományunk, legyen bár valódi vagy költött, kéttelenül érintésbe jő az úgynevezett turóczai regestrummal, kimondani a nyomozódní kívánók figyelmzettetéséül el nem mulasztom.“ Közölvén ez után okiratunk mind azon személyneveit, melyek a turóczai regestrumban feltalálhatók, valamit mégis mondani akarva így szól: „Ennyi, úgy vélem, elegendő oklevelünk kora s annál fogvást valódiságának tekintetében némi alapos következtetések huzására“; mire lehetetlen meg nem jegyezmem, hogy Jerney ezen vélekedésében nem osztozhatom; mintán mind ebből azt sem tudhatom, hogy maga Jerney a hitelesség kérdését jobbra vagy balra volt-e hajlandó dönteni. Erre nézve legkisebb fölvilágosítást sem nyerhetek érteke-

zésének a jövőre utasító következő befejező soraiban sem: „A hún-seitha literaturának valósága historiai hiteles adatokon alapúl, elfogultság volna tehát minden ily jellemű emléket költeménynek s ábrándész szüleménynek kiáltani. Huzamosb vizsgálódások, egybehasonlítások fogják csak fölvilágosítani; mi való, mi nem efféle maradványaink nemében. Fölszólítom azokáért honfitársaimat, sziveskedjenek közrebocsátani minden e tárgyat illető még ismeretlenül heverő jegyzeteiket *).“ Igazodjék el mindebből, a ki tud; én részemről Jerney mély homályba burkolt tudományos meggyőződése iránt magamat tájékozni nem tudom, s úgy tetszik előttem, mintha mindennek az általam híven idézett sok üres beszédnek valódi értelmét legtalálóbban ki lehetne e népies példabeszéddel fejezni: „nesze semmi, fogd meg jól.“

Határozottabban szól ezen általa turóczi fakönyv-nek nevezett irományról Toldy Ferencz, kinek véleménye szerint az a hún-magyar írásnak általa elősorolt emlékei között „legnagyobb régiségre mutat s leghitelesebbnek is látszik **).“ Hogy azonban e nyilatkozatot határozott ítéletnek elfogadjuk, azt, úgy hiszem, ömaga sem fogná kívánni, s hogy véleményében osztozzunk, annál kevesebb követelheti, mert okait, melyekre azt alapítja, egy szóval sem említi.

Kénytelenek vagyunk azért, ha a kérdéses iromány hitelességéről határozott ítéletet akarunk alkotni, magát az irományt, ha eredetiben nem tehetjük, legalább hű hasonmásában, mi czélunkra nézve teljesen elegendő, gondosan átvizsgálni és tanulmányozni. Én e munkát lehető leglelkiismeretesbben teljesítettem, s végeredményül azon meggyőződésre jutottam, melyet már fentebb nyíltan ki is mondtam, hogy ezen régi emlék gyanánt hirdetett iromány nem más, mint a Bél Mátyás alphabetje után ügyesen szerkesztett, de a valódi régi hún-székely írás sajátjaival ismerős szem által könnyen fölismerhető koholmány. Ezen határozott ítéletem alapokai röviden egybeállítva következők:

Maga a kérdéses emlék anyaga, a nyirfa-héj, fölötte gyanús

*) Jerney idézett szavait lásd: Tudománytár, új folyam. VIII. kötet. 119-129. l.

***) Toldy, Magyar irodalom története mindhárom kiadásában e. h.

előttem; miután annak legkisebb nyoma vagy emlékezete sincs, hogy őseink a XIV. vagy XV. században — mikorra volna gondolható, a tartalom szerint, ezen irat keletkezése, — ilyen csak a legrégebb korban divatozott s a közép korban már nem használt anyagra irtak volna. Az irás a fahéjra, mint a hasonmásból világosan kitetszik, író tollal és tentával történt, minek éppen ellenkezőjét bizonyítják e korban a valódi ősrégi hún székely írásra nézve teljes hitelű íróink. Előttem valóban megfejtethetlen, hogy az említett századokban, mikor, mint tudjuk, nemesak királyaink, országnagyaink, káptalanaink és conventjeink, hanem megyei tisztviselőink ezer meg ezer hiteles oklevelei is bőrhártyán keltek, és így ezen anyag egész hazánkban, s így Thuróciban is, éppen oly közhasználatú volt, mint ma a papír, olyan embernek, ki az író tollat, mint látjuk, igen ügyesen tudta kezelni, miért kellett volna éppen nyírfahéjhoz folyamodni, hogy a thuróczi nemes családok jegyzékét összeírja?

Még gyanúsabbá teszi ez irományt, melynek, ha valóban oly régiség volna, mint a milyennek mutatja magát, Thuróciban kellett kelni, az a körülmény, hogy éppen a székely írás betűivel van írva; holott teljes hitelű íróink a XIII. századi Kézaitól fogva egész a XVII. századig egy szívvvel lélekkel azt bizonyítják, hogy ezen írás az ő idejükben kizárólag csak a székelyek közt s ott is csak rovás alakban divatozott. Ha ezen írás Magyarországon, nevezetesen a felföldön, még a XIV. vagy XV. században is gyakorlatban volt volna, képzelhetjük-e, hogy Kézai, Thuróczi, Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics, kik Magyarországot bizonyosan jobban ismerték, mint az erdélyi székelységet, egy szóval sem említnék, hogy ezen írás az ő korokban, vagy valaha régebben, Magyarországon is használatban volt, minek csakugyan ezen hitelesnek mindaddig senki által nem bizonyíthatott irományon kívül legkisebb nyomát vagy emlékezetét sem találjuk.

Bizonyosságra emeli gyanúmat maga az okirat tartalma melynek 32 sorában mintegy másfél száz személynév mellett egyetlenegy érthető mondat sem jön elő. Az a néhány szó, mely nem személynév, (t. i. vétizlő nemeknek, vétiza, fia, fia i, é n) nézetem szerint a koholó által csak csalátkül van odavetve, hogy a mohó régiségbuvárral gyaníttassa, sőt elhitesse, hogy előtte hiteles nemesi összeírás, még pedig, minthogy a nevek-

nek legalább egy harmada a thuróczi vármegyei ismeretes regestrumban is olvasható, bizonyosan thuróczi vármegyei összeírás fekszik, melynek szerzője is meg van nevezve a szöveg elején „*En Zadar Hordar vétiza*“ szavakban. Ez valóban nem csekély ovatosságra mutat a koholó részéről, ki érezvén, hogy XIV- XV. századi magyar szöveget érthető mondatokból nem bírna egy könnyen úgy összeállítani, hogy régi nyelvenlékeink alapos ismerője a csaláson rajta ne kapja, adott egy névhalmazt, melynek hamiságát a thuróczi regestrumból átesempészett valódi régi thuróczi birtokos személynevekkel elfátyolozhatónak hitte. Azonban a *vétizlő* és *vétiza* szavak magok elegendők szerintem ez iromány valódi régiségének hitelességét megdönteni, pedig aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy munkájára a régiesség mázát épen ezen szavakkal akarta a koholó rátenni, de elég ügyetlenül; mert hogy a *vitéz* szót valaha magyar ember *vétiz*-nek ejthette és írhatta volna, azt velem senki el nem hitetheti, de Árpád-kori hiteles okleveleink is határozottan megczáfolják *).

Ezekből már eléggé meg lehetünk győződve, hogy koholmánynyal van dolgunk, hogy pedig e koholmány nem vihető vissza azon korra, melynek színét akarná a tartalom szerint viselni, hanem legfelebb a múlt századból vagy a jelenből eredhet, azt a betűk alakjából és az írásmódból bebizonyíthatónak hiszem. Okiratunk betűi ugyanis hű másai a Bél Mátyás által közlött alpha-*bet*nek, mely az igazi székely írásnak eredeti rovási jelleméből kivetkezett s gömbölydedekké és folyékonyakká vált betűit tünteti elő. Ha ezen iromány valóban a XIV. vagy XV. században kelt volna, betűjellemeinek legalább is oly régieknek kellene lenni, mint az 1501-ki teljes hitelű esik-szent-miklósi föliratnak; ezen esetben megfoghatatlan volna, hogy a thuróczi iromány betűi az említett fölirattól oly távol álljanak, s a két századdal ifjabb Bél Mátyásféle betűkkel oly csudálatosan találjanak. Az újabb kori koholás épen ily világos bizonyosságát látom a „*n e m e k n e k*“ szó leírásában is, mely okiratunkban hét betűjeggyel van leírva, csak egyszer, legelől, lévén az *e* az *n* jegyével összefoglalva, de kétszer

*) Okleveleken előfordul villa *Vitiz* 1248., villa *Vitez* 1268., *Petrus filius Vitez nomine* 1300., *Vitezmezen* 1296-ra. Jerney, *Magyar nyelvkincesek Árpádék korszakából*. I. köt. 156. l.

hűségese ki lévén külön betűvel fejezve. A koholó tudniillik a valódi székely írás sajátosságát, melyet az 1501-ik föliraton tapasztalunk, hol az e z e r szó igen helyesen csak z r , az e g y csak g y jeggyel van kifejezve stb. nem ismervén, nem alkalmazta, s ezzel nyilván elárulta, hogy irata a XVI. század elejénél sokkal újabb időben kelt, mely korból pedig a thuróczi vármegyei „vétizló nemeknek“, illetőleg azok XIII. XIV. században élt tagjainak hiteles névjegyzékét nyirfa-héjon hűn-székely írásba foglalva valódi képtelenségnek tartom.

Tökéletesen meg lévén azért győződve, hogy a thuróczi fakönyv tudományos ámtási szándékból eredt, s a Bél alphabetje után a mult században vagy a jelenben készült koholmány, azt az igazi hűn-székely írás emlékei közül épen úgy kitörlendőnek ítélem, mint a gellei imádságos könyvet és a rohonczi codexet. Egy emlékkal az igaz így szegényebbek, de egy igazsággal, minek keresése s megismerése a valódi tudomány egyetlen célja, gazdagabbak leszünk. S ez a tudomány lelkiismeretes munkásának minden képzelt veszteségnél gazdagabb kárpótlást nyújt.

SZABÓ KÁROLY.

A BÖRTÖNŰGY

ÚJABB TÖRTÉNETE

ÉS JELEN ÁLLÁSA EURÓPÁBAN.

A történet folyamában az egyes gondolat a tényt rendesen megelőzi, s a tény az összefüggő elméletet, valamint ez viszont az öntudatos szabályos működést. Ezen általános törvényt a börtönjavítás történelme is igazolja; eszméje már az ókorban pendült meg; az egyház, utóbb a quakerek Amerikában azt valósítani iparkodtak, mikor a büntetőjog terén még az elrettentési elv részesült általános elismerésben; a javítás rendszereinek kidolgozása s foganatosítása a XIX. századnak hagyatott fen, melynek bölcselme eredményeivel nem azért szárnyalja túl az előbbiekéit, mert mélyebbreható s szemkápráztatóbb, hanem azért, mert, mint az ember maga, nemcsak elvont, égi lény, hanem földi is, mely nem veti meg, czéljául itteni életünk előmozdítását, megkönnyítését, nemesítését, kitűzni. Ennélfogva nem is törekszik többé a korlátolt, mert egyoldalú, eszményeknek logikai ridegséggel s szügletelességgel létet adni, mint a középkori tudomány, de számba veszi a fennállót, mint anyagot s kiindulási alapot, számba az idők hullámzásait, mint módosító körülményeket, akadályokat, elősegítő alkalmakat. Így tapasztaljuk a börtönjavítás terén is, hogy az egyes elméletek sehol sem léptek életbe egész kiterjedésükben, csak kisebb nagyobb befolyást gyakorolt eszméjük majd mindenütt a tör-

vényhozásokra, s eredményezett hol tartósabb, hol kevésbé tartós egyezményeket, melyek a régi és az új rendszerek közti átmenet következményei, mint az átalakulás egyes időszakainak jelzői jöttek létre.

A börtönjavítás gondolatja különben sem olyan, mely a többi eszmék haladásától függetlenül, a polgárosodás, a közszellem általános menetével szemközt önállóan fejlődhetett volna. Szoros kapcsolatban áll a büntető törvények intézkedéseivel, a műveltség terjedtével, az illető nemzet anyagi s szellemi jóllétével. Elfogadása tehát ezektől tétéleztetik fel, valósításának mérve tökélyük fokához viszonyúl, alkalmazásának módozata az egyes nemzetek jellemétől függ, készségüktől az elmélet szempontjára emelkedni, s a rendszabályoktól, melyeket gyökeres változások megelőzésére, enyhítésére vagy elősegítésére használnak. Az amerikai körülményekről e tekintetben e szerint nem szólunk; az Egyesült Államok alapja, társadalmia, irányzata olynyira elűt a jelenlegi Európától, akár jóra, akár rosra, hogy szervezetük kiszakasztott részleteit, egyes, bár hasonló, intézmények egészen különböző légkörben termett gyümölcseit összehasonlítani nem lehet, még ha ide vonatkozó adatokkal bőven rendelkezhetnénk is. Anglia már közelebb áll hozzánk, s fontos a nagy elővigyázat miatt, melylyel a javítást elfogadja ugyan, de csak gondos kísérletek, pontos észleletek s minden lépés következményeinek talán tulságosan aggodalmas kiszámítása után, valamint az életerős emberszeretet, a nyilvánosság féltékeny ellenőrzése s a gyakorlatiasság miatt, melylyel csekélyégeket is figyelemre méltatva, néha számos apró hibák orvoslása által a rendszerek egyes nagy hiányait pótolja. Franciaország szintén nevezetes az egyenlőség folytán, mely benne a börtönök tekintetében is eléretett a központosítás által, s valamint ez a hallgató rendszert a réginek helyébe gyorsan s tökéletesen behozta, úgy további haladásnak nagy szívóssággal áll ellent, míg annak ismét egyszerre, mintegy forradalmilag, lesz kényszerülve hódolni. A Schweicz és Belgium szabadsága nyílt tért hagyott a börtönjavítás létesítésének, melynek ügye Hollandban is nagy lendületet nyert pártolónak tudományossága, valamint Skandinaviában magas állásuk folytán; Némethonban itt-ott eredménydús intézetek épültek az új rendszerek alapján, másutt a kivitelükben való merevség és ügyetlenség fegyvereket szolgáltattak a

maradás mármár elcsüggedő bajnokainak kezébe; Olaszország a kezdet nehézségeivel küzd; Ausztria, mint eddig mindenben, a börtönjavításban is mentől kevesebbet s mentől később enged a kor elutasíthatlan követelményeinek*); hazánk viszonyainak természetes fejlődése megakasztatott, s most is jobb korra kell várakoznunk, hogy fogházaiiban ama változások megtörténjenek, melyek nélkül nem a kiengesztelődés, erkölcsi emelkedés, de a nyomor-nak és a bűnnek iskolái.

Angolországból indult ki Európában a börtönjavítás eszméje, s ott is nyerte első tudományos megállapítását Bentham által. A kormány azonban sokáig kedvezőtlen állást foglalt el ez ügygyel szemben, gyarmatosítási törekvéseit főképen az elszállítás által vélvén előmozdíthatni, melynek ennél fogva elsőbbséget tulajdonított egyéb büntetésnek fölötte. A megyei fogházakra mindazonáltal csekély mérvben terjedt befolyása; ezekben törté-
tek tehát a börtönjavítás első kísérletei, melyeknek sikere széle-
sebb körben is figyelmet gerjesztett, míg Peel Robert miniszte-
riuma alatt (1823) a fogházreform mint országos ügy karoltatott fel,
s azóta folyton a közfigyelem tárgya maradt. Különösen Lord John
Russel (most Earl Russelnek) vannak e kérdés fejlesztése tekinte-
tében kétségtelen érdemei; az ő buzdítására küldé 1833-ban a
kormány Crawford Vilmost Amerikába, az ottani rendszerek ta-
nulmányozása végett. Útjáról s tapasztalatairól tett jelentését
Crawford a következő évben nyújtá be, saját meggyőződése alap-
ján a pensylvániai rendszer mellett nyilatkozván. Ez határozta meg
a börtönügyi reform irányát Angolországban. Már 1835-ben a börtönök igazgatására több u. n. „General Inspector“ neveztetett ki,
Crawforddal élükön, 1836-ban pedig augusztus 17-iki körlevelében
Lord John Russel, okainak közlése mellett, a békebíráknak s me-
gyei hatóságoknak: „minden új fogházat az elkülönzött fogság
elvi szerint építtetni s a régieket is e szerint lehetőleg átalakít-
ni“ ajánlja, és ugyanekkor, a magánrendszer törvény által elfo-
gadtatván, két minta börtön felállítása rendeltetett el Penton-
villeben, Londonban, és Perthben Skóciában. Az utóbbi 1842
május havában, az első, mely 520 zárkát foglal magában, ugyan-

*) Ezzel csak a legújabb törekvése előtti időben követett eljárást jellemezzük.

ez évben decemberben készült el, s nagyszerűsége, csínossága és czélszerűsége tekintetéből méltán megérdemli a „minta-intézet“ elnevezést. A pentonvillei példa csakhamar követésre talált, s számos magánrendszerű fogháznak építését eredményezte; így már 1850-ben 55 fogház volt e rendszer szerint szervezve 8770 zárkával s 5 új fogháznak építése megkezdve, ma pedig 12,000 magánzárkát mutat fel Angolország.

Nagy befolyást gyakorolt újabb időben a börtönügy itteni fejlődésére Pearson parlamenti tag; ki 1849-ben egy kérvényt adott be az alsó házhoz, melyben az eddig nagy számmal előforduló visszaesések orvoslására oly eszközöket indítványozott, melyek főkép keménységük által alkalmasak leendettek a bűnhönczök elrettentésére, a fegyenczek tartása által okozott költségek megtérítésére pedig ezer hold földnek megvásárlását indítványozta, a melyet a fegyenczek magok művelendettek. E kérvényre nézve akkor nem hozatott ugyan határozat, de 1850 február 10-én Lord Grey felszólalása folytán egy 15 tagból álló bizottság neveztetett ki, a királyság összes börtönei állásának s fegyelmének kipuhatólása végett. E bizottság eljárván tisztében, úgy nyilatkozott, hogy az elkülönzési rendszer, ha a kellő megszorításokkal vétetik foganatba, minden más rendszernél úgy az elrettentésre, mint a javításra alkalmasabb. Azon fegyenczeknél, kik hosszabb időre íteltettek el, a bizottság a magánfogságot csak 12 hónapra kívánná alkalmaztatni, a többi időre közös börtönbe javasolván átéléleiket.

Mig a börtönügy vezetése Crawford és Russel kezében volt, addig a szoros magánrendszer szerencsés sikerrel alkalmaztatott; azután már többszöri ingadozást találunk, mely többnyire az elszállítás (deportatio) kérdésével volt összeköttetésben, miglen az e körül felmerült nehézségek az 1853 augusztus 20-ki törvényt eredményezték, melynek értelmében csak a hosszabb időre elítéltek szállítottak a tengerentuli gyarmatokba, a többiek pedig 9 hónapi magánfogságnak vettetvén alája, a hátralevő időn át közmunkákra (penal servitude) használtattak Portland, Dartmoor s más helyeken.

Azonban ezen elrendezés még mindig igen nagy zavarra adott alkalmat, mig 1857 junius 26-án egy új törvény jött létre, mely a transportatiót az eddigi értelemben megszünteté, de „penal servitude“ név alatt mégis megtartá annyiban, a mennyiben

a kormányt hatalommal ruházta fel, bizonyos fegyenczeket bizonyos gyarmatokba küldeni; az elszállítás tehát nem mondatott ki többé az ítéletben, hanem administratív úton vehette alkalmazásba a miniszterium. Utóbb egészen megszüntettetett.

A börtönrendszer jelenleg Angliában a következő: Minden hosszabb szabadság-büntetésre ítélt fegyencz 9 hónapi magánfogságnak vettetik alá, ezen próbaidő elteltével a „penal servitude“ számára szervezett fogházakba tétetik át*), hol a rabok együtt szabadban végzendő munkával foglalkoztatnak, mindeniknek kilátása levén, büntetési ideje egy határozott részének leteltével, föltételesen szabadon bocsáttatni. A szabadon bocsátáskor, minden fegyencz öltönyt, fehérneműt, egy bibliát s egy énekes könyvet kap. Egy hivatalnok a legközelebbi állomásig elkíséri, s ott rendeltetése helyéig kifizeti érte a vasúti díjt. Ezenkívül a magánfogság még az egyszerű fogházi büntetésre ítéltéknél alkalmaztatik, a mennyiben az illető fogházakban e rendszer be van fogadva.

Meg van ugyan határozva, hogy minden megyei (grófsági) fogházban a magánrendszer mellett, az arra nem alkalmas foglyok számára, külön közös szervezet is létezzék, de mivel ezen fogházak a megye költségén épültek s tartatnak fenn, s mivel a közvetlen felügyelet is a megyei hivatalnokokat illeti, ezek közül pedig majdnem mindegyiknek más-más nézete van a börtön — szervezetről, igen természetes hogy e fogházak egymástól minden tekintetben nagyon különböznek, sőt újabb időben állítólagosan „egészségi szempont“-ból a magánrendszerű fogházakban is a templomozás-, iskola- és sétánál, az elkülönzés megszüntetett.

1847 óta a börtönügynek lehetőleg központi vezetése tekintetéből Jebb ezredes állítottatott ez ügynek élére, kinek tudósításai minden ország jogászhai s e kérdéssel foglalkozó szakemberei számára igen becses adatokat tartalmaznak. Igen fontos ezen tudósításokban azon beismerés, hogy a 9 hónapi elkülönzés Pentonvilleben nagyon is rövidnek mutatkozik arra, hogy tartós hatással bírjon, és hogy legalább egy évi tartama volna kívánatos.

Erdemes itt azon újabb időben hozott rendeletet is megemlí-

---

*) Ilyenek Portland-, Portsmouth-, Gibraltar-, Bermudas-, Chatham- és Dartmoorban vannak. Az első 10,000 fegyenczre van számítva.

teni, hogy ama fegyenczek, kik a 9 hónapi magánfogságot Pentonvilleben kitöltvén, ezután a szabályszerű közös rendszerű fogházba tétettek át, ha itt rosz viseletet tanusítanak, a magánfogságnak másodszor is alá vethetők. Ily módon került először 1858-ban 76 fegyenc Pentonvillebe vissza másodizben. A „special service act“ szerint pedig a példás viseletű fegyenczek az intézetben nagyobb szabadságban részesíttetnek, más ruházattal látvák el és szigorú felügyelet nélkül önálló munkáknál alkalmaztatnak, s így lassanként készíttetnek elő a tökéletes szabadságra.

A legnevezetesebb magánrendszerű börtönök a brit királyságban Pentonvillen kívül a következők: Perth; Clerkenwell Londonban; Reading, Bath, Springfield, Preston, Strafford, Lewes, Abington, Usk, Glasgow, Belfast, Aylesburg, Shrewsbury, Northampton, Winchester, Leeds, Manchester, Liverpool, Leicester és Birmingham. A legújabb tudósítások szerint a megyékben is mind inkább szaporodik a magánrendszerű fogházak száma. Mindnyájan tisztaságra s a berendezés czélszerűségére nézve kitünők*).

Irthonban 1854 ig az angol rendszer divott. A kisebb büntetésekre ítéltek fogságukat a megyei börtönökben állották ki, a nagyobb gonosztevők elszállítottak. Az elszállítás megszüntetésével 1854-ben nagy változások szüksége állván be, a kormány Sir Walter Croftont nevezé ki a börtönök főfelügyelőjévé, kinek javítások tételére szinte korlátlan teljhatalom adatott. Ezen hatalmát használva, Sir Walter Crofton nemcsak hogy a börtönök helyiségeit czélszerűen átalakítá, de főkép Whity kapitány és Organ úr segítségével egészen új szellemben, új elvek szerint másítá meg a fogházak kezelését, s új rendszernek lón alapítója, mely jelenleg már az egész szigetre kiterjesztetett.

Az ir rendszer szerinti börtönbüntetés három, illetőleg négy szakaszból áll, ha ezekhez számítjuk az ideiglenes szabadonbocsátást, mely szerves és kiegészítő része. Első szaka a magánfogság, melynek idejét a fegyenczek a mountjoyi fogházban töltik s mely közönségesen kilenc hónapig tart, de az igazgatóság belátása szerint tizenkét havira meghosszabbítható, vagy nyolcz

---

*) Skóthonban sok helyütt szintén a tiszta magánrendszer alkalmaztatik.

havira leszállítható *). A elkülönzés szigorú, álarazok azonban, s az istentiszteletnél választékok nincsenek használatban **); az első négy hónapban husétek nem adatik ***) a raboknak, kiknek munkája ez alatt egyhangú csepüfoszlatás †*). Ezen félbe-szakítatlan elszigeteltség, vallásos tanítással összekötve, két vagy három hónapig rendkívül mély hatást gyakorol a fegyenez kedélyére, mely majd mindig alávetésre s érzelmei változtatására hangolódik át. De nem hihető, hogy a vallás ezen túlnyomó befolyását hosszabb ideig megtarthassa. „A szegény fegyenezek az istentől nem szemlélődő életre hivatvák; s egész szellemi állapotuk változtatásul másnemű foglalkodást is megkíván. Ha ez megtagadtatik, szintén elkerülhetetlen következmény a benső nyugtalanság vagy közöny, mely elől a mult emlékezeteihez menekülnek, vagy az időt addig töltik káros, a jellemzilárdságot aláásó álmodozással, míg minden erkölcsi érzetük kialszik“ †*). Ennek meggátlására, valamint a javítás emeltyűjéül szolgál az alapos tanítás, melyben a foglyok részesíttetnek, s mely nem csak olvasás-írásra s a számtan elemeire szorítkozik, hanem a társadalmi tudományok alapvonásait kiválóan igyekszik a fegyenez elméjébe oltani †*). Az utolsó hónapokban a köczfoszlatás is valamely mesterségi munkával, p. o. czipészettel, varrással, cseréltetik fel.

A kilencz, illetőleg nyolcz vagy tizenkét hónap lételtével a foglyok a mountjoyi magánfogházból Spike Islandba szállítat-

*) Holtzendorf Kritische Untersuchungen über den irischen Strafvollzug 53 l.

***) Holtzendorf Kritische Untersuchungen über den irischen Strafvollzug. 54 l. — John Über Strafanstalten. Berlin 1865. 20 l.

†*) Kritische Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. München 1866. Achter Band. Erstes Heft. Das Irländische Gefängnisssystem nach den neuesten Erfahrungen. Mittermaier től 99 l.

†*) Holtzendorf id. munkája 55. l.

†*) Deutsche Jahrbücher. Berlin 1862. Februar. Ein Besuch im Zellengefängnis zu Bruchsal. Duboc-tól 204 l. Cooney úr a mountjoyi fogház lelkészének jelentéséből.

†*) Duboc id. czikke 204 l. „A munkabérről táplált előítéletek, az árak emelkedése s apadása, a kereskedelmi versengés, a vasutak s gépek természetéről való téves fogalmak: nyílt forrásai a büntetteknek. Ily hamis vélemények kiirtása a legnagyobb fontosságú feladatok egyike az állami jólétre.“ M'c. Gauran főtanító jelentéséből.

nak *), hol közösségben megerőltető **) testi munkát tartoznak a szabadban végezni **). A tanítás bár nem szűnik meg *), inkább háttérbe szorúl, s a fárasztó munka foglalja el az első helyet a büntetés ezen szakában *). A munka s iskolázás idején kívül a foglyok egymástól drótrácsoszat által elválasztott zárcákban tartatnak, különben együtt vannak folytonosan, ezen közösség az előbbi elkülönöztséggel után nagy könnyítés, s a magánfogságba való visszatétel, melyre az igazgatóság fel van hatalmazva, félelmes fenyték *). Különben más tekintetben is enyhébb bánásmódban részesülnek itt a rabok, eledelök táplálóbb, s a munkabér egy része tulajdonukká válik *).

*) Előbb Philipstownban is volt egy közös rendszerű intézet, hol, (mint Darlmooreben Angolországban) beteges fegyenczek könnyebb munkával láttattak el. Mittermaier Gefängnisfrage 24 l. Ezen intézet azonban megszüntettetett, s jelenleg azok is, kiket egészségi szempontból a magánfogságnak alávetni nem tanácsos, Spike Islandba küldetnek. Holtzendorf id. munkája 53 l. Hogy Mountjoy és Spike Island a magán és közös fogsági intézetek helyiségei egymástól távol feküsznek, nem tartozik a rendszer lényegéhez, sőt határozottan hátrány; (Holtzendorf id. munkája 55 és 99 l.) ámbar mások ennek is fontosságot tulajdonítanak. Így Shorn lelkész véleménye szerint: „E rendszer igen fontos jellemvonásának látszik, hogy a fegyenc a mint a javítás útján egy-egy állomással előre halad, más-más fogházba szállítatik. Épen azon tény, hogy ily módon más lakhelyre átvitetik, neki valóságos emelkedés képét nyújtja, melyet ugyanegy fogházban való pusztán szóbeli előléptetés lelkében soha fel nem idézne. Érzi, hogy minden ilyes eltávolítás valódi észrevehető lépés a szabadság felé, s ennek következményei kézzelfoghatók.“ (Duboc id. czikke 206 l.)

**) Duboc id. czikke 201 és 205 l.

**) E munkák árkolás-falrakás-földmunkálatokban, továbbá kikötő javításban, erődítésben állanak. Holtzendorf id. munka 56. l. jegyzet.

**) 1863-ban 901 fegyenc közül 837 járt az iskolába. December 31 én 56 kivétellel mindnyája tudott olvasni, 573 igen jól, 54 kivétellel mindnyája írni, 783 jól, 59 kivétellel mindnyája számolni, 343 az arányok számítását tanulta, 56 kivétellel mindnyájának fogalma volt a földtanról. (Harald Mihály főtanító jelentése szerint). Holtzendorf id. munkája 59 l.

**) Egy órai félbeszakítással reggeli 7 órától esteli 6 óráig tart, télen addig, míg világosság van. John idézett munkája 26 l.

**) John id. munkája 25 l.

**) Legkedvezőbb esetben sem több 6 pecenél (25 krnál) John id. munkája 26 l.

Nem kell azonban hinni, hogy e közösség azonos a közönséges dolgozó rendszer közösségével. Már magában azon körülmény, hogy ide csak oly fegyencz juthat, a ki a büntetés első szakán áthaladt, s hogy bárki visszahelyeztethetik a magánfogságba, nagy horderővel bír. De még többet tesz a jegyeken alapuló, fokozatosan haladó osztályzás, mely az ir rendszernek egyik sajátja.

Négy *) egymásra következő osztály van ugyanis felállítva, melynek mindegyikéhez minden fegyencz egy meghatározott leg-rövidebb ideig tartozik, ennek leteltével pedig felső osztályba való előmozdittatása magaviseletétől függ. Az ezen osztályok közti különbség ugyan csak külső jelekben, a magasabbakban valamivel enyhébb fegyelemben s a munkabér arányos emelkedésében **) fekszik, de a fegyencz öntudatában igen jelentékeny, hiszen minden lépéssel, melyet magasabb osztály felé tesz, egy-egy lépéssel halad szabadsága felé, egy-egy reménysugár villan föl lelkében. E keblében folyton élő gondolat hatalmas védgát a visszaesés ellen, minthogy a rossz magaviseletet okvetlenül alsóbb osztályba való lealacsonyítás követi.

Ezen fokozatosan emelkedő osztályzás keresztülvitelére s biztosítására az úgynevezett jegyrendszer fogadtatott el ^{3*)}. A fegyenczeknek három rovat (a fegyelem, iskolai előmenetel és szorgalom) szerint ^{4*)} osztatnak ki a jegyek, a melyek bizonyos számának megszerzésétől tételeztetik fel haladásuk alsóbból magasabb osztályba ^{5*)}, míg oly hónapban, melyben a rab rossz jegyet kap, jót nem érdemelhet ^{6*)}. Míg ezáltal egy részt magaviselettük

*) Mittermaier id. cikke 103 l. Duboc id. cikkében 205 l., valamint Füsslin Die Grundbedingungen jeder Gefängnisreform 77 lap, öt osztályról szólnak.

**) Mittermaier id. cikke 99 l.

3*) Első eszméje Maconochie kapitánytól eredt, a kinek terve szerint meghatározott fogsági idő helyett a fegyenczre bizonyos számú jegyek megszerzése szabotnék ki, melyek munka s jó viselet díjúl adatának meg neki, de rossz magaviselet miatt töle megvonatnának, vagy ha a fogolynak úgy tetszenék, általa nagyobb kényelem beszerzésére fordíthatnának. Hill Crime its Causes and Remedies 161 l.

4*) Mittermaier id. cikke 103 l.

5*) John id. munkája 27 l.

6*) A jegyek kiosztása a csapatfelügyelőtől, az iskolatanítótól, a felügyelőtől s az igazgatótól függ; a lelkésznek nincs erre semmi befolyá-

birálatának igazságossága valószínűvé válik, más részt a foglyok pajtáskodási hajlama akadályoztatik, még ha folytonosan együtt vannak is, mert az egyéni érdekek különfélesége szembetünő, valamint szintén ezen érdekek veszélyeztetése rossz jellemű foglyokkal való társalgás által. A mint a feyencznek személyes érdeke létezik, hogy jó magaviselet folytán nyert valódi előnyöket megtartsion, természete rosszabb elemeinek hatása megessonkül, s erejököt veszti*). Igy részben a rabtól magától függvén büntetése minőségét meghatározni, akaratának ereje gyakoroltatik, s nagyobb kísérletek kiállítására előkészítetik.

E kísérleteknek, vagyis inkább kísértéseknek, melyekben a feyencz jellemszilárdsága vizsga alá vonatik s javulása bebizonyúl, színhelyei az úgynevezett közbenső intézetek**) Lusk Commonban, Smiethfieldben, Dublinban***) Fort Camdemben és Fort Carlisleban*). Esmjéők nem Irhonban fogamzott meg először. Bonneville de Marchongy már 1847-ben pengette Franciaországban ilyes intézmény szükségét, mely által a szigorú fogság és a szabadonbocsátás közzé előkészítő „quasi liberté“ hozatnék be*). Bérenger 1855-ben irt munkájában a hosszú szabadságbüntetéseket szintén három szakra javasolja felosztatni, a magányéra, a közös munkáéra s az ideiglenes szabadonbocsátására; újabb időben a nélkül hogy, a mint látszik, az ir rendszerről tudomással birna, Ortolan „a büntetésből a rendes életbe való átmeneti intézkedés szükségét fejtegeti az igazság elvével öszhangban, s egyzersmind kimutatja, hogy a fokozatos büntetés elvei meg egyeznek úgy a magán —, mint a közös fogságéival“**); s Fernand Desportes szintén e nézethez csatlakozik**). Angolországban

---

sa, mert ő csak úgy hathat a képmutatás veszélyének felköltése nélkül, ha világi előnyökről nem rendelkezhetik, Holtzendorf id. munkájában 58 l. jegyzet.

*) Holtzendorf id. munkája 57—58 l.

**) Intermediary prisons, Zwischenanstalten.

***) Holtzendorf id. munkája 60 l.

****) Holtzendorf id. munkája 83 l.

****) Mittermaier id. czikke 108 l.

****) Holtzendorf id. munkája 46 l.

****) A magánfogságban letartóztatottak tekintetében aggodalom nyilvánul-e a börtönből a szabad életbe való átmenetük rögtönössége miatt? Kísérlet-időnek volna kívánatos őket alávetni? Ez kétségen kívül helyes

Hill, 1853-ban megjelent munkájában, nagy súlyt fektet a foglyok megkísértetésére *); a gondolat első ízben való gyakorlati kivitelének érdeme azonban kétségen kívül Sir Walter Croftont illeti. Találkozott, a ki fogalma ellen is felszólalt**), s erkölestelennek állítá a javulás útján levő fegyenczeket sokszoros külső kísértések veszélyének kitenni. De vajjon a szabadságban, a külső életben nem sokkal nagyobb kísértésekkel kellend-e megküzdenie? s erkölestelen lehet-e oly intézmény, mely épen e tekintetben való képességéről bebizonyítván, hogy kiállja a sarat, a fegyenczet ennek öntudatával erősíti, s polgártársaiban is bizalmat költ iránta. A közbenső intézetekben való bánásmód a betegszoba elővigyázatos szellőztetéséhez hasonlít, a szabad levegő bebocsátásához, mely nélkül a gyógyulás lassíthatnák, megnehezíthetnák vagy megakadályozhatnák **).

Hogy ez nem csupa elméleti okoskodás, s hogy a közbenső

őhajtás; alkalmaztassanak tehát állammunkálatokra, engedtessek meg nekik felügyelet alatt magánosoknál dolgozni, azon feltétel alatt, hogy a legesekélyebb kihágásnál újra kézre keríthetessenek, s a meddig szükséges, bezárathassanak; ebbe tökéletesen beleegyezőnk, és a börtönjavításnak ebben szükséges mellékletét látjuk“ *Fernand Desportes La réform des Prisons* 100 l.

*) Többek közt a következő adomát beszéli el: „Egy értelmes hét esztendőös gyermek, kinek szülei fogház közelében lakván, kiseded elméje hihetőleg néha arra irányult, egyszer észrevétetett a mint bábjait kis színmű személyeivé alakította át, a kik közt a főbbek börtönigazgatók, felügyelők s rabok voltak. A padlón fatéglácskákkal kis épületeket rakott, melyekbe fabábokat állított mint foglyokat. Megkérdezettvén, hogy mit akart ezzel ábrázolni, azt felelte: „Ez az a rész, a hová a foglyokat befogadják, míg az igazgató arról ítélhet, vajjon jók akarnak-e lenni; ez hol némelyeket nagyobb szabadsággal bíz meg; ez, hol a rabok némely tárgyakat ellophatnak, ha roszak; és ez egy hely, a hol sok értékes holmi van szerte szét hagyva, s a foglyok mindig bizonyos ideig maradnak, míg az igazgató őket más emberek szolgálatába ajánlja, hogy arról magának bizonyosságot szerezhessen, vajjon megjavultak-e? Ez húsz év előtt történt, és meglepő példája annak, hogy az ítélő tehetség csak azután veszti az igaz és természetes törvényt szem elől, s bonyolódik nehézségekbe, miután valódi vagy képzelt érdekek s másoknak gyakran hallott ellenkező véleményei által meghamisított.“ *Hill* idézett munkája 184 – 185. l.

**), *Rüder. Mittermaier* id. cikke 115 l

**), *Holtzendorf* id. munkája 66 l.

intézetek valóban a kitűzött feladatnak megfelelőleg vannak szervezve, azt valóban meg is oldják, arról tanúságot tesz az Irlandban megfordultak kivétel nélküli dicsérete, tanúságot kétségbevonhatatlanul a számokban kifejezett eredmény. A fegyenczek e közbenső intézetekbe a spike-islandi legmagasabb osztályból kerülnek, csak nők*), gyilkosok, sodomiták, „haszonbértüntetettek“ (agriaran and Whiteboy offenders)**) s betegek és tompaesziúk nem bocsáttatnak soha beléjük^{3*)}. A foglyok összes számának körülbelül 75°/_o-ja halad a közbenső intézeteken keresztül; a hátralevő 25°/_o, a mennyiben elvadult gonosztevőkből áll, a többi foglyoktól elkülönítve, kemény bánásmódnak, s nehéz munkának vettetik alá. A közbenső intézetekben szintén kemény a fegyelém, de magok a fegyenczek nem pedig külső eszközök által tartatik fen; e szerint fegyelmi fenyték nem alkalmaztatik, de a legesekélyebb kihágást a közös fogságba való visszaállítás követi^{4*)}. Az engedett nagyobb szabadság nagyobb felelősség terhével van összekötve. A fegyenczek, kik itt „munkásoknak“ neveztetnek, a szabadban dolgoznak kevés számú felügyelő vezetése mellett^{5*)} minden összeköttetésük az elébbi börtönérettel mellőztetik; ennek nincs sem ruházatjuk, sem hajzatukban, sem külsejükben nyoma, elmúlt büneik s elmúlt büntetésük soha meg nem említett-

---

*) Ennek okául az hozatik fel, hogy a nőket házi életre kell előkészíteni s erre a közbenső intézetek ki nem terjedhetnek. E helyett a női fegyenczek menedékházakba küldetnek, melyek ájtatos nénikék vezetése alatt állnak. Mittermaier id. cikke 105 és 121 l.

**) Irland sajátos birtokállapottai folytán igen gyakoriak a parasztlérlők erőszakoskodásai a földesurak ellen. Az e rovatba tartozó büntetések politikai bűnözőknek tekintendők, nálok kell legkevésbé visszacsátolni. Nagy számmal szoktak Spike Islandban levő fogságuk ideje alatt megkegyelmeztetni s elbocsáttatni. H o l t z e n d o r f, id. munka 84 l.

^{3*)} H o l t z e n d o r f id. munkája 64 l.

^{4*)} H o l t z e n d o r f, id. munka 65 l. Hogy e rendszabály mily eredménynyel jár, bizonyítja ama körülmény, miszerint 1300 fegyenc közül, kik a közbenső intézetben voltak, csak 20 szállított Spike Islandba vissza a fegyelém megszégése miatt, 6 pedig saját kérelme folytán, mert magát nem érezte eléggé erősnek, hogy a kísértéseknek ellentálljon. J o h n id. munkája 31 l.

^{5*)} Mindazonáltal olyanok, kik arra több hajlamot mutatnak, ipari foglalatossággal láttatnak el. M i t t e r m a i e r id. cikke 120 l. jegyzet.

nek*). Közönséges napszamosoknak látszanak; egyesek néha a városba küldetnek kis beszerzéseket tenni, vagy megbízásokat teljesíteni, heti szerzeményök egy részéről szabadon rendelkezhetnek**) s mégis felette ritkán fordul elő vétség a szabályok ellen, vagy szökési kísérlet **).

Lényeges részét a közbenső intézetekben követett eljárásnak az oktatás képezi, melyet a fegyenczek naponkénti esti felolvasásokban élveznek. A tanító, Organ úr, a legkitünőbb egyéniségek egyike, s ügyszólván az intézet lelke **). Előadásai által mindenek felett önálló gondolkodásra iparkodik a fegyenczeket szoktatni; erkölcstani, társadalmi, természettani, földrajzi, történeti kérdések fejtegetésébe bocsátkozik leginkább, mindig vonatkozással az élet feladataira s nehézségeire **), s így magasabb szellemi

*) D u b o c id. munkája 205 l.

***) E kísértés jelentékenységet teljesen csak az értheti meg, a ki az írek részegeskedési hajlamát ismeri. D u b o c id. cikke 206 l.

3*) J o h n, id. munka 30 l. Óvakodnunk kell azonban nehogy erre igen is sokat építsünk, mert e hűség annak is tulajdonítható, miszerint az ily bizalomra érdemesített fegyenczek tudják, hogy rövid idő múlva szabadon fognak bocsátatni, valamint a szökések ritkasága az ír czikk szerint és 121 l. 1862 végéig 1000 fegyencz közül csak kettő szökött meg. H o l t z e n d o r f id. munka 65 l. M i t t e r m a i e r id. cikke 107 l.

4*) D n b o c id. cikke 206 M i t t e r m a i e r id. cikk 96 l. 100 l. 101 104 114 és 120 l. H o l t z e n d o r f id. munka 67 és 73 l.

5*) M i t t e r m a i e r id. cikke 101 l. és 105 l. D u b o c id. cikke a 206 és 207 lapon az év első négy hetében tartott leczkék tartalmát a következőkben közli:

1) (Január 5-étől 10-éig). Az önfeláldozás s a jellemsszilárdság. Canada és segédforrásai. Az adók. A folyók, tavak s hegyek. A valódi becsületesség.

2) (12-étől 17-éig). A lelkiismeretesség a kötelesség teljesítésében. Munkások s tökebirtokosok. Európa folyói. A levegő. Az igazság.

3) (19-étől 24-éig). A megelégedettség. A nemes érzek. Nyugati Ausztrália és segédforrásai. A tél s áldásai. A föld s alakja.

4) (26-ától 31-éig). Az erdők. Az önkormányzat előnyei. Általános intés a javulásra. A lélekjelenlét. A gyarmatok. J o h n id. munkájában a 32-ik lapon szintén egy heti előadások lajstromát közli: H é t f ő n. A nap. K e d d e n. A munka értéke s jutalma. S z e r d á n. A kivándorlás; előnyei s veszélyei. C s ü t ő r t ő k ő n. A büntetés; mit nyerni, mit veszteni általa. P é n t e k e n. Az ír közbenső intézetek eredete, fejlődése, gyümölcsei. S z o m b a t o n a fegyenczek kölcsönösen kérdéseket intéznek egy-

kiképeztetésben részesíti a bűnözőket, mely jövődő pályájokban hasznukra, a közbenső intézetben magában kellemes s nemes szórakoztatásúl szolgál. De Organ nem elégszik meg azzal, a mit mint iskolatanító végez. A fegyenczek büntetését mentől inkább biztosítani törekedvén, jellemöket a lehető legpontosabban tanulmányozza, multjokat kifürkészi, levelezésben áll olyanokkal, kik őket ifjuságuktól fogva, vagy különös körülmények közt ismerték, értelmes, jóakarató polgárok látogatásait szorgalmazza *). Ideiglenes szabadon bocsáttatásuk ideje alatt, mely a közbenső intézetek kísértéseinek sikeres kiállását követi, ő vezeti a fegyenczek felett a felügyeletet, ő szerez nekik munkát, s gyakran szabad átvitelt eszközöl ki nekik a hajón Amerikába.

E fáradhatatlan lelkesedés, e kitartás s ügyszeretet kevésbbé kitünő rendszer mellett is nagy sikert aratott volna, az irlandinak gyámolítására fordítva, azt eredményezte, hogy nincs állam, mely úgy a közerkölcsiség emelése, mint a visszaesések apasztása tekintetében börtönrendszere oly fényes következményeivel dicsekedhetnék, mint Irhon **). Tagadhatatlan tény, hogy ott az elbocsátott fegyenczek elleni ellenszenv sokkal kisebb mérvben nyilvánul, mint másutt, s hogy könnyebben találnak foglalkozást ³*). 1853-ban (a rendszer behozatala előtt) a büntettekért elítéltek száma 1013-ra rugott, 1856-ban (behozatala után) 389-re ⁴*) apadt, 1862-ben az éhség miatt megint 589-re szaporodott, de azóta 1864 végéig ismét 30 százalékkal csökkent ⁵*). 1854-ben a börtönök-

---

máshoz. — Szintén John említi meg, miszerint Organ arra bírta a fegyenczeket, hogy 25 krnyi heti bérükből két krajczárt önkénynt könyvek beszerzésére felajánljanak. S így fegyintézetben, fegyenczektől alapítva s fentartva, könyvtár keletkezett, melynek jótéteményét a fegyenczek különösen a vasárnapi nyugvás alkalmával nagy készséggel s jó eredményre élvezik. Megjegyzendő, hogy a közbenső intézetekben, mint általában az ír rendszerben, a fegyenczek munkabére nemesak munkájuk benső értékére, hanem általános magaviseletük- s tehetségeikre való tekintettel méretik ki. Mittermaier id. czikke 405 l.

*) Mittermaier id. czikke 105 és 119 l.

***) Mittermaier Gefängnisfrage 141 l.

*) Mittermaier id. czikke 117 l.

*) Duboc id. czikke 209 l.

*) Holtzendorf id. munkája 97 l.

ben 3033, 1863-ban 1575, 1864-ben 1268 fegyencz volt. 1859-től 1862-ig 4960 fegyencz bocsátatott el, ezek közül visszakerült 623, tehát $10,6\%$ *). Míg Angolországban az ideiglenesen szabadon bocsátottak $24,3\%$, Írlandban csak $11,09\%$ lett visszaesővé, a közbelső intézetekből kibocsátottaknak csak $7,8\%$ **). A kiadások 1859-ben már 28,000 fonttal (280,000 forinttal) voltak kevesebbek mint 1856-ban **).

Az ír rendszer eme fényes eredményei Szent-György csatornáján túl is nagy figyelmet keltettek, annál is inkább, minthogy Angolországban magában sok panasz merült fel, úgy a börtönökben történt zavargások, mint a szabadon bocsátottak visszaesései folytán, melyek különösen 1862-ben oly mérvben jelentkeztek, hogy a közbiztosság veszélyben forgott, s Londonban a büntettek elszaporodása általános ijedelmet gerjesztett. Az angol kormány szükségesnek látta tehát 1862 december 20-án egy enquéte bizottmány kiküldetését az angol s ír rendszerek hiányainak s előnyeinek megvizsgálására, mely maga elé idézvén a szakembereket, több ezer, a börtönjavítás minden ágára kiterjedő kérdés felől hallgatá ki véleményeiket, s ezeket jelentésével együtt két kötetben közzétette. A bizottmány maga nyolczvanhat pontba foglalta nyilatkozatát, s bár tagjai nagyrészt, majd hivatalos állásuknál, majd összeköttetéseiknél s politikai tekinteteknél fogva érdekelve voltak az angol rendszer mellett, a tények hatalma minden elfogultság s ellenszenv felett diadalmaskodott, s a biztosok kénytelenek voltak az ír rendszer felsőbbségét elismerni. Mindazonáltal nem javasolták elfogadását, hanem inkább az angol rendszer természetszerű s józan fejlesztését pártolták, kiemelvén főbb hiányait, a büntetések nagyon is rövid tartamát, a fegyenczekkel túlságosan engedékeny bánásmódot, az egyes intézetek túlságos nagyságát, a fokozatos osztályozás hiányát, a visszaesések bebizonyításának nehézségét, mint a melyek mindenekelőtt megszüntetendők, s a fogházak hathatóságának jelenleg akadályait képezik. Azóta tör-

*) Mittermaier id. cikke 107 l.

***) Holtzendorf id. munkája 87 l.

*) Mountjoajban 1860-ban a kiadások 7600 líra, a bevételek 720 líra, Spike Islandban ugyanakkor a kiadások 16500 líra, a bevételek 15300 lírára rugtak. John id. munkája 26 l. Duboc id. cikke 299 l.

tént is néhány lépés ez irányban; a közvélemény azonban még ezekkel meg nem elégedett, s gyökeres javítást sürget. A munkák közül, melyek e tárgyban kiadattak, legnevezetesebb kétségen kívül Carpenter Máriáé, mely 1864 végén jelent meg két kötetben, „Our Convicts“ cím alatt.

* * *

Franciaországban a fiatal bűnözők számára épült La Roquetteben már 1840-ben befogadák az addig követett hallgató rendszer helyébe a magányt. Azon kívül is szépen haladott a megkezdett börtönjavítás a magánrendszer szellemében; 1842-től 1852-ig 47 megyei fogház lett így berendezve, 4800 zárka volt használatban és 15 intézet épülőfélben; az ebbeli költségek mintegy 18—20 millió frankra rugtak, s a rendszer jótékony alkalmazása már majdnem az ország egy harmadára kiterjedt. Ekkor is voltak ugyan a követendő fogházi rendszer felől nézetkülönbségek, mindazonáltal úgy az egymást felváltó miniszterek, mint a legkitűnőbb szaktudósok, jogászok és orvosok (ezek közül a legkitűnőbb elmegyógyászok, mint Esquirol, Lelüt, Pariset, Villermé, Baillarger) a magánrendszer mellett nyilatkoztak. Egyszerre azonban minden előkészítés nélkül, 1853 augusztus 17-én egy miniszteri körlevél tudtúl adá a prefectusoknak, hogy a kormány a magánrendszer követésével véglegesen felhagyott, s a régi osztályrendszerhez tér vissza. A megütközés általános volt, s csakhamar erélyes ellenhatást szült; így a Seine megyei bizottmány, melynek tagjai a kormánytól neveztetnek ki, indítatva érezte magát ezen intézkedésnek ellentmondani. A bizottmány elnöke az 1853 november 2-iki ülésben ily szavakban adott hangot a közvéleménynek *):

„Valóban úgy látszik, mint hogy ha Franciaország socialis állapota Penelope szövetéhez hasonlítana, mintha mindenki folytonosan azon munkálkodnék, hogy összerombolja azt, mit előtte más épített. Magam, részemről azt vélem, hogy a szajnai főtanács ez irányhoz nem csatlakozhatik, miután a magánrendszernek gondos és nagy terjedelemben történt alkalmazása bennünket meggyö-

*) Holtzendorf Deportation 466 l.

zött arról, hogy e rendszer üdvös eredményeinek összege meghaladja gyenge oldalainak összegét, melyek azonban semmi emberi müttől el nem választhatók. Ennélfogva kötelességünknek tartjuk kinyilatkoztatni, hogy mi ezentúl is csak az elkülönzési rendszert tartjuk alkalmasnak arra, hogy a fegyencz erkölcsi javulására hasson.“

Ezen nyilatkozatot az egész tanács egyhangúlag magáévá tette.

Még határozottabb hangon nyilatkozott ugyanazon évben a Seine és Oise Körület főtanácsa, kiemelvén hogy az osztályozás nemcsak hogy igen nehéz és valósíthatlan, hanem azokra nézve igazságtalan is, kik mint vizsgálati foglyok, életükben először, oly bűnözőkkel záratnak egybe, kik talán már negyedszer vagy ötször vannak közkereset alatt. Ezen kívül nyíltan kimondja, hogy: „a nagyobb vagy kisebb árt nem lehet határozó okúl felhozni ott, hol a társaság érdekeinek megóvásáról van szó, a melyeket nem lehet csekélyebb figyelemre méltatni a nélkül, hogy egyszersmind a financialis téren zavar ne okoztassék. Jól mondja egyik újabb publicistánk: Semmi sem kerül több pénzbe, mint a rendtelenség.“

Ugyanezen időben jelent meg egy munka Vidal Léontól*), mely úgy látszik felsőbb befolyás alatt íratott s azon okokat tartalmazza, melyek miatt állítólag a kormány indíttatva érezte magát a magánrendszer alkalmazását megszüntetni. Így Vidálnak tartatott fenn, az elámult közönséggel tudatni, hogy „a magánrendszer külföldről hozatott be“, Franciaországban soha népszerű nem volt és ellenkezik a nemzeti jellemmel; igen költséges; nem javítja a bűnöst; ellenkezik a kath. vallással; megrontja az egészséget, s örülést okoz.“

Franciaország tudósai mindazáltal nem nyugodtak belé az említett miniszteri körlevélbe. A tudományos akadémia megbízásából Bérenger pontos kutatásokat tett a francia büntető törvények hatálya felől, s ebbeli fáradozásainak eredményét az akadémia elé terjeszté „De la repression pénale“ czimű munkájában, melynek fontossága s tudományos beese még akkor is nagy lesz, midőn a Code pénal már régen megszünt kötelező lenni. Utóbb

---

*) Notes sur l'emprisonnement cellulaire et sur les causes qui ont fait renoncer à son application en France. Paris 1853.

1862-ben Fernand Desportes irt egy igen érdekes munkát a börtönjavításról, melyben a magárendszer t védi s Franciaországban való alkalmazását sürgeti teljes igazsággal, mert minden tudósítás szerint a börtönök jelenleg is régi rosz állapotukban vannak; hallgatással párosult osztályozás szerint kellene ugyan, hogy a rabok tartassanak, de hogy ez ki nem vihető, mutatja azon statisztikai adat, hogy 1855-ben 30424 férfi és 7535 nő feyencz büntettetett meg a hallgatás megszegéseért.

Szabály szerint most is minden büntető intézetben bizonyos számú zárka rendezendő be, melyek feyelmi büntetésekül és oly feyenczeknél használandók, kiknél kivételes eszközöknek alkalmazása indokolva van. A magánfogság 1855-ben 1219 férfi és 1372 női bünöncznél alkalmaztatott, mint feyelmi büntetés.

Franciaország s a lentebb említendő Belgiumban testesült meg először azon eszme, hogy az egyházi szerzetes rendek a feyenczek erkölesi javítására használtassanak fel, s így nemcsak azon öt központi fogházba hozattak be a nöszerzetek, melyek különösen csakis nőfogyok letartóztatására szolgálnak, hanem a többi központi börtönök azon osztályai is reájok bizattak, a melyekben nő feyenczek szenvedik büntetésüket. Ezen nöszerzetek állását az 1841 évi márczius 22-ki röglement határozta meg*), a mely szerint előljárónöjük vezetése alatt az apácák viszik a feyenczek fölötti felügyeletet; ök örködnek az igazgató főfelügyelete alatt a munka-, háló- és étteremekben a rendfentartása fölött; ök kezelik az elemi oktatást, az erkölesi és valóságos javítást, és végre, ha a bünönczök valamelyike feyelmi kihágást követ el, azonnal a zárkába küldhetik ugyan, de másnap előljárónöjük által, ezt azonnal be kell az igazgatónak jelenteniök, kit az e fölötti határozás illet. A munka kiosztása az igazgató jóvábagyásával az előljárónötöl függ; csak ennek közbevetésével oszt az igazgató az apácáknak parancsokat, s csak sürgös esetekben mellözheti e közbevetést, vagy távolíthatja el a felügyelönöt helyéről. Az igazgató a föszemély, az apácák pedig szintügy mint előljárónöjük csak segédjei; a feyelmi jogot csak ö gyakorolja, s ez a szolgálati viszony tekintetében még a szerze-

*) Z u g s c h w e r d t. Die Verwendung Religiöser Corporationen in Strafanstalten. 9 lap.

tesnökre is kiterjed. Rendi viszonyaikra nézve meg van határozva, hogy lelki ügyekben föfeljárójoktól függésben élhetnek ugyan, de a foglyok iránti viszonyaikban a fennálló házirend és fegyelmi szabályokhoz vannak kötve.

A finemü vallásos társulatokat illetőleg 1840-től 1849-ig ezekkel is kísérletet tett a kormány Fontevrault-, Mèlun-, Aniane- és Nimesben, de mivel nem tudtak az igazgatóval, sőt még a fogházi lelkészszel sem megegyezni, nemsokára mellőztettek.

Legtovább fenntartatott Franciaországban a magánrendszer ott, a hol tulajdonképen soha sem kellett volna alkalmazni, tudniillik a fiatal büntetéseknél. Így La Roquetteben még 1863-ban 4—5 évre ítelt serdületlen fegyencz 78, 6—8 évre ítelt 96 volt*). Ezeknek szomorú sorsát élénk színekkel ecsetelte a Corps législatif 1865 június 13-ki ülésében Jules Simon, a minnek következtében a császár egy bizottmányt nevezett ki az ügy megvizsgálására; az elnökséget a császárnő vitte, tagjai voltak a párisi érseken és rendőrfőnökön kívül Haussmann úr, a semmítőszék elnöke a híres Bérenger, és mások; a vizsgálatnak eredménye az lett, hogy a magánrendszer 7 szavazattal 6 ellenében itt is megszüntettetett. Nem lehet tekintet nélkül hagyni, hogy Franciaországban maig is igen sokan vannak, köztök a nagy tudományú s magas állású Bérenger, kik a németországi tapasztalatokra hivatkozva, az erkölestelenítő hatású közös rendszert kárhoztatják, s a magánrendszer ismétli befogadásán működnek; legújabban pedig Morin, a tudós practicus, az ír rendszer honosítását ajánlja. A napi sajtó meglehetősen közönyösséget mutat e kérdésben; leginkább fájlahatni pedig a statistikai kimutatások hiányát, a minnek tekintetében csak annyit tudunk, hogy 1857-ben a központi fogházakból 8814 fegyencz bocsáttatott szabadon, a kik közül még ugyanazon évben (!) 1248 esett vissza.

Schweiznak**) újabb törvényhozási működése a börtönjavítás terén is sokkal örvedetesebb haladást mutat fel. Az elkülönzés előnyét már 1825-ben felismerte Genf, midőn az ottani intézet épült; s ámbár csak éjjelre voltak a foglyok elkülönítve, nappal pedig osztályozás alkalmaztatott, mégis elegendő ered-

*) Allg. Str. Ztg 1865. 6. és 7. füzet.

**) Mittermaier után.

ményt mutatott fel az intézet hosszú évek során át tapintatos és mély emberismerettel bíró igazgatója Aubanel alatt. Hogy a büntetések javításának óhajtott eredménye nem volt, azt a kivihetetlen osztályozáson kívül még a rendőri felügyelet alá helyezésnek kell tulajdonítani, melynek, mondhatni, visszaesésre kényszerítő hatását már máshelyt vázoltuk. Hasonló eredménynyel működött a hirneves Mooser a st.-galleni intézetben, hol szintén az osztályrendszer fogadtatott el; 1854 óta az igazgatóság fel van azonban hatalmazva, különös veszélyes büntetéseket 6 hónapig terjedő magánfogságban tartani. Mostani igazgatója Kühne úr nagy tevékenységet fejt ki az intézet hiányainak orvoslásában, így mindeknek felett több munka zárkát kíván, mert igen sok fegyencz van az intézetben, kik a munkatermekben a rendet zavarják, másokat ingerelnek, s összebeszéléseket hoznak létre az elégtelenség nyilatkoztatására. Károsnak mondja a női fegyenczeknek egy terembeni együttlétét, és azon intézkedést hogy az örülteket is az intézetben kell ápolni.

Nevezetes volt a börtönügy tekintetében a közhangulat megismerésére a „közhasznú társaság“-nak 1856-ban Bernben tartott gyűlése, hol minden cantonból a nép véleményét legjobban ismerő férfiak gyűltek össze, kik a szigorú magánrendszer ellen nyilatkoztak, s mintául a st.-galleni intézetet ajánlták; hogy mások az Obermeier-féle rendszert találták követendőnek, még a tapasztalt Mittermaier is bámulatosnak találja, ám bár a legtöbb cantonban a börtönök maig is szomorú állapotban sínylenek. Kivételes említést érdemelnek azonban Solothurn, Bern és Aargau. Az elsőnek 1859-ki büntetőtörvénye azon határozatot tartalmazza, hogy minden fegyházra ítelt bűnözőz magánosan zárassék el, kivéve a munka idejét, de ezalatt is hallgatni köteleztetik. Ugyanez van az elzárásra ítéltekre is szabva, de azon különbséggel, hogy az intézet falain kívül végzendő munkákra nem használtathatnak. A magánfogság, mint büntetési súlyosbitás legfelebb három hónapra mondathatik ki. A berni canton részére készült büntető javaslatban, a magánfogság mint önálló büntetés van elfogadva, úgy hogy a fegyencz zárkáját csak egészségi tekintetekből hagyhatja el, s ekkor is, minden másokkal való érintkezés nélkül. A magánfogság legrövidebb tartama két hétre, a leghosszabb egy évre, s csak visszaeséseknél van másfél évre szabva. A bizottmány a magánfogság elfogadását nem

azon szempontból ajánlja, mivel talán kitünő javító hatással bírna, hanem mert bensőleg szigorúbb, ezért elrettentésre leginkább alkalmas, és mivel kevésbé költséges.

A leghatározottabban lépett föl a javító rendszer befogadására 1859-ben az aargauai canton. Welti igazságügyi igazgató urat illeti a tisztelet azért, hogy honfitársait a magánrendszer előnyeivel megismertetvén, azon elvet állította fel, hogy a legjobb büntető intézeti szervezet az, hol a fegyenczek egyéniségéhez képest a magán és a közös rendszert is lehet alkalmazni. A magánfogság a büntetés kezdetén minden fegyencznél alkalmaztatik és mindenkinél mint fegyelmi büntetés. A nagy tanács 100,000 frankot szavazott meg egy ilyen intézet építésére.

Megemlítendő még a lausannei fogház, mely már 1827 óta fenáll, s hol újabb idő óta a magánfogság szintén nagyobb mérvben vétetik foganatba.

Belgiumban, mint minden politikai és társadalmi törekvés, úgy a börtönjavítás is nagyszerű haladást tett. Az érdem ez iránt leginkább Ducpetiauxt illeti, ki mint a börtönök főigazgatója s tevékeny író s tudós, méltán kivívta Európa tiszteletét.

A magánrendszer először 1839-ben kíséreltetett meg a genti fogházban 36 zárkával, melyek fegyelmi büntetésre használtattak. Kevéssel ezután a vilvordei és alosti központi börtönökbe szintén behozatott a magánrendszer, az elsőben 68, a másodikban 64 zárkával, melyekbe büntetése megkezdésekor minden bűnöző rendszerint 14 napig s olyanok zárattak, kiket előbbi életmódjuk miatt nem volt tanácsos a közös termekben hagyni. 1839-ben october 9-én egy királyi rendelet által a nők számára újonnan épített namuri fogházban a közvetlen felügyelet „a gondviselés testvérei“ nevezetű nőszervezet tagjaira bízott. Az 1840 april 5-iki királyi „règlement“ által viszonyuk és állásuk épen úgy szabályoztatott, mint azt Franciaországról szólva, már előadtuk.

Az első tiszta magánrendszerü börtön Tongresben építettett, és 1844-ben vétetett használatba. Azóta mindig nagyobb erélylyel folytatott a magánrendszerü fogházak építése és átalakítása, úgy hogy már 1860-ban a tiz nagyobb és kisebb tiszta magánrendszerü és tizenhat különböző börtönben 2790 zárkával rendelkezhetett az ország. Így nagy számú zárkák vannak Marche-, Dinant-, Verriers-, Charleroi-, Courtrai-, Brüssel-, Brügge- és Liegeben ;

különös csinnal és czélszerűséggel építvék az újabb börtönök közül az antwerpeni 312 és a löweni 600 zárkával.

Eleinte azonban Belgiumban is csak a vizsgálati foglyoknál s a legfelebb egy évre elítélt bűnözőknél alkalmazták a magánrendszert, a hosszabb időre ítélt fegyenczeket pedig kísérletkép a lüttichi javító fogházba vitték, melyben a rendszer igen szép eredményeket mutatott fel. Erről megemlítendő, hogy a fegyenczek isteni tisztelet alkalmával is elkülönítvék, s zárkájukból kilépve álarczot viselnek.

Az összes intézetekben tapasztalt kedvező hatások arra bírta a kormányt, hogy 1860 február 7-én a büntető törvényre vonatkozó javaslatot terjeszsen a kamarák elé*), a melyben meghatóztatni indítványozta, hogy minden kényszermunka — fegy és javítóházi büntetésre ítélt bűnözők, a mennyiben azt a fennlevő zárkák száma és az illetők egyénisége engedné, magányosan zárrassanak el**); e javaslat azonban mind e mai napig törvénytényé nem vált, s a magánrendszer csakis a fentebb említett módon alkalmaztatik, kivéve az új löweni magánrendszerü fogháznál, a hová minden olyan egy évnél hosszabb tartamu, akár kényszermunkára, akár fogházra (de nem életfogytiglan) ítélt fegyencz záratik, a ki egészséges, 16 évnél nem fiatalabb, 50-nél nem idősebb, és kinél a javulásra remény lehet.

Az 1860-iki javaslat azon tekintetben is fontos, mivel a bizottmány, elismervén benne azt, hogy a büntető intézetek átalakítása miatt a magánrendszer általános behozatalára legalább 10 év lenne szükséges, ezen időközre a büntető törvényben kiszabott és a közös rendszerü fogházakra számított büntetési időtartamot a magánrendszer alkalmaztatása esetében Ducpetiaux terve szerint következőleg ajánlotta leszállítandónak**). „A büntető intézetben a kimondott büntetés az első évben ⁴/₁₂-ed, — a második, harma-

*) E javaslat alapelvei Ducpetiaux „Avantprojet de loi sur la réforme des prisons.“ Bruxelles 1854 című munkájából merítvék.

***) Ugyanekkor a javaslat kidolgozásával megbízott férfiak azt is indítványozták, hogy tétessenek olyan intézkedések, a melyek szerint a fegyenczeket szabadban is lehessen foglalkoztatni; azonban az igazságügyi miniszter határozottan ellene nyilatkozott e tervnek.

*) Lásd: D. Strafrechts Ztg 1861. évfolyam 7. füzetét: Der neueste belgische Gesetzentwurf.

dik, negyedik és ötödik évben $\frac{3}{12}$ -del szállíttassék le, a hatodik, hetedik, nyolczadik, kilenczedik és tizedik évben $\frac{6}{12}$ -del, a tizenegyedik — kettedik — harmadik — negyedik évben pedig $\frac{7}{12}$ -el; vagy is az első év nyolcz hónapra, minden következő öt év egyenkint hét, a hatodik, hetedik, nyolczadik, kilenczedik és tizedik pedig hat hónapra szállíttassék le.

A mi az óvó egyleteket illeti, a kormány belátta, hogy szabad országban egyenes beavatkozása az elbocsátott foglyok fölötti örködésbe jó hatásukat csökkenti; újabb időben igyekszik tehát ez ügyet inkább magán kezdeményezésre s kezelésre bízni.

Németalföldön 1840 óta a közrészvét mindinkább a pennsylvaniai rendszer felé látszik hajolni, különösen mióta 1844-ben az angol hörtönök tanulmányozására kiküldött férfiak, erről tett jelentésekben, oda nyilatkoztak, miszerint „a közös rendszerű fogházakban való elzárásból eredő s mindinkább fokozódó társadalmi bajokat csak a tiszta magánrendszer által orvosolhatni.

A korszerű haladást, itt úgy, mint Belgiumban, igen sok tekintetben gátolja az elavult Code pénal, ámbár embertelenebb büntetései, mint a kényszermunka (travaux forcés), a megbélyegzés, a szégyenpad, régen el vannak már törölve; szintűgy a veretés is. Azonban ennek daczára nevezetes tért vívott ki magának a magánrendszer; egy 1851 junius 28-án kelt törvény meghatározta, hogy a bíró az egy évi javító büntetésre ítélendő bűnözőknél a magánfogságot alkalmazhatja, mely azonban ez esetben sem tarthatott hat hónapnál tovább. A büntető törvény revisiójánál 1854-ben már haladást tapasztalunk; elrendeltetett, hogy a magánfogság egy évi tartama is kimondható, két évi javító büntetésnek megfelelőleg. A büntető törvény további fejlődésének iránya napjainkban élénk discussio tárgya. Általában két pártot lehet megkülönböztetni; az elsőnek élén Suringar áll, kinek tekintélye Németalföldön kívül is általánosán el van ismerve, s ki a tiszta magánrendszer következetes keresztülvitelét pártolja, míg a másik irány előharczósa, a hollandi hörtönök főigazgatója, Grevelink, a vegyes és fokozatos végrehajtást pártolja oly szabadság büntetéseknel, melyek hosszabb időre terjednek; általában pedig azt lehet mondani, hogy majdnem az egész bírói osztály s a fegyen-czek erkölcsi javítására czélzó társulatoknak ezerekre menő tagjai saját tapasztalatuk után indulva, kedvező véleménynyel viseltetnek

a magánrendszer irányában. 1857-ig már 9 különböző fogházban találjuk a magánrendszert behozva, és pedig kiválólág Sneek — Appingedam—Bösch—Winsehoten—Gorcum — Amsterdam (hol a hörtön Pentonville mintájára építve 208 zárkával, 1850-ben készült el) és Utrechtben; 1860-ban már 687 zárka volt használatban. Ezekhez újabban 152 zárka járult s elhatározott Rotterdamban egy nagyszerű magánrendszerű hörtön építtetése. A további szükségletet 2560 zárkára teszik; ha ezek létre jönnek, a rendszer egész terjedelemben honosítva lesz.

A mi az eredményeket illeti, ezek kedvezőknek mondhatók. Igy *) az amsterdami fogházban, hol 1850-től 1858-ig 2712 fegyencz, és 2096 vádolt tartatott elzárva, az első négy év alatt kilencz öngyilkosság fordult csak elő (2 fegyencz, a többi vádolt); 1855-től 1863-ig egy sem; 1863-ban kettő (e kettő közül csak egy a magánrendszerben); a többi magánrendszerű fogházban sem ily eset, sem örltség nem fordult elő, 1857-ben 1500 fegyencz tartatott zárkában, kiknek egyikénél sem észleltetett a rendszer ártalmas volta. A visszaesések száma meglehetősen nagynak mondható, mert 1855-ben 681 szabadon bocsátott közül 38 lett ilyenné. Hivatalos jelentések szerint azonban ezen arány is kedvezőbbé vált **) mert az amsterdami fogházból az első nyolcz év alatt szabadon bocsátott 2712 fegyencz közül csak 114 azaz 4% lett visszaesővé. Mindenki átlátja Németalföldön, hogy az egy évi magánfogság tartós javítást nem eszközölhet; az e kérdésben illetékes egyének legalább öt évi tartamát kívánják. Jótékonyan működnek a fegyencz-óvó egyletek s a czélszerű intézetek fiatal bűnözők számára. A feltételes szabadon bocsátásról is sokat vitáztak és irtak Németalföldön, és a szabadságbüntetések megrövidíthetése tényleg el van ismervé **). Az 1865 október 21-ki királyi rendelet alapján az úgynevezett commissien van administratie fel vannak hatalmazva, bizonyos számig oly fegyenczeket, kik viselet és szorgalom által kitüntek, kegyelem útján való elengedés végett felterjeszteni. Gyakorlatilag e jótétemény

*) M i t t e r m a i e r, Gefängniss Verbesserung 30 l.

***) Lásd G r e v e l i n k statisztikai kimutatását R ö d e r Besserungsstrafe 154 l.

**) Lásd a Strafrechts Ztg 1865 októberi füzetét.

csak olyan fegyenczekre terjesztetik ki, kik legalább három évre ítélve, büntetésüknek már felét kiállották. Az alapeszme tehát el van ismerve, de azon megszorítás épen nem helyeselhető, miszerint a kegyelmezés végetti felterjesztettek száma, az összes fegyenczeknek 10%-án túl nem terjedhet.

Svédországban a közfgyelme 1840-ben fordítá Oskár király, akkor trónörökös „A büntetések és büntető intézetekről“ irt jeles munkájával a magánrendszer felé; az ő ösztönzésére 1843-ban több ily rendszerü fogháznak építése határoztatott el; 1846-ban ezek közül tizenhét volt készen 1257 zárkával; 1862 óta pedig Svédország fővárosa és 24 kormánykerületnek minde-nike bir ily fogházzal, melyek a vizsgálati foglyok és a hat hónapig terjedő börtönbüntetésre ítélt bünönczök letartóztatására szolgál-nak. A hat hónapi időtartamnál hosszabb és életfogytiglan fog-ságra ítélt bünönczök azonban, fájdalom, maig is a régi ros közös rendszerü börtönökben állják ki büntetési idejüket, ha csak valamelyikök saját kivánságára különös kegyelem útján a magánrend-szerü fogházak valamelyikébe át nem tétetik; mégis, bármily ke-véssé kielégítő arányban alkalmaztassék e rendszer, jótékony ha-tása félreismerhetlen, mert behozatala óta, a népesség szaporodtá-val ellentétben, a büntettesek száma csökken*). Igy 1845-ben a 24 kormánykerületi fogházban összesen 6363 fogoly tartatott, míg 1857-ben a népségnek 550,000 fővel való szaporodása mellett, az ugyanott letartóztatottaknak száma csak 4557-re ment, tehát majdnem $\frac{1}{3}$ -dal kevesbült. Itt is reménylhetjük tehát, hogy a bün-tető törvényhozás haladási akadályainak legyözése után a magán-rendszer általános elfogadásra talál.

Dánia sem maradt el szomszédja mögött. 1840-ben VIII. Christián király alatt egy bizottmány — melynek tagjai közt volt a hires David is, küldetett ki Amerikába, a különféle rendszerek tanulmányozása végett; ennek jelentése után 1841 december 21-én egy királyi határozat folytán kimondatott, hogy ezentül minden vizsgálati fogoly magánfogságban tartandó s mind a 80 e czélra használt fogház átalakítás vagy újja építés által e rendszer szerint szervezendő; kísérlet kedveért a király Jütland számára egy hallgató rendszerü fogházat is építettett. A tett tapasztalatok

*) R ö d e r Besserungsstrafe 156. l.

és David tevékenysége azonban csakhamar kivívták a magánrendszer győzelmét; 1846-ban törvény által határozottat meg, hogy minden öt évnél rövidebb időre ítélt bűnözők e rendszer szerint fenytessék; a Christianshavenben eszközölt kedvező eredmények, hol a halandósági arány sokkal kisebb volt, mint a közös rendszerű fogházakban, és hol négy év alatt egy örülési eset sem fordult elő — arra bírták a kormányt, hogy előbb Horsensben (Jütland), később Glückstadtban (Schleswig-Holstein) és Koppenhágában magánrendszerű fogházakat építtessen, melyek elsejében 300, másodikában 350, harmadikában 400 zárkáról van gondoskodva. Az utóbbiban két nagyobb terem van fentartva nappali tartózkodási és foglalkozási helyül azon fegyenczek számára, kik testi vagy szellemi hiány miatt magánfogságra nem alkalmasok. A talicska-foglyok (Karrensträflinge) tartózkodási helyül szolgált ú. n. szolgaházak (Sklavenhauser) mellőzésére, részint újonnan, részint átépítve hallgató rendszerű fegyintézetek szerveztettek, melyekben a fegyenczek kisebb (20 főnyi) osztályokba elkülönítve dolgoznak, de isteni tisztelet és iskolázás alkalmával együtt vannak. Nőfegyenczek számára Viborgban az auburni rendszer van megtartva. A vizsgálati foglyok mindnyájan külön zárkákban őriztetnek.

Norvégiában a király által kinevezett bizottmány, melynek főadatává tétetett a börtönügynek javítását előkészíteni, 1841-ben erről tett jelentésében a magánrendszert ajánlotta köveendőnek. A storting azonban czélszerűbbnek találta a költségeket egyelőre csak egy magánrendszerű börtön építésére megszávozni. Törvény által 1843. jul. 12 lett a magánrendszer a christianiai fogházba behozva, de azon módosítással, hogy ide csak a 18 évesnél nem ifjabb és 30 évesnél nem idősb büntető munkára ítélt bűnözők zárhatók, mások pedig csak saját megegyezésük folytán*) és négy hónapnál nem rövidebb, sem négy évnél hosszabb időre. Ezen kívül minden bűnözőnek büntetése megkezdésekor és végén legfeljebb három hónapi magánfogságot kell kiállni. Az épület maga négy szárnyra van tervezve, mindenikben 84 zárkával;

---

*) Ez esetben a közös rendszerben töltendő büntetési idő $\frac{1}{3}$ százalékkal megrövidítettik.

költségek hiánya miatt azonban csak három szárny van bevégezve, és 1851 óta használatba véve; befogadhat naponként 230 fegyenczet. Számos építési és más hiányai dacára a legkedvezőbb sikert mutatja fel. Betegápoló szobákról és szellemi foglalkozásról különösen az első három évben nem volt gondoskodva; s a zárkák igen szűkek lévén, a fegyenczek különösen nyáron annál is inkább kívánják a szabad levegőt, mivel nagyobb részük ezelőtt szabadban végzett munkához volt szokva. E hiányon úgy igyekeznek segíteni, hogy naponkint 2—3 óráig az udvaron felüti deszkával fedett elválasztott kalitkákban foglalkoztatják őket. Mindamellert az első három év alatt egy halálozási eset sem fordult elő, azóta a halálozás csak $\frac{1}{4}\%$ -ot tesz, elmezavar csak két fegyencznél vétetett észre s ezek is közös rendszerbe tételén át, azonnal kigyógyultak. Az egészségi állapot igen kedvező volt, sőt több olyan bűnöző, ki előbb emésztési vagy tüdőbajban szenvedett, az intézetben tökéletesen kigyógyulva, nemcsak testi súlyban növekedett, hanem még hizásnak is indult. Ez eléggé bizonyítja, hogy a magánrendszer általában az egészségre nem káros. Öngyilkosság egy fordult elő, ez is az igazgatóság hibájából, mely igen későn határozta el magát a fegyencz áttételére*). Fegyelmi büntetés 1856-ban csak 11, 1857-ben 437 fegyencz közt csak 5 szabatott ki. A visszaesések aránya, tekintetbe vevén azon körülményt, hogy a fegyenczek legnagyobb része egyszer vagy többször már közös rendszerben volt, és gyakran büntetésének csak igen rövid hátralevő idejét töltötte itt — 20%-kal kedvezőnek mondható, legkedvezőbbnek tűnik fel e viszony az olyanoknál, kik 30—46 hónapot töltöttek zárkában, mert ezek közül a visszaesések aránya csak 8.6%-ot tesz, míg a „szolgaházak”-ban 1838-tól 1840-ig 58%-ra, sőt 1831-ben 91.25%-ra rugott.

A fegyenczek álarcot nem viselnek; az isteni tiszteletnél a kápolnában mindnyájan elkülönzés nélkül vannak jelen.

Spanyolországban fennáll ugyan még a gályarabság, de e mellett meglehetősen kezelt közös rendszerű fogházakkal is bír, így Valencia**), Sevilla-, és Toledóban. A rendszeres

*) R ö d e r, 160 l.

**) Különösen kitűnő volt a valenciai fogház állapota 1840 körül

javitásnak útját állotta eddig az országnak folytonosan izgalmas állapotja; de újabb időben, különösen 1863 óta a börtönkérdés ismét előtérbe lépett, s Ramon de la Sagra, Caj. de Estér és Pacheco lelkes működésétől várni lehet, hogy előbb-utóbb kedvezőbb megoldást nyerend.

Portugália már határozottabb törekvést mutat a korszerű javítás útján haladni; de szüksége is van reá, mert fogházai 1859-ig a rendetlenség és bűn tenyészházainak legszomorúbb képét mutatták. Adóssági foglyok, rablók, gyilkosok, tolvajok minden különbség és osztály nélkül népesítették a túltömött börtönök szűk lyukait. A fogházak kezelése vállalkozóknak lévén bérbe adva, a foglyokkal való bánásmód is amazok vagyonsodásának volt alárendelve, nedves pinczékben sínylödtek a szegények, míg a gazdagok kényők kedvök szerint tobzódtak.

A fenírt évet tekinthetjük a jobbra fordulás hajnalának, midőn a büntető törvény átdolgozására kiküldött bizottmány javaslatát befejezte*). E dolgozat az által tűnik ki az újabb törvényhozási munkálatok közül, hogy a büntetés fő czéljául először a javítást tekinti, s csak második helyre teszi az elrettentést. Ezen alapelvet azután igen következetesen fűzi tovább, midőn a magánrendszert elfogadva, a feltételes szabadonbocsátást, fegyenczövő egyletek alakítását kívánja, megszüntetését ellenben mindazon akadályoknak, melyek a bűnöző javulását gátolják, mint a polgári halálnak, a rendőri felügyelet alá helyezések.

A magánrendszer a javaslat szerint szigorú következetességgel lenne keresztülviendő, megengedtetvén mindazonáltal a rokonok- és barátoknak látogatásai, a mennyiben ezek a fegyencz javulására károsoknak nem mutatkoznának. Igen nevezetes e dolgozat 164-ik czikke, a mely szerint a büntetési idő—minden akár közmunkára akár börtönbüntetésre ítelt fegyencznél, ha ez a büntető ítéletben kimondott büntetési idő letelte után javulásának je-

---

Montesinos ezredes igazgatósága alatt; elvétetvén azonban tőle a jog az alsóbb hivatalnokokat kinevezni és a fegyenczeknek munkabérükből jutalmat osztani, beadta lemondását s az intézet hanyatlásnak indult.

*) Lásd ennek ismertetését Mittermaier Gefängnisfrage 1—3 lapján továbbá „Gerichtssaal“ 1860. 221 l. és Rödér Besserungsstrafe 165 l.

leit nem adja — meghosszabbíthatatik; e pót vagyis utóbüntetés a közmunkára ítéteknél a büntetési idő $\frac{1}{8}$ -áig, a többiekénél $\frac{1}{7}$ -éig terjedhet, visszaesők ellen két ennyi ideig; alkalmaztatásáról azon törvényszék határoz, melynek a büntető intézet illetékességi körébe tartozik. A föltételes szabadonbocsátás a kiállott büntetési idő $\frac{2}{3}$ -a után nyerhető meg, életfogytiglan börtönre ítéteknél 12 év után, de a javulás általános feltételén kívül még azon korlátozással, hogy a kibocsátott bűnözőnek nyújtandó munkáról vagy kereseti forrásról jómódú személyek álljanak jót, és hogy a szabadonbocsátott azon idő alatt, a melyre feltételeesen van kibocsátva, állandóan ama helyen tartozzék lakni, melyet neki az igazgatóság, az államügyességgel egyetértve, kijelölt; ellenkező esetben a szabad lábon töltött idő be nem számításával az ítéletben kiszabott büntetés hátralevő részére újból bezáratik. A feltételes szabadság legrövidebb ideje két, leghosszabb hat év, de mindig megújítható. Nem birták azonban a javaslat szerzői nemzeti büszségüket feledni, s a fegyenczek erkölesi javításának eszközlését egyházi rendekre bizandónak ajánlották.

Kétségtelen tanuságot tesz e javaslat, valamint várható törvényül szentesítése, arról, hogy bármennyire maradt legyen el valamely nemzet e kérdés korszerű megoldásától, a mulasztottat belátván, férfias igyekezettel sokat kipótolhat.

O l a s z o r s z á g b a n ellenkezőleg nem újak a börtönjavítási törekvések, Beccaria ideje óta mai napig nem szüntek meg, de az ország feldarabolt, ronsolt, elnyomott állapota a nemes igyekezeteket gyakran megghiúsította. Az 1841-iki flórenczi tudományos congressuson Petitti gróf indítványára az egybegyűlt orvosok tudományos vizsgálat alá vették a különböző fogházrendszereket, s még ugyane gyűlésen — minden e téren előfordulható kérdés megvitatása után — a legnagyobb többség a pennsylvaniai rendszer mellett nyilatkozott.

Lelkes előharczосként lépett fel nemsokára ez eszme mellett Torrigiani örgróf, ki külföldi útján szerzett meggyőződését e rendszer előnyei- és kivihetőségéről honosai közt Toskánában terjeszteni igyekvék; s ennek következtében, miután a magánrendszer már 1845 november 20-án minden büntető intézetre törvény által elfogadottnak kijelentetett, először a flórenczi javító házba, majd a volterrai és san gemignanói (nő) fogházba behoza-

tott; a gályarabság ugyanekkor eltöröltetvén. Csakhamar átláták azonban, hogy minden kísérlet a bűnözők javítására csak fél sikert mutathat fel, ha ez elbocsátottak iránti gondoskodás hozzá nem járul, s így 1848-ban egylet alakult Flórenczben, mely a szabadon bocsátottak felőli gondoskodást s felvigyázást tűzte ki céljául; ezen egylet pedig nemsokára az egész tartományra kiterjedt, s mintájául szolgált egy hasonló nőfegyenczeket segélyző egyletnek.

Még nagyobb leudületet nyert az ügy, midőn a magánrendszer mellett lelkesülő Peri neveztetett ki a toscánai börtönök főigazgatójává; az ő befolyása következtében adatott ki a fogházi szolgálatra vonatkozó 1853 május 31-én kelt rendelet, mely meghatározta egyszersmind, hogy a magánrendszer minden büntető intézetben alkalmaztassék, kivéven a 18 éven alóli bűnözőknél.

A fegyenczek álarcot nem viselnek; az isteni tiszteletet zárkájukból hallgatják; a fogházi személyzetten kívül más derék érzelmű polgárok, úgynevezett „buonuomini vagy visitatori uffiziosi“ vannak a foglyok látogatására kinevezve. Az igazgató széles hatalmi körrel felruházva, a magány alól mindazokat felmentheti, kiket testi vagy lelki ok miatt erre alkalmasoknak nem tart; ezen kívül Flórenczben néhány nagyobb zárkáról van gondoskodva, hol 2—3 fegyenc együtt őriztethetik.

1860 óta a magánfogság tíz évi tartamra szoríttatik, a melynek elteltével közösség lép helyébe. A statisztikai kimutatások fényes sikerről tesznek tanúságot*). Az 1849-től 1859-ig terjedő tíz évi időszak alatt jelentékenyen csökkent a súlyos büntettek száma: emelkedett ugyan a kisebbek tekintetében, de e körülményt Mittermaier az 1854 óta életbe léptetett új büntetőtörvény nagyobb szigorúságának s a büntettek üldözésére fordított nagyobb erélyességnek tulajdonítja; a halálozási arányból itt következtetést vonni nem lehet, mivel 1855-ben a cholera sokat elragadott, de**) már 1856-ban a betegségek aránya 5°/_o-ot, a halálozás 4°/_o-ot tett. Fontos azonban, hogy tíz év alatt öngyilkosság egy sem, ürülés ezer férfi fegyencznél 2, nőfegyencznél 7 fordult elő. A visszaesések száma igen csekély, tíz év alatt száz

*) Mittermaier, Gef. frage 30 l.

**) Mittermaier, Gef. verbesserung 19 l. 8 jegyzet.

után hétre megy. Legroszabb lábon áll Toscánában a volterrai fogház, melynek építési hiányai, egészségtelen égalji fekvése s a fegyenczek gyenge táplálása miatt; az ott tett tapasztalatokból tehát az egész rendszert megítélni nem lehet.

Toscána példáját Piemont is követé, Petitti gróf és Vegezzi-Ruscalla befolyásos ösztönzése folytán karolván fel e kérdés élénkebb tárgyalását. A kormány először az auburni rendszer befogadásával vélte börtöneit javíthatni, s azért öt ilyen fogházat épít tetett; miután azonban ezek a fő cél tekintetében a várakozásnak meg nem feleltek, Baden példájára a pensylvanuai rendszerhez fordult, s ez az 1857 június 12-ki törvény által minden vizsgálati fogolyra és egy évnél rövidebb büntetési időre ítelt bűnözőkre elfogadtatott, az országgyűlés pedig e törvény keresztülvitelére azonnal 500,000 frankot szavazott meg. Ennek következtében két központi börtön épült: Alessandria *) és Onegliában, ezen kívül két magánrendszerű börtön Turinban és egy Genuában. Felismerte s átlátta ugyan a kormány a közönséges börtönök erkölcstelenítő s káros hatását, de az ottan is nagyon nyomasztó pénzkérdés miatt általánosabb reformokba nem kezdhetvén, úgy igyekezett a bajon segíteni, a hogy tudott; a fő akadály azonban az 1859-ben kihirdetett büntetőtörvényben rejlett, mely a korszellemmel homlokegyenes ellentétben, például a gályarabságot is megtartá.

Piemonton és Toscánán kívül Olaszország többi részeiben a börtöntgy nagyon rosz lábon áll; az úgynevezett európai, vagyis dolgozó rendszer van ugyan névszerint elfogadva, de a valóságban nem ritkán 50—70 vádlott és büntetett van egy osztályba sorozva, kiknek nemcsak nappal, hanem éjjel is alkalom nyílik a gonoszság mételyét egymásba ültetni. A jótékonyági egyletek csak anyagi segélyezésre szoritkoznak; sőt Rómában még a Paulai Sz. Vincze társulata tagjainak sem engedtetik meg a foglyokat börtöneikben meglátogatni.

---

*) Nagy szerencsétlenség volt a kormánytól központi börtöne számára Alessandriát választani, mert ennek nedves és igen egészségtelen levegője miatt majdnem áldozatoknak mondhatók az ide szállított szerencsétlen foglyok. Így Alessandriában minden hat fegyenczre esik egy halálozás, míg Onegliában csak minden huszonkettőre, a gályákon pedig huszonkilenzre számítható egy. L. Mittermaier Gef. Verb. 34. l.

Hasonlók a nápolyi viszonyok is, ámbar ott a javítás szeleme tért kezd nyerni. 1862-ben különben egy 12 tagból álló bizottság neveztetett ki, melynek feladatává tétetett a börtönügyről tanácskozni, s egész Olaszország számára egy javaslatot kidolgozni*). Ez azóta elkészült, 40 §-ból áll**. A magánrendszer minden fegyenczre való kiterjesztését indítványozza, kivéve az elmebetegségre hajlandósággal bírókat, a rendőrileg elítélteket, a 70 éves aggokat és a gyermekeket, mely utóbbiak számára mentőházak állítandók; az elkülönzés 14 évnél tovább a fogoly beleegyezése nélkül nem tarthat; mindnyájan dolgozni kötelesek, az igazgató engedélye mellett rokonaikkal levelezhetnek s könyveket használhatnak; a javultak a büntetési idő ³/₄-ének kiállása után feltételesen szabadon bocsátandók.

M e e k l e n b u r g már 1839-ben elfogadá a magánrendszert, a Bützow melletti dreibergeni fogházban 365 zárkát rendezvén be. A rendszer alkalmazásában némileg Aubanel javaslatát s az újabb angol eljárást követik; a mennyiben 1) minden ujonnan belépő addig tartatik magánosan, a míg erkölcsi javulásának megfelelő jeleit nem adja, de rendszerint ezen idő egy évnél nem rövidebb; 2) egész büntetési idejüket magányban töltik azok, kik egy évi vagy rövidebb fogházi büntetésre ítélték; 3) kik a közös termekben roszul viseivén magokat, a magányba visszaitéltetnek, 4) a halálra ítélt, de életfogytiglan börtönre kegyelmezett gyilkosok; 5) kiméletből magasabb rendűek. Az elkülönzés szigorúan nem fogyanatosítottatik, a templomban és oskolában mellőztetvén, sőt némelykor a munkánál is.

Átmenvén a fegyencz az elkülönítésen, mint büntetésének első fokán, büntetésének második részét hallgató rendszerű dolgozásban tölti, éjjel azonban valamint az étkezésnél elkülönítve. Minden bűnöző ezenfelül szabadon bocsátatása előtt néhány hétig ismét elkülönőztetik, hogy így a büntetésnek hatánya biztosítottassék.

---

*) Tagjai voltak: Des Ambrois de Nerache az államtanács elnöke, Tecchio, Salmour gróf, Spaventa, Vegezzi-Rusealla, Minghelli Vaini, Buglione di Monale, Genina, Lauteri, Boschi, Lavini, Peri.

***) Lásd erről Mittermaier az Allg. d. Strafrechtsztg 1863. 3. füzetében.

A rendszer itteni kivételének nagy hiányaihoz tartozik az itteni tiszteletnek megszorítása, — minden három hétben tartatván egyszer; — a munkának czélszerűtlen rendezése, fonással és kendertöréssel foglalkodtatván a fegyenczek legnagyobb része. Mind ennek daczára, állítólagosan oly sikert mutatott fel az itteni tapasztalat is, hogy Wick, ki eleinte egészségi szempontok miatt a rendszer ellenzője volt, újabb dolgozataiban nemesak melléje állott, hanem szélesebb mértékben való alkalmaztatását ajánlja.

Minden európai állam között elvitázhatlanul a kis Baden nagyhercegség az, mely a börtönjavítás és magánrendszer sikerét legfényesebben tanúsítja.

A harminczas években szükségesnek látta a kormány az addigi közösrendszerü börtönök túltelése miatt, egy új fogház építéséről gondoskodni; mivel azonban már ezen időben a javítási és rendszer-kérdések mind inkább élénkülni kezdtek, kötelességének tekintette egyszersmind azokat vizsgálat alá venni, s a máshol tett kísérletek eredményét bevárni.

Kitűnven a magánrendszer előnye, 1845-ben Lipót nagyherceg egy törvényjavaslat készítésével az igazságügy miniszterium elnökét Jollyt, és dr. Jagemann minisztertanácsost bizta meg. Az utóbbi az elkészült munkát terjedelmes szóbeli indokolással 1845 január 13-án terjeszté a második kamara elé, kiemelvén, hogy a kormány már hét év előtt czélba vette egy büntető intézetnek építését, s hogy ez Bruchsal város mellett el is kezdetett, hogy azonban most befejezve lévén a körfal s a bemeneti épület, mielőtt a főépület munkába vételéhez kezdenének, a követendő rendszer iránt véglegesen határozni szükségesnek látja, miután a kormány érett megfontolás után immár meggyőződött arról, miszerint a büntetés természetének és czéljának a tökéletes elkülönzés rendszere felel meg leginkább, erre a kamara egy tíz tagból álló bizottmányt nevezett ki a törvényjavaslat fölötti véleményadásra, mely azt némi módosítások után nagy szótöbbséggel elfogadta, s Welcker jelentése folytán a kamara maga is hozzá csatlakozott. Az első kamara is, Obkirchez udvari törvényszéki elnök jelentése után elfogadván a javaslatot, ez törvényerőre emeltetett, s kihirdettetett 1845 márczius 6-án. Mielőtt azonban a kormány az építést tovább folytattatta volna, Dr. Jagemannt és Hübsch építészeti igazgatót Angolországba küldé a pentonvillei fogház megte-

kintésére, s ennek mintájára építve végre 1848 október 16-án befejeztetett s használatba vétetett a bruchsuli*). Áll az épület négy szárnyból, melyek egy központból indulnak ki s 408 zárkát tartalmaznak**); 17 évi fenállása tanúsítja, hogy a continensre nézve minta-börtönnek méltán neveztetik. Építése 700,000 forintba került. Minden zárka 13' hosszú, 8' széles és 9' 7" magas.

Alája vettetnek a magánrendszernek legfelebb 6 évi időtartamra nemcsak a fegyházra ítélt, hanem 1863 óta a dologházi férfi rabok is. Ezen időtartam letelte után csak azok tartatnak továbbra is elkülönítve, kik ezt maguk kívánják; épen ezen szempontból hathatósan szól a magánrendszer előnyére ama körülmény, hogy 13 fegyencz közül, kik a 6 évet kiállván, a közös dolgozó termekbe lettek volna átteendők, 8 azontúl is elkülönözve kívánt maradni. Az 1863-ról szóló kimutatás szerint pedig 13 fegyencz tette a magát a közös rendszernek elébe, a mi azért is nevezetes, mivel e tekintethen a fegyenczekre semmi nyomás sem gyakoroltatik, sőt inkább az ellenkezőt tanácsolja az orvos mind azoknak, kik őt e felől megkérdezik. Két életfogytiglan börtönre ítélt bűnözőz, saját kívánságára, szintén elkülönítve őriztetik³*). Súlyosan érzik azonban, úgy a javulásra törekvő fegyenczek, mint a rendszer valóságát tisztán felfogó hivatalnokok és ügybarátok, hogy a badeni büntetőtörvény által kiszabott szabadság-büntetési súlyosbitások, mint p. sötét kamara, koplalás, ellentétben vannak a czállal, melyet az intézetnek valósítani kell**), továbbá hogy a rendőri felügyelet alá helyezés sok oly visszaeséseket okoz, melyek különben elő nem fordultak volna.

Többen a bruchsali volt foglyok közül kiadták ottan tett tapasztalataikat, így Schlatter⁵*), Hägele, Corvin; s mindnyájan,

*) Lásd ennek terjedelmes leírását Füesslin Die Einzelhaft. 35—44 l.

**) Rajzát Füesslin „Das neue Männerzuchthaus“ stb. című munkájában és Révész Sándor: „A külhoni fogházak börtönrendszereiről“ című művében láthatni.

3*) Blätter für Gef. Kunde 1865. 2. füz. 17—18. l.

4*) Az 1862-ben elítélt és beküldött 93 fegyencz közül 26-ra, az 1863-ban beküldött 94 közül 21-re mérettek ily súlyosbitások. (Blätt. f. Gef. K., 2. füz. 20. l.)

5*) Előbb lelkész, később a badeni alkotmányozó gyűlés tagja és korelnöke. Mint politikai fogoly 5 évet s négy hónapot töltött az intézetben. Lásd munkája III. fejezetét.

nemi apróbb, az intézet helyisége- vagy kezelésére vonatkozó roszalások daczára, a magánrendszer mellett nyilatkoznak. Sajnálható azonban, hogy újabb időben a munkát nem mint a bűnöncz javítására szolgáló eszközt kezdik tekinteni, hanem mint iparágat, melynek üzése által a feyencz tartását kifizesse.

A kerületi börtönöket illetőleg a magánrendszer Mannheim-ban is el van fogadva, a mennyiben minden belépő feyencz az igazgató belátása szerint 14 naptól négy hétig terjedhető elkülönzésnek vettetik alája; a 18 évet túl nem haladottak azonban mindig négy hétig szenvedik. A magánfogságban őrizettek sem templom- sem iskolába nem járnak, kivéve a 18 éven alóliakat, kik mind a kettőt látogatják. A fogházi hivatalnokok tanúsítják, hogy azon feyenczek, kik zárkák hiánya miatt nem vettethettek alá az elkülönzésnek, a házi rendszabályokat sokkal többször szegik meg, mint azok, kik elkülönzés után jutottak a közös fogságba.

Az 1863-ról kiadott kimutatások *) a bruchsalii intézet működését röviden következőkben tüntetik fel. A feyenczek létszáma, a dologházi foglyokat is ide számítva, az év folytán 397-et tett, ezek közt az év folytán kilépett 94. A legmagasabb napi szám 303 lélekből állott. Középszámítás szerint a napi létszám 221.⁶⁷-et tett. 215 feyencz közül az év elején elkülönítve tartatott 200, a többi 15 erre nem volt alkalmas. 94, az év folytán beszolgáltatott feygházi az az magánrendszerü büntetésre ítélt feyencz közül olvasni tudott, de irni nem, kettő; sem olvasni sem irni, kettő; 88 újonnan bekerült dologházi bűnöncz közül első minőségű volt egy, második minőségű szintén egy; mesterséghez értett 38. A nyers munkajövedelem tett 100,298 ft. 8 krt, a tiszta jövedelem 37,100 frt 34 krt. Egy-egy feyenczre az egész év (295 nap) után 188 frt 51 kr. összes keresmény esett; (1850-ben csak 35 frt 12 kr; 1861-ben 166 frt 19 kr; 1862-ben 180 frt 8 kr.). Legnagyobb kiterjedésben üzetett a vászonkészítési ipar, mely egyedül magában 12,678 munkanap után 10,177 frt 22 kr. tiszta jövedelmet nyújtott. Legkisebb kiterjedésben a gyapjú ipar, mely 608 munkanap után 138 frt 43 krt jövedelmezett. Egy egészséges egyén táplálása naponként 6.²⁴ krba került, egy betegé 17.⁹² krba; különb-

*) Blätter für Gef. Kunde 1865. 2. füz.

ség nélkül középszámítással 6.⁶⁴ krba számítható. A fegyenc-takarékpénztárban a fegyenczek javára volt irva 3,530 frt 50 kr.; ebből a 303 fegyenc mindenikére középszámítással 11 frt 39 kr. esett.

A betegek naponkénti száma 8.⁰⁴ Meghalt az év folytán 3 öngyilkos: 0. Leggyakrabban előfordult betegségek: Gastricis, mus: 15, Dispepsia: 11; Ischias: 5.

A magánrendszer teljes elfogadásához legújában még egy lépéssel közeledett a badeni országgyűlés, midőn egy oly törvényjavaslatot fogadott el, mely által a magánrendszer a nőfegyenczekre is kiterjesztetik. A rendszer e tekintetből némileg módosított, nőkre való alkalmazása abban különbözik a férfiakkal követett eljárástól, hogy a fegyenczek, ha büntetési idejük kétharmadát, de mindenestre legalább is egy évet elkülönzésben töltöttek, azontúl csak saját kérelmükre tartatnak magánzárkában, különben pedig közösségben, de folytonos hallgatás terhe alatt állják ki büntetésük hátralevő részét.

Oldenburgot kétségtelenül Baden példája ösztönözte a haladásra. Szintén a harminczes években kezdé meg e nagyhercezség a tapasztalt Hoyer igazgatása alatt álló vechtai fogházban 16 zárkával a magánrendszert alkalmazni, ámbár eleinte csak a büntetés kezdetén és gonosz indulatú fegyenczek irányában elrettentésül; de miután nemsokára a tapasztalat azt tanúsítá, hogy sokan, egyszer külön zárkába tétetvén, ezentul is ott akartak maradni, mások pedig önként kérték oda való áttételüket, nagyobb kiterjedésben vették fogamatba s így az igazgató, Hoyer kifejezése szerint „a fegyenczek magok honosították Vechtában a magánrendszert“, oly annyira, hogy az intézet ma 111 munka és 74 (csakis) hálózárkát foglal magában.

A büntetési kérdések tüzetesen azonban csak 1858-ban lettek rendezve, midőn a nagyhercezség a porosz büntetőtörvényt elfogadta, ámbár több változtatással; így mivel az oldenburgi törvénykönyv a halálbüntetést nem ismerte, könnyű volt a büntetési rendszer alapjává a javítást tenni, s a fegyházi büntetésre ítéltknél, a becsület elvesztése helyett, csak a polgári jogoknak gyakorolhatását tiltani meg (5 évre). Egy rendelet 1858-ban október 20-án meghatározta, hogy a három napon túl nem terjedő rend-

őri büntetések a hatósági börtönökben, a főtörvényszékek vagy esküdtszékek által kimondott büntetések az előbbeni kerületi börtönökben, de ha hat héten túlterjednek, a jeveri vagy oldenburgi központi fogházakban, ha pedig a polgári jogok ideiglenes elvesztésével összekötve, a vechtai büntető intézetben töltendőek ki. Utóbbi időkben azonban oly nagy az itten letartóztatandó fegyenczek száma, hogy ezeknek elhelyezése az igazgatónak legtöbb gondot ád*). Mindig vegyes volt ugyan az itten követett rendszer, de most már annyira az, hogy az elkülönzést még éjjelre sem lehet valósítani. Szint ily érezhető a munkatermek hiánya, mert a meglevők túl telvén, a rabok immár a folyosókra szorultak ki. 1859-ben indítványba hozta az igazgatóság az ir-rendszer elfogadását, de ebben mindeddig további sikeres lépés nem történt. Isteni tiszteletről, ipari és más oktatásról elegendőleg van gondoskodva, de emez Oldenburgban és Jeverben nélkülöztek. A fegyenczek közül legtöbben asztalos mesterséggel foglalkoznak és kosárkötéssel, a nők bremai kereskedők megbízása folytán finomabb ingek készítésével. Minden újonnan beérkező eleinte a szövőszékhez rendeltetik; hajlandósága szerinti munkát csak javulásának következtében kap; legérzékenyebb büntetésnek tekintetik pedig, ha valaki rossz viselet miatt ismét a szövőszékhez tétetik vissza. A fegyencosztalék az intézeti hivatalnokok hónapos gyűléseiben határoztatik meg, és pedig nemcsak a készített munka és a szorgalom arányában, hanem tekintettel egyszerűs mind a viseletre. A legjobb bizonyítványok jogosítanak csak a legmagasabb osztalékra, a miben a gyengék, sőt betegek is részesülhetnek. A „szigorú ház“ tagjaival tett kísérletek rossz sikert mutattak. 1857-ben az elmezavar két esete fordult elő; két rabnál pedig kápráztatás (hallucinatio), mely azonban nemsokára elmúlt. Egy a néma bűn (onania) által elsatnyúlt és érzékkápráztatban szenvedő tökéletesen kigyógyított. 1860-ban 57,852 fog-sági napra 2518 betegségi nap esett, tehát körülbelül $4\frac{1}{3}$ %
Ugyanezen évben hat halálozás történt. Ezek közül kettőnek oka öregségi elgyengülés, négynek tüdősorvadás volt. Örülés nem fordult elő.

*) Lásd: Die Strafanstalt zu Vechta. H o y e r t ö l a Strafrechts Ztg 1861. 16. és 17. füz.

Ebből láthatni, hogy bármily tökéletlen is a vec hta i szerve-
zet, a tovább haladásra legalább meg van törve az út.

Poro s z o r s z á g b a n 1708-ban szerveztetett először két
rendes fegyintézet, Hallében és Spandauban. Az 1793-ik Land-
recht megkülönbözteti a szabadságbüntetéseknel a börtönt, a fegy-
és a javító intézetet; de a gyakorlatban a két utóbbinak megkü-
lönböztetése nem volt kivihető. 1838-ban már 27 büntető intézet
volt fölállítva, de mindenikben a közös rendszer szomorú képe s
eredménye volt látható, míg végre IV. Frigyes Vilmos, mindjárt
trónra lépte után, a börtönjavítás eszméjét élénk lelkesültséggel
karolta fel, személyesen győződven meg Pentonvilleben egy jobb
rendszer lételéről. A börtönrendszer tanulmányozására egy bizott-
mány, melynek tagjai közt volt dr. Julius is*), — küldetett An-
golországba; ugyane czélból egy másik Belgiumba. Erre azután
a pentonvillei mintájára négy magánrendszerü fogház építtetése
rendeltetett el Berlin-, Königsberg-, Münsterben és Ratiborban, a
melyek közül a két első 500 zárkára volt számítva, a többi pedig
ügy rendezendő, hogy a fegyenczek háromnegyed része elkülö-
nítethessék. Ezenkívül a kölni javítóházhoz egy új magánrendszerü
szárnynak 170 zárkával, s Aachenben, fiatal bűnözők számá-
ra, egy új javítóháznak építése vétetett foganatba. Mindezen épü-
letek 1846-ban már be voltak fejezve; de e közben igen sok föl-
szólalás történt a magánrendszer alkalmazása ellen, s így e kér-
dés mai napig sincsen véglegesen megoldva.

Általános szabályként a egyes rendszer alkalmaztatik, a
mennyiben a fegyenczek éjjelre elkülönöztetnek ugyan, de nappal
bizonyos osztályozás szerint együtt dolgoznak. Minden intézetben
az újonnan belépő fegyencz néhány napig társaitól teljesen elkü-
lönítetik, de vannak intézetek, melyekben a magánrendszer álta-
lában használatban van, sehol azonban törvény általi elfogadás
útján. Innen magyarázható azon zajos ülés, melynek 1865 május
26-án színhelye volt a követek háza, a hol dr. Johnnak, az ír
rendszer védőjének, beszéde folytán kimondatott, hogy a ház „a
fegyházi büntetésnek az elkülönzés rendszerében való végrehajtá-

---

*) Ugyanó a hamburgi kormány költségén Amerikában is nagy útat
tett. Erről írta „Nordamerikanische Zustände.“ (Leipzig 1839) című híres
munkáját.

sát csak akkor tekinti igazoltnak, ha ez törvény által szabályozva lesz“ *).

A legnevezetesebb magánrendszerü fogház Poroszországban a moabiti Berlin mellett, férfi bűnözők számára, 520 zárkával, melyek közül azonban csak 484 használtatik. A magánrendszer tiszta következetességgel alkalmaztatott 1849-ig, akkor azonban az intézet túltelése miatt sok fegyencz irányában a közös rendszert kezdék ez intézet földszinti részében használni. Harmadik változáson 1856-ban ment keresztül, midőn ezen év november havában csak válogatott fegyenczek tétettek az intézetbe, és pedig olyanok, kik még a 36 évet meg nem haladták, protestáns vallásúak voltak, és először, s kevesebbre mint öt évre elítélve. A kezelés és felügyelet szerződés által a „szigorú ház“ tagjaira, számszerint 40-re, bízott, s ezekből áll most az intézetnek hivatali személyzete, kivéven az igazgatót és az orvost. A főfelügyeletet és az egésznek vezetését Wichern **) úr tartá fenn magának, a ki egyzersmind a belügyminiszteriumban a börtönügynek előadó tanácsosa.

Számokban felsorolható eredmények tekintetében kedvezőnek mondható az intézet működése, mert 1858-ban 558 ágostai vallású férfi fegyencz között betegségi eset 450 fordult ugyan elő, de halálozás csak 9 (7 tüdősvadás). 1857 és 1858-ban öngyilkosság és örtlés: 0. 1859-ben egy öngyilkosság, egy örtlés. Fegyelmi büntetés 1857-ben 185 szabattott ki. Mindazáltal a mi a „szigorú ház“ tagjainak itteni működését illeti, méltán fordul ellenők az egész közvélemény, nemcsak azért, a mit már máshol a lelki oktatás és felügyeletnél felhoztunk, hanem mivel rövid idő alatt három emberélet esett féktelenségöknek áldozatul **).

A porosz börtönügy ábrázolásának kiegészítésére fel kell még említenünk az 1856. april 11-ki törvényt, a mely szerint a fegyházi bűnözőknek szabadban való foglalkoztatása megen-

*) Lásd ezen ülés, folyamát a „Strafr. Ztg“ 1865. folyamának 8. füzetében.

**) Dr. John tanár a fenemlített ülésben, talán kissé keményen, úgy fejezte ki magát: „Das Zellengefängniss in Moabit ist eine Privatklinik des Herrn Dr. Wichern, weiter nichts.“

**) Lásd R ö d e r Besserungsstrafe 190 l.

gedtetik. A magánrendszer szellemével ellentétben van ugyan e törvény, de ha azon szempontból indulunk ki, hogy a munkának egyáltalában javító hatálya van, nem elvetendő, főleg Poroszországban, hol ma két párt áll egymással szemben; az egyik — s ennek nézetét osztja a kormány—a magánynak, a másik az ir rendszernek törvény általi behozatalát kívánja, ez utóbbinak rendszerében pedig a szabadban való munka hathatós javítási eszközt képez.

Schleswig-Holsteinban a büntetések végrehajtásáról 1854-ben márczius 16-án hozatott törvény, mely két büntető intézetnek építtetését rendelte el, az egyiket Glückstadtban élet-hoszíglan fogságra ítélték számára, éjjeli elkülönítéssel; a másikat Rendsburgban minden többi bűnözőknek, magánrendszer szerint szervezve. Ez utóbbiban a hat évig terjedő fegyházi büntetések, fél ennyi időre, 9 évre szólók négyre, a 12-re szólók ötre, a 16-ra hatra, a 20-ra hétre szállíttattak le. A holsteini rendek a hét évi elkülönzést aggálytalannak tarták, de az életfogytiglan fogságra ítéltre is alkalmaztatni kívánták a magányt, az elkülönzést oda módosítva, hogy az isteni tisztelet és tanításnál a fegyen-czek kisebb csoportokban együtt legyenek. Az újabb időben törtétekről biztos tudomással nem bírunk.

Bajorország 1803-ban kezdé börtöneit javítani, midőn a zárdák eltörlésével, Münchenben egy javítóházat alapított, s legalább főbb vonásaiban a genfi rendszert követé. A tovább haladás*) azonban igen sok idő és küzdelembe került, mert még 1846-ban is a kamarai tagok legnagyobb része a magánrendszer kivihetőségéről mint valami lehetetlenségről beszélt, nem találva elég szót a Münchenben követett Obermaier-féle eljárásnak dicséretére. 1855-ben ismét szóba került e kérdés, s Clasen követ egy magánrendszerü börtön építését hozta a kamarában indítványba, a törvényhozó bizottmány következő évben is komolyan foglalkozott e kérdéssel; tárgyalásaiból kiviláglik, hogy minden tag meg volt a magánrendszer előnyeiről győződve, csak terjedelme, kivitele s tartama felett ágaztak el a vélemények, de 1857-ben azok is, kik az elkülönzést nem akarták hosszabb időre foganatba vé-

*) Történetét lásd Mittermaiertől a Strafrechts Ztg 1861. folyamának 50 és 51. számában.

tetni, a mellett szavaztak, hogy legalább büntetési idejének megkezdésekor minden fegyencz elkülöníttessék. Legfőbb akadályja volt legújabb időig a rendszer honosításának a pénzkérdés, s ennélfogva Bajorországban a börtönjavításnak mintája a müncheni intézet volt, melynek rendszere „Obermaier-féle“ név alatt — az igaz, hogy csak könyvekben, de itt sem nagy ajánlattal, másutt is elterjedt*). Egy elfogulatlan látogató sem fogja félreismerni, hogy a müncheni intézetben, legalább látszatra, rend és munkáság honol, és hogy Obermaier úr komoly és szigorú, de egyszersmind jóakarató ember, ki igen nagy felismerő tehetséggel bírván, főlényt gyakorol a fegyenczre, kit tanulmányozni akar, és hogy nagy benne az igyekezet a fegyenczeket valóban javítani; de ép oly bizonyos, hogy az igazgató úr nagy csalódásban él, midőn a munkát tekinti a bűnözőz javítása fő eszközének, s azt gondolja, hogy a mely bűnös akaratának magát szó nélkül aláveti, az már meg van javulva; s ezért a vallási s szellemi oktatásnak igen szűk tért enged. Legnagyobb hibája az egész intézetnek az ú. n. kémkedési rendszer, melyre az igazgató mintegy útalva volt, ha a fegyelmet fen akarta tartani; felsőbb rendelet útján meg lett ugyan szüntetve, de tényleg most is gyakoroltatik csakhogy más alakban; az igazgató külön kémeket ugyan nem bíz meg, de minden fegyencznek kötelességévé teszi, őt társainak kihágásairól értesíteni, s így minden bűnözőz kémmé vált, a mi általános bizalmatlanságot s boszúálló érzelmeket kelt. Nagy súlyt fektet az igazgató arra, hogy 1468 fegyencz közül állítólagosan 1200 javúlt meg s igen kevés visszaesés fordul elő; azonban Mittermaier**) kimutatja, hogy a visszaesések számítása általában hamis feltevésen alapúl, mert Bajorországban mindazok, kik egy év alatt nem lesznek visszaesőkké, javultaknak tekintetnek s nem fordulnak többé elő az ellenőrzési lajstromokban.

A többi büntető intézeti igazgatók nyíltan bevallották, hogy a közös rendszer határozott hátrányokkal bírván, a javításnak legnagyobb akadályja, s hogy ezt leginkább az elkülönzés biztosítja. Így levén hangolva a közvélemény, az igazságügyminiszterium 1861-ben törvényjavaslatot terjesztett „a szabadság-bünteté-

*) Mittermaier Gef. Verb. 38. l.

**) Gef. frage 40, 41. l.

seknek magánrendszer szerinti végrehajtásáról“ a kamarák elé, mely mindkét kamara által elfogadtatván, törvényerőre emeltetett, s kihirdettetett november 10-én. Lényege a következőkből áll: Oly férfi bűnözők, kik legalább két hónapi, de öt évnél nem hosszabb börtönbüntetésre ítélték, ezt egy a magánrendszer szellemében építendő intézetben állják ki, a mennyiben azt a helyiség s a fegyencz egyéni minősége engedik. Az elkülönítés csak az isteni tiszteletnél, a tanítás- és némely munkánál szakad félbe. Két napi magánfogság három napi közös rendszerével számíttatik egyenértékűnek, kivéve a letartóztatás hat első hónapját. A nem magánrendszer szerint épített intézetekben is a szükséglet és lehetőséghez képest elkülönítést eszközölő intézkedések teendők. Ezen intézetekben minden bűnöző különbség nélkül hat hónapig terjedhető magánfogságra szorítható büntetése megkezdésekor, ha ezt az intézeti hatóság czélszerűnek találja, s a fegyencz arra egyénileg alkalmas. A magánfogság hosszabb tartamra, sőt az egész büntetési időre is kiterjesztethetik, a mennyiben és a míg a fegyencz ebbe beleegyezik. Azon bűnözők, kik egy évi magánfogságot kiállva, javulásuknak jeleit adták, jó viseletök tartamáig közös rendszerben teljesítendő munkára használhatók. Sok hiánya van ugyan e törvénynek is, s általában mondhatni, hogy a rendszert nem fogta fel tisztán; de okkal várhatni, hogy e kísérlet után a magánfogságnak nemcsak hasznosságáról, hanem következetes s általános keresztülvitele szükségéről fog az ország meggyőződni.

W ü r t e m b e r g b e n egészen a legújabb időig a szabadság büntetések az 1839 márczius 1-jén kelt büntető törvény szerint voltak rendezve, melyben öt szabadság-büntetési fokozat volt megkülönböztetve, úgymint: 1) élethossziglan fegyházi büntetés (lebenslängliche Zuchthausstrafe), 2) időleges fegyházi büntetés 4—20, illetőleg 30 évig, 3) dologházi büntetés 4 hótól 4 évig, 4) kerületi börtönbüntetés (Kreisgefängnisstrafe) a polgári becsület és szolgálat-jog vesztetteknek alosztályával, 4 héttől 2 évig, kivételesen 6 évig.

Ezen büntetések végrehajtására jelenleg 8 intézet van berendezve, és pedig a két elsőre Stuttgartban és Gotteszellben, a dologházi büntetésre Hudwigsburgban és Markgröningenben, a negyedik félére a rottenburgi kerületi börtön és a két rendőri fegyház

Hall- és Heilbronnban. Hohenasperg várában pedig olyan egyének szenvedik ki büntetésüket, kiket az illető törvényszékek előbbi becsületeségök vagy büntették körülményei miatt különös kiméletre méltóknak ítélnék. Mindezen intézetekben a közös rendszer uralkodik.

A börtönrendszer javítására való törekvések mindazonáltal már 1839-ben kezdődtek el, mikor kezdetben határozott hajlamot mutatott a kormány az auburni rendszer iránt. De 1845-ben a követek kamarájában minden szónok a magánrendszer mellett nyilatkozott, s 1854-ben az akkori igazságügyminiszter, Plessler, benyújtott törvényjavaslatában, a nappali s éjjeli elkülönítést fogadta el végrehajtási alapúl, melyet előlegesen a fegyházi büntetésre ítélt férfi büntetteseknél akart alkalmazásba venni. E javaslat csak 1857-ben került tárgyalás alá s a követek kamarájában némi módosításokkal elfogadtatott, de a második kamarán 1858 nem ment keresztül, mivel a kifejezett vélemény szerint a fenálló s az elretentési elven nyugvó büntető törvénykönyv, büntetései hosszas tartamával, melyekkel még a polgári becsület elvesztését s egyéb súlyosbításokat is kötött össze, sokkal nagyobb ellentétben állt a pennsylvaniai rendszer javítási céljával, mintsem hogy ezt, amannak megváltoztatása nélkül, sikeresen valósítani lehetett volna.

Ezen határozat után a javítás kérdése hosszabb időn át mellőztetett, míg a múlt év utolsó felében örvendetes — habár még csak részletes—megoldást nyert. 1865 június havában ugyanis az igazságügyi osztály főnöke Neurath a kamarák elé törvényjavaslatot terjesztett, melyben a magánrendszer hozatik be minden olyan nőbüntettesre, ki rendőri fegy- vagy dologházi büntetésre ítéltetett. A javaslat még augusztusban majdnem egyhangulag s módosítás nélkül elfogadtatván, 1865 december 15-én törvényerőre emelve kihirdettetett.

Indokolásában fel van említve, hogy a magánrendszer előnye általában el van ismerve, a reform rögtöni s általános keresztülvitelének lehetetlensége miatt mindazonáltal a lassankénti átalakítás megkezdésére az ajánlott módozat tartatik legmegfelelőbbnek, mivel a büntetési idő ezen stadiumokban rövidebb tartamra levén szorítva, valószínűen egyszersmind a bűnpálya megkezdésének idejével összeesik, s azért e fokozatán van a javítás megkezdé-

sének szüksége is leginkább indokolva. A törvény 13 fejezetből áll, melyek közül nevezetesebbek a következők: 2. fe.j. A magánfogság ipari vagy kézi munkával köttetik össze. Tanítás a népiskolák tantárgyaiból adatik. 4. fe.j. Felfüggesztetik az elkülönítés az isteni szolgálat, tanítás alatt és a szabadbani mozgásnál. 10. fe.j. A büntetés első évében minden három napi magánfogság, négy napi közös fogsággal, a további időben pedig minden két napi elkülönzés, a büntető ítéletben kimondott három napi közösrendszerű letartóztatással számíttatik egyenértékűnek. 11. fe.j. Testi fenytés a magánrendszerben még fegyelmi büntetés-ként sem nyer helyet. 12. fe.j. Büntetési súlyosbitások a magánfogsággal össze nem köthetők.

Végül még fel kell említenünk, hogy a törvényjavaslat elfogadása után 135,000 frtot szavaztak meg a kamarák 200 zárka építésére, s ezzel a heilbronni intézetben a magánrendszer behozatalával út nyílt a további üdvös haladásra *).

Hessen-Darstadtban az első kamara hozta 1860-ban a börtönjavítást indítványba, az e fölötti tárgyalásokban, az útazásai s tapasztalatai által ismeretes gróf Görtz a magánrendszer elfogadását ajánlotta, a mi Hesse elnök jelentése után egyhangúlag el is határozott. E rendszernek behozása minden fegyés javító házba, továbbá a büntető törvénynek ehhez képest való átalakítása a kormány gondjaira bízott, mely addig is az indítványozót egy építőmester kíséretében a külföldi nevezetesebb börtönök meglátogatására kiktildé **).

Hannoverában az első lépések a magánrendszer behozatalára 1860-ban tettek, midőn a miniszterium ez év január havában, a kamaráknak tett előterjesztésében a magánrendszer előnyeit nyíltan elismerte és kijelentette, hogy eleinte ugyan kísérletképen csak kisebb terjedelemben fogja foganatba venni, de elismeri, hogy az éjjeli elkülönzés már halasztást nem tűrő szükség.

Ezen előterjesztés után mindkét kamarának alkalma nyílt a magánrendszer felől véleményét kifejteni; ez meg is történt, és pedig mindkét kamara részéről a magánrendszernek kedvező módon.

*) Lásd a württembergi törvény ismertetését Köstliutól, a „Blätter für Gefängniskunde 1866. 2 köt. 4. füzetében.

**) R ö d e r Besserungsstrafe 196 l.

A kormányhoz intézett feliratában mindkét kamara a rendszer általános behozatala iránti kívánságát fejezte ki, s addig is a börtönök javítására 170,000 tallért szavazott meg.

Az új törvényjavaslat „a szabadságbüntetések végrehajtásáról“ 1864 február 18-án terjesztetett a rendek elé s lényegében a következő határozatokat tartalmazza: Mind az öt nemű szabadságbüntetés rend szerint elkülönítés által hajtassék végre; bilincs-fogságnál (Kettenstrafe) lánczok nélkül; de kivéttetik a fogházi büntetés, a mennyiben munkával van súlyosbitva. Az elkülönítés a fegyencz beleegyezése nélkül csak három évig, 16 éven aluliaknál vagy 60 éven felülieknél pedig csak három hónapig tarthat; dologházi foglyoknál még beleegyezésükkel sem tovább az utóbb mondott időnél. A kevesebb ideig tartó szabadságbüntetéseket a magánrendszer nem rövidíti meg, de igen a hosszabbakat, és pedig a büntetés tartamához és neméhez képest, többé-kevésbé növekedő arányban. Ezen javaslatához képest igyekszik most a kormány börtöneit lassanként átalakítani. Jelen leg hét fogháza van e királyságnak, és pedig: a lánczos foglyok számára Lüneburgban, hol az éjjeli elkülönítés zárkakkal tökéletesen keresztül van víve; az első fokú fogházi, evangélikus felekezeti foglyok számára Stadeban az első és második fokú, bármely felekezeti bűnözők részére Cellében; a büntető dologház Osna-brückben, különösen fiatal büntettek számára; Hammelnben ugyan ilyen, evangélikusok és izraeliták számára; rendőri dologház Moringenben és végre a hetedik büntető intézet, nőfoglyok számára, Lingenben*). Ezen intézetek mindegyike közös rendszer szerint van ugyan építve, de az éjjeli elkülönítés végett a hálótermekben kis zárkák alkalmazvák, melyek a szobai lég behatolását nem akadályozzák, de a foglyok közt az élőszóval történő közlekedésen kívül minden egyebet meggátolnak. E zárkák oldalai vaspléhből, tetejük és ajtójuk erős sodrony fonadékból készítvék, magasságuk 7, szélességük 4, hosszuk 7 láb. Ezekén kívül az említett fogházak már 113 magánzárkával is bírnak, melyeknek száma naponként szaporittatik. Így a többek közt még 1865-ben a hammelni intézetnél egy új szárnynak építésé végeztetett be,

*) Lásd a hannoveri viszonyokat terjedelmesen Lützen igazgatótól közölve, a „Blätter f. Gef. Kunde“ 4. füzetében. (Heidelberg 1865.)

mely 100 magánzárkát foglal magában, ezen kívül egy kisebb szárnynak építése 50 zárkával van a lingeni fogháznál tervbe véve, s így néhány év alatt az átalakulás tökéletesen végbe menend, most is azonban az újonnan belépő fegyencz már minden intézetben büntetési idejének első részletét zárkában tölti, és pedig a lánczos foglyok 12, az első fokú fogságra ítélték 8, a kényszer munkára ítélték 4 és a dologházi foglyok 3 hónapot. Ezen időn túl csak saját kérelmére tartóztathatik le a fegyencz továbbra is magánfogságban. A magány és közös rendszerű fogság közötti viszony még nincsen ugyan törvény által megállapítva, a gyakorlatban azonban a fent mondott időn túl minden 3 napi magánfogság után kegyelem útján egy nap elengedtetik *).

„A szabadság-büntetésekéről s azoknak végrehajtási módjáról“ Braunschweigban is jött létre 1864-ben egy törvényjavaslat, mely az elkülönzést általában elfogadja, de csak addig rendeli alkalmazandónak, míg a fegyencz javulásának kétségtelen jeleit nem adja, s ekkor négy, kivételesen két év múlva, a fegyencz, ha kívánja, közös fogságba teendő át.

Frankfurtban már régóta tiszteljük a börtönjavítás tényleg oly nagy érdemekkel bíró orvostudort Varrentrappot, ki munkáival évek során át előkészíté a kedélyeket s meggyőzé az értelmet a felől, hogy a börtönök reformálni kell; működését siker koronázta, mert 1856-ban tett jelentésére a törvényhozó testület a magánrendszert egyhangúlag elfogadta s megrendelte, hogy addig is, míg minden fogház e szerint át lesz alakítva, Bruchsal mintájára egy új intézet építtessék, mely mintegy 196 férfit s 64 nőt fogadhasson magába. Közbejött másnemű akadályok e törvény valóstítását azonban még mind ez ideig meggátolták, ámbár az építési tervek, költségvetések stb. régóta készek.

Bremában a börtönrendszer körüli élénkebb mozgalmak 1859-ben kezdődtek, midőn a senatus november 11-én egy törvényjavaslatot terjesztett „a szabadság-büntetések végrehajtási rendjéről“ a polgárság elé, melyben kifejti, hogy minden szabadsági büntetés végrehajtására az elkülönzés a legegyszerűbb eszköz.

*) Lásd még: „W. Heine, Besserung als Strafzweck. Leipzig 1866. 4. lap.

E szerint javasolja, hogy minden helyi börtönben minden fegyencz a lehetőséghez képest, legalább négy hétig, elkülönöztessek, „kivánatára“ azonban foglalkozás nyújtassék neki; a közös büntető intézet osztassék két osztályra, egyik része képezze a fegyházat, másik a börtönt, hogy így a büntető törvényben kijelölt, fegyenczek és foglyok közti különbség fentartható legyen. Az elkülönítés alól felmenthetők s közös munkára alkalmazhatók olyanok, kiknek testi vagy lelki állapota ezt kívánatossá tenné, ennek megítélése pedig az igazgatóságra bízatik; saját kívánságukra továbbá olyan foglyok, kiknek büntetése legfőlebb hat hónapra terjed, a mennyiben már hat hetet zárkában töltöttek, s a míg viseletüknél fogva nem lehet attól tartani, hogy társaikat elrontják; felmenthetők a magány alól kísérletképen végre azon fegyenczek, kik legalább három évi s azon foglyok, kik legalább 18 hónapi magánfogságot szenvedtek, s javúltaknak tekinthetők.

Ezen javaslat átvizsgálására újabban egy bizottmány neveztetett ki, hiányait pedig tüzetes bírálat alá vetette Varrentrapp *).

H a m b u r g az auburnianismus felé hajlik, ámbár Hudt-walker is — ki a büntető intézetek újra építésekor a jelentéstétellel volt megbízva — bevallotta, hogy egy czélszerűen szervezett intézetben sem lehet a magánrendszert tökéletesen nélkülözni; mivel azonban kifejezése szerint: „a magánrendszer majdnem minden fegyenczre más behatást gyakorol, szabályként és rendes végrehajtási eszközül használni tanácsosnak nem tartja.“ A magánrendszert tehát csak következő esetekben indítványozza alkalmazandónak: 1) Ha a bíró ítéletében a fegyencz egyéniségéhez képest azt nyíltan kifejezi (de soha hat hónapon túl nem terjedhet), 2) ha a fegyencz büntetése megkezdésekor, vagy később, ezt kívánná. Ezekon kívül elkülöníttetnek ugyan a fegyenczek éjjelre s az étkezés idejére, de a munkánál hallgatás mellett együtt vannak.

Különös figyelmet érdemel részünkről A u s z t r i a, mely a 18 év előtt megkezdett börtönjavítást mostan folytatni készül. A kormány 1849-ben kezdett e kérdéssel foglalkozni, miután főkép Würth már 1844-ben **) megjelent munkájával a magánrendszer

*) Bemerkungen über die in Bremen beabsichtige Erbauung einer Strafaustalt. Bremen, 1860.

**) 1845-ben jelent meg Pratoberverának „Über die Gef. frage“ című munkája is.

részére sok barátot hódított, úgy hogy legfelsőbb helyről elrendeltetett, miszerint a vizsgálati s a legfőlebb egy évi börtönbüntetésre ítélt foglyok elkülönítve tartassanak*), s minden építendő börtönnél e rendszer lebegjen szem előtt. Azonban a bekövetkezett reactio korszaka, — mint egy újabb író megjegyzé — főfeladataul tűzte ki magának az időszerű reform munkálatokat a levéltárak papír sirjába temetni. S ott nyugszik az 1849 augusztus 24-ki börtönjavítási törvény is.

Szomorú idők voltak ezek nagyon. Az 1803-iki s 1850-ben még erővel bíró büntetőtörvénykönyv éles ellentétben állt a kor kiválalmaival, s így a többek közt büntetési kiszabásában három fokú börtönt ismert, melynek másodikáról azt rendelte, hogy a rab lábbilinesben tartassék; eledelül egyszer kapjon naponként meleg ételt, de ekkor is hús nélkül; fekhelye puszta deszka legyen. A harmadfokú börtön pedig abban állott, hogy a rab egészen elkülönített, szűk börtönben tartatott, a melybe csak annyi világosság hatolt, a mennyi az egészség fentartására szorosán szükségeltetett. Kezét lábát súlyos bilines terhelte, s ezen felül derekát vas karika övedzte, mely a munka idején kívül való leláncolására szolgált. Meleg ételt csak minden másodnap kapott s ekkor is hús nélkül, a többi napokon pedig csak kenyérre s vízre volt szorítva**). Fekhelyét puszta deszkák képezték, s az összejövétel vagy beszélgetés senkivel sem engedtetett meg^{3*)}. Az 1853. év elveté a büntető törvény ezen határozatait; revisio alá kerültek az elvek, s ekkor ismét gyakorlati jelentőségüvé vált azon kérdés, a magánfogság mennyiben fogadtassék el. Azonban midőn a kormány csak „a régóta fennálló és jónak tapasztalt büntető törvényt és büntető rendszert akarván megtartani, az eddigi, sok évekig, sőt élelfogytiglan tartó fogság büntetési rendszert ismét fölvetete^{4*)}), mintán a magánrendszer felől tett tapasztalatokat rövidebbnek s egyoldalúabbaknak találta, mintsem hogy a magánfogságot, mint fő büntetést elfogadhatta volna; alkalmazásba vette

*) Reichsgesetzblatt 1849. 376 sz.

***) Lásd: H y e lovag ausztr. bünt. törv. magyarázatát; ford. Somossy József.

3*) Két esetben kivételt engedett az 1818 február 26-ki udvari kancz. rendelet és az 1864 december 16-ki udv. kancz. rendelet.

4*) H y e, 316. l.

azonban mint büntetési súlyosbítást, de a 22. §-ban foglalt azon megszorítással, hogy „nem szabad szakadatlanul egy hónapnál tovább tartania, s aztán csak egy hónapi időköz múlva vétethetik ismét alkalmazásba.“

A nem sokára megkötött Concordatum észrevehető, sőt mondhatni éles behatással volt a börtönügyre. Tehernek tekinték ez időszak kormányfériai a sok bajjal összekötött börtönkezelést; más részről pedig sokat várhattak azon erkölcsi javítástól, melyet a vallásos társulatok a fegyenczekre való hatásuk által előidézni készeknek nyilatkoztak, s így ezeknek befogadásában vélték az eszközt feltalálni, mely a börtönjavítást magától fogná valósíthatni. E szellemben tett Bach, az akkori belügyminiszter, 1856 január 17-én a börtönök s javító intézetek szervezéséről előterjesztést, a melyben Würth, Buol-Bernburg és Pratobevera munkái által támogatva, azon törekvését fejezte ki, hogy ezen intézetek vezetése s kezelése, a mennyire csak lehetséges, vallásos testületekre bízassék; s valóban már 1859 közepéig nem kevesebb mint tizenhat, tehát több mint az ausztriai büntető intézeteknek fele*), volt az ájtatos nénéknek átadva, 10 évre köttetvén az erről szóló szerződések**).

A tapasztalás azonban nem felelt meg a várakozásnak; el-lenszenvre talált a közvéleményben s ez nyilvánult a követek háza 1863 október 28-án tartott ülésében, hol Schindler határozottan azt kívánta, hogy a büntető intézetek vétessenek el az egyházi rendek kezéből; Berger pedig szemükre veté, hogy a zsidó fegyenczeket kínozzák.

Ezen s más heves megtámadás ellen Lasser miniszter azzal menté a kormányt, hogy emez átadások s szerződések azon idő-

---

*) Ausztria örökös tartományainak országos fegyházintézetei a következők: a steini és neudorf (nők számára); Alsó-Ausztriában a gasteini és suhni, Felső-Ausztriában; a lankoviezi Steierben; a capo d'istriai és gradiskai Istriában; a prágai és jicini Csehországban, a lebergiek (egyik férfiak, másik nők számára) Galiciában; a velenceiek (szintén egyik férfiak, másik nők számára) és a paduai az olasz tartományokban. Az 1864-ki budget szerint ezekre 1,657,448 frt költség kívántatott. K o n e k, Az ausztriai birodalom statisztikai kézikönyve. Pest, 1865. 603. és 604. l.

***) Lásd: Z u g s c h w e r d t e tárgyáról szóló munkáját, s W a h l b e r g id. dolgozatait a Strafrechts Ztg. 1865—1866. évi számaiban.

ben történtek s köttettek, mikor majdnem egy éjszaka alatt kellett 10,000 fegyencz elhelyezéséről gondoskodni, ekkor honosítatván meg a rendszeres igazságszolgáltatás Magyar országban (! ?). E siláuy kifogásra a ház azzal felelt, hogy nyíltan felszólította a kormányt a bérszerződés felbontására; ha pedig ezt nem tehetné, a fenlevőknek meg nem hozsabbítására, újak kötésének abbanhagyására. A felsőházban találkoztak ugyan némelyek, kik ellenkező véleményben voltak, s az ügyet pártkérdéssé tenni igyekeztek, azonban a czélszerűség kérdése már megoldottnak tekinthető, s mindenki reményli, hogy a tíz év leteltével az ájtatos nénéknek e tekintetbeni működése is véget fog érni. — Belső szervezés tekintetében Ausztria börtönei a lehető legroszabb állapotban vannak, mert Wahlberg tanár jellemzése szerint az összes fegyenczek, a fiatal bűnözők és némely ú. n. honoratorok kivételével, csak két osztályba különítvék el, a szerint, a mint jók vagy rosszakként tekintetnek, de még ez is nagyon egyoldalúlag, csak a foglalkozások különfélesége szerint történik. Állandó elkülönzés, a míveltségi fok, elébbi foglalkozás, büntetési indok stb. szempontjából, sehol nem létezik. Munka s szellemi foglalkoztatás tekintetében szintén nincs czélszerű intézkedés; amaz néhol elégtelen, -- máshol túlzott mértékben vétetik alkalmazásba; alkalmas munkáról hol nincs gondoskodva, hol pedig a javítás szempontját mellőzve, gyárszerűleg folytattatik. A fegyenczek ellátása és munkája különben majd mindenütt vállalkozóknak van bérbe adva *). A tanítás pedig olyan, milyent ájtatos nénéktől várhatni.

Általában Ausztriának börtönei még a rendtelenség legalsó fokán állanak, melynek rendszerét ezentúl is így folytatni nem lehet. Átlátta ezt a kormány, s multjára a felelőség fátyolát börtöni készül. Taval, azaz 1865 október 16-án történt ebben az első lépés, midőn a börtönügynek vezetése a közigazgatás köréből az igazságügyi miniszteriumhoz tétetett át, s Hye Glunek lovag neveztetett ki az összes büntető intézetek főfelügyelőjévé.

Alig pár hónapja, hogy e változás történt, s már is örvendetes jelenségeket jegyezhetünk fel, melyek a gyökeres reformra kilátást nyújtanak.

*) Wahlberg tanúsága szerint Steierben a karlaui büntető intézet munka bérlőjének uralma annyira ment, hogy csak illő kártérítés mellett akarta a fegyenczeket egy órai iskola látogatására boesátani.

A főfelügyelők választása is igen tapintatosnak nevezhető, mert Hye úrnak úgy nagy tudománya, mint ügybuzgósága világosan kezeskedik arról, hogy a kormány megtalálta benne azon embert, a kire ilyen viszonyok között szüksége van*), s ki képes lesz azon útasításoknak megfelelni, melyeket Komers lovag igazságügyi miniszter a főfelügyelőnek kiadott.

Ezen útasításban**) fő feladatává tétetik, a börtönügy alapos reformjának útát törni, kimondatván, hogy a fegyintézetek arra vannak ugyan rendelve, hogy minden oda elítéltnék a szabadság elvonása által egy érezhető rossz okoztassék, de hogy a büntetések szabályozása- s végrehajtásánál fő figyelemmel kell lenni a humanitás s korszerű műveltség követelményeire s minden fegyencz egyéni javítására.

Kötelességévé tétetik tehát nemesak a főfelügyelőnek, hanem minden a fogházakról való gondoskodással megbízott egyénnek a fegyencz javításának végczélját, addig is, míg a követendő rendszer felől a törvényhozás intézkedni fog, mindenekelőtt vallásos, s erkölcsileg nemesítő behatás, nemkülönben czélszerű oktatás, s végre a munka berendezése és fentartása által eszközölni; mindezeknél pedig a főfelügyelő, a fenálló rendeletek határain belül, az Európa többi országaiban fenálló példaintézeteknek berendezésére s az ott szerzett tapasztalatokra éber figyelemmel tartozik lenni.

Elismervén a kormány útasításában azon elvet, hogy a szabadságbüntetések végrehajtásának végczélja a fegyencznek egyéni javítása, ezt már rövid idő alatt, ú. m. f. év jan. 3-án kiadott két igazságügyminiszteri rendelet által a gyakorlat terére is átvitte, midőn a feltételes szabadonbocsátás törvény általi elfogadásáig, a

*) Erélye bizonyságaul egy példát is hozhatunk fel. Meglátogatván ugyanis Hye úr az alája rendelt fogházak közül többek közt a csehországiakat is, ezek egyikében a rabbi elpanaszolta neki, hogy azon fegyencz, ki a közös isteni tiszteletnél az előimádkozó tisztét végezi, e működése közben is -- az isteni tiszteletnél megkivántató magasztos ájtatosságnak nem csekély zavarására lánczokkal van terhelve. A rabbi kérésére Hye lovag úr a fegyenczet azonnal és állandóan fölmenté a bilines hordozás terhétől. A burocratikusk eljárás ilyetén mellőzése pedig Ausztriában nem csekélység.

**) Lásd fordítását a Jogtud. Hetilap 1864. 4. számában,

javúltaknak látszó fegyenczek további büntetési idejének elengedését császári kegyelem által vette eszközöbe. E két rendeletnek egyike a főállamügyészségekhez, másik az országos főtörvényszékek (Bécs, Prága, Brünn, Innsbruck, Triest, Velence, Lemberg és Grác) elnökeihez intéztetett, elrendelvén, hogy azon fegyenczek, kik 1866 február végéig büntetési idejöknek legalább $\frac{3}{4}$ részét kiszenvették, ha ezen idő alatt javulásuknak szilárd jeleit adták, és ha a büntett elkövetése előtti életfolyamuk elegendő biztosítékot nyujt arra nézve, hogy a büntető intézetek kívül is a törvényeknek megfelelőleg fogják magokat viselni, és a köz biztosságot nem veszélyeztetni, a mennyiben vagy saját vagyonnal bírnak, vagy tanúsított munkaképességüktől és takarékoságuktól bizton reményelhető, hogy becsületes módon keresendik kenyerüket, ő felségéhez további büntetési idejöknek elengedése végett felterjesztendők. Visszaesők és olyanok, kik a büntetési idő $\frac{3}{4}$ -ét még nem, de legalább felét kiszenvették, csak kivételesen veendő fel a felterjesztésbe, ha javulásuknak igen feltűnő jeleit adták, s egyszersmind más emberies okok péld. a fegyencnek magának vagy hozzá tartozóinak életveszélyes egészségi viszonyai, az ártatlan család kereseti forrásainak megakadása stb. ezt indokoltnak tüntetnék fel.

A kijelölést az intézeti felügyelő, előljáró és lelkész teszi, jóváhagyja az országos főtörvényszék öt tagjából s a fő államügyészből álló bizottmány, mely azt egyszersmind a miniszteriumnak is előterjeszti. Ha bírálat alá kellene ezen intézkedésnek minőségét s czélszerűségét vennünk, nem látnánk benne egyebet, mint a kegyelmezési jog széles értelemben gyakorlását, mely azon fiction nyugszik: hogy az illető igazgatóság képes a jelen fogházi rendszerben valamely fegyencnek javultságát felismerni, s általában, hogy maga a rendszer ily terjedtebb mértékben ezt képes eszközölni. Mind kettőre nézve alapos kétségeink vannak. Az intézkedés különben már ténynyé vált; ő felsége egy 1866 april 21-én kelt cabinet-irat által 19 nagyobb büntető intézetből 412 fegyenczet részesített a legnagyobb kegyelemben. Szintén korszakot alkotó az ausztriai fegyházak belserveszetében azon kibocsátvány, melyet az igazságügyminiszterium f. évi február 14-ről kelteztett közzé, s mely a fegyenczek munkája- s szellemi foglalkozására vonatkozik; 39 pontban az újkori emberies eszmék s a büntető

intézetek feladatának tiszta elfogása lengi át, s így megérdemli, hogy belőle néhány főbb vonást kiemeljünk. — A fegyenez kívánatára vasárnap sem tagadható meg tőle a munka. A szabad órák különösen ünnep és vasárnapokon lehetőségig a tanítás- és olvasásnak szenteltessenek. Az olvasni nem tudók számára felolvasó rendeltessék. A munkák folytatásánál fő tekintet fordítottassék arra, hogy a fiatal fegyenezek a romlottaktól eltávolittassanak. Miveltebb fegyenezek gépszerű munkákhoz ne alkalmaztassanak, kivéve, ha maguk kívánák. A szellemi foglalkozásra képes fegyenezeknek megengedtetik, foglalkozásuk tárgyát szabadon választani, ha a tartási költségeket teljesen megtérítik, sőt saját költségükön a hivatalos lapokat is olvashatják. A fegyenezek ellátása s foglalkoztatása ugyanazon egy vállalkozónak (ú. n. Generalpächter) bérbe nem adható. A munkabér rendszerint darab szám után fizetendő, lehetőleg mellőztetvén a napszám szerinti díjazás. A munkabér fele a fegyeneznek jut, de jobb élelmezésre csak felét s hetenkint rendszerint nem költhet többet, mint 60 krt. Az elhalt fegyenez megtakarított keresménye törvényes örökösének adandó ki. A fegyenezek díjazása úgy szervezendő, hogy megfelelő szorgalommal legalább 6 kr. keresmény jusson mindenikre napoként.

A fegyenezővő egyletek létesítése körül is örvendetes mozgalmat tapasztalunk, így az alsó-ausztriai helytartóság f. évi február 1-ről kelt határozatával Lienbacher es. k. államügyész s fő törvényszéki tanácsost saját kérelmére felhatalmazta, hogy ilyen egyletek létrehozására a szükséges előkészítő lépéseket tegye. A hivatalos „Wiener Zeitung“ f. évi 20. számában egy, szintén kétségtelenül felsőbb befolyás következtében írott cikket hozott, melyben a községet a javúlt fegyenezek pártfogására felkéri, nyilatkoztatván, hogy a kívánt felvilágosításokkal szolgálni s a közönséggel ez iránt érintkezésbe lépni az illető államügyészsegen kívül, már eddig a neudorfi és steini büntető intézetek igazgatóságai ajánlkoztak, a bécsi országos törvényszék büntönügyi elnöke pedig becses közreműködését szintén megígérte.

Ezen kormányi működések mellett lehetetlen egy nemeslelkű alapítóról s ennek nagyszerű alapítványáról, mely mintegy a kormány buzdítására s az elboesátott fegyenezek sorsának könnyítésére épen most emelkedett hatályra, a legnagyobb elismeréssel

meg nem emlékeznünk. Müller Lajos Frigyes volt bécsi nagykereskedőt értjük, ki 1837-ben ápril 8-án halt meg. Végrendelete 21-ik pontjában 30,000 frtot azon szándékkal tőkésített, „hogy annak jövedelméből olyan hünönczök, kik nem annyira szívök romlottsága, mint inkább önvétek nélküli szegénység nyomása, keserves szükség, vagy más, titokban emésztő szerencsétlenségek által hagyták magokat kisebb büntettek elkövetésére csábíttatni, a büntető intézetből való elbocsáttatásuk után hathatós segélyre találjanak, s mód nyújtassék nekik, valamely becsületes keresetmód megalapítására.“ A hagyományozott tőke eddigi haszonélvezői meghalván, ezen alapítvány az év folytán 31,350 frt tőkével és 3809 frt 60 kr. pénztári készlettel hatályba lépett. A kamatok szétosztásával, az alapító szándékához képest, a bécsi országos fenytő törvényszék három tanácsosa van megbízva *).

Oly szép példa, oly nemeslelkű gondolkodás ez, melyhez hasonlót e téren Európa börtönügyi történelme alig képes felmutatni, s melyre Ausztria mindig büszkeséggel tekinthet.

Jelenleg tehát, úgy a kormány, mint egyesek igyekezetei által a börtönügy Ausztriában haladásnak indulni látszik. Vajjon valóban lendületet nyer-e, valóban fölvirágzik-e, attól függ, a közvélemény miként támogatja. Hol mindent a kormányra bíznak, hol nemesak az akadályok elhárítását, de a kezdeményezést is attól várják, ott gyökeres javítás nem létesülhet; közügyet csak a közszellem, a polgárok önkéntes működése mozdíthat elő; az újkori műveltség intézményeinek szilárdítását csak az újkori szabad tevékenységtől, nem pedig az állam gondviselészerű ókori mindcnhatóságától várhatni.

*) Scheschigg, Englisch, Posch.

IRODALMI SZEMLE.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Irók. Tizedik kötet. E külön czím alatt is: Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közli Szalay László m. akad. r. t. Hetedik kötet. Vegyes levelek. 1549—1559. Pest, 1865. n. 8 r. VI. és 369. l.

A tudós főpap és hazánk ügyeire sokféleképen befolyt államférfi, Verancz Antal, olyan fényt derít hazánknak az ő korabeli történelmére, hogy munkáit s leveleit, Szalay László által egybeállítva, Akadémiánk fenezimzett vállalata II. — VI. kötetében közrebozsátani méltóknak s irodalmunk nyereseményének tartotta. De az öt kötet nem hozta mindazt, a mi Verancztól fenmaradt; a „Magyar történelmi emlékek“ jelen tizedik, Verancz összes munkáinak pedig hetedik (a hatodik még hátra van) kötetében egy évtizedre, 1549-től 1559-ig terjedő leveleit (kivéve azokat, melyeket első portai alkalmával, 1553-tól 1557-ig írt, s melyek ezen „Monumentá“-k III. és IV-ik kötetében állanak) szintén Szalay László által veszszük, közbevegyítve olyanokat is, melyeket Verancz másoktól kapott.

Előbb összeállítom azt, mit a levélíró saját életeseményeiről tudat. Ő Szapolyayék szolgálatában volt, de Martinuzzi miatt, kit sötét színekkel fest, abból kilépett. 1549-ki november 20-án írja Slavicus Lukácsnak: „Hivatalt, helyet és fejedelmet cseréltem. A remetét (Martinuzzit) és az ő ügyét elhagytam, el a királynét s fiát is. Átmegek Ferdinánd királyhoz. Beleúntam a hiú reménybe s tisztelésébe azon istenségnek, mely a thrócziái áldozatokkal sem volna megengesztelhető. A többit most ne kérd. Semmit megfontolatlanul, semmit ok nélkül, semmit hiúságból nem tettem. Kivontam magamat egynek gazsága alól s csatlakozom férűhoz, a ki király és becsüli az erényt. Kegeivel kínálatom, szándokom sükerültéről nem kételkedem. Öszinte barátaim is vannak, magánosnak igája nem nyomand, méltatlanságoktól sem félendek.“ — Slavicus helyeselte ugyan, hogy Verancz elhagyta az iránta ellenséges indulatú Martinuzzit; de hogy a királynét s a sokak véleménye szerint rövid ideig uralkodandó fiát,

kik őt mindketten kedvelték, szintén elhagyta, azt nem helyesli s atól fél, hogy szerencséjének eljátszása mellett szökevénynek is fog nevezetni, becsülete is megesorbúl, holott azt minden korban, kivált pedig az ő, vénség felé hajló korában, örizendőnek véli. — Ezekre válaszólag írja Verancz Slavicusnak, hogy a nagylelkű s az emberek megválasztásában kiváló tapintatú királyné igen is kedvezett neki; fia, mennyire kora engedé, folyvást szerette, mintha vizsgálgatni akarta volna, minő hűséggel s meddig szolgált az atyjának; nem közönségesen szerette őt Petrovics is; nyilvánosan tisztelte s hivatalokkal ruházta őt fel Martinuzzi és szemben nagy szeretetet tanúsított iránta; szerették őt a nemesek, városiak is: de meggondolónak véli, hogy, maga módja szerint, titkon megvetette őt a fölöttébb boszúvágyó Martinuzzi; mint kincsein kívül mindent, úgy őt is a nyilvános életben kevésre becsülte Petrovics; a királynét, kivetköztetve királyi tekintélyéből, kénye szerint kormányozta a remete; a fiú még gyermek és még sokáig lesz gyámjainak uralma vagy inkább dőresége alatt; a többit, mint a köznépet, egyetleneznek, Verancz elnyomójának, hatalma, ajándékai, parancsa kormányozza. Nálánál tehát esztelenebb soha senki nem volt volna, ha továbbá is megmarad azon hajóban, mely őt már régen megcsalta s a legkisebb viharkor olyan szirt felé ragadta volna, hol Martinuzzi kötél tánczos-sává kellende válnia. Mellözve a gúnyt, melylyel őt a remete párthivei gögösen illették, már barátai is, találkozáskor, kitértek előle s nem volt, a ki őt tanácsosal támogatta, szavakkal vigasztalta, veszélyekre figyelmeztette, vagy valamely rév reményével biztatta, nemhogy azt mutatott volna. A mi a becsületet illeti, az sértetlen. Ő meggondolatlanul mitsem tett; gondoskodott a király pártfogásáról, a szökevény névtől pedig megóvja őt nyilvánosan kért elbocsátatása s úgy a királyné és Petrovics, mint Martinuzzi bizonyítványai. Csáky Mihály, Izabella titoknoka, 1550-ki martius 18-án Tordán kelt levelében arról tudósítja őt, hogy az erdélyiek gyakran emlegetik s elköltöztét és sorsának oly rögtön megváltoztat mindnyájan sajnálják, de mindenért, a mi vele történt, őt magát okolják.

Izabella szolgálataiból, az előadott okok miatt, kilépve, Verancz Váradon át két kocsissal s három szolgálival Krakóba ment, hol élete nem csekély veszélyben forgott. Mihályfi János szolgálja ugyanis meggyilkolására esküdött társaival össze. Több napig, miként hajtsák azt végre, tanakodva, abban állapodtak meg, hogy midőn Verancz a külvárosból, a hol szállásolt, a városba megy, gyermeköcsését, kit betegsége miatt s felügyelet végett otthon lesz hagyandó, a fullajtár fojtsa meg, társai azután, feltörve a ládát, a pénzzel, lovakkal s értékesebb holmival a Magyarországgal szomszéd hegyek közé szöknek. A fullajtár azonban félt a reábizottat egymaga végrehajtani s midőn mondaná, könnyebb volna a gyermeket is megölni, a többit is közösen végbevinni, e tervvel, mivel veszélyesnek látták s végrehajtását nem remélték a nélkül, hogy valaki a házbeliek közül észre-

vegye, felhagytak. Azt végezték tehát, hogy Krakóból tovamene-
telükkor a legelső nagyobb erdőben a kocsis szándékosan döntse fel
a kocsit s ekkor úgy Veranczot, mint testvérét, és a velök volt dal-
matát, mit a vadonban, mitől sem kellvén tartaniok, könnyűnek
vélték, megölve a hullákat ott elássák, a kocsit s minden egyebet
magokévé tesznek.

A nem ügyetlenül kigondolt merény könnyen sikerült volna a
gonoszoknak, ha a fullajtár akár félelemből, akár jámborságból, akár
jutalomvágyból társai szándékát föl nem fedezi, s Veranczot, vi-
gyázna magára, kérve nem inti. Verancz a dolgot előbb csekélylette,
mitől sem félt; szolgálai iránt engedékenység helyett még szigorúbb
lön, de azért úgy ruhára, mint fegyverre, mivel ruhátlanul s fegyver
nélkül jöttek hozzá, s egyéb szükségökre pénzt adott nekik. E mel-
lett azonban mit tesznek, kikkel beszélnek, arcvonásaikra s inkább
kezeikre, mint szemekre csakugyan ügyelt. Magyarok szolgálatát
nem nélkülözhetve, úgy mutatta magát, szándékukat megveti, mint
olyanokét, kik olyasmit tenni nem is mernének; azon reményben,
idővel felhagynak tervökkel, színle, mintha mit sem tudna: meggon-
dolva azonban, minő veszélyben forog, lelkét aggodalom szállta
meg, melynél nagyobbat soha nem tapasztalt.

Emigy eltöltött nehány nap múlva útnak eredtek s két napi
útazás után a szolgák útközben és szállásokon Verancztól gyakrab-
ban eltávoznak, egymással tanakodának, hanyagabbul szolgálának,
majd az egyik, majd a másik betegnek színle magát s tán, hogy a
merényre felbátorodjanak, urok parancsaira durvábban felelének s
bármit szólt nekik, mindent durczásan fogadának. Lengyelország és
Silesia határain Peczina városában valának, más nap egy roppant er-
dőn, mely határon fekvésénél fogva jó kiséretű s fölfegyverzett útas-
nak is félelmetes vala, átútazandók. Verancz nagyon töprenkedett,
hogyan kelljen az erdőn félelem nélkül áthaladnia s lefekete előtt a
fullajtár lépett be hozzá és sejtve ura aggodalmát, kérdé: miért
hagyja az általa besúgottakat figyelem nélkül? életével miért nem
gondol? hiszen azon erdő, ha nem vigyáz magára, koporsója lesz,
mert társai szándékukat bizonyosan végrehajtják, szörnyen elátkoz-
ván magokat, ha öt más nap bátran meg nem ölnék. — Nemsokára,
midőn Verancz szenderegni kezdett, de aggodalma miatt nem alha-
tott, Krakóból egy barátjától levele érkezett, mely mindarra, mit a
fullajtár két ízben immár jelentett, hatályosan figyelmeztette s intet-
te, hogy azon helyről, a hol találja a levél, azon szolgálival, ha élni
akar, tovább ne mozduljon. Elolvassván Verancz a levelet, elbámúlt
s annyira felháborodott, hogy ha vallásossága és a körülmény mi-
volta vissza nem tartják, ott azonnal felakasztatá vala őket. Egész
éjjel a teendők felett tünődve, abban állapotott meg, hogy a kocsist
és Mihályt mindjárt reggel, útravalót adva nekik s nálök hagyva
mindent, a mit töle időközben kaptak, elcsapta. el már azelőtt Mik-
lós szolgáját is, ki a többinél nagyobb gazfi vala; csak a fullajtárt

és Márton nevűt tartotta meg, hogy emez úgy saját, mint társai gazságát egykoron bizonyíthassa.

Így szabadult meg Verancz a veszélytől s írja, hogy két év alatt több keresztyén és török fejedelemhez harmincz követségben járt; azon kívül oly nagy s hosszú utazást tett, hogy Spanyolországot, Thráciát, Macedóniát, két Moesiát és a Don, Pontus, ruthének oldaláról a Karpatok és Visztula közt fekvő földet kivéve, kevés az, a mit Európában nem látott volna, s e közben úgy házánál, mint azon kívül sokféle erkölcsü és nemzetbeli számos szolgája vala: útjait mégis oly szerencsésen végezte, hogy valamely szolgájának hibája miatt soha egy fillére nem csak el nem vezett, hanem hasonló merénylet gyanújába is, akár pénzvágtyból, akár gyűlöletből, mire pedig Verancz úgy veréssel, mint szidással sokszor adott alkalmat, soha egy sem esett.

Ferdinánddal nem levén még rendbe hozva ügye, Verancz Sárvarra Nádasdy Tamáshoz vonult, hol, a jelen levelek keltei szerint, 1549-ki december 10-től 1550-ki február 24-ig időzött s dicsekedve írja Erdélybe Csáky Mihálynak, hogy Nádasdy őt, várakozásán felül, nagylelkűségénél fogva, szívesen és vendégszeretőleg fogadta s úgy foly nála dolga, hogy Statilius eszébe sem jut *).

Oláh Miklós 1550-ben főesperessé, Ferdinánd még azon évben esztergomi olvasó kanonokká, 1558-ban pedig egri püspökké nevezte ki. Pápai megerősítéseért akként folyamodott, hogy IV. Pál a bulla váltságdíját neki engedje el, mit nem azért kért, mintha akár az egyház és apostoli szék rendeletének ellenszegülni, akár ő szentéje jeles adományaért az ősök dicséretes szokása, a hála, alól kibúni akarna, hanem az ország zavart és megsanyart állapota tekintetéből, a mennyiben majdnem az egész haza emitt a törökök, amott a fölség ellen fellázadtak zsákmányává lett s hatalmába jutott, minélfogva annyira kipusztítottak a püspökségek, hogy elvesztvén jövedelmeiket a püspökök, merő szeretetből a keresztyén vallás iránt s nehogy a hit táplálékát nélkülözze az ellenségtől körülvelt nemzet római katolikus egyháza, pusztá czím-, név- és a teendők gondjával kell beérniök. Ámbár pedig a püspökségek közt, melyek régi jövedelmeiknek alig szedik huszadát, az egri az, melynek van még valamie: de ezen valami alig vehető ötödnek abból a mie a régi jó időben volt. Azonban e részt is részint a törökök és pártütők elrabolván, részint erődítésekre, épületekre, tisztí fizetésekre és az czer-nél mindig többre menő egri várórségre kellvén kiadnia: mennyi marad a püspök és eselédje fentartására, átlátni könnyű. Ezen okoknál

*) Statilius, erdélyi püspök, Veranczot, mint rokonát, Páduában tanultakor évenként 50 arannyal segítette, azután Szapolyay udvarába jutatta, de később valami hibája miatt meggyűlölte. Lásd *Budai Fencz: Magyarország polgári históriájára való Lexicon*. III. köt. 715—716. ll.

fogva tehát a bulla váltságdíjának elengedtetését kérte. E czél gyorsabb elérése végett egy papot küldött Rómába, de az oly késedelmezve útazott, hogy őt Varancz útja meggyorsítására inteni volt kénytelen s midőn visszajöttét tán naponként várná, Nádasdy Tamás arról tudósítá őt, hogy követe, a ki, lutheránná levén, hitét elhagyta, Rómában be van börtönözve.

Érintett viszonyai s kiadásai csakugyan oly szorult állapotba hozták pénz tekintetében Veranczot, hogy az 1558-ki országgyűlésről el kellett maradnia, a törökök nyugtalankodásai pedig oly biztalaná tették egri lakását, hogy Eperjesre készült átköltözni, mit bejelentvén az eperjesieknek, onnan olyan választ nyert, hogy őt a polgárok örömezt fogadandják, szeretendik, tisztelendik, azt azonban kívánják, a (protestans) tant ne akadályozza, a papságot ne háborgassa, az egyházi renden, szokásokon, szertartásokon változtatni ne akarjon s e dologba ne avatkozzék. Lakását csakugyan Eperjesre tette át ideiglen Verancz, legalább több, Eperjesen kelt levele olvasható a jelen kötetben.

Ennyi az érdekesb, mit Verancz e levelekben személyéről ír.

Hazai történelmünkre vonatkozólag lássuk előbb az erdélyi ügyeket, melyekről Verancz, távol lakván az események színhelyétől, csak onnan vett tudósítások alapján írhatott. Az erdélyi udvarnál 1550 ben nyílt szakadásra került már Izabella s Martinuzzi közt a dolog. A remete nem csak kaczerkodott a bécsi kormánylyal, hanem Erdélyt, az ország tudta nélkül, titkon Ferdinándnak le is kötötte; Izabellának a törökben volt nagyobb bizalma. Surlódások folytán fellobogott a polgárháború. Az erdélyiek s a tiszaközi nemesség, nem tudva még, miben töri fejét Martinuzzi, ennek pártján vala; Petrovics, az árva királyfi egyik gyámja, a ráczok-, törökök-, oláh- s moldvai vajdákra támaszkodott. September 2-án Armpruster Kristófnak írja Verancz, hogy Martinuzzi Medgyesnél, Petrovics Gyula-Fejérvárnál táboroztak. A két fél összezapása előtt török követ érkezett, azt parancsoló az erdélyieknek, álljanak, elhagyva a remetét, Petrovics pártjára, az árvaft küldjék Belgrádba, Becse és Becskerek várait adják vissza, az adót emeljék föl s minden szász városba török biztost fogadjanak be. E követelésekre azt válaszolák az erdélyiek: készzebbek, megölvén előbb nejeiket s gyermekeiket, kiszállni a sikra s mindenöket koczkáztatni, hogysem a török parancsának hódolni. A követ e szerint eredmény nélkül ment vissza.

Verancz az erdélyi ügyek ily veszélyesekké fajulását előrelátta. Azon évi sept. 13-án írja Izabella titoknokának, Csáky Mihálynak: „Az erdélyieket fenyegető vést gyűlésekben gyakorta, tanácskozányokban gyakrabban, s a főrendek magán köreiben csaknem naponként nem jósoltam-e meg? Tanácsaim, törekvéseim, minden szavam nem oda irányult-e, ne fosztassék meg tekintélyétől a királyné, az ország valamennyi joga, az egész uralom ne bizassék egyre? Legyen piuspök, a főurak mindegyike valami méltósággal és hivatallal díszíttes-

sék fel s alakíttassék belőlök tanács, mely kormányközötöket (inter-regnum) igazgatná, míg jobb sors biztosabb útát mutat. Hogy pedig a remete, ha telhetetlen nagyravágyását méltóságokkal és hatalommal elégitették ki, veszélyessé fog, miként Budának, Erdélynek is és mindnyájatoknak válni, nem ismétlem-e untalan? Hasztalan, nem hittek előbb, csak midőn közromlás igazolta szavaimat. De ezeket tán magán fájdalomnak rovd fel; ám legyen, nem vitatom. Mert ellenségét ki dicsérte valaha részrehajlatlan lélekkel? Azonban istic nemre mondom, mire sem emlékszem mostanában kevésbbé, mint az ő bántalmaira. Mert a mit elvesztettem, el van vesztve. De nagyon közelben látom azokat, a miket kevéssel azelőtt a távolban mutattam. Adja Isten, hogy mindez másként történjék s Erdély, e nevezetes tartomány, ne vétessék el Magyarországtól, mely egymaga is, ámbár részei elfoglalvák, idővel könnyen fog segélylyé válni.⁴

Ferdinánddal kötött szerződését a porta előtt eltitkolandó, Martinuzzi követeket küldött Törökországba, honnan azok visszatérvén, Török Bálint halálának hozták híret, ki türelmetlenül szenvedvén fogságát, a pasáknak alkalmatlankodott s azok őt büntetésül Ázsiába küldötték; ezen átszállításkor betegségbe esett s útközben meghalt. Hírül hozták a követek azt is, hogy Majláth még él és remél. „Most —írja Verancz Nádasdy Tamásnak— talán könnyebben, mint bármikor máskor, szabadul ki, kidölvén az akadályul szolgálta társa, a ki örökös fogságba vettetvén, Majláth kiszabadulását alattomosan gátolta. Így beszélték a követek. Ez idő szerint a te kötelességed találni valami módot, hogy fogságából kiszabaduljon. Mert rokonod *) s kivüled barátja nincs. E kötelességben pedig segítőköt keresned nem kell; van Tranquillusod, van Veranczod.“⁴

A hadseregek folyvást fegyverben álltak. A támadást Martinuzzi kezdte, Gyula-Fejérvár alá szállva. „Harminczhetedik napja —írja október 11-én Oláh Miklósnak Verancz— mióta a remete az erdélyi Fejérvárat zárolja. Serege, közhír szerint, 24000, noha sokkal másképen van, s köztök 16000 a lovas, 8000 a gyalog, de az ő zsoldosai csak 4000 lovas s 1000 gyalog. A többi a népből s megyei nemességéből gyült egybe. A bezártakat sokáig nem ostromolta; önkéntes meghódolást folyton sürgetett; Petrovicsot, mint törököt s közellenséget, az árvát, mint a nemzet urát, magának kiadatni kívánta. A királyné, mint nő, a ki nem fogja fel az „ellenség“ nevet, és a többi, mint gyarlók s inkább bocsánatra, mint hadi jog szerint szigorú büntetésre méltók, nem lőnek annyira becülve, hogy törekvéseikre súly fektetessék. Ők csak arra intettek, értsenek az országgal s keresztyénnel egyet, és ha erőszak használata előtt megváltoztatják gondolkodásukat, bocsánattal naponként kínálhattak. De mivel nézeteikhez ragaszkodnak, már ágyúkkal inti őket s löveti a várfalakat. Ezen útra, mondják, nem akart lépni addig, míg

*) Majláth, Nádasdy Tamás nővérét, Annát, hirta feleségül.

bizonyosan nem tudta, hogy a törököket kihívta mind a királyné, mind Petrovics. A budai pasa ugyanis kiindult már Pestről s Erdély felé halad, de nem olyan sereggel, melytől, ha csak útközben meg nem nagyobbodik, félnie kellene a remetének. Az is kétes, útját merre fordítja. Mert Szeged és Szolnok közt fél úton megállt, s ha Erdélybe szándékozik, mit erősebben állít a hír, Szeged felé kell kanyarodnia. Hanem e mozdulata, e késlekedése, e bizonytalan útja is gyanús, nehogy tán más irányt szinelve, Szolnokot rohanja meg. A székelyek nem hagyták el a remetét. Néhányan az előkelő szászok közül a királynéhoz ragaszkodtak, de megértve szándokát, hogy török segélyhadat akar behozni, mindannyian a nemességgel és székelyekkel a remetéhez mentek át. Kendi Ferencz érzülete kétes, de (miként a remete követi hírlík) Petrovicsal tart, jöllehet a remete iránt, ez pedig ő iránta barátságot szinlel, s a mi szörnyőbb, ily férfúról azt beszéli a közhír, az ő hiúságának szikrája szította fel e tüzet.“

E zavarokról október 26-án Verancz aként tudósítja Nádasdy Tamást, hogy a felek sz. Márton napjáig fegyverszünetelnek, megkötendők az alatt a békét, melynek következők volnának föltételei: hogy a remete a királynénak minden, az ő méltósága- és uralmához tartozó dologban alatta legyen és engedelmeskedjék; a mit a török kíván, azt fizesse meg; Petrovicsal béküljön meg s egyetértve, összhangzó buzgalommal és hűséggel munkálják mindazt, mi az árva üdve- s javára vonatkozik; a fegyvert tegye le, hadseregét bo csássa el. A királyné viszont és Petrovics eszközöljék ki a törököknek Erdélyből kivonulását és Szolimánt, ha az közjóra szolgáland, az ország iránt engeszteljék meg. Követ küldetett tehát, ki a törököket a királyné s Petrovics nevében visszaküldené, jelentvé, hogy a remete meghódolt, a királynénak volt hatalma s tekintélye visszaadatott, s minden, a miért a császár segélyét kérték, rendbe hozattott. A követet a törökök kedvetlenül fogadták s különben is megszállván Lippát, Aradot, Simándot, a Soványhegy alját s az ország azon részének több helyét, hová september 14-én jövének, azt üzenték: ők vissza olyan könnyen, miként a királyné s Petrovics gondolják, nem mennek. Ha ők bolondok, dörék, könnyelműek, az ő császárok és biborosai ép eszűek s gyerekes játékot nem űznek. Ők uralkodójoknak engedelmeskedni kötelesek s erélyesen végrehajtani azt, a miért az országba jöttek. S ha csakugyan vissza kell menniök, bevárják a császár parancsát, addig pedig a királyné és Petrovics gondolják meg annyi veszélyeiket, annyi munkáikat, annyi költségeiket s jutalmazák meg szolgálatukat, melyet nekik teendők valának. Ha pedig ki nem elégítik őket, ők szokásuk szerint rabolni s pusztítani fognak mindenhol. Kérnek pedig mindegyiköknek szabályt (jeles török kardot), 32000 aranyat és biztos visszamehetést. Ezen összeget, mint méltánytalant és terhelőt, Martinuzzi nem írta alá; de nem megvetendő ajándékot, ha az országból mie-

lőbb kitakarodnak, ajánlott nekik. Biztos kimehetésökről is kezeskedett, ha pusztitástól tartózkodnak.

Ámde a kibékülés a királyné s Martinuzzi közt ezúttal nem volt tartós. Veranez ugyanis november 15 én írja Oláh Miklósnak, hogy midőn a remete mindenben, a miért fölgerjedett ellene, engedelmességet ígért a királynénak, azon kívül hogy a költséget sajátjából fizeti meg és szokott ajándékot küld a törököknek, ha a királyné is haladék nélkül visszaparancsolja őket az országból: a fejedelmné nem hogy szavát tartotta s a remete megbánása- és meghódolásával megelégedett volna, hanem a kibékülés után harmadnap a békeokmányt neki visszaküldé, hozzátevé: az ő szolgálatát megveti s a vele kötött békét meg nem erősíti. A fegyverszünet alatt ugyanis titkos követek által a törököt, hogy nagyobb sereget küldene Kaszun pasának s új parancsokkal kényszeritené az oláh vajdákat, sietnének Erdélybe s egyesüljenek a törökökkel, folyvást sarkallta s mindent óhajta szerint megnyervén, neme gyöngeségénél fogva jellemzilárdságról meglepedezett, az alkalom felhasználására magát eltökélte s győzelemmel kecségtetvén magát, keszebb volt a megrögzött gyűlöletet önvészélyére s a könnyelműség gyalázatával folytatni, mint a neki ajánlott s miként mondják, becsületes és hasznos békében maradni. E női hirtelen változás által összebonyolodván az ügyek, az ország népe töle elidegenedett, Martinuzzi pedig föltételében szilárdabbá lön. A királyné által visszaküldött békeokmány vételekor ugyanis egyazon időben hallá eminnen a törököknek, amonnan az oláhoknak nem várt betörését az országba, min felháborodva, mintegy feldühödvé, mint a ki már megnyugovék a kevéssel azelőtt Fejérvárott kötött fegyverszünetet követendő béke reményében s intézkedék az ország lecsendesítése iránt, rögtön Tordára ment, oda gyűlést hitt össze, panaszkodott a királyné ingatagsága felett, mindenkibe veszélyfélelmet oltott s rábeszélte a rendeket, hogy fegyverre szólítván a népet, a törökök elébe menjenek. Fölingerelve a királyné s törökök ellen a kedélyeket, ezeket megnyerte s új táborozásra rábirta. Véres nyárssal tehát, miként a hirtelen s fontos esetekben nemzeti szokás, országszerte szétküldi rendeletét, melylyel a népet újból fegyverre szólítja s Vásárhelyre, hová Tordáról maga is átment, rendeli, hol néhány nap alatt összegyűjtvén a népet s fogadott katonaságot, Szász-Sebesre robog, eltökélvén magában előbb a moldvaiakkal azon ezélből találkozni, gátolná meg egyesülésüket a törökökkel, remélve egyszersmind, hogy ha idejekorán visszakergeti őket a havasalföldieket s törököket szintén a belebb nyomulástól visszatarthatja. A czél s reménye nem is ütött ki balul. Az ojtói úton 14000 moldvai tört be a székelysége. Innen a Bărczaföldön át, Brassó, Olt vize és Prásmár városa mellett, a segesvári és megyesi mezőn keresztül, Fogarast és Szebent balra hagyva, a nagy rónával körülvevtt s Fejérvárral és Alvinczezel határos Szász-Sebes felé haladandók, ott szándékozván a törökök- és havasalföldiekkel egyesülni.

Martinuzzi Marosvásárhelynél szállt seregével táborba, elég téres és sükeraratásra alkalmas helyen, akár meg kelljen ütközni, akár továbbhaladásában feltartóztatni az akármely úton érkező ellenséget. Mert Erdély azon vidékén Moldvából leginkább két út vezet az országra; az egyik Ojtozon át Brassó, a másik Radnabányán át Beszterceze felé; szekérrel járható s egy kissé széles csak amaz, emez nagyon szoros, sűrű erdőkkel borított, lovas által alig áthatolható. Mihelyt megtudta Martinuzzi, hogy a moldvák benn vannak az országban, azonnal 6000 lovast küldött ellenök azon parancsesal, ütközzenek meg, kiktől megijedve az oláhok nyomban hátat fordítottak, így gyávaságuk által megveretve, vérontás és nehézség nélkül üzettek vissza saját határaik közé. Balesetök a havasalföldieket is, kik a Verestoronyon már betörték vala, visszariasztotta, a törökök szintén megszeppentek. Ezek ugyanis Ilyénél várták az oláhok jövetelét, aggodva visszavonúl, hatásuk miatt, mert Varkócz is majd kilencezred magával útjokat elzárta, Martinuzzi is, s őrséget hagyva a székely határokon, roppant sereggel eléjük ment. A királyné e közben Petrovicsal Diód várába vonúlt, mit Verancz, kivált ha onnan Gyalu várába költözik át, futásra magyarázott.

Az ügyek további folyamáról így ír november 22-én levélirónk Gregoriancz Pálnak: Martinuzzi leküzd minden nehézséget. Katonái az országba betört moldvaiakat s havasalföldi oláhokat, sokakat felkonczolva közülök, szorosaikba visszaverték. A törökök, bizva Petrovics és az oláhok jövetelében, Ilyérről a dévai mezőre s ezen valamivel túl is haladtak, Fejérvárnál szándékozván egyesülni a királynéval. Déva és Szászváros közt állapodtak meg. Martinuzzi, őrséggel megrakva Erdély azon részét, hol a moldvaiak az ojtozi úton a székelyföldre rontottak, számos seregével Fejérvár alá ment, a várost bevette, a királynéval kiegyezett; azután a törökök elébe ment, azokat megállásra, a futáshoz hasonló menekülésről gondoskodásra kényszerítette, meghagyva Varkócz váradi parancsnoknak, hogy őket, a minő nagy erővel csak lehet, hátba fogja, ő maga, hírszerint, egészen azon levén, hogy az ellenséget bekeríthesse. A győzelem felől semmi kétség, mert biztosb hir szerint a török nem egészen 7000 lovas, kik, nem jövén újra be az oláhok, ütközet nélkül is megfutamodnak, különben akkor is, ha megfutamodnak, szintén minden jót kell remélni. Mert akár a Vaskapun át Karánsebes és Lugos felé menekülnek, akár a Maros jobb partján, a merre jövének, térnek vissza, a helyek, melyeken átfutniok kell, olyanok, hogy azoknál szorosabb s alkalmatlanabb mi sem lehet, ha csak a morsennai rengeteg erdőnek nem erednek; de a hol szintén nem csekély nehézségre bukkannak s veszélyeztetve lesznek, csak Martinuzzi, kinek becsületességéről Verancz mindig balt jósolt, dolgát jól s híven vigye és ne alattomoskodjék. A nép továbbá számtalan helyen, ha megparancsolják neki, erdei anyagokból mindenhol gördíthet akadályokat az ellenség elé. Adja isten, hogy a törökök is

vakmerőségükért megbünhődjenek, de azok is, a kik őket a keresztények ellen vezeték, józanabban dolgozzanak. A királyné, nem támogattatva eléggé a nép által, Petrovicssal Diód várába vette magát, és szomorkodónak mondják, későn bánva meg talán a törököknek segélyül meghívását. Egyébiránt Verancz, ha nem csalódik, úgy mond, Martinuzziról s az erdélyiekről, köztök hoszasabb időzésre alapított véleményében, úgy látta, hogy a törökök sértetlenül s bántatlanul menekülnek meg Martinuzzi fegyverétől. Mert seregében, úgy beszélnek, lanyhán folynak a dolgok, hadai apadnak s elég volt legyőznie a királynét és Petrovicsot, kit régen lesújtott már gyávasága és fősvénysége. A törökök pedig rabolnak bátran, pusztítanak és senkitől meg nem támadtatva térnek vissza, miért is Verancz s a reá bizott árvát, és azon lesz minden igyekezetével, hogy az erdélyi uralomban társ és ellenőr nélkül megerősíttessék, fentartva titkos bárátságát a török iránt.

A történelemből tudjuk, hogy a törökök, látva Erdély általános fölkelését, kivonultak; de Illés, moldvai vajda, megtorlandó testvére kudarczát, újra betört. Erről Nádasdy Tamásnak azt írja december 11-én Verancz: Izabella a vajdának meghagyta, azon úton, a melyen jött, szabadon bocsátva a foglyokat, menjen ki az országból, mert vége az ellenségeskedésnek. De a kevély ifjú engedelmeskedni vonakodott, mondván, ő atyja tervét követendi, s a radnai bányák útján, merre atyja is Erdélybe utóbbi betörésekor tért haza, vonuland vissza. Martinuzzi erőszakot, fegyvert ellene nem használt, hanem intések- és pénzzel eszközölte kimenetelét az országból, mit állítólag a törökökkel is tett, és sokak véleménye, hogy e győzelem neki nem vérbe, hanem pénzbe került s inkább észszel, mint kézzel dolgozott. A királynéval hirtelen kibékülése okáról pedig azt hírlék, hogy egy török szökevény Petrovicshoz jött, egyebek közt jelentvén, hogy Kaszun pasa azt mondá vala, ha legyőzi az erdélyieket, a királynét, hogy Lengyelországba szállítsák, a moldvaiaknak, fiát pedig, Konstantinápolyba vitel végett, a havasalföldieknek adja át s ő maga, Petrovicsot lefejeztetvén, kormányzónak Erdélyben marad, székhelyül Szebent választva. E félelem s az ellenség hűtlensége békére hajlíták az illetőket s azt haladéktalanul meg is kötötték. Emígy mint Izabella, mind Martinuzzi felköltvén magok ellen a szultán gyűlöletét, Verancz sejtelve szerint, akarják, nem akarják, Ferdinándhoz fordúlni lesznek kénytelenek, minő haszonnal s mennyire lesznek kedvesek, nem tudja, mert bizonyos, hogy azt nem szeretetből, hanem kénytelenségből teendik.

Verancz ennyit ír Erdélynek 1550-ki ügyeiről, melyekről e levélgyűjteményben, portai követsége miatt, csak 1558-ki leveleiben találunk némiéket. Annyi év alatt sok történt Erdélyben. Izabella lemondott, a koronát átadva kiment az országból, melyet Ferdinánd részére Castaldo vett át, ezért a szultán boszút állandó, hadat küldött Erdélyre, de a vést Martinuzzi még elhárította, utóbb kétku-

lacsosságaért megületett; Castaldo kényuralma a kedélyeket elke-serítette, Izabellát visszahozták, de mivel Petrovics halála után a hazafiaké helyett lengyelek tanácsán járt, a főurak, Bebek Ferencz, Kendi Ferencz és Antal, ellene összeesküdtek. Ezeknek gyászos ki-múltáról Verancz ekkép tudósítja 1558-ki szeptember 19-én Nádasdy Tamást: Izabella a francia király tanácsára, bizva pártfogásában, melynek reményét legközelebb követe által támasztotta volna benne, követeket küldött Törökországba, azt kérőket, hogy, ha nem is mindaz, mi a múlt években elvétellett, de legalább Lippa s az ettől Hunyadvárig terjedő föld Erdélyhez adassék. Bebek Ferencz, Kendi Ferencz és Antal, három veszélyes férfiú, szintén követeket kül-dének, egészen ellenkező és vádteljes utasítással. Vádolák a ki-rálynét, hogy Erdélyből újra kimenni készül, s mihelyt övé lesz Lippa és a kért határok, azonnal Ferdinándhoz pártol, kérelmét ennélfog-va ne teljesítsék a pasák. A királyné követei nem parányi veszély-ben forgának, mert a pasák elfogatásukról tanakodának s kevésbe múlt, hogy életökkel nem adóztak. A követek esetét s ennek okát gyorsan meghozván a hir, a királyné titkon más levelet küldött, me-lyet elolvastván a pasák, a királynénak azonnal jobban hittek s egész boszankodásuk vádlói ellen fordultak. A két fél követei egy csauszszal visszaküldettek, minő válaszzal, nincs tudva, de követ-keztetnünk lehet, olyannal, minőre az eredmény mutat. Bebek és Kendiék követei ugyanis Oláhországban álnokul késleltettek útjok-ban, a csausz pedig a királynéival hozzá sietett. Izabella azokkal, a kiket halálra szánt, s az ország más fő, válogatott embereivel, ta-nácsosaival, annak meghallgatása végett, mit a török a kért hatá-rok visszaadásáról válaszolt, s a további teendőkről tanácskozás végett, Gyula-Fejérvárott gyűlést tartott. A királyné Balassa Meny-hérttel s más nehánynyal elhatározván már annakelőtte a három férfiú megületését; Balassát, az egész vállalat vezérét, ki a közelben 200 lovassal és 300 gyaloggal volt elrejtözve, a hátulsó ajtón éjjel a várba bocsátotta, s mint mondják, bátran felszólította, hogy azt, mit a közjó tekintetéből magára vállalt, hajtsa haladéktalanul végre. Da-czó Tamás tehát és Perussith Gáspár Bebekre küldettek, Kendi Fe-renczet és Antalt, kik együtt valának, Balassa vállalta magára s őket azonnal, különben sem levén vitézek, könnyen megülte. Bebek sem állt ugyan nagy vitézség hírében, ő mégis megtámadói előtt könnyen nem tágitott, hanem, körülvettnek látva magát, kardot ragadott, s némelyek szerint előbb Perussithra, mások szerint Daczóra, kik két közkatonával másokat megelőzve mentek be hozzá, rohant s úgy védte életét, hogy mindnyájokon nagy, majdnem halálos sebeket vágva, közülök, ha csupán velök volt volna dolga, könnyen kisza-badúlhat vala. De berontván az őket kísért sokaság, a sok kard Be-beket lesújtá. Izabella másnap a hullákat közszemléletre tétette ki, s nyilvános törvényszéket tartatott, annak megvizsgálását hagyván meg neki, méltán ülettek-e meg azok, avagy méltatlanul? mert a

vádakon s egyebeken kívül, mikkel a királynét megsértették, a fejedelmi méltóság hajhászásáról is vádoltattak. A szultánnak ugyanis nagyobb adót, Rusztán pasának ajándékokat ígérve, azt kérték, hogy Erdély kormánya s az árva fi fölötti gondviselés és gyámság elvételével a Ferdinándhoz szító anyjától, reájok bizassék. Reájok sütvén tehát a fejedelemség hajhászását, hűtlenség, honárulás és fülsegsértés bűnében elmarasztaltattak s fejvesztésre ítéltettek. Megvitatott az is, eltemetessenek e a hullák vagy eltemetetlenül hagyassanak? Bebek a többinél bűnösebbnek találattván, hóhér által négyfelé vágatott s Gyula-Fejérvár négy szöglettornyára aggattatott; Kendiék eltemetethettek.

Az erdélyi ügyektől forduljunk a magyarországiakhoz, melyek amazokkal szorosán összefüggének. Ezek közt Verancz gyakran ír a szolnoki várról, melyet 1550-ben kezdetek építeni. Azon évi szeptember 13-án írja Erdélybe Csákynek, hogy Szolnokot gróf Salm Miklós hadvezér által összegyűjtött sereg oltalma alatt a törökök ellen egész erővel és szorgalommal építik és erődítik. A vár olyan helyen fekszik, hogy mind a Tisza, mind Eger minden aggodalomtól mentve lesz. Őrséggel láttatván el, a többi sereg segélyére menend Martinuzzinak, ki ekkor már Ferdinánddal megköté vala Erdély átadásáról titkon az alkut. Verancz a segélyadást határozottan nem állítja, mert annak elhatározása tudva még nincs, és sokan kétségbe vonják; Csákyt azonban inti a törökben ne nagyon bizzanak az erdélyiek, tartsák szemek előtt Buda, Majláth, Török Bálint és annyi mások esetét. — Szeptember 23-án írja Oláh Miklósnak: Szolnok annyira fel van építve s megerősítve, hogy nagyobb erőnek is ellenállhatna. Salm harmadnappal azelőtt Abádon értekezett Báthory Andrással, azután Szolnokba ment, parancsnokává Balassa Jánost, egy derék ifjút, teendő, s a várba őrséget, szükséges lőkészletet ágyúkkal adandó. A törökök részén semmi mozgalomról sem hallani, pedig csuda, hogy hallgatnak. Kellően elintézve Szolnokon mindent, hova vezetni hadát Salm, kinek Tiszán innen, Báthorynak pedig túl a folyamon, majd tizezernyi serege van, Verancz nem tudja, mert a dolog nagy titokban tartatik; de nagyon beszélnek, Martinuzzit meggy megsegíteni, kinek állítólag 25000 embere van, kikkel Medgyesen vesztegel és sokak csudálkozására hallgat, de nem félelem-vagy gyávaságból, hanem várva Ferdinánd segélyét, hogy ezzel és maga erejével végrehajtsa azt, mit eddig oly mesterségesen kovácsolt. Verancz szerencsét kíván neki, miután arra vállalkozott, hogy a keresztényiség javát mozdítsa elő, s ha csakugyan kell őt segíteni, adassék neki elegendő segély, hogy az erdélyiek is, egyik félhez sem csatlakozván még, mert állítólag a segélyt várják, bátran láthassanak a dologhoz. Legyen tehát minden elkövetve, hogy Erdély, meghiúsítattván a lázadók törekvései, ne csak megnyeressék, hanem el is foglalassék, birathassék, s bármi és bárhonnal érné ezentúl, némely útakon épített néhány várból erősen védethessék. Petro-

vics ügyét az onnan érkezők Martinuzziénál gyengébbnek mondják, mit Verancz annál inkább elhitt, mivel Petrovics fukar is, félénk is és dicsőségre nem vágyik. Mondják, nem tesz egyebet, hanem napokat s erejét némely várakra vesztegeti, melyeket ha el is foglal, neki kevés előnyére, Martinuzzinak kevés hátrányára szolgálандnak. Alvincz feladta magát, Csanádot tüzzel pusztította, de a vártól viszsza-vert. Alvinczet sem kerítette vér nélkül hatalmába. Bánk Pál, kire Martinuzzi Szász-Sebest bízta, Alvincz elfoglalóit megrohanta s köztök nem csekély vérontást tett, maga is megsebesülvén. Ily mozgalmak közt, melyek Magyarországot is nem kis aggodalomba ejthetik, Verancz véleménye szerint, siettetni kellene Erdély birtokba vételét és erős várakkal megerősítését, nehogy azután két vagy több helyen gyűljön meg a baj.

Verancz szeptember 26-án s október 2-án Nádasdy Tamást is a szolnoki építés mibenlétéről tudósítja, az Erdélynek adandó segélyről is nézetét tudatja. Szolnokon akkor már az őrlakok építették, a Tiszától pedig a Zagyvág árok ásatott, hogy vízzel is körülvéttelve annál erősebbé tétessék. A munkára Dobó István, Zay Ferencz és Aldan Bernát, a spanyol katonák vezére ügyelnek. Egerben és Szolnokon sok a katona s naponként szaporodik. Salm fővezéren kívül ezek a főbék: Sbardelat Ágoston váci pöspök, Bebek Ferencz, Losonczy István, Perényi Ferencz, Teifel Rázmán. A teendőkről tanácsot tartva, Salm Losonczyval és Teiffel, magával vivén a seregnek egy részét s néhány ágyút, a Tiszához ment, hogy Báthory Andrással, ki Abádnál táboroz s védi Szolnok építőit, találkozzék. Szolnoki parancsnokok Balassa János és Zay Ferencz lesznek. Zay-ról Verancz, mert nem ismeri, nem szól; Balassa választatását, ha nincs fiatal korban harcztérre fölléptetve, helyesli. Sokan azonban úgy az egyikkel, mint a másikkal elégtelennek. Balassa utóbb csakugyan elejtetett. A várba 1400, részint lovas, részint gyalog őrségnek és bizonyos számú csajkások beszállítása után a szüntűgy hirtelelen, mint csendben gyűjtött nagy seregnek hova fordításáról különböznek a hírek, de sokan Martinuzzi megsegítésére menendőnek mondják azt. Ha tehát Martinuzzi Ferdinánd és a keresztyénség részén áll és segíteni kell őt, ez történiék meg gyorsan, s tekintetbe vévén részint a nemzetnek ősi jellemét, részint mostani szükségét, melyeknél fogva a sokféle baj közt ezentűl is akarja, nem akarja, kénytelen lesz néha ingadozni s az időviszonyok és az ország körülményei megmaradhatásaért, Proteusként majd egy, majd más alakot ölteni, olyan sereg küldessék oda, melyhez csatlakozni az erdélyiek sem vonakodandnak, s általa az ország is nem csak elfoglalható, hanem birtokolható és továbbra megvédhető is lesz, mert azt a török másnak egykönnyen nem engedi át, a Petrovics vezérlete alatti ráczok pedig annyira készek védeni a királyfít, hogy a töröknek is meghódolnak, csak megtarthassák annak uralma alatt a birtokukban levő földet, melyet a magyar nemességtől foglalt el János király.

Szolnok csakugyan nagy szeget ütött a törökök fejébe. Meglőn Kaszun budai pasának hagyva, ha a magyarok építik a várat, ő a legnagyobb gyorsasággal előzze meg s ha kell, bármi történnék a fegyverszünettel, erőszaktól se vonakodjék. Ő ez ügyet a fejevári pasára bízta, de a ki arra hivatkozva, hogy neki a szultán nem várat építeni, hanem Fejérvár falait őrizni parancsolta, nem engedelmeskedett. Az ő engedetlenségével vetélkedett a szegedi pasa vakmerősége. Dicsvágyában ő kérte azon föladatot a szultántól. Megnyerte, útra kelendését kihirdeti, készületeket tesz, a közben kémekek által vizsgáltat, végrehajthatja-e, a mit hányakodva magára vállalt; de felsült, mert a dolgot fonákul vitte. Megtudva, hogy erejét felülmúlja a föladat, attól elállott. Emigy az ügy sokak gondatlansága által napról napra halasztatott. Ferdinánd pedig, míg a törökök versengenek, megbizonyosodván, hogy ellensége, Szolimán, csakugyan azon szándékkal van, miszerint Szolnok az ő előnyére foglaltassék el s megerősítésére minden kellék készen van, és Kaszun személyesen neki fekiült a vállalatnak, Salmnak meghagyta: sereget haladéktalanul gyűjtsön, Egerbe menjen, és Szolnokon, mint saját birtokán, várat építsen; a törököknek vádaskodásra okot ne szolgáltatasson, mert ő semmikép sem akarja a fegyverszünetet megtörni, hanem a szerződést szilárdul megtartani. Az emigy kijátszott Kaszun, mondják, fölötte nyugtalan a szultán boszankodása miatt, kinek azt jelenté, hogy Szolnokot az ő uralma alatt fölépítette; de hazugságon kápatva, a szultán, török szokás szerint, fekete köpenyt, halálhírnököt küldött neki, ha Szolnokot tőlünk ki nem csikarja s a határokat Egerig elő nem tolja. Ha tehát a végek elegendő őrizetéről nem lesz a veszély nagyságához képest gondoskodva, írja Verancz Nádasdy Tamásnak, minő baj érendi rövid idő múlva a végeket, ő, a nádor tudja legjobban, gondoskodjék annál fogva, hogy a haza az eddiginél jobb módon védessék s e végett állandó, nem ideiglenes katonákra van szükség.

A Szolnok körül összegyűlt sereg, bármennyire óhajtották némelyek, Erdélybe csakugyan nem mehetett, mert a vár fölépítésében a fegyverszünet megszegését látván a török, mozogni kezdett. Salm tehát és Báthory Egerbe szálltak. A törökök, mintegy négyszázan, váratlanul Szécsényig, Losonczy István váraig portyáztak, a városba berontottak, ötven embert magokkal vittek, egyet megölték, a marhából keveset hagytak. Maga a vár is veszélyben forgott. Nehány nap multával Ságbra törtek, de nem hasonló szerencsével. Mert az őrség parancsnoka, Jakusith Ferencz, megütözvén a rablókkal, győzelmet aratott, a szécsényi rablást megboszlúta, sokat megölt és megsebesített, sokat elfogott, de visszaszerelte-e a kárt, tudva nem volt. Kezdeté volt a török rakonczátlankodásának; de ha nem gyűjt nagyobb erőt össze, a magyar seregnek, Verancz nézete szerint, nem volt oka tőle félnie. Salm mégis a szikszói mezőre vitte seregét, részint azért, hogy közeledvén a szűrt, az

egri szőlőtermést föl ne emészsze a katona, részint azért, nehogy folyóútván éjjel a falvakat, melyekben tanyázott a magyar, az aggodalom nélkül alvókra váratlan csapást hozzon a gyanús török. Hírül hozták ugyanis a kémek, hogy a törökök segítyt kaptak, jóéskán megszorodtak s végházaik ellen kegyetlenül készülnek; Szolnokunk ellenében más Szolnokot építenek s addig harcolnak, míg vagy határaikat vagy életüket is elvesztik, vagy Szolnokot lerombolva s Egert megvéve, a mi határainkat hatalmokba kerítik. Ezek folytán Salm három követet küldött Kaszun budai pasához azon üzenettel: Ferdinánd mitsém tesz a fegyverszünet ellen, közte s a szultán közt szilárd a barátság, ő csak határaitól gondoskodik; Szolnokot, mint birodalmának azon oldalon legvégső határát, csupán megerősíteni akarta, szándoka valakit sérteni nincs, egyedül önjava s biztosságáról gondoskodott. A pasa durván üzent vissza, Salm ezentúl se követeket, se levelet hozzá ne küldjön, mert jól tudja, miben töri a fejét; álnokul s hizelegve hozzá ne járúljon, bírja a hitszegve hatalmába kerített Szolnokot, ő az ellenségnek ellensége s rövid idő múlva megboszulója lesz. Végre Ferdinándot is gyalázza, a hozzá küldött követeket, — kik a kegyetlen török dühe és szőszegése tekintetéből parasztok közül választattak, hogy ha csakugyan megsértené a nemzetközi jogot, inkább ezeken, mint jeles férfiakon kegyetlenkedjék a pasa — börtönbe vetette-e, vagy azonnal megölette, Verancz a levélíráskor még nem tudta *). De más ok is volt, a miért Szikszóra vala egybegyűjtendő a sereg. A lakaiból hirtelen kihivott és sok állomáson szétszórt nemesség sem könnyen veszélyelhető nem volt, sem egy tábori jelszót kényelmesen nem használhatott. Éji lesek miatt tehát mind zavartól, mind veszélytől, mind gyalázattól kellett félni. E hátrányok kikerülése s az ügyeknek katonai fegyelem szerinti folyása végett tehát s hogy úgy a vezérek, mint a katonák pontosabban felelhessenek meg hivatásuknak, táborbaszállás határozottatott el. Minek elterjedvén a híre, az ellenség is alább hangolja merészségét, a mieink is éberebben s katonásabban végzendik azt, a mi akár önbiztosságukra, akár a határok védelmére vonatkozik. Mindezt azonban nem lehet kieszközölni dőreség elkövetése nélkül, melynek Magyarország annyiszor adta meg az árát. A nemesek, kik közül a pozsonyi országgyűlés végzeménye szerint minden ötödik fegyvert volt fogandó, kivált felső Magyarországon, hol kevésbbé zaklatta őket a közveszély, kikhez nem jutott még el a bösz török, mind a táborbaszállásra, félve az idő zordonságától, mind hogy a fogadott katonákkal kissé tovább maradjanak fegyver alatt, alig voltak rábirhatók, a régi szabadságra hivatkozva, mely szerint 15 napnál tovább táborozni nem köteleztetnének. Más okokat is hoztak elő, szüretet, szántást, a Pozsonyban tartott nyolczados törvényszéket, hol soknak pere folyt, s több ehhez

*) Mi úton lett e szerint köztudomásúvá a pasa üzenete?

hasonlót. De meg puhította őket valamennyinél jobban Báthory András beszéde. Nem azon állapotra kell, úgymond, visszatekintgetnünk, a melyet régen elvesztünk; de ha sziveiken hordanák legalább azon jogokat és szabadságokat, melyeknek csak pusztá neve van meg, annál nagyobb egyetértéssel és igyekezettel kellene azoknak visszaszerzésén munkálkodniok, mit nem érnek el másképen, hanem ha ősi szokás szerint harczolnak és győznek, a hadi életet pedig, a tábori sátrakat, kunyhókat, ágyakat, bódékat városoknál, várak- és királyi palotáknál többre becsülik. Ebben utánoznak az ősoket, kiknek vitésége és hősisége által oly nagy, oly gazdag és hatalmas országot nyertenek. Most szolgálni kell, nem uraskodni, törvényekre, szabadságokra hivatkozni, mert a lelkek egyezségétől, fegyvertől s a közveszélyt elhárítani akarástól függ a haza üdve. Báthory jelen beszélt, de a nemesek, mint mindenkor, fonákul. S ha az ellenség visszaverésére s Magyarország helyreállítására nem találunk más módot, féltő, napról napra alább hanyatlunk. Fogadott, még pedig olyan katonára van szükségünk, a ki már gyermekjátékaiban fegyvert forgatott, a ki katonaságra szentelte életét és csatatérre siet a helyett, hogy párnákra, adásvevésre, neje kebelére gondolna.

Ily katonákra nem csak Szolnok, hanem Erdély miatt is, ha Ferdinánd czélt akart érni, valóban szükség vala. Izabella 1551-ben Ferdinándnak mindent átadott s az országból kiköltözött. Mit megtudván a szultán, 50 ágyúval 80 ezernyi sereget keltetett Péterváradnál a Dunán át. A betört ellenség hadjáratáról Verancznál mitsem találunk, mert 1551-ből a levélgyűjteményben csak egyetlenegy levele van, de érdekes, Lippa megvéfelére vonatkozó. Petrovics t. i., Erdélyben Izabellával az ő uralma is véget érven, Lippát, Karánsebest, Lugost, Temesvárt általadta Ferdinánd megbízottjára, Báthory Andrásnak. A betört török sereg Beesét, Bceskereket, Csanádot elfoglalva, Lippa alá szállott, melyet várnagya, Pethő János, tapasztalván a rácz lakosok titkos egyetértését a vivókkal, őrségestül odahagyott; azután Uleiman, posegai pasa az egész seregből válogatott 3000 törökkel szállta meg. Visszafoglalását Verancz a magyarok által írja le. Az egyesült magyar és erdélyi had november 11-én érkezett Lippa alá. Castaldo haladéktalanul munkához fogott s alkalmas helyen táborát elhelyezve, még azon nap a város fekvését szemlélte meg. Más nap seregét és ágyúit közelebb vitte. Harmadik napon a várost lövette s intézkedék, kik legyenek különböző eszközökkel az ostromlók, kik ássák az aknákat. Erre egyébiránt nem nagy volt a szükség, mert a falak azon fölül, hogy régiek és gyöngén építve, hét lábnaál vastagabbak nem valának; rést tehát a szükséghez képest az ágyúk is törhetének. Egy órától négyig ágyúztatván a várost, Castaldo megvizsgálta előbb, mennyi idő alatt törhetnék az ágyúk rohamra elegendő rést s ennek helyrehozására mit tehetnek a bennrekedtek; azután elhatározta, hogy este vagy más nap hajnalban lesz a roham. Ezt midőn a tábori jelszóval együtt köztudomásúvá

tette, a harczágyó katonák, jelt sem várva, a falakat merészen megrohanták, a mi hiba volt, melyet a külföldiek a magyarokra, s tán nem oktalanul, toltak, mert tudva van, hogy a magyar nem sokáig néz az ellenségre, hanem azonnal támad. A hiba azonban elég szerencsésen ütött ki. Ugyanis a városba bátran betörök elé az ellenség is nem kisebb bátorsággal megy, a romok közt heves csata fejlik ki s mind a két fél, mint mondják, négy óráig oly düh- és zajjal vív, hogy egyenlő erővel látszának küzdeni s a véres harc folyama alatt a győzelem a két fél közt nem annyira kétesnek, mint a magyarokra nézve elveszettnek látszék. Ekkor Castaldo vissza a táborba híván a sebesülteket, nehogy a fáradt s megfogyott ellenségnek pihenésre s ereje felüdítésére időt látszassék adni, nem szűnt meg erőszakolni a győzelmet, hanem a váradi bíbornok mind maga, mind a király részéről ajándékokat ígérve, Nádasdy Tamás tízes beszéddel erős küzdésre intve, Castaldóval kölesönösen egyetértve, amaz a magyarokat, emez a külföldieket, jobbjaikban kivont karddal, serkentve, pihent s különben is harczágyó katonákkal a városba nyomódnak, a viadalt megújítják, az ellenséget előbb megfutamatják, azután szétszórják s elvégre övék a diadal. A törökök közül mintegy 2000 hullott el. A vezér, nem szegülhetve a városba toluó ellenségnek ellene, a többivel bevonult a várba, melyet a mieink azonnal körüláboroltak, aláaknázni s lövetni kezdtetek, de meg volt-e már véve a levélíráskor, november 18-án, Verancz még nem tudta. A mieink közül, mivel jeladás előtt vakmerően ütöttek a városra, sokkal többen hulltak el és sebesültek meg, mint ha a vezéreknek engedelmeskedének vala. Legtöbb esett el, kevés voltak s ritka vitézségök miatt, a spanyolokból, kik oly állhatatosan s bajnokul vívának, hogy három vezérök öletett meg, csaknem mindnyája megsebesült, a közvitézek közül pedig annyi hullott el és sebesült meg, hogy ha e zászlóalj, mely ezer embert számlált, a temesvári őrségül kirendelt háromszázal nem egészítették ki, Castaldo aggódva fogna a beglerbéggel megütközni. Súlyosan megsebesült zászlótartóink valamennyi zászlót elvesztettek, de azok, miután pihent katonákkal, mint említök, megújult a harc, visszaszereztek. A magyarok tetteiről Verancz részleteket nem tudott. E győzelem, noha vérbe került, oly szükséges és alkalmoszerű volt, hogy belőle teljes diadalra következtek. A beglerbég, meghallván Lippa ostromát, 2000 lovast küldött Uleiman segítségére; ezek elé Castaldo 400 sziléziai vérttest küldött, de a törökök be sem várva őket, a mieinktől 8 mérföldnyi távolban fekvő táborukba tértek vissza. Mondják, most már maga a beglerbég megy a többi sereggel a várba szorúltak segélyére s az a vélemény, egyenlő erővel fognak Lippánál megküzdeni, miután a mieink is 66-ezeren vannak s harczágyótól égnek. Azt is állítják, a beglerbég mondta volna, hogy olyan veszteséggel és gyalázattal, ha halálába kerülne is, nem fog visszatérni. Történetiróinkból tudjuk, mit Verancz a

levélíráskor még nem tudhatott, hogy a segély későn érkezett, mert a vár megadta magát.

Említett portai követsége miatt 1552. évnél megszakadt e kötetben Verancz levelezése. Erdély miatt azután majd fegyverszünet, majd háború a törökkel; de a fegyverszünet sem hozott tartós nyugalmat az országra. A harezi zaj megmegújult. Így történt 1558-ban Szikszónál, melyre háromezernél több rabló török ütött, de alig 1500 magyar annyira megverte őket, hogy alig menekült meg közülök ezer, minek még a külföldön is nagy híre lön. Közbir szerint az egri őrség akkor érkezett meg a csatatérre, midőn az ellenség már szaladott. A kassai kapitány, Pethő János, és Telekessy Imre jókor támadtak ugyan meg a törököket, de az első roham után megfutmodtak, csak Bebek György állta ki a sarat, midőn a kassaiak megfutmodtak az egriek pedig elkéstek, nem esetleg, hanem kiszámítva, oldalba fogta katonáival a törököket s annyira megzavarta és megijesztette őket, hogy megállítva a futamló kassaiakat, az ütközetet is megnyerte, a törököket pedig három napig üldözte, a hegyek- és erdőkben bolyongók közül a fegyvertelen nép is sokat elfogott és megölt.

A történelemkedvelők tudják, hogy fegyverszünetkor és békeidőben is a végekbeli törökök a magyarokat, viszont ezek is amazokat párviadalra, úgynevezett „öklelet“-re, hitták ki, mit a törökök részint azért tettek, hogy a mieinket lesbe fogják, részint a várakat s helyeket, hol a párviadal történendő vala, kikémleljék. Verancz arra kéri 1559-ki február 1-jén Miksát, akkoron még cseh királyt, tiltaná meg az efféle párviadaloikat. Mert Füleek, más várak és községek és csaknem minden, a mi Horvát- és Tót- s Magyarországon is, a véghelyek közül, kezdve Belgrádon, melynél naponként párviadaloik történtek, időnként elveszett, ekként jutott török kézre s önkárunkon még sem okulunk, hanem a törököknek zsákmányul esünk. Legközelebb egy füleki török Hajnácskó alá párviadalra hitta ki Bebek egyik katonáját. A várparancsnok, Sárközy Mihály, megengedvén a párviadalt, a magyar véghelyekből többen gyültek oda s mivel a bajvívás Verancznak Egerbe érkezte előtt volt elhatározva, az egriek közül ő is, noha nehezen, 45 lovasat bocsátott oda. A párviadal napján összegyűlvén a magyarok, Fülekből is mintegy 50 török jött ki, de távolabbról jelölvén ki a küzdőtér, levelet küldöttek amazoknak, jelentve, mikép félnek közelebb menni a várhoz, mert úgy értették, hogy az egri püspök és Bebek lesben állnak népeikkel s ez oka, hogy oly keveset küldöttek ki övéik közül a vitérre. A felek egyébiránt lépjenek ki, és sík, téres helyen víjanak meg. Emigy a magyarok annál inkább vonakodtak síkra szállni, mert tudtokra adá a bíró, hogy nem messze a helytől, a melyre hívtak, két oldalról mintegy ezer török lesben áll; visszaüzentek tehát, társuk szavát beváltotta, a kijelölt vitéren megjelent s kihívóját várja. Kölesönös üzenetekkel elmulván a nap, a mieink alkonyat felé haza indúltak, azonban alig haladtak két mértföldnyire, a törökök utánok nyomúltak, de nem ta-

lálván ott őket, a falut felgyújtották, a mit és a kiket ott értek, mindent zsákmányul ejtettek. Ez esetet Verancez alkalmasnak vélte igazolására intelmeinek, melyekkel folyvást figyelmeztette a magyarokat, ne hinnének a töröknek s meghittén ne társalognának vele, mert a ki álnokságot és hitszegést akar festeni, törököt fessen. Ő sajnálta a fogságba esteket, kik közt néhány nemes család is vala; sajnálta a szerencsétlenül járt falut: e miatt könyörög Miksának, találjon tanácsosaival módot, Hajnácskönek a veszélytől megóvása s jobb karban tartása végett, mert ha elvesz, Eger körül lesz véve, a határok is veszélyben forgandnak. A vár természet által is megerősített hegyen fekszik, de őrséggel s lökészetel roszul van ellátva. Parancsnoka pedig, Sárközy Mihály, aljas és rakoncátlan egy ember, csak kóborokat s rozszakat vett magához, és ha nem rablana, a várat nem tarthatná fenn. A törökökkel pedig, szomszéd létére jellemeket, mint annyi magyar, nem ismerve vagy azzal nem gondolva, majd barátságos, majd ellenséges lábon áll. Ellenben a törökök, szokásuk és természetök szerint, mindenben a körülményekhez képest alkalmazkodnak hozzá, módot keresve, hogy őt elfoghassák s Verancez félt, hogy az nemsokára meg is történik*), ha jobb karba helyzetéséről intézkedés nem történik. Verancez egyik embere épen akkor betegnek találta őt, mintha agylobban szenvedne, de azt is látta, emberei mily gyávák s tudatlanok voltak a törökök betörésekor az ágyúk kezelésében, a kik alig tudták, hol kell azokat felállítaniok s velök miként célozniok, és csudálkozik, hogy eddig már is el nem vezett a vár. Verancez ezeknél fogva kérte Miksát, küldene ezen, bár kicsiny, de erős és kevés költséggel fentartható vár megvizsgálására néhány katonabiztost, a kik vagy Sárközyvel jönének valami-kép rendbe, vagy más módot találnának a nyilvános veszélyben forgó vár megmentésére. Kérte továbbá Miksát, tiltaná el a párviadalokat, ez által segítene a végeken. Verancez már is intézkedett, katonái miként játszzák ki a kihívókat s kihívások már ritkán történnek. A törökök, midőn ily párviadal alól törvényes okkal akarnak kibújni, a pasára vetnek, a magyaroknak is így kellene őket kijátszaniok és magokon lehetőleg segíteniök**).

GARÁDY.

*) Istvánffy szerint 1562-ben csakugyan elfogták s megölték.

**) Az e nemű párviadalaok 1562-ben csakugyan eltiltattak. Sz a l a y: Magyarország története. IV. köt. 324. l.

A JOBBÁGYSÁG FELSZABADÍTÁSA OROSZORSZÁGBAN AZ 1861. FEBR.
19-ÉN KELT TÖRVÉNY ÁLTAL.

Oroszország östermelési, különösen pedig mezőgazdasági tekintetben hatalmas szomszéd versenytársunk; igen kis termelési költségek mellett nagy mennyiségű gabnát állít elő s ellátja vele a világ legtöbb piaczeit, főleg miután kitünő kövérségű lapályain a gabona minőségileg is a világ legelső gabnatermelő országéival is kiállja a versenyt. Nem lesz tehát érdektelen, különösen hazánk földmivelési szempontjából, ha Oroszország földnépének jogi viszonyait és különösen az újabb korban történt jobbágyszabaddítást s az arra vonatkozó kormányrendeletek tartalmát röviden áttekintjük, és a földmivelők sorsát közelebbről vizsgáljuk, annyival inkább, miután a jobbágyszabaddítójának sajátlagos alakban s az eddigi törvényhozástól eltérő módon fogantatosított. Minthogy azonban a jobbágyszabaddításának megértése az előbb létezett viszonyok ismerete nélkül alig lehetséges, át kell néznünk a jobbágyszabaddítás egész történetét s keletkezését, valamint lépcsőnkénti fejlődését és a legújabb törvényhozás történeti menetét.

Oroszországban eredetileg nomádok laktak, kik ide s oda barangolva leginkább a folyamok mentében települtek le, a földmiveléshez kevés vagy éppen semmi hajlammal nem viseltettek, s a földeket szükségből s ép azért nagy gonddal művelték; különben Oroszország mezei iparának ősi története tökéletesen homályban fekszik; a jelenkori földmivelési rendszer azonban oly jellemző, hogy kétségkívül elvét még az őskorból hagyományozta át. Ha a jelenkori községeket vizsgáljuk, azon történetileg is bebizonyult eredményre jutunk, hogy az egyes törzsek patriarchai fejük vezetése mellett elfoglaltak egy-egy földrészletet, s azt azután patriarchailag közös tulajdon gyanánt művelték; így keletkeztek községek egymás mellett, melyek semmi bensőbb vagy tán magasabb állami kötelék által egymáshoz fűzve nem voltak. Ezen állapotnak természetes következménye az egyenetlenség; az oroszok is egyenetlenkedtek, viaskodtak egymással, míg végre megúnva e zajos s a patriarchalis életmóddal éppen össze nem férő viszonyt, a varégokat uralomra hívták. Mint azelőtt a törzsfőnökökben, úgy pillantják meg azóta az oroszok egész mostanig is cázárjukban ama fölényt, mely az egész nemzetet egybetartja, melynek Isten Russia szent földét adományozta, hogy azt hű jobbágyszabaddítójának osztályrészsül juttassa.

Oroszországban egyéni földtulajdon nincs. Az egész orosz föld a császáré, a fejedelmé; a császár, mint a nép atyja, elosztja azt atyai belátása szerint haszonélvezetül; e fölosztásról senkinek, csak Istennek felelős. Még napjainkban is egyedül a császár tekintetik a földbirtok fő tulajdonosának; még most is európai Oroszország földének két harmad része, Ázsia pedig egészen a korona tulajdonának tartatik.

Maguk a nemesek is nem mint földtulajdonosok, hanem csak mint haszonélvezők (nem is hűbéresek) bírják földjeiket, eredetileg Oroszországban nem is akadunk nemesekre, mindnyájan a községek egyenlő tagjai, a patriarcha, a törzsfőnök, egyenlő gyermekei voltak. Csak mióta a varégok s Rurik törzse uralkodott, keletkezett a szolgálati nemesség, e nemesség nyert azután osztalékul bizonyos földrészeket, melyeket szolgák, jobbágyok által műveltettek.

A középkorban ismét több fejedelemségre oszolt fel Oroszország s e fejedelemség egyes nemesei mindinkább szaporodtak s vele együtt a jobbágyság is. A jobbágy e korban szabadon költözhetett, csakhogy természetesen nem az egész birodalomban, hanem csak az illető egyes részfejedelemségben; — utóbb, midőn a fejedelemségek egy czársággá egyesítették (a XVI. században), már természetesen ki sem gondolt vele, ha az egész országban bár hová költözött is. A költözés tehát egészen szabad volt. És lehet képzelni mennyire használta e szabadságot a különben is kóborlani szerető orosz s mily visszaélések támadhattak ebből. Végre azonban Godunow Boris czár 1592-ben (nálunk az 1514-ki törvény nem a szabadságali visszaélés, hanem a pórlázadás büntetése gyanánt szüntette meg a szabad költözést) a glebis adscriptiót hozta be, rendelvén, hogy a parasztok azon földön, hol jelenleg vannak, maradjanak állandóan s csak a földesúr engedelmével költözhesenek tovább. Ezen rendelet, habár a nép által a szent György napja, mint melyen az ukáz kiadatott, fekete Giurgevo napjának hivatik s rhapsodicus népdalaikban szabadságuk gyásznapja gyanánt szerepel: mégis, tekintve a parasztok kóborlási hajlamát, fölötte szükséges intézmény volt, nem is említve azt, hogy a községek egyes tagjaikról kellően gondoskodtak, s a földesúr az épen maradni nem akaró jobbágyok szabad meneti útlevelét adhatott s így némileg a szabadság biztos életmód és fentartás által lett kárpótolva.

A jobbágyság, az orosz földművelők legnagyobb része, körülbelül 20-millió fi-lélek a legújabb időkig (azaz 1861 február 19.), tehát szinte nem volt földjének tulajdonosa, hanem csak haszonélvező. Jogviszonyaik is külön osztályzataik szerint különbözött; a mi az aleloszlást illeti, voltak koronajobbágyok (hová az apanage-jobbágyok is tartoztak), egytelkesek, szabad parasztok, pánczél bojárok, poltavai és tsernigowi parasztok stb.

A korona jobbágyok jogviszonya az 1861. törvényhozás által érintetlenül hagyatott, újabb időben (1865 martius 5.) bocsátatott egy ukáz a koronajavak miniszteréhez, mely szerint a koronajobbágyokra nézve is a többi jobbágyoknál alkalmazott felszabadítási elvek szerinti szabályozás elrendeltetik. Egyébiránt jogviszonyaik következők: a koronajobbágyok községgé alakulnak, minden község (obstestov) egy egészet képez, egyetemleges joggal s kötelezettséggel bír, a használt telek örökbérlője, a község fizeti a bért (obrok), mely a különböző gouvornementek szerint változó (1 rubel 86 kopektól — 2 rubel 15 kopek vagyis 3 fo-

rint 48 kr — 4 frt 33 krig). A község örökbérleti joga majdnem a tulajdonnal határos, bizonyos föltételek mellett koronajavakat magán fekvőségekkel fölcserélhet, a javakat más személyekre átruházhatja (de csak ötven évi közre) és a köztulajdonnak, a községi fekvőségeknek az egyes tagok közötti felosztását eszközli, mely felosztás vagy lélek, vagy háztartás (tjaglo) szerint foganatosíttatik. A földek felosztása, mely bizonyos időszakban, rendszeren, miután a három nyomású rendszer a divatos, hat, kilenez, tizenkét vagy tizenöt év elteltével ismétlődik, csak a szántóföldek és rétekre terjed, mert az erdők s legelők, a vadászat és halászat hasznélvezete közösen gyakoroltatik. A szántóföldek fölosztásánál a földek közel, távol és igen távol fekvőkre osztatnak, s minőségek szerinti osztályokba soroztatnak (stolby) s a kiosztás sorsolás útján megy végbe. Habár e közös birtoklás s különösen a földek bizonyos idő lefolyása után meg-megújuló felosztása a nemzetgazdaság elveivel ellenkezik s számtalan hátrányokkal karöltve jártnak látszik is: Oroszországban e rendszer épen nem káros hatású, a föld itt még nem műveltetik belterjesen, s mégis dúsan jövedelmez, a beszerelés alig kerül valamibe; s e rendszer annyira kedvelt e birodalomban, hogy több helység, péld. a saratowi német telepek, kikhél a törvény egyéni örökbért az örökösödéssel rendelt, az időleges felosztást hozák gyakorlatba.

A helyi közigazgatás egészen a községekre bízatik, habár az uradalmi tisztviselők, meg a rendőrség is, bizonyos tekintetben befolyást gyakorolnak. Kisselew miniszter intézkedése szerint minden 1500 lélek képezhet önálló községet, ha e szám ki nem kerül, több helység egyesül egy községgé, — a községek kantonokká, a kantonok kerületekké és kormányzatokká. A község élén áll a staroft, a kanton élén a golova; kisebb polgári és büntető ügyi kérdésekben külön bizalmi férfiakból (dobrovestnije) alakult bizottmány ítél. A község rendőri hatalma oly nagy, hogy a javíthatlan községi tagokat, a részegeskedőket s egyéb konok kihágókat Szibériába küldheti.

Különben a koronajobbágyok szabadon költözhetnek, ipart s kereskedést űzhetnek; a község felelős az adóról s maga hajtja azt be. Az obrokon kívül fizet a jobbágy fejadóban 86 kopek = 1 frt 39 krt, az útépitésre 9 kopek = 14 krt, községi adót, s tüzvész elleni biztosítás díjban 4 kopek = 6.4 krt, azon kívül fejedelmi és országos robotokat teljesít. A község gondjai közé tartozik az újoneozás is, melynél különösen a község valamennyi munkaképes férfa feljegyez tetik, s a legnagyobb számú családtagok nyújtják először a megkivántató egyéneket; csak a 20—35 évesek vétetnek katonáknak, s a szolgálati idő gárdánál 22, különben 25 év.

Az erdőség egy 1839. évi ukáz szerint kormányilag kezeltetik, a magtározás (előfordúlható eshetőségek végett) szintén az állam részéről kezeltetik. Különben a koronajobbágyok sorsa újabb időben igen javúlt. 1844 april 24. óta a személyes adó földadóvá változtattott át, népbankok (persze nem a Schulze-Delitzsch-félék) segéd pénz-

tárak és iskolák alapítottak; az ipar s kereskedés virágzik náluk, így 1850-ben 4988 gyártelep s 3000 házi kézmű-ipartelep létezett.

A nyugati területben, jelesen Kowno, Grodno, Minsk, Witebsk, Wilna, Mohilew, Podolia, Volhynia és Kiewben a koronajobbágyok oekonomi kezelés alatt állnak, azaz a földek a korona javára bérbe adatnak, s a jobbágyok nem fizetnek obrotot, hanem robotolnak, jobbágyi szolgáltatásokat tesznek.

Némileg a koronajobbágyokhoz sorolhatók az egész birodalomban létező ú. n. birodalmi munkások, a postajobbágyok, kik a postaügy érdekeben szolgáltatásokat végeznek; a feles bérlők (polovníki), kiknek száma azonban már nagyon csekély; az erdőjobbágyok, az erdőkezelésre segédmunkásokul szánvák, számuk 115,235, a hajóépítő jobbágyok, 120,000 lélek; a katonai telepések egy telkesek s külföldi telepítők, kik valamennyien a koronajobbágyok rendes kötelességei alól felszabadulvák ugyan, de különyszerű szogalatokat teljesítenek.

Voltak azon kívül Oroszországban saját tulajdonnal bíró parasztok s pedig különösen következők említetnek a Svodban (a jobbágy-ságra vonatkozó törvény gyűjteményben): az a d n o d v o r-zok azaz egytelkesek különösen csüd származásúak; a s c h l a c h t-ok — alsóbb rangú lengyel nemesek ivadécai — ezek tulajdonukról szabadon rendelkezettek, csak hogy 1801 december 12. óta szerzett földek csakis egytelkeseknek adhatók el, s a földek 9 desjatinnal alól nem oszthatók. A s z a b a d p a r a s z t o k azaz olyanok, kik uruknak teendő szolgáltatjok tárgyában szerződésileg megegyeztek; fejadót adnak és országos szolgáltatásokat tesznek ugyan, de obrotot nem fizetnek. Külön osztályt képeznek a k i s o r o s z o r s z á g i k o z á k o k, különösen Poltava és Tsernigow területben. Ezen kozákok a Mazeppa bukása után feloszlott s nagyobb részt Hubemba áttelepült ukrainai kozákok maradványai, kiknek jogviszonyait II. Katalin 1775-ben szabályozta, s még most is tökéletesen katonai uralom alatt állnak, hetmanjok vezetése mellett mennek szántani, aratni, szóval minden mezei munkára. Ha valamely helység mellett major-ság vagy chutora (külhelység, előrész) alapítandó, ehhez a kozák község engedélye kívántatik, s az ily chutora nem állhat 25 teleknél kevesebből (habár rendszerint elég chutora van, melyben a telek szám kisebb). 1846-ik évben 529,077 egyén tartozott a kozákokhoz, közülök 81,635 hadi szolgálatra köteles; rendszerint 30—33 ezred, tehát 25,000 embernél több kozák áll hazáján kívül fegyverben. Hasonló szervezet alatt vannak a t a t á r o k a taurusi területben. A szabad földművesekhez sorolhatók még az i d e g e n e k, a s z i b é r i a i n é p e k, a t s u t s k o k, a d s j u n g o r z o k, a k a l m u k o k és a z s i d ó k; ez utóbbiak parasztvagyonot is szerezhetnek, de a lengyelországi zsidók Oroszországba telepődése ellen kellő szabályok léteznek.

A magán földesurak fekvőségein lakó parasz-
t o k vagy szabadok vagy jobbágyok voltak. Szabad csak igen kevés,
megemlíjtjük az egytelkeseket, az ú. n. odnodwortseskie krestiane, a
félbérelőket, a pánczélbojárokot, a bessarabiai zaranokat, a külföld-
ről menekült telepeseket, a kereskedők parasztjait, és az egyez-
ségyszerűleg felszabadult jobbágyokat: 1842 april 2-án ugyanis egy
ukáz bocsátott ki, mely az eddigi jobbágyi viszonyt a földesúr és
a jobbágy közt létrejövendő egyezkedés útján bérleti viszonyná
átalakulni megengedi; de, mint minden pusztán engedményes tör-
vény, úgy ez is (épen mint nálunk a hason tartalmú 1840: 7. tcz.) a
kezdeményezéstől idegenkedő tisztán agricol államban kevés ered-
ményre vezetett, mihez különösen az oroszországi hiányos jelzálogi
intézkedések gátoló behatása is nagy mérvben hozzá járult.

A szó szoros értelmében vett (magán földesúri)
j o b b á g y o k a népesség 44%-át azaz 10,800,000 lelket tettek, s
viszonyuk földesuraik irányában következő volt: a földesúr jobbá-
gyai fölött bizonyos úri hatóságot gyakorolt, büntető ügyekben
azonban a rendes törvényszékek voltak illetékesek, továbbá vallás
dolgában s a jobbágyok közt kütendő házasságokhoz a földesúrnak
mi hozzászólása sem volt: ellenben polgári ügyek és rendőri kihá-
gásokban illétekes az ő hatósága, szökevény jobbágyait visszaköve-
telhette, s ha a kormányzóságnál a szökevényről bejelentési kérvényt
nyújt be, a rendes 10 évi elévülési idő is megszűnik, s a földesúr szü-
kött jobbágyát ez idő elmúltával is vindicálhatta; a földesúr jobb-
ágyait egyik birtokáról a másikra szállíthatta, jobbágyai számára útle-
veleket vagyis szabad meneti jegyeket, költözési engedélyeket bocsátott
ki, melyekkel azok az egész országban akadály nélkül vándorolhattak.

Ellenben kötelessége a földesuraknak jobbágyaik jóllétéről gon-
doskodni, az elaggottakat és szegényeket táplálni és fentartani, to-
vábbá ügyelni, hogy a jobbágyok az állam részére illetményüket
pontosan lefizessék s végre kötelesek voltak jobbágyaikat bizonyos
(rendszerint peres) esetekben képviselni.

A jobbágyokat illetőleg ezek kötelesek hetenkint 3 napot robo-
tolni, fekvő javakat nem szerezhetnek és az országos tartozásokat
fizetik (sok helyütt természetben). Ez országos illetmények nem min-
denütt egyenlő nagyságúak. Petersburg kerületben 2 rub. 50 kop.,
azaz 4 forint egy-egy lélek után, rendszerint azonban csak 45 ko-
pek vagyis 72 kr.; ehhez járul különböző címek alatt 45 kopek (72
kr.), útépítésre 9 kopek (14 kr.) s így az összes állami teher 1 rubel
85 kopek (2 frt. 96 kr.). Községi célokra fizetendő 50 kopek (80
kr.), magtározásokra 40 kopek (64 kr.), úgy hogy a jobbágyinak föl-
desúri, állami és községi terhei az elég tekintélyes 17 rubel 7 kopek
(28 frt 32 kr.)-nyi összegre rug.

Ezen jogilag így rendezett állapot mindazonáltal még sem volt
nevezhető terhesnek, csak akkor vált terhessé, ha egyes kegyetlen-
kedő földesurak hatalmukkal visszaéltek, s miután a jobbágyinak ke-

resete a földesúr ellen nem volt, a zsarnokoskodó ellen rendszerint védelmet nem talált seholsem; azért jól mondja az 1861-ki február 19-ki ukáz „a földesurak jogai mindeddig nagy kiterjedésűek voltak és épen nem meghatározottak. A törvény helyét a hagyomány, a szokás s a földesúr jóakarata pótolta. A legjobb esetben ebből bizonyos patriarchalis viszony keletkezett, igazi gondviseléssel s jóakarattal a földesúr részéről — jólelkű engedelmisséggel a parasztról; de a földesúr rosszlelkűsége s gonosz akarata határt nem ismert.“

Oroszország jobbágyainál, s egyáltalában az Orosz-birodalomban rendszerint a három nyomású rendszer dívik, csak egyes tájakon a körülményektől igényelten uralkodik a pusztas- s erdőirtási (liadimoja) gazdálkodási rendszer; azonfelül a falusi rendszer; a faluk azért (ép úgy mint nálunk) igen nagyok és népesek szoktak lenni; például: Iwanowo 42,000 lakossal, Michailowszk 10,000 lelket számlál. A jobbágy telkek nagysága is az egyes vidékek népességi viszonya, a föld minősége s egyéb viszonyok szerint változik s két részből áll, belső telekből t. i, mely rendszerint a faluban van, s melyhez a ház és udvaron kívül a konyha-veteménykertek, gyümölcsösök, mezők tartoztak, a mennyiben még a falu határában voltak; s a külső telekből, vagyis az ú. n. nadelből.

Áttekintettük így az orosz jobbágyság sorsát a legújabb törvényhozásig azaz 1861 február 19-eig, mely napon Oroszországban is a szabadság első csillaga derült fel a zilált viszonyok közt tengődő parasztra. Már Miklós czár foglalatoskodott uralkodása kezdetén a jobbágysággal. Uralkodása alatt az emancipáció eszméje kezdett terjedezni, e végett 1826-ban kiadott egyik rendeletében intést bocsát közre a jobbágyság-felszabadítási hirre támadt rendeltenségek miatt, de egyúttal a nemesség is szelidebb és keresztyéniebb bánásmódra szólíttatott fel. Ugyanazon év (1826) december 6-án egy titkos bizottságot alakított, melynek föladata Oroszország állami intézkedéseinek átvizsgálása lett volna, de a júliusi forradalom folytán bekövetkezett európai rázkódtatások alatt működése megakadt. 1836 november 16-án új bizottság állíttatott össze a parasztok felszabadítása végett; a bizottság gróf Kisselew miniszter nézeteihez csatlakozott, s működésének eredménye az 1842 ápril 2-án kelt ukáz volt, mely a jobbágyoknak megengedi, hogy saját földesuraikkal jobbágyi terheik alóli felszabadítás végett egyezkedhetnek. Uralkodása alatt még egyéb bizottságok is működtek e tárgyban, s általában mintegy 108 rendelet bocsátatott ki a jobbágyságot illetőleg.

Különös gondot fordított e fejedelem a nyugati tartományokra (habár e tekintetben sokan a jobbágy sorsának javítása alatt eszközt látnak a lengyel nemesség erejének megtörésére), itt az inventar intézményét kívánta rendszeresíteni, illetőleg tökéletesíteni. Az inventar intézménye alatt az egyes parasztoknak földesuraik irányában járandó kötelességeinek följegyzését kell értenünk, mi Lengyelországban már a XV. és XVI. században gyakori volt; — miután azonban

azok időjártával részint feledékenységbe mentek, részint a rendesen írást nem tudó parasztok ellenében a földesuraktól visszaélésekre használtattak, 1831-ben életbeléptetésük és rendezésük czélbavetett s 1844-ben az új inventárok kivételkép hat évre alkalmaztattak: de Kiew, Volhynia és Podoliában tökéletesen czéllíránytalannak tüntek föl, s e végett 1848-ban Bibikow kormányzó tervezete alkalmaztatott, melyről általában az mondatik, hogy a földesúr nyve ellen van, de a jobbágyok számára igen jótékony.

II. Sándor czár 1855-ben birodalmi tanácsa által az inventárokat újra akarta szervezetni, és 1857-ben Nisimonhoz intézett iratában életbeléptetésüket elrendelte — de már késő volt, mert ezalatt egészen új eszmék s elvek kezdtek a jobbágyi intézmények tárgyában meghonosodni.

Ugyanis 1857 január 3-án Bludow, Murawjew, báró Korf, Rostozew s másokból a czár és távollétében herczeg Orlow elnöklété alatt egy bizottság állítottatott össze, mely tárgyalásait azon tétellel kezdé: vajjon időszerű-e a parasztok kérdésével foglalatoskodni; a bizottmány valamennyi tagja, herczeg Gazarin kivételével, igennel felelt. Erre a bizottság körülbelöl száz, a jobbágyásra vonatkozó s többnyire az emancipatio mellett szóló forgalomban levő kézirat tanulmányozásához fogott, s egyúttal elhatározta: miszerint e fontos kérdésben a nemesség véleménye és nézete is ki fog hallgattatni. Ez Oroszországban mindeddig páratlan tünemény; a törvények mindeddig pusztán antokrat parancsok, melyek a néphozzájárulása nélkül egyedül a fejedelem akaratóban gyökereznek.

A bizottság augustus hó 14, 17 és 18-án tartott zajos ülések után a jobbágy sorsának javítását elhatározta, s a jobbágyosság fel szabadítása tárgyában következő intézkedéseket vélt czélszerűeknek: a) gondoskodjék a belügyminiszterium arról, hogy a községek és földesurak a szükséges helyi és statistikai adatokat a bizottság nak eljuttassák; b) ez adatok alapján a bizottság a jobbágyi viszony szabályozását illető tervet készít; c) végre e terv életbeléptetéséről fog gondoskodni. Most az egész országban élénk mozgalom fejlődik ki; a lithváni nemesség azonnal a kormány nézeteit pártolja, holott sok helyütt a kormány intézkedései rosz hangulattal fogadtatnak. Ennélfogva a czár (november 24) egy köriratot bocsát ki az ország kormányzóihoz, mely a kormány terveit leplezetlenül kitarja; utóbb a kedélyek megnyugtatóására egy más köriratban hivatalos adatokkal megmutattatik: hogy a kormány törekvése a jobbágyok felszabadítása tárgyában koránsem ad ingert lázadásokra és büntetésekre, miután négy hónap lefolyta óta 26 kerületken csak 70 engedtelenségi eset fordúlt elő, s hogy az egész 1858. évben egy földesúr sem gyilkoltatott meg jobbágyától (pedig egyébkor a rendes körülmények közt átlag tizenhárom ily eset fordúlt elő, a mi természetesen a körirat igazságszeretetét nem tünteti fel épen a legkedvezőbb színekben).

Az eddigi titkos bizottság 1858 január 3-ka óta a jobbágy-kérdés főbizottságává alakult át, mely mellé a gazdasági bizottság (sensi kij oldal) s a Laninkoff, gr. Panin, Murawjew és Rostovzewből álló külön bizottság az egyes kormánykerületek bizottsági tervezeteinek megvizsgálására, járult. Egy úttal az egyes kormányzatokban kormányzati bizottságok szerveztettek, melyek többnyire mindenütt nagy pompával s ünnepélyekkel nyitattak meg, s melyeknek tevékenységi körét az 1858 april 21-én kelt miniszteri körirat következőkben jelölte ki: mutattassanak ki a szerzett adatok alapján a reformban követendő elvek, jelesen következő pontok szerint: 1) átmenet a jobbágyságból az ideiglenes lekötelezett állapotba; 2) ezen ideiglenes lekötelezett állapot lényege; 3) a földesurak földbirtoki joga; 4) a jobbágyok belső telkeinek elrendezése; 5) a kültelek (nadsels) állapota; 6) a jobbágyok által fizetendő illetmények; 7) a házi jobbágyok eltörlése; 8) a falusi községek alapítása; 9) a földesurak joga s kötelessége; 10) az új rend foganatosítása s az erre vezető eszközök. Ha így minden megállapított, készíttessék el maga a tervzet.

Míg a bizottságok így működtek, több fejedelmi rendelet hirdettetett ki, mely mind a szabadság szellemét lehelte. Így 1856-ban a katonai telepjobbágyosság megszűnt; 1858 június 20-án az apanageparaszatok a többi szabadföldművelővel egyensorba helyeztettek; 1859-ben a gyár- és bányamunkások viszonyainak szabályzása végett külön bizottság alakult; 1858 martius 20-án és december 12-én a földesúrnak joga, jobbágyát kényekedve szerint máshová telepíteni vagy épen Szibériába küldeni, eltöröltetett.

A kormányzati kerületi bizottságok (állítólag 48 bizottság működött 1377 taggal) lassankint beküldék jelentéseiket, s a czár 1859 február 17-én két szerkesztői bizottságot nevezett ki Rostovzew elnökle mellett; az egyik az általános a másik a provincia- (helybeli) határozatokat volt megvizsgálandó; ehhez járult april 27-én a pénzügyi osztály, mely különösen a megváltáshoz megkívántató közegek kérdésében határozott. Az általános, illetőleg a közös viszonyok bizottsága ismét három alosztályra: a jogi, közigazgatási és gazdaságira szakadt; a bizottságok számára egy nagyszerű könyvtár rendeztetett be, melyben az orosz jobbágyságra vonatkozó számtalan monographia kéziratban ép úgy, mint nyomtatásban, valamint Európa egyéb államainak a jobbágyságra vonatkozó törvényei s kézikönyvek nagy választékban voltak.

A bizottságok működése előmunkálatok s határozmányokra oszlott, s az egész eljárás nyomtatásban megjelent (s pedig több mint 25 vastag folio kötetben oroszul; e nagyszerű gyűjteményből Dr. Strebisky fordítása nyomán igen becses kivonatokat közöl Harthausen legújabb „Die ländliche Verfassung Russlands“ című s általunk nagy részben használt munkájában). A munka könnyebbitése, illetőleg az eredmény sikeresebbítése tekintetéből, nem gazdag, de ér-

telmes földesurak, jószágigazgatók, sőt még starostok is behívtak, ez utóbbiak különösen azért, hogy a hozott határozmány érthetősége körül élő például szolgáljanak.

Igy készült el végre a törvény, mely 1861 február 19-én ünnepélyesen kihirdettetett, s így létesült az, mit II. Sándor császár már trónra léptekor kormány-feladatául kitűzött, s melynek létesítéséről ki sem kételkedett, mert a császár szent, a mit ő mond az nem pusztá szó, annak teljesülnie kell.

Lássuk már most a törvény tartalmát.

A jobbágyság elvileg megszüntettetik, mindazáltal az ily nagyszerű reformokkal járó rázkódtatások elhárítása tekintetéből, a teljes felszabadulást bizonyos átmeneti idő előzendi meg, mely se nem tartja a jobbágyságot a régi rendszerrel járó függetlenségben és szolgálai állapotában, de teljes szabadságban sem áll, s a földesurak felügyeleti joga a jobbágy község fölött még most is megmarad; mindamellett a jobbágyság fekvőségeket szereshet, örökösödési rendje a helyi szokástól függ, csakhogy magszakadás esetében a korona örököl.

A személyes vagy ú. n. szolgálati házi jobbágyság, melynek a földműveléssel mi összefüggése sincs, teljesen megszűnik; mert a földesurak kötelesek a náluk személyes szolgálat végett tartott jobbágyot szabadon bocsátani.

Az egyes községek vagy kisebb községek együttvéve, azaz legalább 300 s legfőlebb 2000 férfitlélek, képeznek egy törvényszéki és közigazgatás alatt álló egyesületet, az ú. n. volostot. Maga a községi igazgatási hatóság áll a községi tanács- és a starostból, azonkívül a szükséghez képest választott egyéb személyzetből, mint az adószedő, iskolatanító, magtár- és szegényházi felügyelő, rét- és erdő-őr, írnök stb. A volost törvényszék kisebb magánjogi (100 rubelig) pörökben és testi büntetéssel fenytendő bűnesetekben ítél, ítélete ellen nincs helye a fölébbezésnek; a volost törvényszék számára a községi gyűlés 4—12 bírót választ, kik azután sor szerint bíraskodnak, ítélet-hozásra legalább három tag kívánatik meg. A községi és általában a paraszti ügyeire nézve rendeltettek bizonyos felügyeleti illetőleg felsőbb hatóságok, jelesen a békebíró vagy békeközvetítő; ez csak nemes földbirtokos lehet, a három első évre a tartományi kormányzótól neveztetik ki s irodai költség gyanánt 1500 rubelt (2400 frt) kap évenként. A békeközvetítő illetőségéhez tartozik: a) megvizsgálni a földesurak s az ideiglenes lekötöztetett paraszti köztli egyenlenségeket, a hivatalnokok elleni panaszokat; b) bizonyos ügyek hiteltesítését ők végzik, milyen pl. a paraszti és földesura közötti egyesség, az elbocsátó levelek, fölhatalmazások stb.; c) bizonyos hatósági és rendészeti ügyek általok foganatosítottatnak. — A békebírók egyesülete képezi a kerületi békebírószágot, mely felsőbb folyamodásilag ügyel a békeközvetítők fölött, s mely bíróság elnöke a kerületi nemességi főnök. — Végre a legfőbb hatóság a tartományi bizottság

(provincial commission), melynek elnöke a kormányzó, tagjai: a kerületi nemességi főnök, a koronajószágok kerületi igazgatója, a procurator, két a belügyi miniszteriumtól kinevezett, s két a kerületi nemesek főnökétől választott földbirtokos.

Maga a jobbágy a jelen törvény által nem lesz azonnal szabad s tulajdonosa a jelenig haszonélvezett földnek; hanem 9 évig még mint jobbágy, vagy mint a törvény mondja, mint ideiglen lekötelezett paraszt bizonyos függő viszonyban áll a földesúrhoz; azonban az örökváltásra mind a kormány, mind a törvény által előlegek-, illetőleg kedvezményekben részesítetik, ösztönöztetik. A földesúrnak az ideiglen kötelezett parasztok fölött következő felügyeleti joga van: bizonyos tekintetben ő gyakorolja a rendészetet, de másrészt védelmi kötelességet visel, örködik a tüzesetek, rablások s egyéb a vagyoni biztosságot veszélyeztető esetek ellen; ügyel nehogy a község a vagyonfelosztásban igazságtalanul járjon el; kívánhatja, hogy a községi gyűlés végzeményei vele közöltessenek, s valamennyi jogát meghatalmazottja által gyakoroltathatja.

A paraszt pedig következő fizetményeket teljesít s pedig az állam, illetőleg a tartományi pénztárba: a fejadót, az élelmi szerek biztosítására illetményeket s az illetmények lajstromának készítésére díjtételeket. Mindez adókat a starost, vagy ha külön adószedő van, ez utóbbi gyűjti egybe. A fizetmény pedig a község háttározata szerint vagy készpénzben vagy természetben történik; minden község saját adójáról egészen felelős, s e végből a hátrálékos paraszt ellen következő rendszabályok foganatosíthatók: mindenekelőtt a hátrálékos földrésztelének jövedelme foglaltatik le, ha ez nem eszközölhető, maga a késedelmező vagy családjából egy tag a szomszéd községekbe dolgozás végett adatik s bére lefoglaltatik, vagy a késedelmezőnek gondnok rendeltetik, ha pedig mindez nem vehető eszközzésbe, ekkor végre ingatlan vagyona eladatik s így hozatik be az adó.

A községi illetmények nagyságának meghatározása az egyes községektől függ, és az iskolák, templomok meg egyéb közczélok foganatosítására vonatkoznak; nevezetesen a községi terhekhez számítandók az igazgatást, a himlőoltást, a marhadög elleni intézkedéseket, a közmagtárakat, utak fentartását, vízfolyások és csatornákat, csöszöket, a szegények és árvák eltartását, tüzeseteket illető költségek.

A földek haszonélvezete Oroszország különböző vidékein s kerületeiben különböző. Így Nagy-, Uj-és Fejér-Oroszthonban a parasztföldek s haszonvételek elintézése tekintetéből rendeltetett, hogy a helyi viszonyokhoz szolgáltatandó obrok és munka mellett a parasztok kisebb nagyobb földrész haszonélvezetét nyerjék, s pedig a kültelek (nadel) a községé leend; minden község jogosítva van, de köteles is azt egyéni haszonbérletté átváltoztatni s ha ilyenkor egy községi tag halála vagy kivándorlása által egy rész haszonvétel nélkül

marad, a haszonvétel ismét a községre száll vissza. A földesurak által haszonélvezetbe adandó földek nagysága függ a két fél közt létrejövendő egyességtől, de mindenesetre megtartandók a törvényhozás által megkívánt föltételek. E végből a földek három tájra, éghajlatra oszlanak; az elsőbe tartoznak oly vidékek, hol a föld se egészen nem fekete (humus), se nem pusztá; a másodikba a tisztán fekete föld, a harmadikba a puszták. Minden ismét vidékekre oszlik, s pedig Nagy-Oroszországban öt, Új-Oroszthonban hét vidék vagy kerületre; minden kerületben azután s pedig az első két éghajlatiakban a maximum, a harmadikban a törvényes mérték meg van határozva, tekintettel természetesen a föld minősége- és fekvésére; kívánja továbbá a törvény, hogy csak termékeny földek adassanak a parasztnak; só tartalmú földek beszámíthatók ugyan a földrészletbe, de csak három desjatin tesz egy desjatin termő földet; az erdőség azonban a földilletékbe nem jár, a földesúr azonkívül itatási helyet nyújt s annak jó karban tartásáról gondoskodik.

A kültelektől megkülönböztetendő az udvar, a beltelek vagyis a falu határában létező földek és ingatlanok; de kivételnek a konyhakertek, községi épületek, gyárak, malmok. Építőfát a parasztnak mindenütt kapnak a földesúrtól ingyen, de tüzelőfát csak bizonyos szolgálatokért s e tekintetben a közös egyesség dönt, sőt a földesúr failletmény fejében a község beleegyezésével egy egész erdőrésztet hasíthat ki.

A parasztnak az így községileg nyert földet nem művelhetik tetzésük szerint, hanem csak következő megszorítások mellett: *a)* az utak közhasználatra maradnak; *b)* a földesúr beleegyezése nélkül a legelőt nem szabad művelés alá venni; *c)* a község beleegyezése nélkül senki sem csinálhat új építményeket vagy nem tehet új, eddig szokatlan földműves munkákat. Az építményekre vonatkozólag a földesúr engedelmével a földesúr épületeihez 50 sajamnyi távolságra rakhatni oly építményeket, melyekben tűz nem alkalmaztatik, ha alkalmaztatik, csak 150-re, sőt az udvar helyen kívül a község engedelmével mitsem szabad építeni.

A haszonélvezetért nyújtott viszonzószolgálatok csak ideiglenesek; s az egész ideiglenes lekötöttség állapotnak főczélja egyrészt a földesurakat a rögtöni felszabadulás folytán netán támadhatott munkáskéz hiánya hátrányaitól megóvni; másrészt a parasztnak a teljes szabadság sédítő s könnyen túlzásokba fajuló élvezetéhez szoktatni. Az ideiglen kilencz évre vagyon megszabva, mely után a haszonélvezet megszűnik, különben az udvartelekek megvétele meg van engedve a parasztnak, s pedig foganatosíthatatik az vagy egyes parasztnak, vagy maga a község által; hogy pedig e részben túlzott árak ne követeltesse, azt határozza a törvény, miszerint a rendes obrok $16\frac{2}{3}$ számmal sokszorozva nyújtsa a vételárt.

Az ideiglen lekötött parasztnak földesura iránti tartozásai kölcsönös egyesség útján állapítandók meg; de ily egyesség legfőlebb

három évre köthető s ugyanannyi időre hosszabbítandó is, s ez egyes-
ségeknek nem szabad a polgári törvényekkel ellenkezni; a paraszt
kötelezettségét pénzben (obrok) vagy munkában (robot) szolgáltat-
hatja; de ide be nem számíttatnak azon fizetmények vagy szolgál-
tátelek, melyek tüzelő fáért, malmokért s halászatért nyújtanak;
meg vannak továbbá szüntetve a természetbeni illetmények, melynek
voltak a baromfi, juhok, vaj, tojás, gyümölcs, gomba, szövetek,
posztó stb.; szintén megszüntetvük az ú. n. kiegészítő szolgáltatátelek,
milyen a földesúri ház, rét s legelő őrzése. Maga az obrok az új sza-
bály-rendeletek által a különféle tájak szerint szabályoztatott; külön-
ösen Petersburgtól 25 verstnyi távolságig fejenként 12 rubel, Pe-
tersburg-kerület valamennyi egyéb földjein, valamint Moskau, Jaros-
law, Wladimir és Nisnij-Nowgorod némely részeiben 10 rubel; a többi
vidékeken 9 rubel; kivételnek Witebsk, Wjätka, Mohilew, Olonetz, Ka-
san, Orel, Pensa, Pskow, Smolensk és Tambow némely kerületei, hol
csak 8 rubel jár.

A robotok robotnapok szerint oszlanak el; vannak nyári és
téli, férfi és nő, kézi és ígás munka robotnapok; általános szabály,
hogy a nyári napok az összes munkanapok három ötödét, a többit
($\frac{2}{5}$) a téliek képezik; a robotolásra rendelt munkásokat a volost
feje jelöli ki, ez határozza szintén, ki s mikor megy robotra. A robot-
köteles kor a férfiaknál 18—50, nőknél 17—50 év közé esik.

Ez pusztán Nagy-, Új- és Fejér-Oroszhonra vonatkozott; részben
eltérések, habár az alapelvek megtartása mellett, tapasztalhatók a
nyugati provinciákban, különösen Grodno, Kowno, Wilna és Witebsk
kerületekben, hol a lengyel nemesség megtörése tekintetéből egy,
1863 (?) martius 1 $\frac{1}{13}$ -án kelt rendelet értelmében a jobbágyok tel-
jesen felszabadítottak; továbbá külön rendeletek szabályozzák a
gyári jobbágyok, a Perm vidékén élő magán bányamivelők, a doni
kozákok, a staupoli és a sziberiai jobbágyok viszonyait.

Sziberiában általában igen kevés földbirtokos van; Tobolsk és
Tomsk kerületben csak 29, 1232 jobbágy és 175 szolgálati házi
jobbágygyal; Jeniseisk kerületben épen csak egy magán jószág létezik
s ezen is csak 63 jobbágy. Egyébiránt a jobbágyság Sziberiában nem
oly jelentős, mint Oroszországban; a parasztok itt nem is tudják hol
tartózkodik földesuruk; ép azért a törvényhozás az eddigi rendet meg
nem változtatta, egyedül azt rendelte, hogy a volt hatóság ezentúl is
községi hatóság szerepét viselje.

Ez a törvényhozás rövid vázlata; minekiünk, kik a nyugat-eu-
rópai műveltség áramlásában részesültünk, kiknek nemzeti jellege a
földtulajdon tökéletes felszabadulását szükségessé tette, nekünk az
oroszlási földbirtoki rendezés első pillanatra, tán nem is kedvező-
nek, sőt ellenkezőleg a községi birtok s haszonélvezet, különö-
sen pedig a községi nagy hatalom, a vele kapcsolatban jelenkező ha-
szonélvezet felosztásával, a legnagyobb nyügnek fog tetszeni, melyet
csak földbirtokosra vetni lehet. És mégis az 1861-ki törvényhozást

korszerűnek és haladásnak kell mondanunk; mert az orosz nemzet jellege egészen más, mint a nyugat-európai s részben saját magunk természeté. Nálunk a paraszt egyedüli törekvése: földet szerezni, bármi kicsiny legyen is az, s ez részben oka, hogy legtöbb szakférfaink a minimum mellett szólnak — Oroszországban a földműveléshez nincs hajlam; ha ma felszabadíthatnák a haszonélvezeti teherből, a földmives gyáros vagy kézműves szeretne lenni és elszéledne a városokban. Itt átmeneti idő kell s ezt eszközli az ideiglen, és némileg a községi szerkezet. A közös birtok és haszonélvezet ugyanis koránsem akadály Oroszországban, a föld kövérsége s a bőtermése szükségtelessé teszi, sőt haszталanná a belterjesebb művelést mindaddig, míg Oroszország úgy mint eddig nem csak belszükségeit fedezi kellően, de a külföldre is tetemes mennyiségű gabonát szállít. A községi birtok legalább megakadályozza a proletariatus s a szegénység létesítését. S így az orosz újabbkori törvényhozását csak áldásdűsnak mondhatjuk. De a nép jólétéhez törvényhozáson kívül még több kell: szilárd buzgalom s kitartás a nép minden osztályainál, mert az 1861-iki ukáz igaz szavaiként: „a legjobb törvény sem teheti az embereket boldogokká, ha önmaguk nem törekszenek, jólétüket a törvény oltalma alatt megalapítani. Jólétet nem lehet másképp megszerezni és nyerni, mint folytonos munka, az erők és közegek észszerű felhasználása, szigorú takarékoság és becsületes élet által.“

MATLEKOVITS SÁNDOR.

On some Disputed Questions of Ancient Geography.
By W. M. Leake. With a Map. — (Némely ó-földirati vita-tárgyakról. Leake-től. Térképpel).

Szerző személyesen ismeretes levén a régi görög s római írók által említett helyekkel, s e mellett magukat az írókat is pontosan ismervén, az archaeológiával összeköttetésben álló minden tárgyról szóló véleménye különös nyomatékú. Jelen munkájának nagy része bírálati észrevételekből áll, a Smith tudor által kiadott „Dictionary of Greek and Roman Geography“ különböző cikkeiben foglalt némely vitáspontok iránt. Többek közt tüzetesen tárgyalja Afrikának a phoeniciaiak általi körülhajóztatását, mely az említett szótár egyik cikkében kétségesnek, de épen nem lehetetlennek, egy másik cikkében valószínűnek, s egy harmadikban ténynek tekintetik. Leake ezredes azon véleményben van, mikép ezen, Herodotus által említett körülhajózás valóssággal nem történt meg. Afrika területét 13,500 földirati mérföldre tevén, kiszámítja, hogy az 17,500-ra

menne föl oly hajdankori hajózókra nézve, kik különbség nélkül mindegyik tengeröböl partja mellett elhajóztak; — s föltéve, hogy 2 év s 9 hónap kellett a körülhajózás bevégzésére, — mi Herodotus szerint, kevesebb mint 3 év alatt eszközöltetett, úgy találja, hogy számításba véve azt az időt, melyet az általuk elvetett gabna megérésére várakozással töltöttek, naponként mintegy 20 mérföldnyi út kellett volna tenniök. Azonban úgy véli, hogy különböző egyéb okok, mint p. o. kedvezőtlen szelek, vizért s más készletek miatti gyakori megállapodások, a benszülötték ellenséges indulata s a hajók kijavitása fenmaradt idejöknek legalább felét fölemésztenék; s ekkép rájuk nézve kettőztetett sietséget tennének szükségessé, mit ő lehetetlennek tart; mivel akkor nekik nagyobb napi út kellett volna tenniök, mint a minőt Nearchus 284 évvel később, kedvező körülmények közt, képes volt megtenni. — Leake ezredes eltér Grote-tól, s más ugyanazon iskolabeli írótól Ilium fekvésére, s az Ilias jellemére vonatkozólag. Ellenvetéseket tesz az „Ilium“ felirattú czikkben foglalt állítások ellen, melynek írója, Grote-ot követve, nem akar különbséget tenni Ó és Új-Ilium közt, s tagadja bármely más Ilium létezését azonkívül, melyet gyakran Új-Iliumnak neveznek, s melynek romjai a tengertől 2—3 mérföldnyire, Kum-Kiái s Tsiblak falvak közt láthatók. Leake Le Chevalier, Pococke s mások hypothesisét fogadván el, a Homér-féle vagy Ó-Ilium valódi helyét a tengertől mintegy 12 mérföldnyire Bunárbasi közelében véli feltalálni, mely tájon a források szerinte pontosan megfelelnek Homérnál a Skamander kútfejei leírásának. Azon ellenvetés, mintha ama helyen semmi hajdani város nyomaira sem lehetne találni, szerinte nem alapos; a mennyiben némely utazók s legújabbán Spratt kapitány, ott nem csak falak romjait, hanem egy feliratnak néhány betűjét is találtak, melyek, úgy látszik, a kis-ázsiai éjszak-nyugati szögletebeli alphabethez tartoztak. — Az Iliásznak Leake igen nagy történelmi becsét tulajdonít. Szerinte a földirati tudomány keletkezésétől oly mesze eső korban, Homérnak nem lehettek volna Görögország földirataról oly pontos ismeretei, minőket munkájában tanúsít, hacsak személyesen tökéletesen nem ismeretes a helyekkel. Ezenkívül az Iliasz Görögország helyzetének politikai vázlatát is magában foglalja, a Krisztus születése előtti XII. században, midőn a hősi korszakbeli különböző nemzetek vagy népfajok közti hatalmi súlyegyenek véget vetett az Atridák gazdagsága s hatalma, kik Páris sértése által fölingereltetve, szövetségre léptek az aeol népfaj főnökeivel, hogy háborút kezdjenek az ázsiai dardan görögök ellen.

A magyar királyi szék betöltése és a *pragmatica sanctio* története. Irta Salamon Ferencz. Pest, 1866.

Gyakran vonz egy más politikai kérdés fölmerülése maga után történeti kutatást. Az irodalom ily módon sok munkával szaporodott, melyek közt nem ritkán igen becsesekre is akadhatni. Sőt maga a napi kérdés is nyert új illustratiót, mely által ha nem voltak is a megoldás nehézségei elhárítva, de a kérdés látköre tisztult, szélesbédett. Salamon fennirt munkáját az ily nemű irodalmi termékek közé számíthatni. A *pragmatica sanctio*t keletkezésétől fogva kétségtelenül soha még 1791-ben sem emlegették többször, mint a két utolsó országgyűlésen, s ez neveli a könyv érdekét. De értékét nem ez adja meg, hanem belbecse. Mert e munkát történeti irodalmunknak becsesebb termékei közé számíthatjuk, valamint Salamont is e lapok olvasói higgadt, nyomos és alapos írónak ismerik.

Maga Salamon kimondja előszavában, hogy ő történelmi s nem jogtani értekezést akart írni. S ez Cziráky és Deák *classicus* munkái után — melyek a kérdés jogtani oldalát véglegesen eldöntik — felesleges is volna. De mint ez, épen oly fontos a történelmi oldal is. Mert valóban a régi államférfiak egyes felmerült esetekben nem csak mint juristák, hanem mint politikusok oldották meg a trónbetöltési kérdéseket. Salamon munkájában ennek előadására van fő-, sőt túlnyomó gond fordítva Minden kor cselekvéseiben föltalálja, kiemeli a vezér elveket, előadja a belső okokat, kitisztazza s úgy állítja elő a tényeket.

Salamon a magyar királyi szék betöltésének történetét minden phasisában felöleli s nyújtja. Világos és tiszta fő levén, ki mindenütt kerüli a homályt, határozottan teszi föl a kérdéseket s világosan oldja meg. Még becsesebb munkájának második része, a *pragmatica sanctio*nak története, mely emez előnyök mellett egy mással is bír: t. i. igen sok eddigelé nem ismert adatot hoz napvilágra. Munkájával ily módon kétségtelenül előbb vitte a történelmi tudást s tisztázta a történelmi kritikát.

SZ. S.

Beythe István életrajza. Értekezés, melylyel a magy. tud. Akadémia ülésében 1864 május 9-én székét foglalt Fábó András. Pest, 1866.

E munka kritikai kutatás. Egy, a két protestans felekezet közt fenforgó vitás kérdés eldöntéséhez járul szerző nem csak adatokkal, hanem kritikai észleléssel is. Helvét vallású püspök volt-e Beythe vagy pedig evang. ? Az elsőt a helvét vallású egyház történet-írók

általán s főként a nagy tudományu Tóth Ferencz vitatták s oly erős meggyőződéssel, hogy mindenütt másodíknak teszik a Dunántúli ref. püspökök közt. A első püspök természetesen Huszár Pál. De ime néhány év előtt egy kalvinista tudós fejezte ki legelőbb kételyét az iránt, ha Huszár valóban püspök volt-e? s most már a másodíknak reformált püspöksége döntetik halomra.

Egyháztörténetünkben az egész zavart az okozta, mert a két prot. felekezet végleges elválása Magyarországon, s főként a nyugoti részekben nem történt meg nyomban azután, hogy a Kalvin nézete az úrvacsorája felől tért kezdett foglalni. Az eltérő elvek kiegyeztetetését lelkipásztorok és főurak sokáig lehetők tartották, sőt azon fáradoztak is. A létező zavart még növelte az, hogy Beythe hajlott a kálvinismushoz. S valóban a kérdés az eddig ismert adatokból alig volt másképen eldönthető, mint azt Tóth Ferencz tette. De nem is ezekből oldotta meg azt Fábó: bebizonyítván, hogy Beythe mind a csepregi colloquium előtt, mind azután evang. superintendens volt, hanem Beythenek eddig vagy épen nem, vagy csak hiányosan ismert munkáiból (melyek leginkább erdélyi könyvtárakban maradtak fen), 14 darab igen érdekes s szerző által kiadott egykorú levelekből és végre a Beythere szórt rágalmakra irt egykorú apológiából.

Fábó e munkája minden esetre becses adalék a protestans egyháztörténethez, mert ott egy kérdést tisztáz s egy kitünő befolyású, de sokat szenvedett férfiú életrajzával ismertet meg, s a magyar irodalomtörténethez, melynek egyik jeles íróját mutatja be.

SZ. S.

MÉG EGY ANGOL ÚTI RAJZ RÓLUNK.

A minap egy angol lapot forgatva, hirdetései közt a Macmillan Magazin martiusi füzetének tartalma, s ebben Dicey Edwardnak „Glimpses of Magyar Land“—„Képek Magyarországból“ című czikke megkapta figyelmemet. — A czim is, és a név is ígért valamit. Egy Dicey nevű angol (keresztneve nem jut eszembe) a külföldön lakó magyarokkal Angliában is, Olaszországban is sokszor érintkezett, s most azt hittem, az irta itt le tapasztalatait, s hittem, hogy a cikkben hazánk állapotának, viszonyainak legalább tájékozott ismeretét lelem.

Mikor kezemhez jutott a füzet, láttam át, mennyire csalódtam. Soha tartalmatlanabb, üresebb fecsegést, mint ez, még francia divatlapú tárczairó sem irt, s egyedüli érdeme, a melyért az elterjedt és Britanniában nagyon olvasott Macmillan Magazinban napvilágot látott, csak az lehet hogy terra incognitáról fecseg.

Boner—kinek Erdélyről írott művét a Bp. Szemle 12-ik füzeté is merteté — Erdélyről, ennek múltjáról, alkotmánya fejlődéséről akarva szólni, annyit legalább megtett, hogy bejárta az egész kis országot, elolvasott egy-két száz írot, érintkezett emberekkel, s tudakozódott a hol módjában állt; Dicey nem tett egyebet, mint hogy Bécsből — hihetőleg valami business (g'schäft) végett — lerándult Pestre, beszélt a kocsmárosával s egypár kocsissal, és már hivatatottnak érzi magát Magyarország ismertetésére.

Soha utazót úgy el nem bolondítottak, mint Diceyt Bécsben.

Előbb, úgymond, szándéka volt lemenni Báziasra, s onnan át Belgrádba. de bécsi ismerősei figyelmeztetvén, hogy Bázias és Belgrád közt egyáltalában semmi közlekedés nincs, lemondott e tervről, s megelégtette Pestig jöni. No de hiszen mindent látott, vigasztalja magát. „Ha Magyarországon tíz-tizenkét mérföldet átgözkocsizunk, mindent láttunk, mert az egész országot egyszerűen azzal lehet jellemezni, hogy nincs benne semmi, a mit utazónak megnézni érdemes. Ezt így mondták a bécsiek, s tapasztaltam, hogy igaz. Kerestem Bécsben Magyarországról szóló utazási könyveket, de a könyvárusok ilyenek hírét sem hallották, s egy osztrák-birodalmi úti könyvvel kellett elindulnom.“

Azonban ő, daczára ennek, s daczára annak, hogy — hihetlen elmaradtság! — csak két út, egy vasúti s a dunai közt lehetett választania, mégis Nil-forrás felfedezői bátorsággal neki indult. Az úton nem látott egyebet, mint kopár, erdőtlen, miveletlen földeket; egy-egy szennyes, bozontos juhnyáját, melyet „birkabőrbe öltött vad pásztorok őriztek“; leirhatatlan piszkos falvakat, hetek óta nem mosdott szurtos népet, félméztelen gyermekeket stb.

Így érkezett meg Pestre; a város első látása, esteli világítás mellett, meglepte, akkor szépnek hitte Pestet, s csak reggel ábrándult ki. „A nappali Pest és éjjeli Pest közt oly nagy a különbség, mint egy színház belsején, ha reggeli rendetlenségében vagy esteli pompájában látod. Minden eltörpül az első tekintetre: a gellért-oldali márványpaloták viskókká zsugorodnak, a vidék semmit sem ér, a házak aprók, az utcák szennyesek stb.“

A magyarokat, mint népet, vagy embereket, nem akarja jellemezni, mert „nehéz komolyan itélni az olyan nemzetről, melynek tagjai, ha öregek, ha kövérek, ha nagyhasúak is, szük nadrágba s csizmába, pitykés, zsinóros dolmányba szorítják magukat, s úgy öltöznek, mint egy opera személyzet péld. az „Alvajáró“-ban.“

Pesten, pénzére útasítása szerint, a muzeumon és Gellért-hegyen kívül semmi nevezetesség nem levén; kirándult Palotára, megnézte a Károlyi grófok kastélyát, lovait, s az angol kocsisoktól (mert a grófokhoz, a mint mondja, nem akart betolakodni) a vidék felől többnemű felvilágosítást kapván, visszaútazott Pestre s innen Angliába, azzal a boldog hittel, hogy egész Magyarországot ismeri, s hogy felöle itéletet hozni illetékes. — Végül miveltségünk

jellemzésére elmondja, hogy Pesten egy volt honvéddel ösmerkedett meg, a ki nagy lelkesedéssel magasztalván Kossuthot, az állítá, hogy ezt (Kossuthot) az európai nagyhatalmak egy pusztá szigetre száműzték, a hol fejedelmileg él ugyan, de eltávoznia nem szabad. Dicey nagy történelmi jártassággal fölfedezi, hogy az atyafi I. Napoleonnal confundálta össze a dolgot.

Ennyi a meglehetősen hosszú cikk tartalma. Arra sem volna érdemes hogy kinevessük, ha ily elterjedt folyóiratban nem jött volna ki; így csak azon keli boszankodnunk, hogyan lehet ily vastag tudatlanságban egy egész szerkesztőség.

Hanem ugyanezen füzet hirdetései közt találtunk egy érdekesebb dolgot, mely a t. Szemle olvasói közül legalább a bortermesztőket érdekelni fogja. — Denman angol borkereskedő (London, 11 Abchurch Lane) magyar borokat hirdet, itezés üvegjét tuczetenként következő árakon: szegzárdi vörös 16 shilling; visontai vörös 20 sh.; villányi fehér, badaacsonyi f., budai v. 24 sh.; somlyai f., ménesi v., karloviczi v. 28 sh.; kőbányai f. 26 sh.; diószegi bakator 30, egri vörös 30, ruszti fehér 40 és finomabb 54, szamorodni 42 sh.; — aszszúkból meszelyes üveggel tuczetje: ménesi 42, tokaji 72 és finomabb 96 sh. Ez árakban az üveg ára nincs benne, azt külön kell fizetni. — Ide irtuk, egy adatul gazdáink számára.

A. L.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(Május.)

A május 30-án tartott ülés szokatlanul népes volt, mind a tagok, mind a hallgatók részéről. Feles számmal jelentek meg hölgyek is. Szigligeti tartott emlékbeszédet a társaság egyik nem rég elhunyt tagja, Gaal József fölött. Im az emlékbeszéd egész terjedelmében:

„Gaal József boldogult tagtársunk emlékezetének hozom ez igénytelen koszorút. Meggyőződésem szerint, az ily emlék-koszorút a gyors hervadástól vagy annak alkotó ügyessége és kitűnő tekintélye őrzi meg, a ki flúzi, vagy annak tündöklő és maradandó érdeme, kinek sírjára leteszszük. Én saját gyöngé tehetségemben nem bizván, igyekeztem a virágokat hozzá a boldogult életéből és irodalmi érdemeiből gyűjteni. Ez az oka, hogy eddig késtem.

A boldogultnak én csak jó ismerőse, de meghitt barátja nem voltam; életadatait nem ismerém, sem azon benső és igazi jó barátal közleni szokott indokokat. örömeiket és reményeket, melyek oly fényesen megkezdett irodalmi működésében egykor lelkesíték: sem azon kételyeket, aggályokat és tán kiábrándulást, melyek tevékenységét — a drámai irodalom legnagyobb kárára — egyszerre s oly váratlanul elszibbaszták, s fájdalom, végkép megszüntették; s épen élete délpontján, midőn a megért ítélőtehetség, a meggazdagodott élet- és világismeret, s a már megszerzett színpadi jártasság után, vígjátékirói tehetségétől maradandó becsű műveket várhattunk volna. — De a késedelmet nem csak életadatainak nem ismerése okozta.

Mint a tisztelt társaság előtt is tudva van, Gaal József irodalmi működése az 1849 előtti időszakra esik; apróbb dolgozatai a lapokban elszórva jelentek meg, s egybegyűjtve nincsenek; színművei pedig, melyek legkitűnőbb érdemeit képezik — egyet kivéve — a színpadról már ezelőtt húsz évvel letűntek: ennélfogva, hogy az irónak képét csak némi hűséggel is visszatükrözhessem, műveivel újra meg kellett ismerkednem; s ha emléke iránt méltányos és igazságos akartam lenni, vissza kellett emlékeznem azon kornak a mos-

tanitól sokban eltérő viszonyaira, melyek közt azon művek világot láttak; mert a jelen korban, habár kicsinyeknek látná is az ő műveit az innen messziről szemlélő kritika, minél közelebb megy azon elmúlt korban hozzájuk, annál nagyobbaknak fogja találni.

* * *

Gaal József székely eredetű, Dálnokról, honnan a múlt században nagyatyja, István, Szatmármegyébe kijövén, Károlyi Antal grófnak kitűnő gazdatisztje lön. Atyja, József, ugyanezen földesuraságnál nyert alkalmazást. Édes anyja, Marsóvszky Jozefa, ugyanott az uradalmi főügyésznek leánya volt. A mi Gaalunk 1811-ben, december 12-én született.

A szelid, jóságos édes anyja képe legdrágább ereklyéje a szívnek; még az elfajult, elhidegült vagy erkölcsileg sülyedt lelkekben is mint édes fájó emlék tűnik fel, mihelyt a balszerencse érintésére csak egy kissé is magába száll: hát még a tisztább, nemesebb, szépre és nagyra törekvő s mélyebb érzelmű költői lélekben! — Az ily szelid, jóságos anyja tanit először szeretni; bennünk a természet ösvadságát szelid oltványaival megnemesíti; gyakran szellemi növecsünknek irányt ad; s még akkor is, midőn porrá lön, emléke örangyalul és vigasztalóul lebeg előttünk, mindig csak a jóra intve.

Gaal Józsefnek ilyen édes anyja volt. Anyai szeretetének és türelmének csak egypár megható példáját közlök velem; de e tündöklő vonások kiegészítik e gyöngéd arczképet. A kis fiút e gyöngéd lelkü, jó anyja térdein látjuk; ő tanítja először édes magyar nyelvünk betűire; midőn a fiú Károlyba az elemi iskolákra ment, olvasni és írni édes anyjától már otthon megtanult. Fájdalom, ezen szeretetdús anyától válnunk kell, mint meg kellett válnia a hét éves fiúnak: a kérlelhetlen halál ily korán tette anyátlanná. A végbucú szívszakgató volt; de a testileg megtört nő lelkét az anyai szeretet és gondoskodás a halálban erőssé tette. Felülemelkedve a hiúságon és minden gyöngeségen, utolsó kérelme is az volt férjéhez, hogy fiának adjon minél előbb anyát. Érezte, mi vala ő fiának, s tudta, hol kezdődik az árvaság. Ezért írja a mi Gaalunk édes atyja önéletrajzában, ezen velem is közlött sorokat: „Így maradván József kis fiammal özvegységben, szünet nélkül való szomorú napokat éltem, melyek hogy egészen le ne nyomjanak, és éltemet még keserűbbé ne tegyék, e gyászos életem viszontagságait minden módon igyekeztem enyhíteni, és édes anyám unszolására . . . és megemlékezvén elhűnyt néhai kedves feleségem utolsó javallásáról, erős tusakodásaim után, Szatmáron sós-perceptor Haby Ferencz ur leányával, Katalinnal a hitet letévén . . . házassági életre léptem.“

Ezzel összefüggőleg, a mi Gaalunk egyik öcsese hozzám a következő sorokat írta, melyek költünk gyermek éveire legtöbb világot vetnek: „Tehát atyja még ugyanazon évben megnősült szeretett neje

javallatára, hogy az árva kis fiú anya helyett anyát nyerjen. De bár mostohája, különösen első gyermeke születéseig, mindent elkövetett, hogy az édes anyát pótolja, nem lehetett egészen az, kinek emléke a már gondolkodni tudó gyermek lelkében élt. Mogorva, magányt kereső gyermek-öreggé vált; játékszerek után nem vágyott, s atyja térdére dülve inkább hallgatta órákig az öregebbek beszédeit, mintsem gyermekpajtásait kereste volna fel. Atyja, bár maga is komoly természetű, aggódva nézte a bánatos fiút. Sokan kora halálát kezdék jósolni, s tanácsolták, hogy az apai háztól el ne bocsás-sák; de atyja keresztül látván a dolgok állását, az ellenkezőre határozta el magát. A fiú eddig Károlyban a nagyatyai háztól járt iskolába, hol szüntelen emlékébe hozták édes anyját; atyja azért Szatmárra vitte, hogy idegenek közt élve, feledje a múltakat, s tanulja viselni az élet terheit. Eleinte ez az otthont megszokott fiúra nézve keserű volt; de — mint a következők mutatta — sikert igé-
rő; sőt lehet mondani, hogy a fiú egyik szélsőségből a másikba esett: néhány év múlva társai közt ő volt a leghumorteljesebb.

De atyja nem csak komoly természetű, hanem tudományosan képzett férfú is volt. A klasszikai latin irodalmat jól ismerte, a költészetnek annyira kedvelője volt, hogy ifjabb éveiben maga is irt magyar verseket. 1803-ról kéziratban egy kötetecske verset közlöttek velem. Nem leng át ezeken magasabb tehetség, s az enyészettől csak a kegyelet őrzé meg családi emlékül; de annak kétségkívül bizonyítványai, hogy a latin irodalom szeretetét, melyre e versekben gyakori a vonatkozás, már az apa csepegtette a fiúba, s az épen nem volt ellenére, hogy fiából író és költő váljék, mi az anyagi jólétet néző apák előtt még most sem nagyon kívánatos. Némelyek, hihetőleg balértesülés nyomán, az apa és fiú közt némi feszült viszonyt említettek. Ennek semmi alapja sincs. A szerető apa, ámbár későbbi házasságaiból családja tetemesen megszaporodott, s az élet gondjai súlyosan nyomták, tőle telhetőleg az első szülőtről is folyvást gondoskodott. De büszke is volt rá.

Midőn 1843-ban, hosszas távollét után a „Peleskei nótárius“ hirneves írója Szatmáron meglátogatta, az nem csak a családra, de a városra nézve is valódi ünnep volt. Az apa az ottani kaszinóban, melynek egyik alapítója és elnöke volt, örömsugárzó arcczal mutatta be fiát; s este a színházban, melynek indítványozója s egyik legtevékenyebb építetője épen ő volt, s melyben a szerző tiszteletére a „Peleskei nótárius“ adták, míg a közönség folytonosan kaczagott, tapsolt és éljenzett: ő mélyen meghatva, az öröm édes könnyeit hullatta. Ez volt utolsó találkozásuk s a szerető apának legfőbb jutalma: fiának diadala.

Ezek voltak a mi Gaalunk szülei. Anyja már a gyermek szívébe bele oltotta a szelid jóságot, s emléke az ifjú kedély-világára, mint nyári nap, még azután is melegen hatott vissza, mikor már leáldozott. Atyja megtanította a tudományt és költészetet szeretni, s

gyámkeze megóvta az elhagyottság vészeitől, a jótékony természet adott neki szép elmét, költői tehetséget, humort és ihlettséget; s mindez együttvéve azon jó, becsületes és szilárd jellemű férfúvá érlelte, ki meggyőződéseit sem az életben, sem az irodalomban soha sem tagadta meg; nem bántott senkit, de nem is hízelt senkinek; s az igazat tétova nélkül kimondta. Irodalmi előmenetelét és sikereit nem köszönte pajtáskodásnak és nyegleségnek. Nem volt önmagának hírkürtje; s a társas körökben, bármily beszédes és elmés volt, bár többnyire ő vezette a beszéd fonalt, ritka szerénységénél fogva épen nem taztozott azon önhitt- és öntelték közé, kik csakhamar legörömeztobb magokról beszélnek. Ő csak akkor hallgatott, ha rá vitték a szót. Az irodalom legkitünőbb férfiai szerették és becsülték; kit—a többieket nem is említve—egy Vörösmarty, Szalay, Eötvös, Toldy, Fábrián állandó barátságukra méltattak, annak kétségkívül nemesak az életben megpróbált tiszta jelleműnek, de az irodalmi törekvéseiben is feledhetlennek kellett lennie. Politikai meggyőzésekben sem látjuk őt ingadozni, annál kevésbbé elesni. Ha műveit átolvassuk, czélzásaiban, s néhol egész jelenetekben azon szabadelvű zászló alatt látjuk küzdeni, melyre az észszerű átalakulás s a népjogok voltak írva. Midőn 1849-ben e zászlót tán előbbre is vitték, mint tán ő maga is szeretne volna, ő még akkor sem hagyta el. Az ezt követő gyászévekben Aradon az internáltak közt látjuk, de az átváltozók közt épen nem. Hivatalát vesztvén, újat nem keresett; visszavonult a magánéletbe, és nevelő lett; munkás kertész gyanánt, inkább akarván nevelni a haza reményeit, mint eszközül szolgálni azon romboló rendszernek, mely mindent kiszakgatott, a nélkül, hogy valami megfogamzót tudott volna ültetni, s mely tőlünk mindent elvön, de azzal azt sem gazdagította, sőt szegényebbé tette, a kinek adta.

Egyszerű és vázlatos rajza ez a derék férfú jellemének; de azt hiszem, méltányos és igaz. Hogy irodalmi tevékenységét és műveinek érdemét méltányolhassuk, mint már említém, vissza kell térniünk azon korba, melyben azok világot láttak; mert csak azon világitásban fogjuk e csoportozatok akkori hatását megérzeni. Régi kép ez, melynek azóta elhalványult színei akkor ragyogtak.

Gaal ez előtt harmincz évvel lépett föl az irodalomban, tehát kevéssel az 1825-ki időszak után. Ezen időszak előtt is volt mindig egy kis számú csapat, mely érezte és tudta, hogy ha valódi nemzeté akarunk lenni, a politikai jog élvezete mellett, legelőször is magyarokká kell lenniünk; hogy nemzeti művelődésre egy nemzetnek sincs oly égető szüksége, mint épen a magyarnak; s hogy annak leghatósabb emeltyüi az irodalom és színművészet.

De csak valljuk meg, az említett időszak előtt nemzetiünk zöme e részben el volt áltatva és áltatva. Megmentett és megvédett ősi alkotmányával hasonlított egy régi lovag-várhoz az éjben, melynek csak egy-egy őrtornyából fénylett ki a virrasztók lámpája. II. József

el akarta veni alkotmányunkat és nyelvünket; de a rá következett hazafiúi lángolás, a nyelvet illetőleg, a mily mohón föllobbant, oly hamar el is lobogott. Egy tudós társaság s egy állandó színház eszméje fölillant; menydörgött is rá; de mint hamar muló villám, a levegőben enyészett el. A legjobb írók és költők is csak előfizetés mellett, nagy nehezen tudták kiadni műveiket; a színészet vándorolt, s csak imitt-amott talált némi rövid megyei pártfogásra; nagyobb szerű és egyetemes áldozatkészségnek egyik sem örvendett; pedig mit lehetett volna a nemzetnek saját nemzeti céljaira áldoznia: csak most tudjuk, midőn más, nem nemzeti célokra annyit kellett adóznia.

De ne vádoljuk csupán apáinkat, hiszen ha némi öntudatos mozdulatot akartak volna is tenni, le voltak nyűgözve. Nekem úgy látszik, a régibb nemzetellenes kormányférfiak ismerték az irodalom és színészet hatását, különben oly félénk, éber gonddal nem taposták volna el zsenge kibajtásait. Jól értették ők, hogy kell egy nemzetet álomba sülyeszteni; s a kezek, melyek a delejező vonásokat tették, ha kellett, el is tudták fojtani a szabadabb lélekzetet. Az iskolák latinok voltak, s a főbbek telhetőleg a legesodálatosabb egyéniségű tanárokkal. A jó volt köztök a kivétel, nem a rossz. Többnyire olyanok, kikkel a tanulók a szó teljes értelmében játékot űztek. A magyar nyelv cathedróját többnyire az nyerte el, ki tisztán magyarul sem tudott. Jobban szerették, mikor a jurátusok Pesten és Pozsonyban verekedtek, mint mikor később gondolkodtak, szelidültek és művelődtek. A censura még a szakácskönyveket is évekig vissza tartotta. Csokonai visszakapni nem bírta a censoroktól politikailag ártatlan verseit. Az ország fővárosában, mint többen állítják, magyar pénzből pompás német színház épült, míg a magyar sehogyssem tudott létesülni.

A jó öreg K u l c s á r I s t v á n, ki a magyar mellett siker nélkül buzgólkodott, midőn ezen nagy német színház épült, eleinte azzal vigasztalta magát, hogy nem fogják bevégezni, mikor pedig már fölépült, tört szívvel azt mondá: „Meglássátok fiaim, össze fog dőlni!“ E közben a magyar színészet folyvást vándorolt, s ha Pesten föl merte sátorát ütni, alig várták, hogy minél előbb túladjanak rajta. Nem titok, mit egy ily alkalommal egy pestvárosi tisztviselő mondott magyar színészeinknek: „Mit akarnak itt? hisz Pest német város.“

Egy ily végtelen hosszas fél homályú éj után virradt föl azon új korszakot alkotó nap, melyben legnagyobb hazánkfia, nagy szerű példája és szavai által, az akadémiát létre hozta, s mélyen beható iratai által a nemzetet halálhoz hasonló álmából felrázta. A nemzet fölébredve látta, hogy az idő míg másutt már délre jár, minálunk még nem is virradt; hogy mindenben elkéstünk, azért haladnunk kell. E korszak az irodalomnak és színészetnek is új életet adott.

Beállván az ébredés korszaka, a rég elfojtott magvak, mint elkésett tavaszkor, gyorsan fejlődtek és virultak ki. Szerencsére, az irodalomban nagy új tehetségek tűntek fel, s Budán oly kitünő színészek gyűltek össze, kik éreztették az állandó színház szükségét. A pestiek, mint bucsújárók, hosszú sorban vonultak fel Budára a magyar előadásokra; télen pedig, midőn a hajóhidat kiszédték, s a pestiek nem mehettek át, hetenként egyszer pénteken a színészek néha a jégre kiöntött vízben bokáig jöttek át, hogy a pesti német színházban föllépjenek, mely ilyenkor rendesen tömve volt. Pestmegye, mely ezen szintársulat pártfogója és segítője volt, adakozásokból Pesten színházat épített egy ajándékban kapott telken, de nem az utcára, nehogy a Verschönerungs-Commissió akadályozhassa, hanem benn az udvaron, mintha csak kénytelen volna oda lopni.

Ezen színház építését, kik nagyobb szerűt terveztek, nem helyeselték, de az elágazott vélemények abban egyesültek, hogy állandó színház nélkül a központban, a drámai irodalom fejlődése és virágzása is képtelenség. Hiszen tudjuk, Kisfaludy Károly is többnyire csak akkor rögtönözte színműveit, midőn magyar szintársulat vetődött Pestre; s „Bánk bán“ szerzője nem azért vonult vissza az irodalomtól legszebb férfikorában, mert e művét az erdélyi pályázatok figyelemre sem méltatták, hanem mivel ezen művének csaknem egész kiadása a Trattner padlásán volt eltemetve mindaddig, míg a központi színészet életre hozta; pedig mily műkincsekkel ajándékozta volna meg e két nagy tehetség is a drámai irodalmat, ha állandó színházunk lett volna: azt magyaráznom sem kell; hátha még oly közönsége is, mely a szerzőt nem csak megtapsolni, de megjutalmazni is tudta volna, hogy ne kelljen az élet szükségével küzdenie, s erejét eredeti hivatása ellenére elforgácsolnia. De akkor a jutalomról még szó sem volt; sőt a közvéleményben olyasmi is hallatszott, hogy a költőkről, az égneek ez ékes dalnokairól gondoskodják az, ki az ég madarait ellátja.

Még a harminczas év után is az összes magyar drámai irodalom jutalma azon 100 arany pályadíj volt, melyet az akadémia tűzött ki, s azon néhány arany tiszteletdíj, melyet a nyomtatásra méltó művek szerzői kaptak. Az akadémia többet nem tehetet, a színigazgatók pedig magok is többnyire üres vándortáskát hordtak; csak később, a pesti színház megnyitása után 1837 december 28-án jelent meg ama nevezetes s a maga nemében első okmány, melyben a színház igazgatósága az eredeti szín- és operairóknak a három első előadásból egy egész jövedelmet biztosít; a többi előadásból azonban tantiémet nem kapott a szerző. Ezen jutalmazási rendszer még 1840-ben sem változott, midőn a színház országossá lett.

Az akkori országos igazgatóság azt hitte, hogy az országos subventio mellett sem tehet többet, mint a mennyit a színházat fenntartott részvényestársaság tön subventio nélkül. Tantiémet, öt száztólit, 1843-ban a színház akkori bérlője adott, s nem volt oka

megbánni. Azt tíz száztólira gróf Ráday Gedeon emelte, midőn országos igazgató lett, s a színháznak legvirágzóbb korszakát idézte elő. Általában eddig a tapasztalat azt mutatja, hogy midőn a drámairók sorsán javítottak, a színházé is javult.

Gaalnak legtöbb színműve ezen időszak előtt adatott. Első vígjátéka „A király Ludason“ Budán 1837-ben került színre, s 1846-ban már befejezte drámairói pályáját. Évenként két három színművet írt; ezen nagy munkásság mellett mégis oly kevés jövedelemben részesült, mely az élet legelső szükségseit sem fedezte volna. De ha munkásságát folytatta volna is, a mi viszonyaink közt még a mostani kedvezőbb jutalmazási rendszer mellett sem szentelhette volna egész erejét a drámai irodalomnak, melyhez valódi hivatása volt. Neki is, mint másoknak, hogy élhessen, el kellett erejét forgácsolnia. Hivatalt kellett viselnie, s a műsának legkedvesebb reggeli órákat irodákban töltenie. Bámulatos, hogy rá ért csak annyit is írni, s hogy dolgozataira csak annyi műgondot is fordíthatott! S csudáljuk-e, ha költői erét épen a hivatal prózaisága zsibbasztotta el, s a szépirodalomtól az élet gondjai vonták el végkép? Hiszen íróink sorsa még most sem javult annyira, hogy ezt ne értsük. Hány valódi tehetséget látunk föltünni, s épen e miatt eltünni! — Mennyi kincs veszett már így el, mint elásott pénz, mely egyszer fölvetődik, aztán örökre el süllyed!

Boldog, kit a sors oly kedvező anyagi körülmények közé helyez, hogy geniusát követve, egészen valódi hivatásának élhet; de e szerencse nem jut mindenkinek. Innen van az, hogy sokan alig kezdik meg e legnehezebb pályát, csakhamar másfelé fordulnak. Némelyeknek nincs módjuk bevárni, hogy tehetségeiket a tanulmány és tapasztalat megérlelvén, érett gyümölcsöket mutathatnának föl; mások, kik sikert arattak, nem válogathatván meg műveik közül csak a legjobbakat, egy pár bukás után végkép elkedvetlenülnek; pedig ettől még a nonum prematur in annum sem mentheti meg, mert a színmű sorsa nem csak saját belbecsétől függ, annak színpadon életet az előadás ad, s néha a közönség különböző foka és változó izlése tartja fenn vagy veti el. Épen azért a magyar drámairó balszerencséjéhez járul még az is, hogy csak egy színházunk levén, az előadókban nem válogathat, s főszerepeihez nem talál mindig kellő egyéniséget. S nekem úgy tetszik, hogy a közönség és kritika is szigorúbb az eredetiekhez, mint a fordítmányokhoz. — Mig az irodalom egyéb terményeiről alig olvasunk bírálatot, a színműre, a hol csak sebezhető, repülnek a nyilak; pedig a más fajúaknak tán nagyobb szükségük volna a szigorú bírálatra, mert a dráma a színpadról már maga megmutatja sebeit, s ha azok halálosak, mindnyájunk szeme láttára hal meg.

Az elmondottak tán világot vetnek Gaál drámairói sorsára, s megfejtik, miért vonult vissza végkép, halála előtt mint egy húsz évvel; kétségkívül nem a tehetség, hanem a kedv múlt el. — Az ő

szinműveinek, mint már emlitem, nem a belbecs adja a legfőbb érdemet, hanem a korszak, melyben a magyar színügynök új életet adtak, és fentartói voltak. A szomjan vagy éhen halót nem az menti meg, ki később dús asztalnál vendégli, hanem a ki a pusztaságban enyhítő itallal s egy pár falattal új életerőre segíti. Lett állandó színházunk, voltak kitünő színészeink; de eredeti irodalom nélkül nem is állhatott volna fenn, nem is felelt volna meg minden céljának; mert saját művészi céljain kívül a magyar színészetnek hivatása volt: nemzetiségünk őrzése és terjesztése. Hogy ezt leginkább az eredeti irodalommal érhető el, tagadhatlan. De a tapasztalat is mindig azt bizonyította, hogy az eredeti darabok, gyöngeségeik mellett is, legjobban hatottak. S ez nagyon természetes, mert ezeket legjobban érti a nagy közönség; a bennök festett élet, érzelmek, törekvések, irányok, leginkább érdeklik. S éppen ezért az eredeti irodalom a magyar színészetnek még anyagi tekintetben is leghatalmasabb fentartója volt. A régiebb korból Kisfaludy Károly hatásait nem is említve, már Budán „A garabonciás diák“, s később színházunk első éveiben „A peleskei nótárius“ tősgyökeres bohózatok minden darabok közt legtöbbször jövedelmeztek. S miután a legjobb, legművészeibb, leghatásosabb drámák és vígjátékok is csak néhányszor voltak képesek nagyobb közönséget gyűjteni, kétségkívül, hogy az idegen ajkúakat leginkább amazok vonzották a színházba.

Ha ezen bohózatok alkatrészeit vizsgáljuk, csakhamar rá jövünk, hogy azon kiváló hatást annak köszönték, mert magyar népiesek voltak. „A garabonciás diák“-nak tulajdonképp sem meséje, sem valami fejlődési iránya nincs; magyar alakjai, magyar népdalai, magyar népjelenetei s kissé darabos, de azért magyaros humora tartották fenn. „A peleskei nótárius“-ban, melynek szerkezete már kerekdedebb, kifejlődése bevégezettebb, s melynek jellemei sokkal jobban kidomborodnak, a főszerepe már határozott eggyeddé válik, a legélénkebb hatást szintén a népjelenetek, s zenejében a magyarosabb részek tették. Vele csaknem egy időben tűnt fel „Ludas Matyi“, — melyben szintén a magyar népies alkatrészek hatottak, s benne a legkirívóbb és visszatetszőbb ellentét a szöveg és zene közti volt. Zeneje ugyanis — egy mindig ismételni kellett magyar népdalon kívül — a német bohózatokéhoz hasonlított. Az ezekből merített tapasztalatok elég világosan kijelölték az utat, melyre a drámai népirodalomnak egészen át kellett térnie, ha le akarta szorítani a német paródiákat, melyek egészen a Bartai koráig nagy bőségben adtak.

Az átmenet főördeme kétségkívül Gaalt illeti.

Sajnos, hogy ugyanazon szerzők későbbi darabjaikban a bécsi bohózatok modorához tértek át. Nem is aratták az előbbi sikert, s a közönség még azután is első darabjaikban gyönyörködött. Általában a közönség érzéke fel volt már ébresztve a magyar népies iránt; s ha figyelembe vesszük, hogy ezen magyaros bohózatok nem csak a pesti színpadon foglalták el az előtért, de az egész országban is leg-

sűrűbben adattak, mert legjövödelmezőbbek s a vidéki szintársulatok fentartói voltak, tán nem lesz tulságos az az állítás: hogy ezek is segítettek felszántani a földet, melyben a Petőfi népies költeményei oly könnyen gyökereztek meg, s oly gyorsan terjedtek el. Az idő kérelhetlén rostája ezen kor bohózatait mind rég áthullatta, csak egy maradt fel közülök, és ez a Gaal „Peleskei nótárius“-a, mely 28 év után is sikerrel adatik. Ez megőrzi emlékét, s az irodalomtörténet az ő nevét, mint győztes vezérét fölírja, míg az ugyanazon zászló alatt küzdött harczosok neveit tán említeni sem fogja.

Vigjátékai a színpadon nem élték túl azon kort, melyben irattak; hús éve már, hogy letűntek. Mint említém, azon kor nézponyjából kell tekintenünk, hogy kitünőknek lássuk, s hogy hatásukat megértsük, azon kor társadalmi és politikai viszonyai közt, melyeket visszatükröztek; ezek változtával korszerűségük is sokat vesztett.

Én tudom, hogy vannak oly általános becsü, s az emberek soha meg nem szünő gyöngeségeit tárgyazó vigjátékok, melyek századok múlva sem szűnnek meg hatni. De vajmi ritkák ezek! Csak a legnagyobb lángelmék szüleményei, kik szellemei gyermekeiket oly határozott jellemeikkel, annyi életbölcsessel és élcztökével küldik az utókorba, hogy a mi rajtok csak korszerű, divatos, s csak a változó és múló viszonyokra vonatkozó volt, levonatván, még mindig marad annyok hogy nagy töképenzesekül léphetnek fel. A komikai művek leg hamarabb elavúlnak, s úgy vagyunk velök, mint egy neki vidámúlt társaságban jól előadott anekdotával; akkor jóízűen neveltünk rajta, s mikor más körülmények közt mások előtt ismételjük, magunk is csodálkozunk, hogy ezek el sem mosolyodnak.—Ez az ilyszerü művek természetében fekszik. A vigjáték a költészet magasabb és eszményibb régióiból lejjebb száll a földre. Nem a nagy mérvü hősöket s megrázó sorsfordulatokat festi, hanem a köznapi emberkéket, apróbb hibáikkal; kik, midön a színpadon megjelennek, egyszersmind mintegy magokat nevetik ki. A jelen élet tarka színeibe vannak öltözve, s ajkaikra elmés czélzások adva a jelen viszonyokra. Az élet felszíne változik, a viszonyok hullámai elsímulnak, vagy új fodrokban gyüremlenek. Az emberkéket a feledés tengere födi, s ha srjaikból kihúzzuk, csak vázak, imitt-amott lelógó foszlányokkal. De azért az ily elavúlt vigjátékiró, ki korának mulattatója és oktatója volt, annyi dicsérő megemlékezést bizonyosan megérdemel, mint a mennyit Hamlet mond, a Yorik kaponyáját tartván kezében.

A Gaal vigjátékait ezen nézponyból kell méltányolnunk. Könnyen, de gyorsan is írt művek ezek. A szerző tán érezte a vigjáték-irodalom meddőségét, s a diák közmondással tartott: kétszer ad, ki gyorsan ad, s egy helyett kettőt adott. A jövőre nem gondolva, a jelennek élt. Tulajdonkép csak első vigjátékának alapeszméje különbözik a többietől. Ez „A király Ludason“, melyet pályázatok az akadémia is dicsérőleg említett. Benne a népjelenetek legsikerültebbek, s már előre sejtetik, „A peleskei nótárius“ szerzőjét. Tar-

talma Mátyás király házassága Beatrixszal. Mindketten azon gondolatra jónak, hogy incognito találkozzanak, s e végből személyeiket kísérlőkre ruházzák; miből azon szerencsés és kellemes zavar származik, hogy ez álca alatt négyük közül mindenik abba szeret, kiről le kellene mondanía, s ki a megismerés után élte párja lesz. Az alapeszme nem volt új, de Gaal már ezen első művében oly biztos tapintattal vezetí a bonyolodást, s oly kerekdedséget tud adni az egésznek, mely a legjártasabb írónak is becsületére vált volna. Többi vígjátékának, melyenek : „A szerelem és champagnei“, „Két Julia“, „Pazar fősvények“, „Vén sas“, alapeszméje fővonásban mind a körül forog, hogy a szerelmes fiú az apa vagy nagybátya-gyámok beleegyezését a házassághoz valamely ügyes fogás által nyeri meg. De a cselszövények és epizódok különböznek, s ezért vígjátékait nem lehet egymás ismétléseinek mondani. „A vén sas“ politikai irányú is. Az ólmos botok hőseit s a Maradi Jeremiásokat teszi pelengérre. Ezen vígjáték 1843-ban adatott először. Úgy látszik, a közvélemény már elítélte az ősi alkotmány hiányait és kinövéseit, különben kitörő bosszúság nélkül alig túrték volna az ezen vígjátékban kimondott igazságokat. Ugyanekkor ostorozta az „Éljen az egyenlőség“ az ál szabadelvűséget, s a „Tisztujítás“ a megvesztegethető és leitatható nemesség kerteskedését. Nehány évvel azelőtt ezen satyrák tán az igazságnak oly sugarai lettek volna, melyeket, ha a színpad, mint az élet tükre, szemünk közé vibrál, nagyon alkalmatlanoknak és bosszantóknak találtuk volna. A közvélemény ekkor már a reform eszméinek meg volt nyerve; de jól esik Gaalt is ezen zászló alatt látnunk. Többi vígjátéka társadalmi téren mozog, s csak egyes nyilai pattannak ki a politikai viszonyokra. Ezek néhol nem is jellemeszerűek; de bár csak ezek volnának az egyedüli jellemtelenségek az irodalomban!

Vígjátékai közül legnagyobb hatása „A szerelem és champagnei“-nak volt; s a mi meglepőbb, hogy ez legelső művei közé tartozik. Ugyanazon évben, 1838-ban került színre, melyben a „Peleskei nótárius.“ Ha oly ifjú korára nem esnének ezen darabok, azt kellene mondanunk, hogy tehetsége akkor érte a tetőpontot; de inkább kell hinnünk azt, hogy az élet gondjai, hivataloskodása mindinkább elvonták eredeti hivatásától; s ez is bizonyítja azt, hogy a ki oly ifjú korban oly kitünő darabokat írt, ha e pályán elég jutalmat kap s kizárólag annak élhet, később még maradandóbb művekkel ajándékozza meg az irodalmat. Utóbb már késő volt. S tán itélő tehetsége is felülkerekedett a képzelő tehetségen, s nem tudott eszméibe többé bele szerelmesedni, mi nélkül életre való költemény nem születhetik. A költői léleknek is van apathiája, melyből, ha egyszer bele esett, nehezen vagy sohasem gyógyul ki, s ebbe leghamarabb beleeshetik a drámairó; mert ez csaknem kézzelfoghatólag a tulajdon szemével győződik meg, midőn a hatás a fagyypont felé száll le; míg a másnemű költő sok kellemes illúsióban él, főképp hol a kritika hallgat.

Gaal csak két komoly színművet írt; egy tragédiát „Svato-pluk“, s egy drámát, „Mátyás király Boroszlóban“ cím alatt. Az elsőnek legnagyobb balsorsa az volt, hogy a pánszláv mozgalmak korszakában jött színre, s a mi közönségünk a tót tragikai hős fölötte sehogy sem akart sajnálkozni. A másik legelső művei közé tartozik s már 1837-ben meg volt írva. Alapeszméje és szövevénye háladatos, s megérdemlené, hogy valaki több gonddal kidolgozza. Az ifjú Újlaki elveszti ősi javait és bújdosó lesz. Ezért boszút esküszik Mátyás király ellen; s ezt még fokozza, hogy mindketten ugyanazon leányba szeretnek; de Újlakiban fölébred a tisztelet Mátyás iránt s a hazafiúi érzet, s Mátyást ellenei-kelepezejéből kétszer menti meg.

Gaálnak színművein kívül van még egy regénye, sok elbeszélése, s néhány lyrai költeménye. Elbeszélései, melyek részint komolyak, részint humorisztikusok, mint kellemes és jól írt olvasmányok, megérdemlenék az összegyűjtést és kiadást. Regényének néhány alakjára annyi év után is élénken emlékezem, mit egyáltalában nem akárok tulajdonítani jó emléktehetségemnek, mert az nincs; hanem azon erős benyomásnak, melyet rám tőn. Hiszen tudjuk, a gyermekkor elmosódott emlékei közül is a későbbi korban csak azok emelkednek ki, melyek szokatlanságuknál fogva a legnagyobb hatást tették ránk. Gaal e tért is elhagyta; pedig oly ifjonta írt ritka első mű állná ki vele a versenyt.

De nehogy visszaéljek tisztelt hallgatóim türelmével, végszó nélkül leteszem koszorúmat. Ha ezen emlékbeszéd nem egyéb, mint egy csin és izlés nélkül egybekötött, s épen azért csakhamar hervadó füzér, önmentségemül legyen a tiszta jóakarát; megbizóímnak pedig megnyugtatótul azon igazság: hogy a halottak dicsó hírnevét nem a czifra, ékes, nagyszerű monumentumok őrzik meg a feledéstől, hanem saját érdemeik. Míg a több ezredéves gúlák a mulandóság jelvényeivé épen az által lettek, hogy azoknak emlékét nem bírták fentartani, kiket halhatlanitniok kellett volna: az emberiség jótevői s a nagy szellemek egy darabka emlékkő nélkül ezredévek után is dicsőítve tündöklenek. Ezen hasonlat igazsága, úgy hiszem, kisebb mérvben is be fog bizonyulni: ezen gyöngye emlékbeszéd rég feledve lesz, midőn Gaal József neve a magyar irodalom történetében mindig kitünő lapra lesz fölírva.“

Ez emlékbeszéd után Szász Károly olvasott föl egypár jelenetet „József Császár“ című tragédiájából.

Az ülés másnemű tárgyai közül kiemeljük e következőket: Gróf Nádasdy Lipót fölkéretett, hogy Nyéken a Vörösmarty szülő-házára, mely a gróf nyéki jószágának gazdatiszti laka, tétessen egy kis kömlelék táblát e fölirattal: „Itt született Vörösmarty Mihály“; továbbá az őszi vagy téli időszakban egy hangverseny rendezését határozta el a társaság, melynek jüvedelme a Kisfaludy Károly romladozó síremléke kijavíttatására fordíttatik.

I. A csik-szent-miklósi egyház -1501-diki fölirata.

II. A csik-szent-miklósi fölirat alphabetje.

ny, n, m, ly, l végső k, k, j, i, h, gy, g, f, e, d, cs, cz, b, a

sz, s, v, ü, u, ty, t, sz, s, r, p, ö, o

Összerótt betűk a csik-szent-miklósi föliraton.

cs r, g r g, ts, ms, áty, tl, ár, eb, dn, rz, it, ru

III. III. A Telegdi-féle szekely alphabet.

m, ly, l végső k, k, j, i, h, gy, g, f, e, d, cs, cz, b, a

xs, x, v, ü, u, ty, t, sz, s, r, p, ö, o, ny, n

IV. Az enlakai unitarius egyház 1668-diki fölirata

A RÉGI HÚN-SZÉKELY ÍRÁSRÓL.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

Az eddig mondottakból, azt hiszem, eléggé biztos tájékozást nyújtottam az olvasónak, hogy a történelmi tanúbizonyságok és a fennmaradt emlékek bírálatos áttekintése s egybevetése után a székelly írás ügyéről alapos ítéletet hozhasson. S miután meggyőződésem alapokait kifejtettem, s nézeteimet és ítéletemet, valamint általában ezen írás valódisága s régi eredetisége, úgy az egyes emlékek igaz vagy hamis volta felől határozottan kimondottam, földadatokat megoldottnak tekintve, értekezésemet be fogtam volna fejezni, ha igen érdekesnek és tanulságosnak nem tartanám az ezen kérdéssel két század óta foglalkozó tudósok véleményeit és ítéleteit egybeállítva közleni, hogy kitüntethessem, kik jártak elődeink és kortársaink közül ezen mind eddig teljesen tisztában nem hozott kérdés vitatása közben az igazság s kik a tévedés útján. Amazok érdemeit kellőleg kiemelni és méltányolni, emezek balvéleményeit és botlásait kimutatni és megróni, multhatatlannak tartottam, hogy a tudományos közönség ezen annyit vitatott kérdés múlt és jelen állásáról ítélhessen, s az a fölött folyt, de maig el nem döntött vitát valahára befejezettnek tekinthesse.

Azon írók közt, kik a hún s illetőleg székelly írásról nem mint történelmi tényről tanúskodtak, hanem annak mivoltáról saját nézeteiket terjesztették elő s többé kevesebbé határozott ítéletet mondtak, tudtomra legrégibb a szebeni szász születésű Trüster János, ki Nürnbergben 1666-ban kiadott német munkájában a mily

részrehajló előszeretettel ír saját nemzetéről, épen oly elfogultságot és ellenszenvet árul el a magyar nemzet irányában. Tröster megemlítvén Bonfininek és Oláh Miklósnak a hún-székely írásra vonatkozó adatait s előadván Szamosi elbeszélését a firenzei ősrégi nyomtatott könyvről, hosszasan mutogatja, hogy ezen könyv nem magyar nyelven volt írva, miben neki Szamosi ellenében teljesen igazat adhatunk. Ezután annak vitatásába ereszkedik, hogy a könyvnyomtatás feltalálói nemis a scythák, hanem a chinaiak voltak. A scythákat egyébiránt ő a húnokkal nem tarthatja egyeknek, hanem igen gyenge érvekkel és hamis okoskodással germán fajnak, nyelvöket ó-németnek vitatja, s Attila előtt már „Schütisch-Teutsche Schriften“-ről ábrándozik. Szerinte a firenzei könyvnek ó-góth, longobárd vagy bármiféle ó-német írásnak kell lenni, s miután hosszasan kimutatja, hogy a kimbereknél és a régi németeknél a rún-írás divatozott, ebből azt a következtetést vonja, hogy „a magyaroknak semmi külön scythá írásuk nem volt, hanem náluk a régi kimber-góthok rún-írásának kellett lenni, mint a kiknek a magyarok utódaik“ !! Végre hivatkozván a magyar Opitznak nevezett Molnár Albert szavaira, ki a székely vagy hún írást nem ismerte, értekezését e szavakkal zárja be: „De még mai napig sem tudnak a magyarok csak egy morzsányi ilyen régi írást is fölmutatni; miből igen hihetőnek tűnik ki, hogy vagy semmi írásuk nem volt, vagy góth írásuknak kellett lenni, kiktől ered csaknem egész nyelvök is“ *). Trösternek ezen nevetséges népismeit és nyelvészeti ráfogásait ellen, melyek alaptalansága a napfénynél világosabb, komoly vitába ereszkedni a tudomány mai állásában való szélmalomharez volna: annyit azonban megjegyzendőnek tartok, hogy a rún-írás, melynek Tröster több alphabetjét közli, s melyet most már Legis Gusztáv s az éjszaki régiségi kirtársaság tudós titkára Raffn munkái után bővebben tanulmányozhatunk, rovási jellemére nézve hasonlít ugyan a székely íráshoz, de betűi közt, melyek a székely betűknél sokkal kevesebbek s melyeknek eredete a phoeniciai alphabetre vihető vissza, egyetlen egy sincs, mely jelentésére nézve a székely betűk valamelyi kével találna **).

*) Tröster, Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Nürnberg, 1666, 12r. 250—266 ll.

***) Lásd: Legis, Fundgruben des alten Nordens. I.

Otrokocsi Főrís Ferencz véleményét, ki a kezébe jutott székely alphabetet azért tartotta különösen gyanúsnek, mert abban a magánhangzók a mássalhangzókkal vegyesen vannak elősorolva, épen nem tarthatjuk nyomatékosnak; mert a székely alphabet legrégebb példánya is csak az 1598-iki Telegdiféle nyomtatvány levén, a betük ősi eredeti sorrendjét nem ismerhetjük, s azért, hogy Telegdinek és utódainak tetszett a latin alphabet rendjét követni: a székely betüket magokat gyanúsoknak tartani helyes okunk nem lehet. Otrokocsi egyébiránt, mint első közleményemben kimutattam, maga is elismerte, hogy a székely írás történetére vonatkozó adatokat épen nem ismeri, miért is jönnek láttá ítéletét a székely alphabet és írás felől addig halasztani, míg rólok másunnan jobban értesülend*). Világos ebből, hogy az ő alaptalan gyanúskodására mit sem adhatunk.

A hún-székely írás ügyéről keletkezett irodalom alapítójának a derék Bél Mátyást tarthatjuk, ki 1718-ban a régi hún-scytha irodalomról tíz ívre terjedő önálló értekezéssel lépett a tudományos világ elé**). Bél munkáját négy részre osztja. Az elsőben beszél az írás eredetéről általában; a betük isteni sugallat segítségével történt föltalálását magának az emberi nem atyjának Ádámnak tulajdonítja; beszél ezután az özönviz előtti jelképes és betűjegyes írásról; ez utóbbiak közt a héber írást tartja legrégebbnek, minthogy szerinte a héber nyelv volt minden más nyelv ősanja; ezután szól röviden az írás elterjedéséről, s némely újabb, frank, normann és szláv alphabetekről. A második legterjedelmesebb részben a hún-scytha írás valódiságának bizonyításával foglalkozik. Előadja a régi írók különböző vélekedéseit, voltak-e a scytháknak, kiktől a húnok származnak, saját betűik, s Procopius és Priscus adatai ellenében, kik közül az első az állítja, hogy a húnok teljességgel nem tudtak írni, a második pedig említi, hogy Aëtius bizonyos Constantiust küldött Attilához, hogy levelezésében segítse,

Bd. Die Runen und ihre Denkmäler. Leipzig, 1829. és Raffn, Inscription runique du Pirée. Copenhagen, 1856.

*) Franc. Főrís Otrokocsi, Originæ Franequæ, 1693. 8r. 320. 321. ll.

**.) Mathiæ Bélii, De veterè litteratûra Hunno-scythica exercitatio. Lipsiæ, 1718. 4r. 1—80. ll.

idézi Székely Istvánnak, Boëmus Jánosnak és Gothofredus Lajosnak a hún-székely s illetőleg magyar saját írásról szóló adatait, s megrója a megyesi szász Toppeltinust, ki szerint a magyarok a keresztyénség fölvétele előtt nem tudtak írni*). A scythia írás eredetét a magyarok ősapja, Mágóg nagyatyjának, Noénak, tulajdonítja, s azt hiszi, hogy a betűjegyes írás a Maeotis tó környékén lakott scytháknál maradt fön, az éjszaki scytháknál pedig jelképes írás divatozott. Ezen utóbbi állítását Clemens Alexandrinus szavaival igyekszik támogatni, ki a Kr. előtti VI. században élt syrusi Pherecydes után beszél, hogy a scythák királya, Idanthura, Dariusnak, ki hadaival a Dunán átkelve a scythák ellen nyomult, levél helyett egeret, békát, madarat, nyilat és ekét küldött, mit Orontopagas ezredes így magyarázott: hogy a scythák megadják magokat, az egeren lakaikat, a békán vizeiket, a madáron levegőjüket, a nyilon fegyvereiket, az ekén földjüket értvén; Xiphodres ellenben helyesen így fejtette meg, hogy, ha mint a madarak el nem repülendünk, vagy mint az egerek földbe s mint a békák vízbe nem bújandunk, nyilaktól nem menekülhetünk, mert földjüknek úraivá nem leszünk. Ezen idézetre egyébiránt nem mellőzhetem el megjegyezni, hogy az a scythák jelképes írása mellett mit sem bizonyíthat, mert a leirt jelenet csak jelképes beszéd vagy izenet mellett tanúskodik. A jelképes írás maradványaiul tekinti Bél az írástudatlan magyar koresmárosok által adásaik följegyzésére használt jegyeket, a falusi bíránál szokásos róvásokat, s esuda gyanánt említ egy Nógrádvármegyei parasztot, ki egész egyházi beszédeket pálczákra róvott s onnan évek múlva is mint írásból el tudott olvasni, mi a hún írás mellett egyenesen mit sem bizonyít. Beszél ezután a skandináv-góthok botra róvott naptáiról, a rún írásról, s áttérve a scythia betűkre, némely régi írók szerint azok föltalálójának, vagy, az ő saját véleménye szerint inkább csak gyarapítójának és terjesztőjének Jáfet kis unokáját, Feniust vagy Feniust, az ő szerencsétlen szójátéka szerint magyar néven Fén y e s-t, állítja, kit egyenesen a húnok ősei közé soroz, s kinek nevével hozza kapcsolatba a finn nemzeti nevét s ezek írásával

*) *Antequam Christianis castris accederent (Hungari), scripsisse ipsos nullibi legimus. Toppeltinus, Origines et occasus Transsylvanorum. Lugduni, 1667. 12 r. 70. l*

a skandináviai rún-írást. A hún-scytha írás léteztének bizonyítására fölhozza aztán Székely István, Komáromi Csipkés György és Csécsi János adatait, megemlítve Molnár Albert és Otrókocsi Főrís Ferencz nyilatkozatait is, s hogy az általa hasonmásban közlött hún-scytha alphabet, melyet Kaposi Sámuel gyula-fejérvári tanártól kapott, valódi rege, több okokkal igyekszik bizonyítani. Ilyenek, először: ezen betűknek a keleti írások betűihez való hasonlatossága, mit több helyütt igen föltünő erőltetéssel vitat s egy mellékelt táblán akar láthatóvá tenni, melyen a hún székely betűket több rendbeli héber, továbbá szír, arab és aethiopiai alphabettel veti egybe; másodsor: a betűk értéke, hogy tudniillik ezen alphabet betűi teljesen kifejezik a magyar nyelv hangjait, mire a római betűk különféle összetételek nélkül nem alkalmasok; harmadsor: az európai nyelvekben nélkülözhetetlen némely betűknek, mint a latin *c*, *ch*, *q*, *x*, *y*, hiánya; negyedsor: az ily betűkkel írt kéziratok, melyek léteztéről, bár ő minden kutatása mellett sem láthatott egyet sem, meg van győződve, s milyennek tartja a Csipkés Komáromi György által említett, de már 1718 előtt elpusztult debreczeni könyvet, s a Szamosi firenzei könyvét; ez utóbbit azonban kétségtelenül hibásan. Efféle emlékeink elpusztultát Bél a hazánkat ért dűlásoknak hajlandó tulajdonítani, mely Mátyás királyunk gazdag könyvtárát is, melyben szerinte ily írások is lehettek, megsemmisítette; de megrója egyszersmind hazai tudósaink hanyagságát, kik az ő ezen ügyben Berlinből 1713-ban kelt fölszólítását még csak feleletre sem méltatták, s buzgón és lelkesen szólal föl régiségeink kutatására, tanulmányozására, közzétételére; a káptalanok, kolostorok, városok és várak levéltárainak átvizsgálására, e czélből tudós társaság föllállítására, a tudósok díjazására s jutalmakkal ösztönzésére, mi természetesen csak országos köz-költség segélyével lehetne kivihető. — Ezután erősen kikel Tröster fölebb ismertett alaptalan ítélete és állításai ellen, s a hún-scytha írás fönmaradta mellett idézi Thuróczi, Oláh Miklós., Szamosi és Csécsi adatait, melyek a székely írásról szólnak. Végre a hún-scytha írás valódiságának utolsó bizonyítéka gyanánt említi, hogy ezen írás a keletiek módjára jobbról balra megy, a fölülről lefelé menő sorokban írt firenzei könyvről, melynek hún-scytha voltát nem akarja földadni, azt a gyanítását koczkáztatván, hogy az a hún-scythák

jelképes írásával lehetett írva. Munkája harmadik részében azokat az előítéleteket czáfolja, melyeket ezen írás ellen szoktak vetni. Ellent mond azoknak, a kik azt állítják, hogy a régi húnok semmit írásba nem tettek és így azt hiszik, hogy saját betűik sem voltak, miután Thuróczy szerint Erdélyben még az ő korában is használták a fára rótt saját írást, s hosszas kitéréssel beszél a húnok és magyarok szokásáról, hogy a régi dicső tetteket énekekbe foglalva örökítették, sőt egy, Friesen által Attilának tulajdonított és leirt aranypénznek, ezen leírás után saját képzeletében alkotott hún betűs föliratát is tagadja. Tagadja, hogy mint némelyek állítják, jó hitelű írók nem emlékeznének a hún illetőleg székely írásról, s Tröstert, ki Szenczi Molnár Albert szavaira igen sokat épített, megróva helyesen mondja, hogy azért, hogy Molnár Albert ily betűket nem látott s nem is ismert senkit, a ki látott volna, hiteles régibb tanúk ellenében nem lehet azt állítani, hogy ilyen alphabet és írás nem létezett volna. Azon ellenvetésre, hogy az általa közlött betűk igen durvák és csudálatosok, igen helyesen jegyzi meg, hogy csak a nem ismerők előtt tetszenek azok oly szörnyű különöseknék, s durvaságuk épen a régiség mellett bizonyít, miután az egyszerűbb a mesterségesnél, természetesen régibb s tapasztalás szerint is régibbnek bizonyítható. Megezőfolja továbbá Otrokoeci ellenvetését, ki szerint nagyon gyanús dolog, hogy ezen alphabetben a magánhangzók a mássalhangzók közé vannak sorozva, mi valóban csak a leíró tetszésétől és megszakásától függött; végre a betűk sokaságából vont következtetés ellen fölhozza, hogy az arábnak huszonhat, az örménynek harmincznyolcz és így a hún-székely alphabetnél is több betűje van. A munka negyedik részében nyomozza az okot, miért enyészett el a hún írás a magyarok közül, s Csécsi okoskodását elfogadva arra a véleményre hajlik, hogy a keresztyén vallás fölvétele s a papok befolyása szüntette meg ezen írás divatát és semmisítette meg annak pogánykori emlékeit.

Részletesen adtam e munka ismertetését, hogy megítélhesük, mennyire közelítette meg a szerző az elébe tűzött föladatot, hogy tudniillik a hún-scytha írás régiségét és valóságát bizonyítsa. Mielőtt azonban ítéletünket kimondanók, tekintetbe kell vennünk, hogy a székely írásra vonatkozó adatok egy része Bél idejében még kiadatlan, más része előtte ismeretlen volt, hogy

akkor még ezen írásnak egyetlen egy emléke sem volt ismerve, s így Bélnek csak az alphabet vizsgálatára kellett szorítkoznia. De figyelembe veendő a tudományok, különösen a nyelvészet, valamint a régiségtan akkori fejletlen állása, mely mellett, miután a tudósok minden nyelvek ősanjájának a hébert hitték, nem csudálhatjuk, ha Bél nyelvünket az orientális, azaz sémi nyelvek közül valónak, s a hún-szekely alphabetet a héberből alakultnak vitatta és hirdette. Hogy ő ily körülmények közt s ily tájékozatlanság mellett a kitézött kérdést kielégítőleg meg nem fejthette, hogy némely nyomós érvei mellett munkájában gyenge okoskodásokra, képzelt erősségekre, s elég adatok hiánya miatt a dolog érdemére nem tartozó hosszás kitérésekre találunk, nem csudálhatjuk, s igen természetesnek tarthatjuk, ha az ellenvéleményűek és kételkedők az ügy diadalát Bél által kivívottnak s magokat legyőzötteknek nem tekinthették. Ezt úgy látszik Bél maga is érezte s munkája gyenge oldalait maga is ismerte; mit világosan bizonyítanak értekezését befejező következő szavai: „Kinek kinek szabad másként vélekedni, csak nekem legyen szabad értelmemet ócsároltatás nélkül előadni. Én itt nem valami mértani megmutatás világosságával, hanem nyelvészeti sikamlós s legnagyobb részben hozzávetőleges tanulmánynyal foglalkoztam, hol a tévedést nem kell az embernek könnyedén szemére hányni, bár minden esetre ki lehet s ki kell mutatni. E téren előttem senki sem járt; bocsánatot érdemlek tehát, ha talán tévedtem, annyival inkább, minél könnyebb kalauz nélkül eltévedni; mit ha a tudományos férfiak megadandának (mert a tudákosok megrovásaira ki hajtana?), ösztönöztetve érzem magamat, hogy az élembe tűzött munka többi részeit, Isten segítségével, serényen végrehajtsam.“

Béltől, ha a nehéz kérdést tisztába hoznia nem sikerült s a rendelkezésére álló eszközökkel nem sikerülhetett is, azt az érdemet elvitatni nem lehet, hogy valóban buzgósággal s nemzeti miveltségünk ügye iránti nemes lelkesedéssel fogott a fársztó munkához, mely által e bent és külföldön csekély figyelemre méltított kérdést a tudományos világ ítélő széke elébe terjesztette. S nem tagadhatjuk, hogy munkája figyelmet ébresztett s az e kérdéstről keletkezett irodalmi munkásságnak mintegy alapjául tekinthető, s miután mai napig oly munkát, mely e kérdést teljesen

tisztába hozta volna, nem találunk, azok által, kik e kérdést tüzetesen akarják tanulmányozni, maig sem mellőzhető.

Mennyire nem győzte meg Bél értekezése az ellenvélemény pártolóit, kitetszik a tudós jézsuita Timon Sámuel szavaiból, ki 1734 szeptember 21-én Apor Péterhez intézett levelében a székely írásról így nyilatkozik: „A székelyeknél találtatott scythiai betűkről sokat olvastam, sokat hallottam, de gyanúsok azok előttem annál fogva, minthogy senki elő nem adta s ki nem fejtette a mi volt azokkal följegyezve és kifejezve. Eddig azokból valóban semmit nem tanultunk, s nem tudom, vajjon valaha hozand-e valaki azokból valamit világra. Új jegyeket koholni ebben a században is akárki képes lehet“ *). Miután a később napfényre jött föliratok Timon kétkedésének és gyanuskodásának alapját megdöntötték, az ő teljesen bizonyítatlanul alá vetett ráfogása, hogy tudniillik a székely betűk koholmányok volnának, magától összerogyik.

Schwarz Godofréd, szepesi hazánkfia, 1740-ben kiadott munkájában, a régi íróink által emlegetett székely írás valódiságán nem kételkedik; de azt állítja, hogy a Thuróczi, Bonfini és Oláh Miklós által emlegetett székely írás nem egyéb volt szláv betűknél, melyek ismét csak a görög betűk sarjadékai. Szerinte a székelyek, kik szokásaikhoz mindig erősen ragaszkodtak, ezen Erdélybe Gyula és Bulcsú megkeresztelkedésekor a görög térítő papok által behozott írást folyvást megtartották, míg a többi magyarok később a latin egyháztól a római betűket fogadván el. Összevetvén ezután a Telegdi és Bél által kiadott alphabetekeket, melyek elsejét kéziratban Ayrmann giesseni tanár közölte volt vele, az ő szláv alphabettel, melyet Bandurius hét változékban kiadott, úgy nyilatkozik rólok, hogy „a ki ezeket figyelmesen egybe veti, vélekedésem szerint legalább, úgy fogja találni, hogy egynehány betűjök annyira egyezik a szlávval, hogy a tojás a tojáshoz jobban nem hasonlíthat, mások kevéssé változtatva vannak, kivált hogy elejök jobbról balra át van fordítva, a többiek, megvallom, különböző alakúak.“ Ezen különbözőzés s magok a székely alphabeteke eltérése okát leginkább a rovásban keresi, s ennek tulajdonítja azt is, hogy a székelyek jobbról balra irtak, ámbár ezt is csak

---

*) Timon, *Imago antiquae et novae Hungariae. Cassoviae, 1733. 8r. Additamentum 2. l.*

akkor akarja elhinni, mikor valaki valamely régi iratnak legalább töredékét fölmutathatja; mert, úgymond, „mióta ezen betűkről a tudósok beszélni kezdtek, azok sehol másutt nem találkoztak csak a székelyeknél, de azok sem írták már ekkor, hanem róvták, és épen a rovás könnyebbségeért fordították meg a rendet; ha csak talán azért nem írtak a magyarok jobbról balra a szlávoktól eltanult betűkkel, hogy Scythiából magokkal hozott írásmódjokat utánozzák“ *). — Schwarz okoskodásának gyenge oldalait és állításainak alaptalanságát igen könnyű kimutatni. Hogy a székely betűk szlávok, azt ő csak azért állítja és vitatja, hogy ezáltal is újabb erősséget nyerjen azon tétele bizonyítására, miért írta egész munkáját, hogy a keresztyénség terjesztése nemzetünk közt a keleti görög s nem a nyugoti egyház érdeme. Azonban ha áll is, hogy Erdélyben a X. század közepe táján a Konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula kormánya alatt Hierotheus görög pap és társai terjesztették a keresztyénséget, következik-e abból, hogy ezek a székely népet szláv írásra tanítsák, melyhez bizonyosan magok sem értettek? De magok a székely betűk is megezáfolják ezen állítólagos szláv eredetet. Mert bármit mond is Schwarz némely betűk egyezéséről és összevissza forgatva kihozható hasonlóságáról, ha a szláv alphabetet a székelylyel egybevetjük, abban egy betűt se találunk, mely jelentésére nézve a megfelelő székely betűvel találjon, s ha a legrégebbi szláv iratokat áttekintjük, azokat jellemre nézve is a göröghöz, melyből a szláv alphabet alakult, igen hasonlónak, de a hún-székely írástól nagyon is eltérőnek fogjuk találni **). Téved továbbá Schwarz abban, hogy a krónikáink által emlegetett székely rovást később-korinak tartja az írásnál, holott épen megfordítva áll a dolog; de maga magát is megezáfolja, midőn megengedve sőt elismerve, hogy a székelynek Scythiából hozott betűik voltak, azt akarja elhíttetni, hogy azért írtak a székelyek a szlávoktól kölcsönzött be-

*) *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Auctore Gabriele de Juxta Honrad Hung. (Godofr. Schwarz). Francofurti et Lipsiae, 1740. 4r. 76—78. l.*

**) Lásd: Sylvestre, *Paléographie universelle. Tom. IV. Paris, 1841. 2r., hol XI—XV. századi szláv (cyrill és glagol betűkkel írt) codexek számos hasonmása látható.*

tükkel jobbról balra, hogy régi scythiai írásmódjukat utánozzák. Ha voltak a székelyeknek ősi betűik, a minthogy voltak, sőt a mint láttuk, ezen írásuk emlékei a XVI. és XVII. századból is maradtak fön, mi szükségök lett volna szláv betűket fogadniok el épen a görög térítő papoktól? s ha a szláv írást eltanulták, hogyan lehettek volna képesek azt is meg nem tanulni, hogy a sorokat balról jobbra s ne jobbról balra írják?

hún-székely írás kérdésére nézve egészen Bél Mátyás nyomdokain járt Oertelius János Godofréd, soproni evang. lelkész, ki Wittenbergben 1719-ben irt, de ugyanott csak 1746-ban megjelent munkájában, melyben a magyar nyelvet az általa ismert nyugoti és keleti indogermán és sémi nyelvekkel, de különösen a héberrel, a nyelvészeti tudomány akkori csecsemő állásához képest gyarlóságokkal teljes erőltetések és szójátékok segélyével hasonlítgatja és egyezteti; nyelvünk héber rokonságára nézve, a héber betűkhöz hasonlóknak vitatott régi hún alphabetben is erőseget keres, s ezen alphabetet a héberrel sikertelen erőfeszítéssel akarja egyezőnek kimutatni*). Ő épen úgy meg volt győződve, mint Bél, a hún illetőleg székely alphabet valódiságáról, de hogy érveivel annak bebizonyítását elődjénél csak egy lépéssel is tovább vitte volna, nem mondhatjuk.

A hún-székely írás valódisága mellett harczol Dezsericzky József Incze is, ki komolyan hiszi, hogy a magyar királyok Noétól és Jáfettől lehozott származékrendjét az őskorban ezen ősirással jegyzték föl őseink régi írástudói. Ő Priscus rhetor némely helyeiből, — melyekből csak annyi tűnik ki, hogy Attila a külfejedelmekkel levelezett s irnokokat tartott, — erőltetve azt olvassa ki, hogy Attila s fővezére Onegesius tudott írni és olvasni, sőt hún nyelven író levelezőket is tartottak. Ezen ősi hún-írás emlékeül hozza föl és közli hű hasonmásban a csik-szent-miklósi templom föliratának hű hasonmását, s adja mellette a Bél által kiadott alphabetet, melynek segélyével azonban a fölirat megfejtésében némely jegyek különbözőzése és az összerótt jegyek miatt,

---

*) Joan. Godofr. Oertelii, *Harmonia lingvarum Orientis et Occidentis speciatimque Hungaricae cum Hebraea. Wittembergae, 1746. 8r 103—134. ll.*

nem mer bocsátkozni *). Dezsericzky érdemét e szerint csak ezen fölírat hü közlésére szoríthatjuk, mi által valóban a leghasznosabb szolgálatot tette utódainak, kik ezen írás kérdésének tudományos megvitatásával foglalkoztak.

Pray Györgynek, ki krónikáink hitelét a székelyek Attila hűnjaitól való származására nézve tagadta **), természetesen tagadni vagy hallgatással kellett mellőzni a hűn-székely írás valódiságát, melyről csak ugyan munkáiban említést is alig, érdemleges megvitatást pedig épen nem talállok; mi annál föltűnőbb, mert a gondos történetbuvárról föl sem lehet tenni, hogy krónikáink és írónk erre vonatkozó adatait ne ismerte, s a Dezsericzky által közlött székely fölíratot figyelmére ne méltatta volna.

Valóban különösnek tetszik előttem, hogy Pray, ki szerintem csekélyebb fontosságú kérdésekről mély tanulmányt tanusító értekezéseket írt, míveltség-történelmünk ezen igen nyomatékos s az ő korában már többek által kellő figyelemre méltatott kérdését csak fölületesen érintve vitatásra sem tartja méltónak, s egy mellesleg oda vetett jegyzetben egypár sorral akarja eldönteni. Megemlítvén ugyanis Menander után, hogy Disabul, a turkok (szerinte khazarok) khánja, Justinus császárhoz Konstantinápolyba követeket küldött, kik scytha betűkkel írt levelet vittek, e helyet ily jegyzettel kíséri: „Hogy e szerint őseink írással éltek, ezen helyből meglehetősen kiténik. De hogy betűik azok voltak-e, a melyekről némelyek mint Erdélyben taláitakról emlékeztek, azon kétkedem; minthogy e betűk a Joannes Magnus és Schedius által kiadott góth betűkhöz igen hasonlók. Miből azt gyanítom, hogy ezek a betűk inkább a góthok betűi, kik a hűnok és magyarok előtt azon tájakat lakták“ **). Hogy Pray e gyanításának, — melyet Trösternél még határozottabban kifejezve láttunk, — nyomatékot ne tulajdonítsunk, elég a székely alphabetet a régi góthtal

*) Jos. Innoncentii Desericij, De initiis ac majoribus Hungarorum. Tom. II. Budae, 1753. 2r. 149—156. ll.

***) Pray, Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Viennae, 1761. 2r. 179. l.

*) Pray, Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1775. 61. l.

egybevetnünk, s azonnal meg lehetünk győződve, hogy Pray által képzelt nagy hasonlatosságuk a valóságban nem létezik.

A XVIII. század második felében két férfiú foglalkozott tüzetesebben a hún-székely írás tanulmányozásával: Bod Péter és Cornides Dániel. Mindegyik komolyan meg volt győződve, hogy a hún-székely írás régisége mellett tanuskodó történelmi adatok teljes hitelre méltók, s az akkor már ismeretessé lett csik-szentmiklósi fölirat ezen írásnak hiteles emléke.

Bod Péter, mint főlebb is említők, tanulmányai eredményét külön könyveeskében ígérkezett közzé tenni*), ígéletét azonban nem váltotta be; legalább eddig ismert kéziratai közt ily munkát nem találunk. S így az ő érdeme a székely írás körül csak a csik-szentmiklósi fölirat megfejtésében áll, mit az e végett hozzá fordult Cornides kérésére 1768-ban teljesített.

Cornides, kitünő szorgalmú s éles elméjű történetbuvárunk, évek hosszú során foglalkozott e kérdéssel, s mint Jerney a hún-scytha írásról szóló munkákat elősorolva említi, hagyott is hátra „De literatura Hunno-Scythica lucubratio“ czím alatt egy értekezést, melyet ugyanezen czímen találunk említve hátra hagyott könyvtára jegyzékében**). Cornides ezen értekezését, mely kéziratái *Oo* betűkkel jegyzett 4-rét kötetének legelején állott^{3*)}, különös érdekléssel óhajtottam volna átolvasni: azonban a magyar Akadémia kézírattárában, mely a kellő szekrények hiánya miatt rendesen föllállítva még nem lehetett, a közelebbi aprilis havában épen e kötetre rá nem találhattam. Hogy egyébiránt ezen dolgozat terjedelmes nem lehetett, onnan sejtem, hogy, mint Cornides könyvtára jegyzékéből látható, még más tizenhárom értekezéssel és kivonattal volt egy kötetbe foglalva. Kutatásomat Cornides kéziratái közt mind e mellett sem mondhatom egészen eredménytelennek: mert levelei III. kötetében „De literatura Hunno-Scythica“ fölirattal találtam Zsibón 1765 június 26-án kelt s 10 sűrűn

---

*) Bod Péter, Magyar Athénás: h. n. 1766. az előbeszédben.

***) Danielis Cornides Bibliotheca Hungarica, Pestini, 1791. 267. l.

3*) Így határozza meg ezen kötetet Horváth István: Tudományos Gyűjt. 1819. év folyam X. köt. 81. l.

irt lapra terjedő levelét, melyben részletesen czáfolja azon hihetőleg külföldi tudósnak, kihez e levél volt intézve, a hún írás valódisága ellen vele közlött észrevételeit, a nélkül azonban, hogy valami általam eddig nem ismert és nem érintett új érvet hozna föl. Ugyane kötetben „de literatura Hunnica“ fölírattal olvasható egy másik levele, mely Zsibón 1765 augusztus 22-én kelt, s a székely írás mellett bizonyító adatokat ismertet. Leveleinek II. kötetében találtam ismét a hún-székely írás ügyét tárgyaló két levélre; az első Tályán 1780 december 19-én, a második M.-Vásárhelyt 1781-ben kelt, s mind kettő a tudományosan mivelte Királyfalvi Róth Tamáshoz Szirákra volt intézve. Ezek elsőjében azt a véleményt nyilvánítja, hogy a székely írás a rún írásból alakult, melyet a székelyek a góthoktól Dáciában vettek át; második leveléből azonban az tűnik ki, hogy e nézetéhez nem ragaszkodott szorosán, mert azt egyszerűen megemlítvén, e szavakat veti utána: „de ezt mint bizonytalanat abba hagyom.“ Hogy Cornides ez ügyben szélesen kiterjedt levelezést folytatott, Hájoshoz intézett levele is bizonyítja, melyből ennek kéziratában két ívnél többre terjedő részlet van közölve. E levélben Cornides a székely írás elveszett vagy létező emlékeit ily renddel sorolja elő: 1) A firenzei könyv, megjegyezvén, hogy erről igen erősen kételkedik. 2) A Komáromi Csipkés György által említett debreczeni könyv, melylyel Komáromi vagy ámitotta a tudósokat, vagy ha nem, úgy a könyv elveszett, miután a tanárok bizonyítása szerint többé nem létezik. 3) A csik-szent-mihályi egyház fölíratai, melyeknek másolatát minden fáradozása daczára meg nem kaphatta. 4) A csik-szent-miklósi fölírat, melynek Bod által vele közlött megfejtését is adja s így az enyészettől megmentette. 5) A Hájos által vele megismertetett gellei imakönyv, melynek teljes és hű másolatát kéri, megjegyezvén róla, hogy ezen könyv betűinek a régi székely alphabettel semmi közük. Azután igen részletesen elősorolja mind azon bel és külföldi forrásokat, melyek a székely írás mellett tanúskodnak, valamint azon újabb kori írókat, kik ezen írásról értekeztek vagy a székely alphabetet közölték. Cornides ezen irataiból kitetszik, hogy ő komolyan meg volt győződve ezen írás ősrégiségéről és valódiságáról, s csak az általam említett töredékekből is el kell ismernünk, hogy szokott fáradhatatlan szorgalmával járt el e kérdés alapos tanulmányozá-

sában. Valóban méltán sajnálhatjuk, hogy hosszas buvárlata eredményét a tudományos világgal nem közölte, mi által utódait számos tévedéstől és baliteletől megmentette s a kérdés tisztába hozatalát bizonyosan siettetten volna.

Cornidessel egy időben foglalkozott e kérdéssel Hájos István Gáspár, kegyesrendi szerzetes, ki 1781-ben szerkesztett „Literaturae Scythico Magaricae Monumentum“ című s mintegy hat ívre terjedő kéziratában először a gellei imakönyvet, azután a székely alphabetet ismerteti s a székely írásra vonatkozó adatokat közli, melyekhez ő másokkal folytatott levelezése által jutott. Hájos munkájában e szerint kevés eredetiséget s még kevesebb önálló ítéletet találunk: de az ügy iránti buzgósága mellett érdemül kell fölrovnunk, hogy a gellei imakönyv eredetére fölvilágosítást ad, melyet másutt hasztalan keresnénk, s kéziratában, mely meglehetősen elterjedt, Cornides főlebb említett levelének legtanulságosabb részeit szóról szóra közölvén, ezáltal a későbbi buvárnok kezébe biztos vezérfonalat adott*).

Wallaszky, 1785-ben megjelent s 1808-ban új kiadást ért magyar irodalomtörténetében több mint húsz lapot írt össze e kérdésről, a nélkül azonban, hogy azt elődeinél csak egy lépéssel is elébb vitte volna. Hogy a régi hún-magyaroknak jelképes írásuk volt, a scythák által Dariushoz intézett jelképes izennel akarja bizonyítani. Hogy voltak saját betűik is, azt a Deguignes munkájából Pray által idézett chinai írók adatai után, melyek a hiongnukról és írásukról szólnak, igaznak tartja. A székelyek saját írásának bizonyosságaiúl idézi mind azokat az írókat, kiket Bél Mátyás munkájában és Cornidesnek Hájosnál olvasható levelében említve találunk. Bél Mátyás munkájáról helyesen jegyzi meg, hogy erősségei nagyobb részint gyengék s pusztá hozzávetések. s nevetséges mesének itéli azon állítását, hogy a scythá írást Fenisius vagy Fényes találta volna föl. A Bél és Oertelius által közöltt alphabetről úgy nyilatkozik, hogy vajjon ezek „az igazi székely betűk-e? senki még eddig a valószínűségnél feljebb meg

*) Az általam használt példányt, melyet az erdélyi Muzeum gróf Mikó Imre adományából bír, Hájos 1783-ban ajánlotta szülőföldre, Jász-Berény tanácsának, ily megjegyzéssel: „Hujus Monumenti exemplum prius multo fusius una cum collectione Hungarismi veteris dicatum est Provinciae Scholarum Piarum anno superiore 1782. in Archivo Provinciae Hungariae conservandum.

nem bizonyította. “ Schwarz ellen, ki a Telegdi-féle alphabetet szláv betűknek állítja, nem vitatkozik ugyan, minthogy ő az ó szláv betűket nem ismeri; de még is helyesen megrója azért, hogy állítása bizonyosságául Thuróczi, Bonfinire és Oláh Miklósra hivatkozik, kik valóban a székely írás szláv voltáról egy szóval sem emlékeznek. A régi hún írás emlékeiül említi az általa hibásan székelynek állított öreg Kecskeméthy gellei imakönyvét, melynek betűi, mint maga megjegyzi, a Telegdi és Bél alphabetjétől teljesen különbözök; említi a csik-szent miklósi fölíratot, melyet szerinte Cornides fejtett volna meg Bod Péterhez írt levelében, (holott épen ellenkezőleg áll a dolog); ilyenek ismeri el a Komáromi Csipkés György által említett debreczeni könyvet; ellenben Szamosi firenzei könyvét, igen helyesen, chinai nyomtatványnak itéli. Hogy a magyarok közül a régi hún írás kiveszett (hogyan veszett volna ki, ha a XVIII. századi gellei katolikus imakönyv is a régi hún írás igazi emléke volna!), a keresztyén idegen papságnak tulajdonítja, mely a latin nyelvet és írást hozta be az egyház- és iskolába, úgy hogy az csak a székelyeknél, Erdély szögletében, maradhatott fön szerinte egészen Geleji Katona István idejéig, ma azonban már híren kívül semmi sincs belőle *). Ezen utolsó pont következetlenségeit lehetetlen szó nélkül hagynom. Ha a régi hún írás a székelyeknél Wallaszky elismerése szerint csakugyan fönmaradt, ha a csik-szent-miklósi fölíratot ő maga is e régi írás emlékei közé sorozza, hogyan állíthatja azt, hogy a Bél alphabetjéről, melynek betűivel van írva és Bod által meg is fejtve a csiki fölírat, a valószínűségnél be nem bizonyítható, vajjon az igazi székely betűk-e? továbbá ha az említett fölíratot Wallaszkyval együtt a hún írás igaz emlékének elismerjük, hogyan állíthatjuk, hogy ezen írásból ma már híren kívül semmi sincs; midőn a fölírat másolata, melynek hitelessége ellen Wallaszky maga sem tesz kifogást, s e mellett ezen fölírat igazi kulcsa, a Telegdi-féle székely alphabet, kezeink közt van? Mily okoskodással lehessen ezeket annak, ki a régi hún írás fönmaradtát a székelyek közt hiszi és hirdeti, semmi-nek állítani, nem vagyok képes elgondolni.

*) Wallaszky, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Posonii et Lypsiae*, 1785. 8r. 35—52. ll. és *Editio 2-a. Budae*, 1808 8r. 43—64. ll.

Gyarmathi Sámuel 1794-ben közlővén Bél Mátyás alphabet-jét, melyet „régí magyar betűk“-nek nevez, újra kiadta „azt a valóságos régí magyar írást“, melyet Bél nem láthatott, tudniillik a csik-szent-miklósi fölíratot; „hogy legalább bédughassuk — úgymond — szájakat, azoknak az idegen nyelvű, magyarok ócsarlóinak, a kik méltatlanul azt csevegik (minthogy ők nem látták az efféléket), hogy a régí magyaroknak tulajdon ősi betűjök sohasem lett volna“. Gyarmathi, mint ezen szavaiból kitetszik, a székely írás valódiságáról meg volt győződve; azonban az annak múltjára vonatkozó történelmi adatok ismertetésébe és bírálatába, a meggyőződését támogató érvek fejtegetésébe egy szóval sem ereszkedik, megelégedvén annak egyszerű megemlítésével, hogy a magyar betűk valóságát sok más tudósok is bizonyították, de különösen Bél Mátyás támogatta legelmésőbb erősségekkel. Hogy a fölíratot Bod Péternél, kinek megfejtését nem ismerte, sokkal gyengébben s tetemes botlásokkal fejtette meg, már fölebb kimutattuk és így nem csodálhatjuk, ha ezen megfejtéssel, melynek erőltetett magyarázata több helyt szembe szökő, a fölírat hitelességét a kételkedők és tagadók előtt kivívnia nem sikerülhetett*).

Ugyancsak 1794-ben emlékezik a székely írásról Simonchicz Incze kegyesrendi tanár is, magyar éremtani értekezésében, melyben az érmek köriratairól szólván, erős kétségét fejezi ki, hogy a húnok arany vagy ezüst pénzeket verettek volna; s igen szelíden adja értésünkre, hogy a Bél Mátyás által közlött éremföliat, mely Attila nevét székely betűkkel írva adja, csak képzelet szüleménye; de magát a Bélnél látható székely alphabetet, melynek három példányát Kájoni kéziratából birta, s mint megjegyzi, Révai Miklóssal kiadás végett közölte, igaznak tartja. Ezen betűkről, mond, különbözök a tudósok ítéletei, ezek közül azonban csak Prayét ídéli, kinek tekintélyére, mint látszik, sokat tart. „Jól tudom, mond Pray, mennyit munkálkodott Bél a régí húnseytha írás fölvilágosításában: de még sincs kivíva, hogy a székelyeknél talált betűk a régí húnok betűi, minthogy bizonyos, hogy azokkal, melyeket Joannes Magnus, upsalai érsek „Historia Gothorum“ czimű munkájában kiadott, igen hasonlók. Vajjon nem

*) Gyarmathi Sámuel, Okoskodva tanító magyar nyelvemester. Kolosvár, 1794. 8r. I. köt. 2—7. ll.

inkább a góthok betűi-e, kik a húnok előtt ezen vidékeket lakták? melyeket később megtalálván, tévedésből tulajdonítottak a széke-lyeknek, kiket a húnoktól származtatni hasonlóan köz-tévedés volt. Valóban ezen betűknek a góth betűkkel való roppant hasonlósága s a scytha-mongol betűktől való különbözése, melyeket Strahlenberg (357. l.) a Jenisei folyó mellett talált sirkövekre metszetteknek állít, elég valószínűvé teszi előttem, hogy ezek nem a régi húnok betűi^{*)}. Simonchicz őszintén megvallja magáról, hogy Pray ezen érvel csaknem kicsikarta volna kezéből a magyar betűket, ha nem arról volna kérdés, milyen betűket használtak őseink sz. István előtt, hanem hogy mely népektől kölesö-nözték betűiket^{**}). Ezen vallomás elég bizonyosság arra, hogy Simonchicz a székely írás kérdését alaposan nem tanulmányozta: mert akkor nem hitte volna el Praynak, hogy a Joannes Magnus által kiadott alphabet betűi góth betűk, hanem tisztán meg lett volna győződve, hogy valóságos éjszaki rún betűk^{3*)}; de még azt is kénytelen lett volna Pray ellenében kimondani, hogy ezen rún alphabetnek látszólagos hasonlatossága a székely betűkkel, mely csak is rovási jellemükben áll, azonnal elenyészik, mihelyt az illető betűket egyenként hasonlítjuk egymással; mert a két alphabetben egymáshoz hasonlítható betűjegyek jelentése egészen más az egyikben mint a másikban.

A debreczeni „Magyar Grammatika“ szerkesztői, kik a Gő-

*) Pray, Epistola Responsoria ad partem primam dissertationum Benedicti Cettonis. Tyrnaviae, 1768. 8-r. 143. l. — Pray ezen okoskodása, melyet főleg maga helyén ismertetni elfeledtem, nem egyeb, mint bővebb kifejtése általam már előadott vélekedésének.

***) Simonchicz, Dissertatio de numismatica Hungariae. Vindobonae, 1794. 8-r. 112—115. l.

3*) Lásd: Joannis Magni Historia de omnibus Gothorum, Sveonumque Regibus. Romae, 4-r. 25. l. — Az itt közlött alphabetet góth betűknek mondja ugyan a tudós érsek, s azt hiszi, hogy az ily betűkkel rótt roppant nagyságu köveket, a góthok az özönvíz előtt vagy kevéssel utána óriási erővel állították föl: de hogy ezen alphabet valódi éjszaki rún alphabet, azonnal átlátjuk, mihelyt a Legis és Raffn által közlött alphabetekkel összevetjük. Lásd: Legis, Die Runen und ihre Denkmäler. Leipzig, 1829. 8-r I. tábla, és Raffn, Inscription runique du Pirée. Copenhague, 1856. 8-r. 43. l.

rög és Kerekes által 20 aranyban kitűzött s Nunkovics György püspök adományával 50 aranyra pótoltt pályadíjért versenyzett öt munkát fölhasználva, de saját elveiket s nézeteiket követve, készítették e rossz hirben álló nyelvtant, azzal kezdik munkájokat, hogy a magyarok régi saját betűinek léteztét kétségbe vonják s a székely alphabetet gyanúsítják. „Hogy a magyaroknak — mondják, — valaha saját betűi is voltak, emlegetik ugyan és állítják némelyek, sőt azoknak formáját és rendit is előadják. De gyanúsokká teszi azokat a betűket mind ez, hogy épen a deák betűk rendi szerint vagynak elhelyeztetve, mind pedig ez, hogy egészen ellenkezik a napkeleti betűk tulajdonságival, hogy a magánhangzók a mássalhangzók közzé helyzetetűdjenek és azokkal hasonló nagy formájúak légyenek. Ilyenek pedig az említett betűk. Valamint azért az említett betűknek eredeti bizonytalan és kétséges, ha vajjon éltek-e valaha azokkal eleink, úgy bizonyos a legrégebb levelekből, hogy azokat a betűket vették be, melyekkel az akkori keresztyén papok éltek, azaz a deák betűket.“ A mi a hún-székely alphabet sorrendjének a latinéval való egyezését illeti, az ebből vont ellenvetés alaptalanságát már, Otrókocsit czáfolva, kimutattam; az pedig, hogy ezen alphabetben a magánhangzók a mássalhangzókkal egyenlő nagyságúak, csak abban az esetben nyomhatna valamit, ha a régi magyar betűknek mulhatatlanul a napkeleti (héber, szír, arab, stb.) betűkből kellett volna származni s így azokhoz hasonlítani és azok sajátágaival egyezni. A debreczeni grammatika szerzői még ott állottak, hogy nyelvünket a sémi nyelvek rokonának hitték, s így nem esuda, ha a régi magyar alphabetet is olyannak képzelték és követelték, mely annak általok hitt eredetét minél inkább igazolja s mintegy homlokán viselje. Mióta azouban nyelvünknek éjszaknyugoti Ázsia s éjszakkéleti Európa nyelveivel való rokonságát ismerjük, ha tekintetbe vesszük, hogy valamint Attila húnjai, s Baján avarjai, úgy Árpád magyarjai épen nem a sémi nyelvek fészkeiből, hanem a finn-ugor törzsek tanyáiról, éjszaknyugoti Ázsia fősíkjairól, a Közép-Volgán át rontottak Európába, teljességgel nem ütközhetünk meg, ha a székelyeknél fönmaradt betűk se jellemökre se sajátágaikra nézve nem egyeznek az úgynevezett keleti nyelvek betűivel. Sőt én a székely alphabet ős eredetiségét épen az által hiszem bizonyíthatónak, hogy jelleme, betűi-

nek alakja, a betűk között a pontok használata föltünőleg hasonlít a Szibériában köre metszve találtató s mind eddig tudtomra megfejtethetlen föliratokhoz, melyek közül egyet a maros-vásárhelyi Teleki könyvtár 1503. b. számmal jegyzett codexében, hasonlóan láthatni *). Ezen hasonlóságot, a hún-magyar faj történelmileg bizonyos fészkeire gondolva, melyből Európába özönlöttünk, igen természetesnek találom; s megvallom, azon tudnék csudálkozni s az lenne előttem gyanús és megfejtethetlen, ha a régi hún vagy magyar alphabet hasonlítani s egyezni találna az úgy nevezett keletiekkel. — Még nem hagyhatom szó nélkül, miszerint az a körülmény, hogy őseink a keresztyénség fölvételével a latin betűket vették be, épen nem bizonyítja azt, a mit a debreczeni grammatika szerzői belőle ki szeretnének okoskodni, hogy tudniillik őseinknek az előtt saját írásuk nem lehetett; sőt még ebből az sem következik, hogy a latin betűknek múlthatatlan ki kellett írítani az ősrégi írást: mert azért, hogy a latin nyelv az egyház és iskola s idővel az országos törvényhozás és kormányzás nyelvévé vált, s keresztyén papjaink a magyar írásra is a pogány-kori betűk helyett a latint használták és hozták divatba, régibb ősrásunk bár az irodalmi s a hivatalos térről leszorítva is, az őszokásokhoz rendesen szívósan ragaszkodó köznép kebelében századokon át fönmaradhatott volna, a minthogy a közkormány székhelyétől távol eső s külön álló nemzeti területet képező székely-földön csakugyan fön is maradt.

A debreczeni magyar grammatika szerzői, ha egyszer az ősz magyar írás valódiságát gyanúsították, természetesen gyanúsítani voltak kénytelenek akkor ismeretes egyetlen emlékét, a csik-szent-

*) Ezen hasonlóan az említett codexben, a Telegdi munkája másolata előtt álló s a hún-székely írásra vonatkozó jegyzetek végén, a 8-ik lapon áll ily fölirattal: Vide characteres Sibericos similes in Siberia repertos. E jegyzetek előttem ismeretlen szerzője, kinek köszönhetjük a csik-szent-miklósi fölirat 1751-ki másolatát is, honnan vette e négy sornyi hasonmást, nem tudom; azonban összevetvén azt a Strahlenberg által: Der nord- und östliche Theil von Europa und Asia. Leipzig, 1730. 4r. az V. táblán közlött hasonmással, mely egy efféle betűkkel teljesen beírt köoszlop rajzát adja, úgy találtam, hogy a marosvásárhelyi hasonlóan első sora tökéletesen egyez a Strahlenbergnél látható emlékkő egyik sorának nagyobb részével, a más három sort azonban ezen emlékkő föliratában nem találhattam föl.

miklósi fölíratot is, mit egy oda vetett jegyzetben elég ügyetlenül meg is tesznek. „Csik-székben, — úgy mondának — a sz.-miklósi templom falán levő írás, ilyen forma betűkből áll ugyan, de nagy ügyvel bajjal sőt erőltetéssel formált azokból egynehány szót az a tanult hazafi, a ki azon írást közelebb munkájában fölhozta (t. i. Gyarmathi Sámuel); mivel annak betűit úgy nézte és vette, mint napkeletieket; pedig inkább úgy lehet azokat nézni, mint régi orosz betűket, — ide mutat a helység neve is, — mivel azok a mai muszka vagy orosz betűkből is hasonlítanak, de nem csak neki vagynak ezírázva, hanem visszafelé is vagyon némelyik forgatva, mely ma is megesik a kőművesek és ácsok tudatlansága miatt. Ha továbbá fölteszszük is, hogy azon sz.-miklósi írás elsőbb betűi a következő szókat foglalják magokban: U r u n k s z ű l e t é s e u t á n a r é g i i d ő t ő l f o g v á n e z e r n é g y s z á z e g y e s z t e n d ő t s t b . : ez nem olyan felettébb régi idő, hogy ha azókkal még akkor avagy csak a székelyek is éltek volna, valamely azon öltöbéli levelekben efféle betűk ne tátaltatnának; mivel azelőtt két-három száz esztendővel íródott leveleket is lehet találni, de a melyek mind deák vagy barát betűkkel íródtak“ *). Ezen okoskodást pontról pontra tönkre tenni nem nagy föladat. Abból, hogy Gyarmathi nagy erőltetéssel s valóban hibásan olvasta a csiki fölírat első sorát, nem az következik, hogy a fölíratot gyanúsnak vagy hamisnak kelljen tartani; mintán a székely alphabetet szorosán szem előtt tartva s az egyberótt jegyeket, melyeken Gyarmathi megbotlott, figyelmesen megtekintve és fölismerve, azt akárki könnyen és helyesen olvashatja, s már Gyarmathi előtt Bod Péter csakugyan helyesen is olvasta, miről a debreczeni nyelvtudósoknak, sőt magának Gyarmatinak sem volt tudomása. Hogy Gyarmathi a csiki fölírat betűit napkeleti betűknek nézte és vette volna, alaptalan ráfogás; Gyarmathi e fölírat megfejtésében semmiféle keleti alphabetet nem használt, de nem is használhatott, mintán azok segélyével bizony soha nem boldogulhatott volna; elég volt neki annak egyedüli kulcsa a Telegdi-Bél féle székely alphabet, melylyel ugyan nem tudott elég géjöl bánni, de a melylyel a fölírat tökéletesen megfejthető, mi ál

---

*) Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság (Domokos Lajos, Szikszai György és Benedek Mihály). Bécs, 1789. 8r. 1. 2. l.

tal viszont maga az alphabet valódisága is igazolható. Régi orosz betűknek, még pedig összevissza forgatott orosz betűknek mondják a debreczeni tudósok a csiki föliratot, de bizonyosan nem ön-vizsgálódás és meggyőződés nyomán, hanem Schwarz tekintélyének hódolva, holott a régi orosz betűket épen csak oly szembe-szökő csűrésesavarással lehet a székely betűkhöz hasonlóknak s azokkal jelentősökre nézve egyezőknek vitatni, mint a mily hiú erőlködéssel kísérlette meg Bél Mátyás azokat a héber betűkkel egyeztetni. S még a Sz. Miklós helynév is a betűk orosz eredetére mutat a debreczeni tudósok szerint; mintha hazánk oly számos Sz. Miklós nevű helységei orosz telepek ottani léteztét igazolnák, melyeket épen Csik-székben keresni hasztalan fáradság volna, s mintha tiszta magyar ajkú nép nem építhetett s valóban nem épített volna akárhány egyházat Sz. Miklós tiszteletére; s így akár hány magyar helység nem nyerhetett volna Sz. Miklós nevet! De legneveztégesebb tudósaink azon ellenvetése, hogy ha a csik-szentmiklósi fölirat keltekor a székelyek a kérdéses betűkkel valóban éltek volna (ha nem éltek volna, bizony nem tudom, hogyan lehetne e föliratról vitatkozni), valamely azon öltöbéli levelekben miért nem találhatunk efféle betűket, s a régibb századokból kelt levelek miért vannak mind deák vagy barát betűvel írva? A felelet igen egyszerű: azért, mert az ország hivatalos, sőt még a tudomány és irodalom nyelve is e korban, a XVI. század előtt, a latin volt, s a székely írást, mint krónikáink és írónk följegyzeték, a székely nép csak a maga kebelében magán dolgaiban, de nem tintával írva, hanem fára róva, használta és használhatta. Ha a székely írás léteztét ezen ellenvetéssel meg lehetne czáfolni, akkor bátran meg lehetne tagadni az éjszaki rún-írás hitelességét is, melylyel oklevelek szintén nem keltek, de a melynek valódiságához azért kétség nem férhet.

Katancsich, előre bocsátván, hogy honfiaink közül sokan kételkedtek, voltak-e a régi húnoknak betűik, sőt némelyek nyilván is tagadták, azt mondja, hogy ő mind az állítók, mind a kételkedők és tagadók érveit megolvastván, nem akarta volna ugyan a magyarokat ettől a diesőségtől megfosztani: de miután se Bél, se Dezericzky, se Wallaszky munkáiból bizonyosságra nem juthatott, a hún-székely betűk régiségéről nem csak kételkedni, hanem azokat az újabb kori koholmányok közé kezdte számítani, s azon

számos tudós és komoly férfiak tekintélye ellenében, kik, mint mondják, ezen írást szemökkel látták, de semmi emlékét sem közölték, mindig Timon, általunk már ismert gyanúsító véleménye csegett füleibe. A Dezsericzky által közölt, de meg nem fejtett föliratot, melyet több más Erdélyben találtakal együtt, mint Wallaszky emliti, de nem bizonyítja, Cornides szerencsésen megfejtett, ismeretlen dolognak, a nyomtatott alphabetet pedig koholtnak tartotta, különösen azért, mert oly számos betűje van, mennyit alig bihető, hogy a régiek ismertek volna. Később azonban a föliratról, tekintve a betűk egyszerű jellemét, a sorok jobbról balra menetelét, több betűknek egybekapcsolását, a sajátságos alakot, a pontok használatát s végre a betűjegyek kevesebb számát mint az alphabetben, máskép kezdett vélekedni. Minthogy azonban, mint mondja, magának a föliratnak betűjegyei, gyakran más helyzetben s más alakban jönnek elő, az első szót sem bírta megfejteni; míg nem éjjel-nappali kitartó munkával az írás kulcsát keresvén és hite szerint megtalálván, azt az általunk már ismertetett megfejtést adhatta, melyről maga is megvallja, hogy értelmét maga sem foghatja föl. — Hogy Katancsich a csik-szentmiklósi föliratot helyes okok miatt sejtette valódinak, annyit meg kell neki adnunk; csak azon állítása ellen tehetünk kifogást, hogy a fölirat alphabetje sokkal kevesebb betűből állana, mint a Telegdi- és Bél-féle: mert azért, hogy a néhány sorból álló föliraton véletlenül néhány betű (*cz, d, p, ü, stb.*) nem jö elő, balgatagság volna azt állítani, hogy a fölirat keltekor azok a betűk az alphabetben nem léteztek. Katancsich részéről nagyszerű botlásnak kell ismernünk, hogy a csiki fölirat egyetlen egy igaz kulcsát, a Telegdi és Bél által közölt alphabetet, előítéletből hamisnak és koholtnak tartván, más kulcsot keresett, mely őt tévedésekbe s értelmetlen galimathiasra vezetete. Mi lehetett e kulcs, se ő nem mondja, se megfejtéséből kideríteni nem lehet; de hogy az általa koholtnak állított székely alphabetet — mely ha koholmány volna, akkor a csiki fölirat se lehetne igaz — teljesen el nem vetette, kitetszik abból, hogy azt a két szót, melyet helyesen olvasott (ezek a *J á n o s* és *k o v á c s* szavak), egyedül a székely alphabet segítségével lehetett így olvasnia. A fölirat betűit Katancsich a régi görög betűkhöz tartja leginkább hasonlóknak, s hogy ezt kisüttesse, azt állítja, hogy némely betűket jobbról balra, másokat

fölről lefelé át kell forgatni; a többiek is föltalálhatók, az ő hite szerint, a görög alphabetben, de más jelentéssel. A föliratot, a maga által csinált szöveg szójárasi sajátosságait tekintve, legrégebb magyar nyelvemlékünknel, a halotti beszédnél, ha nem régebbnek, legalább azzal egykorúnak véli, s valamint hihetőnek tartja, hogy a csiki fölirat betűivel — melyek pedig nem egyebek, mint az általa koholtoknak képzelt Telegdi- és Bél-féle székely betűk — a húnok ősi hazájokban a legrégebb időktől fogva éltek, úgy abból, hogy ezen betűkkel keresztyén imák is találtattak írva, — mi teljességgel nem áll, mert a gellei imádságos könyv egészen más betűkkel van írva, — azt következteti, hogy ezen ősi írás a keresztyénség behozatala után még sokáig fönmaradt nemzetünknel, sőt, mint mondja, hihető, hogy még ma is több helyen használatban van*). Katancsich tévedéseinek, önkényes és alaptalan állításainak czáfolgatására, milyenek: hogy a csiki fölirat betűi a régi görög betűkkel állanak rokonságban, kora pedig legalább is a XII. századra határozható, hogy, mint egy jegyzetben oda veti, a fölirat betűi egykorúaknak látszanak előtte a glagol betűkkel: azok után, a miket előbbi ezikkeimben elmondottam, a szót vesztegetni nem tarthatom szükségesnek. A ki a székely alphabet és a csikszent-miklósi fölirat betűit különbözöknek, s amazokat koholtaknak, emezeket ősi húnoknak s a régi görög betűkhöz hasonlóknak képes volt itélni, a gellei imakönyvről pedig Wallaszkyra hivatkozva azt mondhatta, hogy székely betűkkel volt írva, holott Wallaszky világosan mondja, hogy ellenkezőleg áll a dolog, annak ítéletére mitsem adhatunk. Valóban csak sajnálhatjuk a jámbor Katancsichot a székely írás ügyére haszontalanul vesztegetett álmatlan éjeiért.

A hún-székely írás leghatározottabb tagadói közé tartozik Sándor István, ki „Sokfélé“-jében így tör pálezát e kérdés fölött: „A mi pogány eleink csupán a harcztot értették s a tudományokhoz és mesterségekhez semmit se tudtak. Hijába tulajdonítjuk nekik ama bizonyos jobb félről bal felé való írást, mert annak legkisebb nyoma sincsen, s az egész állítás, csekély ítéletem szerint, csupán csak szófia beszéd.“ E fönhangon kimondott megsemmisítő

*) Katancsich, De Istro ejusque adcolis commentatio. Budaë, 1798. 4-r. 306—309. ll.

ítéletét egy jegyzetben így erőlködik indokolni: A hűn-székely írás legnagyobb támasza lehetne —úgymond —az 1358-diki krónikás és Oláh Miklós, kiknek a székely írás mellett szóló bizonyosságát szó szerint idézi; de ezek hitelességét, a debreczeni grammatika okoskodását követve, nagyon könnyűnek tetszik előtte egy csa pással ekként tönkre tenni: „Ezek a botokra róvott betűk, ha egykor divatban lettek volna, lihetetlen, hogy nyom nélkül egészen kiveszhettek volna, kivált a székelyek közt, kik többire külön laknak egyéb nemzetektől. Bizonynal az írók iuitt-amott a kösziklákon is hátra hagyták volna azokat, valamint Szibériában a régi csinatlan népe az akkori betűit, melyek hasonmásait Strahlenbergnél láthatni.“ Hogy ezen okoskodás ne sántítson, tönkre kell tenni a Telegdi-Bél-féle székely alphabet és a csik-szent-miklósi fölirat hitelét. Ez Sándor Istvánnak gyermekjáték. A székely alphabet betűi, szerinte „szemlátomást elárúlják magokat az ő czifrás és keresztos voltokkal, hogy csak költött betűk.“ Ezzel minden bővebb bizonyíték nélkül ki van mondva rájuk a kérlelhetlen halálos ítélet; melyben az a legfuresább, hogy a szegény hűn székely betűknek épen azon hibájokért kell elítéltetniök, melyben legkevésbbé lélekeznek: mert ezeken az egyszerűségben csaknem páratlan betűkön, melyeknek a csiki föliraton látható eredeti alakjaival egyszerűségben csak az ősrégi rún, szibériai s még legfőlebb az etrusk föliratok versenyezhetnek, czifraságot csak az láthat, a ki a kákán is csomót keres; keresztességek és szegletességek pedig csak a krónikáink és íróink által említett rovás mellett bizonyít. Szerintem ugyanis igen különös követelés volna, hogy a fába vagy kőre késsel rótt betűk oly gömbölyded folyékony jelleműek legyenek, mint a milyenek lehettek volna Sándor István képzeletében a hűn betűk, ha létezésüket tudományokhoz és mesterségekhez semmit sem tudó őseinknél épen nem azon a jogon sziveskednék megengedni, a mint ezt „Szibéria régi csinatlan népénél“ megengedi, sőt hirdeti, melynél, hogy Attila és Árpád népe még csinatlanabb volt volna, nem tudom mivel lehetne bizonyítani. A csik-szent miklósi fölirat megsemmisítését Sándor István, ugyancsak a debreczeni grammatika okoskodását utánmondva, diadalmasan végrehajtnak hiszi. Ha ezen írást levelekben föl nem mutathatjuk, akkor szerinte az is lihetetlen dolog, hogy ez az írásmód a fölirat kelte idejében még fűn volt s azóta egészen kiveszhetett volna. Ennek

az igazán szófia beszédnek nyíltan ki nem mondott igazi értelme csak ez lehet, hogy a vitatott fölírat nem valódi, hanem koholmány; úgy de ezt alapos tanulmánynyal kellene vitatni és erősebb érvekkel bizonyítani, mint a mit Sándor István oda vet, hogy tudniillik Gyarmathi megfejtése felettébb erőltetett, Katanesiché pedig helytelen és nevetséges; mert ez mind igaz lehet, a mint hogy igaz is, a nélkül, hogy ezen tudósok botlásaiért magát a föliratot kelljen hamisnak itélnünk. Úgy látszik azonban, hogy Sándor nem annyira hamisnak vagy koholtnak, mint inkább orosz betűkkel írottak akarja tartatni a kérdéses fölíratot. Idézővén ugyan is Kézai szavait, melyek szerint a székelyek az olákok betűivel éltek volna, — minek alaptalanságát első közleményemben kimutattam, — azt mondja: „Ezek az oláh betűk nem lehettek mások, hanem az úgy nevezett glago vagy is galagy betűk, melyek most immár orosz betűknek hivattatnak. Gyanakszom, hogy az előhozott sz.-miklósi fenírás is ezen betűkkel irattatott.“ Erre meg kell jegyezni, hogy Sándor galagylolása, kinek, mint látszik, fogalma sem volt az orosznál sokkal régebb s attól eredetére és jellemére nézve tökéletesen különböző glagol írásról, igazán nevetséges; mert világosan elárulja, hogy ő soha a glagol írást az oroszszal egybe nem hasonlította s történelmi fejlődésükről, mi-voltukról semmi ismeretet nem szerzett. Ilyen lelkiismeretes vizsgáló gyanakodása, ki egy előtte ismeretlen vizsgálendő tárgyat azzal, a mit szintűgy nem ismer, egyezőnek tud gyanítani, még gyanúnak is igazán nevetséges. Állításainak némi erősségéül hozza még föl Sándor, hogy Gyarmathi úr is már most egészen mást itél ezen betűkről, mert szintűgy költött betűknek tartja.“ Ám fogadjuk el e teljesen bizonyítatlan tételt, s higyjük el Sándor pusztá szavára, hogy „Gyarmathi véleményét valóban megváltoztatta: mi nyomatóka lehet Gyarmathi vagy akárki véleménye változtatásának a vitatott kérdés eldöntésére, ha e változtatás okai és érvevei ismeretlenek és így megbíráhatatlanok? Végre a hún-székely írás ostromát ezen utolsó bombavetéssel látjuk befejezve: „Nekem igen tetszik Schlözer állítása (ez már izlés dolga, mely ellen vitatkozni nem szükséges), hogy a lengyel, orosz, porosz, magyar, cseh, dán, svéd és nór nemzetek semmi betűkkel nem bírtak a kereszttyénség fölvevése előtt“, s kimondja, hogy valamint Schlözer

mesének tartja a régi porosz írást, a régi magyar betűkről ő is szint azt tartja *). Ám vélekedjék kiki saját belátása és meggyőződése szerint, ez teljes szabadságában áll; de hogy valaki azt el bírja hitetni, hogy a Telegdi és Bél alphabetje mese és koholmány, az ezzel írt esiki fölirat pedig glagol írás, s a mi glagol az orosz írás lehessen: azt helyesen gondolkodni tudó embertől csak ugyan nem követelheti.

A mily makaes ellenzójét s tagadóját ismerjük föl Sándor Istvánban a hún-székely írásnak, épen oly buzgó pártolóra talált annak ügye Dugonics Andrásban. Ő kétségtelennek tartja, hogy a scythák és húnok (szerinte h o n n o k) írni tudtak, s ennek bizonyítására elégnék tartja idézni az elődei által már emlegetett írók adatait, Sz.-Jeromosét, ki szerint a húnok zsoldárt tanultak, Theoretusét, ki szerint a héber könyvek római, egyiptomi, scythá stb. nyelvekre is le voltak fordítva, és Menanderét, ki a Disabul turk fejedelem scythá betűkkel írt leveléről emlékezik. Ez után elősorolván a székely írás mellett tanúskodó adatokat, melyeket Bél munkájából és Cornides Hájoshoz írt leveléből ismerhetett, azokhoz még egy újat is sorol, hogy tudniillik „székelyhidi Netléb Mihály 1743-ban azt írja, hogy még most is vannak a székelyeknél olyatén régi betűkkel íratott elég könyvek, a melyekkel éltek a scyták és honnok, és ez tudva lenne a tanult és sokat olvasott erdélyieknél.“ Ha Dugonics ezt Netléb Mihály pusztá szavára elhithette, azzal csak azt bizonyítja, hogy a székely írás múltjáról szóló hiteles régi adatoknál, melyek szerint a székelyek betűiket fába rótták s tentával nem írták, egy egészen újkori tanú teljesen bizonyítatlan állítását többre becsülte. A székely-földi efféle könyvek valósággal csak Netléb képzeletének szüleményei; legalább az erdélyi tudományos emberek közül mai napig senki sem említi, hogy Erdélyben létezett vagy létező efféle könyvről csak hallomás után is tudomása volna. „Több illetén bizonyosságokat is hordhatnék elő, — így végzi Dugonics értekezését, — ha elegendőnek lenni nem gondolnám arra, hogy azok megtorkoltassanak, kik magyar eleinknek paraszt tudatlanságokról oly parasztosan loesognak **).

*) Sándor István, Sokféle VII. darab. Győr, 1801. 8-r. 38—40. ll.

**) Dugonics, Etelka. 3-ik kiadás. Pozsony és Pest, 1805. 8r. II. köt. 366—370. l.

A hún-székely írás tagadását csaknem szenvedélyességig viszi Schwartzner Márton, a pesti királyi egyetemen a diplomatika néhai tanára. Bél Mátyás értekezése szerinte mitsem nyom, mintán Bél ily írás legkisebb töredékét sem mutathatja elő. Megemlíti, hogy mint némelyek beszélnek, a debreczeni collegium könyvtárában volt régen ily régi magyar betűkkel irt könyv, hogy Cornides is mutogatott barátai előtt efféle betűkkel irt imádságos könyv töredékét, sőt a mi több, Gyarmathi 1794-ben egy ilyes fölíratot hasonmásban is közzé tett (a tudós Schwartzner nem tudta, hogy azt már azelőtt negyven évvel kiadta volt Dezseriezky): de mind ezzel, mint mások ellenvetései után hiszi, a dolgot tisztába hozottnak nem lehet tekinteni; minthogy még a debreczeni tudósok társulata is grammatikájában tagadja, s szerinte sine ira et studio tagadja, hogy a Gyarmathi fölírata régi magyar betűkkel volna írva, s minthogy ezen fölíratnak Gyarmathi és Katanesich által adott megfejtései egymástól csudálatosan eltérnek, de a többi bizonyítékok sincsenek minden kétségen felül. Megemlíti továbbá, hogy az új diptomatikai munka szerzői is kiadták a régi hún alphabetet két példányban, melyeknek egyike Hickesius Thesaurusából van véve s valamennyire különbözik a Béletől, de annak értékéről semmi ítéletet sem mondtak, azonkívül, hogy a rún-írással van némi hasonlatossága, mely véleményben úgy látszik Pray is osztozott, ki Bél alphabetjét az Erdélyben egykor lakott góthok betűinek gyanította (úgy látszik, hogy Schwartzner a góth és rún írást hibásan azonosnak képzelte). Nem hallgatja el egyéb-iránt, hogy Freret (*Mémoires de l'Académie Roy. des Inscriptions* VI. köt. 618. l.) a Hickesius hún alphabetjének a betűk alakját, rendjét, nevét és jelentését tekintve, legkisebb rokonsági egybeköttetését sem fedezhette föl mind azon alphabetekkel, melyeket valaha látott (ebben Freretnek tökéletes igaza van). Végre azt állítván, hogy Thuróczi, Bonfini s Oláh Miklósnak a székely rovásról szóló adatai keveset nyomnak Bél hypothesise támogatására, maig is megfejtésre váró csomónak mondja, voltak-e a magyaroknak a keresztyénség fölvétele előtt saját betűik. Vajjon nem valamely idegen alphabetről hitették-e el magokkal és másokkal, hogy annak betűi magyar betűk? (Ezt csak elképzelni is erős dolog, bizonyítani pedig lehetetlen). Vajjon ezen alphabet szerzői és védői elég élesen megkülönböztették-e a tárgyas írás minden fajtát a

betűírástól? (A székely írás tökéletes betűírás levén, ha Schwartner ezt kérdésbe képes tenni, csak azt bizonyítja, hogy annak alphabetjét és emlékeit még csak futólagos megtekintésre sem méltatta). S mind ezek után nagy biztonsággal kimondja, hogy a hún-scytha literaturáról írt kísérletek egy sorba helyezendők az özönviz előtti könyvtárakról és tudós társaságokról írt értekezésekkel*). Én pedig mind erre csak azt mondom, hogy ezen kérdés elítélésére sokkal több készület, komolyabb tanulmány, önállóbb gondolkozás és elfogulatlanabb elme kívántatik, mint a milyennel a tudós Schwartner rendelkezett.

Révai Miklós, a magyar nyelvtudomány megalapítója, igaztalan vádnak tartja, hogy régi őseink teljesen bárdolatlanok voltak, s a húnokra nézve Bél és Pray által már említett érvekkel bizonyítgatja, hogy a betűk használatát gyakorolták: de hogy e betűk milyenek voltak, szerinte nem lehet meghatározni, minthogy semmi emlékeik nem maradtak fön. „Mutogatnak ugyan — úgymond — az erdélyi székelyek némi jobbról balramenő sajátosságos betűket, melyeket hún-scytha betűknek akarnak tartatni s ezek mellett több tudós s különösen Bél erősen harszol: de ha a dolgot mélyebben meggondoljuk, önként kitűnik, hogy ezek későbbi idő koholmányai. Mert először ezen betűk se alakjokban se rendjökben nem mutatnak keletiséget; azután az a hagyomány is, mely szerint hún ereklyék gyanánt dicsekesznek velök, nem állandó és közös, mert Kézai Simon és mások, kik ezen betűkről emlékeztek, azokat inkább oláh és szláv betűkhöz hasonlónak mondják, jöllehet ezek sem helyesen beszéltek. A kik ezen oly bizonytalan betűket világ elébe hozták, azok is eléggé különbözőleg adták elő, s így adjuk mi is az ezekre kíváncsiak kedvéért külön táblára rajzolva.“ Megjegyzi azonban, hogy a harmadik rendben kiadott s az előbbiektől tökéletesen különböző betűk azok, melyekkel egy Kecskeméthy nevű kegyes öreg imádságos könyve volt írva, mint Kalló Antal gellei plebánus Cettó Benedekhez írt levelében bizonyítja, s egyszersmind azt, a ki mind ezt bő-

---

*) Schwartner, *Introductio in rem diplomaticam aevi medii, praecipue Hungaricam*. Edit. 2-a. Budae, 1802. 8r. 56. 57. l.

vebben kifejtve akarja látni, a magyar irodalom általa magyarul kidolgozott történetére útasítja *).

Ezen munkájában, melyet csak halála után 1833-ban adott ki buzgó tanítványa és tisztelője Horváth István, e tárgyról csakugyan bővebben értekezik. Hogy a régi húnok titkos értelmű vagy ezífrázatos jelekkel éltek, Clemens Alexandrinus általunk már ismertetett adatával igyekszik bizonyítani, mely szerint a scythák királya, Idanthura, Dariusnak levél gyanánt egeret, békát stb. küldött. De éltek szerinte betűkkel is, mit állami s társadalmi szervezetükből következtet, s azzal bizonyít, hogy a kínai írók által emlegetett hongnuk (húnok) a velök szomszéd s már ekkor igen miveltséggel chinaiakkal érintkeztek, velök harezoltak és frigyeket kötöttek. Ennek bizonyítására idézi Pray után a Deguignes által chinai forrásból közölt azon adatot, mely szerint Metteus, a hongnuk fejedelme, levelet írt a chinaiakhoz. Ezen bizonyosságok után, melyekből szerintem épen nem dönthetjük el azt a kérdést, hogy Árpád magyarjai, annyival inkább Attila húnjai tudtak-e írni, átértvén annak vitatására, hogy a húnok Európába telepedésük után éltek-e betűkkel, s tulajdon vagy idegen betűik voltak-e? Elősorolja Kézai, Thuróczi, Oláh Miklós, Székely István, Telegdi János, Komáromi Csipkés György és Csécsi Jánosnak a székely írásról szóló adatait, s különösen a székely eredetű Székely István mint szemtanú hitelére elfogadja, hogy „a magyaroknak s nevezetesen a székelyeknek, külön saját betűik voltak.” De arról, hogy melyek lehettek az ősrégi hún betűk, nem mer határozott ítéletet mondani, mert erre nézve, úgy mond, még ekkorig a bihetőségénél tovább nem mehettünk.“ Megemlíti ezután, hogy Telegdi 1598-ban kiadott alphabetje, melyet ő nem látott, Schwarz Godofréd bizonyossága szerint valamiben különbözik a Bél által kiadott betűktől, valamint azoktól is, melyeket ő *Elaboratior Grammaticájában* Simonchicz Ineze máramaros-szigeti kegyes rendi tanár közlése után kiadott: de ezen eltérést (mely valóban oly igen csekély, hogy mai nap két három ember írásában több különbözőzésre találunk), a székelyek által gyakorlott rovás nehézségével könnyen igazolhatónak állítja. Ez után Schwarz ellenében kimond-

*) Révai, *Elaboratior Grammatica Hungarica*. Pestini, 1808. 8r. 126—128. ll.

ja, hogy a székely és a Cyrill-féle szláv betűk közt „semmi hasonlatosságot nem találunk“, a mi valóban úgy is van. De Bél Mátyás igyekezetét is, ki a székely alphabetet a héberrel egyezőnek nagy erőltetéssel vitatta, igen helyesen hiú fáradságnak nevezi. A székely írás azon sajátját, hogy jobbról balra megy, ha a keleti szokással nem hozzuk is egybeköttetésbe, megfejthetőnek tartja abból, hogy pálczára késsel róni sokkal alkalmasabb jobb kézzel jobbról kezdve balra, mint megfordítva. A székely betűk eredetére nézve nem fogadhatja el a régi íróink által megegyezve emlegetett hagyományt, mely szerint a székelyek a húnoktól vették betűiket, s erősen megrója Bél szójátékon alapuló okoskodását, mely szerint e betűket Jáfet unokája Fenisius, Fenius vagy Phenus (igaz magyarul Fényes) találta volna föl; azt hiszi, hogy nem épen minden ok nélkül tetszik némelyeknek csak annyi is igen soknak, hogy a székelyek származásukon kívül ebben is a húnokra mutatnának. Hogy ezt hihetlenné tegye, idézvén Otrokoeci Fóris Ferencz gyanúsító szavait, elősorolja ellenvetéseit, hogy a napkeleti betűk közt magánhangzók nincsenek, hogy a székely betűk alakja nem keleties, s hogy a hagyomány ezen írásról nem volt állhatatos és közönséges, mert különben Kézai nem írta volna, hogy „a székelyek oláh betűkkel mondatnak élniek.“ Mind ezen nagy nyomatéknak hitt, de általam már fölebb egyenként megezáfolt erősségek után végítéletét ekként fejezi ki s így törekszik igazolni: Igen, úgy tarthatjuk tehát, hogy csak a székelyeknek találmányok ezek a betűk már itt laktokban. Elgondolhatjuk pedig az okát, hogy ez a régi és magát a többi magyaroktól megkülönböztető nemzet különös betűk nélkül sem akart lenni. A messze fölmenő eredetet, a régi származással való dicsekedés mellett igen könnyen sugallotta a másik gyarlóbb testvér, a kérkedés. Korán tehettek pedig ezt a székelyek, mivel korán vagyon már e különös betűkről is a szó, nevezetesen Kézai Simonnál, noha hibásan. De nagyobb világosságra az ő tulajdon képekben igen is későn jöttek Telegdi János által. A hunniai betűket is tehát, a melyeket ugyan el nem lehet teljességgel tagadnunk, ezekből a székely betűkből meg nem mutathatjuk, hogy micsodások voltak az ő eredeti képekben“ *).

*) Tudományos Gyűjtemény 1833. év. II. kötet. 51—60. l.

Révai, mint látjuk, nem tagadja, hogy a régi húnok tudtak írni, sőt ezt még gyenge érvekkel is támogatja; nem tagadja továbbá a székely írás valóságát sem, melynek emlékeiről azonban egy szót sem szól; csak azt vitatja hihetlennek, hogy a székely alphabet a húnok régi írásából alakulhatott, s azt a székelyek őseiktől, a húnoktól örökölték volna. Hogy a krónikáink és írónk által már a XIV. század óta emlegetett hagyományt, mely e betűket majd scythiai majd hún eredetűeknek állítja, megczáfolhassa és megdönthesse, nézetem szerint ki kellett volna mutatnia, hogy ezen betűk egyik vagy másik európai vagy úgynevezett keleti alphabetből származtak, mit azonban, mint lehetetlent, meg sem mert kísértetni. Hogy még is véleményét valamivel igazolhassa, kénytelen volt azon önkényes és egészen az ő saját fölfogásán alapuló hypothesishez folyamodni, hogy a székelyek már itt laktokban, de még Kézai kora előtt, találták s illetőleg koholták betűiket, hogy ősi hún eredetükkel való kérdésöket ezzel is támogathassák. Ha azonban tudjuk, hogy az V. századtól a XIII-ig, mely korra volna teendő Révai szerint e betűk koholása, Európa összes nemzetei mily kevés dicsőséget kerestek az írásban s általában a tudományosságban, mely e korban úgy szólván a papi rendre szorítkozott; ha tudjuk, hogy hazánkban még a XV. században is nem egy főúri családból származott országzászlós volt, ki mit sem szégyenkezett azon, hogy nevét le nem tudta írni: bizony lehetetlennek fogjuk tartani, hogy az Erdély bérczei közé szorult székelység, mely ősei harczi dicsőségét a csaták mezején mai napig becsülettel fön bírta tartani, akkor különben is senki által kétségbe nem vont hún eredetét, épen efféle koholt betűkkel akarta volna igazolni. De általában is a legnagyobb képtelenségnek tartom, hogy egy nemzet, ősi eredetével való kérdésből magának saját írást koholjon; legalább a világtörténelem nem mutat rá példát, hogy bármely nemzet magának ily hiú kérdésből talált volna föl alphabetet. Sőt tovább menve még azt sem tartom lehetőnek, hogy, ha egyes ember valaha ily czélből külön betűket koholt volna is, azokat egy egész nemzet sajátjainak elfogadhatta s századokon át mint ősi ereklyéket kebelében híven föntartotta volna.

Ezek után bátran ki merem mondani, hogy bármennyire tisztelen is Révainak nyelvtudományunk terén kitüntetett halhatatlan

érdemeit, okoskodását e kérdésben igen gyengének, erősségeit tarthatatlanoknak itélem; szavazatának semmi fontosságot nem tulajdonítok, s nagy gyengeségnek tartanám, ha valaki Révai nyelvészi tekintélyét e téren is irányadónak képes volna elismerni vagy vitatni.

Pápay Sámuel, 1808-ban kiadott magyar irodalomtörténeti munkájában, régi krónikáink és íróink hitelére, nem tartja kétségbe vonhatónak, hogy „eleink bizonyos betűforma jegyek kimetszésével is éltek volna szándékjoknak s gondolatjaiknak közlésében“; de szerinte is igen messze viszik a hajdani magyarok írástudásának dolgát mind azon általa csak név szerint említett íróink, kik Telegdi Jánostól fogva Bél Mátyásig azt rebesgetik és vitatják, hogy „eleinknek formás alphabetjek volt.“ Hogy ezen utóbbi állítását érvényre emelje, a székely alphabet és a csik-szent-miklósi fölirat hitelességét csak nem szóról szóra a debreczeni magyar grammatika és Sándor István érveivel ostromolja. Abban, hogy a csiki fölirat betűi az orosz betűkhöz hasonlók, a debreczeni tudósokkal tart; megemlítvén egyébiránt, hogy Kézai szerint a székelyek oláh betűkkel éltek, Pray ellenben Bél Mátyás alphabetjét góth betűknek gyanítja; Schlözer véleményében pedig, hogy a dánoknak, svédeknek, magyaroknak s más népeknek a keresztyenség előtt saját betűik nem voltak, Sándor Istvánnal együtt gyönyörködik. „Még most is megoldhatatlan csomó marad tehát előttünk, — így fejezi ki mások véleményeire és okoskodására alapított itéletét, — ha eleinknek voltak e valaha olyan saját betűik, melyekkel a keresztyenség fölvétele előtt az írás mesterségét üzték volna; mert hogy valami hieroglyph formájú jegyek metzésével éltek azt könnyen megengedhetjük. Ne is tartóztasson az bennünket, hogy ilyesmit eleinkről állítani nagy kisebbségére válnék nemzetünknek (mert hiszen szerinte ily hadviselő s vadász nemzetnek, mely mind azt hiábavalóságnak nézi, a mi az írást szükségessé teszi, mi nagy oka is lehetett volna az írás becsülésére?), s valljuk meg egyenesen, hogy pogány atyáink az írástudásra semmit sem hajtottak“*). — Ezen itélet alaptalansága és következtelensége nagyon is szembeszökő. Ha őseink hierogly-

*) Pápay Sámuel, A magyar literatura es mérete, Veszprém, 1808. 8r. 340—347. l.

phekkel éltek, — mit én teljességgel meg nem engedhetek, mert erre a világon semmi bizonyosság sincs, — hogyan mondhassuk róluk, hogy az írásra semmit sem adtak; midőn a hieroglyph semmi más mint valódi írás, csakhogy képirás, s a ki hieroglyphet használ, az tettel bizonyítja, hogy épen nem tekinti hiábavalónak az írást. Továbbá, ha megoldhatatlan csomó marad, voltak-e pogány őseinknek saját betűik, akkor az ítéletnek is függőben kellene maradni, s nem látni át, miért kellene be vallanunk, hogy eleink írástudatlanok voltak. Ezt elismerni Pápayval együtt bizony én sem tartanám nemzetünkre nézve kisebbségnek, ha igazán úgy állana a dolog: de megvallom, sem az ő sem azok kedvéért, kik után beszél, nem tarthatom jó lelkiismerettel eldobhatónak annyi hiteles régi írónk tanubizonyosságát, s nem tagadhatom meg a csik-szent-miklósi s enlakai föliratok és az ezek által igazolt Telegdi- és Bél-féle székely alphabet hitelességét.

Jankovich Miklós „Magyar szónemzés“ című munkájában a „betű“ szó fejtegetése közben, melyet alaptalan szójátékkal a be-t-ű-z és-ből származtat, minthogy „szerinte az ősidőkben a betűket be-t-ű-zték, kiereszkedik a székely írás hitelességének vitatására is, melyet némely, általunk már ismert történelmi tanubizonyosságok idézésével támogat. Az éjszaki rún írásról, a chinai régi nyomtatványokról, sőt Dr. Bossányi hazánkfiának Chinából magával hozott s betűkkel egészen betűzött pálczájáról is eleget beszél: de a székely írás emlékeiről csak általánosságban s akkor is igen nagy tévedéssel emlékezik, ezt mondván: „Tudós Cornides a székelyek földét megjárván (bár igazán megjárta volna!), több ily betűkkel jegyzett kőírásokra talált, mint a melyekre Dezsericzky emlékezik, kinek gyűjteménye világosságra eresztetvén, inkább és inkább bizonyossá tenné eleinknél gyakorlott betűjegyzésnek tudományát“*). Honnan vehette Jankovich ezt az alaptalan állítást, el nem tudom gondolni; mert Cornides általam idézett leveleiből kétségtelen, hogy ő a csik szent-miklósi fölirat másán kívül semmi efféle székely-földi emléket nem ismert, s a legújabbán fölfedezett enlakai fölirat is ismeretlen maradt előtte.

Horváth István, Schwartner *Introductio in artem diplomaticam*

*) Jankovich Miklós, *Magyar szónemzés ötven példákban*. Pest, 1812. 8-r. 45—48. l.

ezízü munkájának bírálatában, Schwartner ellenében, ki a hún-scytha literatúráról való értekezéseket nevetséges abrándoknak bélyegzi, úgy nyilatkozik, hogy „e tárgy, ha jó móddal tételnek a kérdések, nem közelít semmit az álmódozáshoz.“ Csak a kérdéseket kell szerinte jól megkülönböztetni. „Ha azt kérdi valaki: Voltak-e a magyaroknak a keresztyén hit fölvétele előtt tulajdon betűik? tétovázás nélkül felelhetni, hogy ezt senki a régi írók közül nem állítja, erről semmi maradványok nincsenek, következésképen ok sincsen e kérdés tételére. A scythákat és hunnusokat pedig egyébiránt is addig, míg rólok az, hogy magyarok voltak, hitelen be nem bizonyíthatnák, össze keverni a magyarokkal nem lehet. E kérdéstről tehát, melynek a lehetőségen kívül semmi feneké nincsen, vetekedni nem szükség“, sőt mint alább egy jegyzetben oda veti, „erről haszontalonság is most nyolczszáz év múlva beszélni“. Ezen nyilatkozatban előttem az látszik igen különösnek, hogy 1819-ben az a Horváth István, ki néhány év múlva kiadott munkájában az egyiptomi pyramisokat magyarokkal építteti, ki Rómában a Quiritésekben üstökös magyarokat lát, ki Angliát magyarokkal népesíti és alapíttatja, ki szerint a szászok és thüringeniek még a XIII. században is magyarul beszéltek, a pelasgok, párthok szittyá-magyarok voltak stb. stb.*), hogyan lehetett oly igen tartozkodó a magyar nemzet scythá, amnyival inkább hún (helyesen klún) eredetének és rokonságának elismerésében, melyre pedig roppant olvasottsága mellett számos régi hiteles írónál eléggé meggyőző adatokat kellett találnia. „Ha azt kérdi valaki, mond tovább, voltak-e a magyaroknak a keresztyén hit fölvétele után tulajdon betűik a magyar nyelv iratására? itt is kétszen állhat a felelet. Egy író sem mondja, hogy lettek volna; az oklevelekben előjövő magyar szavak és a magyar nyelvnek egyéb maradványai is azt bizonyítják, hogy szent István korától fogva deák betűkkel jegyezték fel a magyar nyelvet is. E kérdéstről is megszűnik tehát minden további kételkedés.“ Erre a kérdésre azonban, hogy „a székelyek, kik egy ágazatát teszik a ma-

*) Horváth István, *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest, 1825. 8r., honnan egész csoporttal lehetne összeállítani az efféle tudós ábrándozásokat, üres képzelgéseket, és valódi képtelenségeket

gyar nemzetnek“, — kikerül azonban Horváth István szándékosan elhallgatja, hogy még eddig senki által alapos okokkal meg nem czáfolt ősi hagyomány szerint, Attila húnjainak maradványai, — éltek-e különös és nem deák betűkkel? igen helyesen azt feleli, hogy „míg a históriában hitelt fog érdemelni a hitelre méltó bizonyágtétel, addig okosan tagadni nem lehet, hogy a székelyek Erdélyben századokig különös és nem deák betűkkel éltek“, (azaz szerintem, helyesebben kifejezve, ősi saját írásukat is használták). Idézővén ezután a székely írásról szóló adatokat Kézaitól kezdve Geleji Katonáig, így kiált föl: „Ha ennyi és ilyen bizonyágnak a tudósok hitelt nem adnak, nem tudom, mi legyen hihető a históriában.“ Említi ezután ezen írás emlékeiül a csik-szent-miklósi föliratot és a debreczeni könyvet, mely utóbbiról nem tudja, ilyen írás volt-e; a firenzei könyvről ellenben kénytelen hinni, hogy ilyen tulajdonú nem lehetett. Fontosabb azonban szerinte az, hogy „Cornides Dániel is talált egy ilyen székely betűjű imadságos könyvet, mely másban találtatik kézírásai közt, s melyet Wallaszknak egykor mint igazán ilyen maradványt mutatott.“ Ezen állítás telve van tévedéssel; nem áll ugyanis, hogy a Cornides kézíratai közt másolatban meglevő gellei imadságos könyvet Cornides találta volna, mert e másolatot, mint főlebb előadtuk, Hájos közölte vele; nem áll, hogy ez a könyv székely betűkkel van írva; de még az is lehetetlen, hogy Cornides azt mint a székely írás emlékét mutatta volna Wallaszknak, miután, mint már láttuk, ő a leghatározottabban kimondta, hogy e könyv betűi a székely alphabettel épen nem egyeznek. Ezek után utolsó kérdésül teszi föl Horváth István: Micsoda betűk voltak a székelyektől használt betűk? s felelete ez: hogy „mostanig e dolog sötét homályban fekszik; a bizonyságok itten meghasonlanak egymástól; Kéza (helyesen Kézai) azokat oláh betűknek tartja; a későbbiek követvén a székelységnek közvéleményét a hunn vérségről, hunn betűknek állították azokat. Némelyek a scytháig is felmentek, mivel a hunnokat scytháknak is hirdették sok régi írók. Nem lévén mostanig magyar históriája a nemzetnek a X. század előtt, e tárgyak mind bizonytalanságban senyvednek.“ Végre jó tanácsokat osztogat, mit kellene tenni tudósainknak, ha e betűk kérdését nagyobb világosságba akarnák helyezni. „Arra kellene mindenek előtt ügyelniük, — úgymond, — ha voltak e a XIII. század előtt az olá-

hoknak betűik? — egybe kellene továbbá hasonlítani a csik-szentmiklósi fölirat betűit a Cornides imádságos könyvének betűivel (ezt már maga Cornides s utána akárhányan megtették, csak hogy Horváth István nem tudta), hogy hitelesebben nem tudnók olvasni ama régiséget is. Az, hogy Gyarmathi és Katancsich nem egyaránt olvasták ezen felirást, nem rontja el a betű kelet valóságát, hanem csak annak tanúja, hogy a szent-miklósi felirást mi még eddig talán nem tudjuk olvasni.“ Ebben magára nézve teljes bizonyossággal igazat mondhatott, de nem általánosságban; mert Bod már ő előtte egy fél századdal azt jól tudta olvasni, miről azonban neki tudomása nem levén, világos, hogy ő előtte Hajos kézírata is ismeretlen volt. Szükségesnek itéli továbbá, hogy a többféleképen kiadott székely betűk nagy gonddal egy táblába szedetnének (ezt a m. vásárhelyi Teleki könyvtár kéziratában már a múlt században sokkal nagyobb kiterjedésben végrehajtva láthatjuk); mennyire ért a tudós Cornides Dániel? azt is tudni kellene. „Ne essünk egészen kétségbe! Ha mi magyarok e fáradságot kerülnök is, találkozhatik még olyan idegen, ki ezzel örömet foglalatoskodni fog“*). Bizony gyenge s orczapirító vigasztalás; én legalább szellemi szegénységünk kiáltó bizonyítványának tartanám, ha miveltségtörtelmünk ezen nagy fontosságú kérdésének eldöntését, melynek vitatása irodalmunkban már másfél százados, külföldi tudósoktól volnánk kénytelenek várni s mintegy esdekelni.

A mily határozottan tagadta Horváth István 1819-ben a székely írás ősrégiségét, épen oly tökéletesen hiszi 1825-ben,—mikor már magyar szittyákkal a félvilágot az őskorban benépesítve látja, — hogy a sz i t t y a b e t ű k , melyek a régi római betűkkel, a legszebb nagy betűkkel egy formájúak valának (!), jöttek be Görögországba, sőt egész Európába; csak hogy e betűk, úgy mond, a magyar hangok többsége miatt számosabbak voltak és jobbról balfelé duplán szövött vászonba beszövetének és b e t ű z e t é n e k . Ezt Horváth Istvánnak Pliniusból bebizonyítani könnyű dolog. Azt mondja Plinius, hogy a népek hallgatag megegyezéssel az i ó n o k betűit fogadták el. Az iónokot, az igaz, a tudós világ helléneknek ismerte és ismeri, s Homér ión dialectuson írt Iliasát a világon

*) Tudományos Gyűjtemény 1819. év. X. köt. 75—83. l.

senki sem képzelheti magyar nyelven irt költeménynek: de Horváth István előtt bizonyos, hogy az iónok = jászok = szittyá magyarok. Azt mondja továbbá Plinius, hogy Latiumba a pelasgok vitték be a betűket: úgy de Horváth István hiszi, hogy „a pelasgusok kétségen kívül palócz nyelvet (és nem görögül) beszéltek.“ Végre Plinius szerint a párthok még az ő korában is ruhákba szőtték a betűket: úgy de Horváth szerint kétségtelen bizonyos, hogy ezek pártus szittyák és így tiszta magyarok voltak. Ha Horváth István mind ezt jó lélekkel képes volt hiinni, nem esudálkozhatunk elragadtatásán, melylyel e szavakban tör ki: „Megfoghatatlan örök Mennyei Gondviselés! térdet hajtva leborulok ime előtted, hogy több századok után nekem engedéd megérteni e sorokat.“ Horváth István az ő hite szerint nem csak értette, — sőt jobban mondva félre értelmezte, — Plinius szavait, hanem azt is hitte, hogy sok ezer esztendőök után ő ismerte meg újra a pártus azaz szittyá betűket a magyar nemzeti muzeum részére Neupauer bécsi polgár által „egyenesen magából a nagy Thébából, az aegyiptomi szittyá ország fővárosából hozott mumia-pólyán (fascián).“ E pólya betűi szerinte egyeznek a szent-miklósi fölírat betűivel, csak hogy szebbek és gömbölyűk; egészen egyik pedig a kecskeméti homokban talált régi pelasgus, szerinte bizonyosan jász, réz tábla betűivel; egyeznek végre az oscus és egyéb olasz-meg spanyolországi szokatlan betűkkel*). Mind ezt Horváth István a legkisebb bizonyítás nélkül állítja: de hogy állítása nem egyéb rá fogásnál, kimutatni igen könnyű dolog. Nem szólván az oscus és más szokatlan betűkről, melyeket Horváth István csak említ de föl nem mutat, csak annyit mondok, hogy ha az egyiptomi mumia előttem ismeretlen betűi Horváth szerint „egészen egyeznek“ a mindnyájunk előtt ismert kecskeméti réztábla betűivel, melynek hasonmását birtokosa Jankovich Miklós 1817-ben közzétette**), s melynek fölíratát Horváth István görög-római be-

*) Horváth István, *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest, 1825. 8r. 22. 23. ll.

**) Lásd e hasonmást az *Tudományos Gyűjtemény* 1817-ik évi XI. kötetéhez mellékelte táblán. — Betűiről ismertetőjük Fejér György, U. o. 45. 46. ll. így nyilatkozik: „A betűk egyenként, valamint azoknak általjában levő vonásai, sem indiai, sem aegyiptiai, sem arabs, sem zsidó, sem chinai, annál inkább későbbi vad nemzetek írásmódjokhoz nem

tüknek nézvéen „Arno eef Lifeztra“-nak olvasta: akkor a mumia betűi a esik-szent-miklósi fölirat betűivel teljességgel nem egyezhetnek; minthogy a csiki fölirat betűi a kecskeméti réztábla betűivel nem egyeznek. Ha két ismert tárgy, mint ezen két fölirat, egymástól tökéletesen különbözik, egy harmadik ismeretlenről, milyen a mumia-pólya fölirata, azt állítani, hogy ezzel is amazzal is egyezik, mind addig észteni lehetetlenségnek tartom, míg a világon logika lesz. De különben is a pólya szép gömbölyü betűit a csiki fölirat lehető legszögletesebb betűivel csak az mondhatja egyezőeknek, a ki a kört szögletesnek tudja nézni.

Nagy-Bányai Perger János előtt 1821-ben Schwartner után dolgozott munkájában annyi „igaznak és hihetőnek látszik, hogy a magyarok már a keresztyén hit felvétele előtt is értették az írás mesterséget“: de hogy a magyaroknak tulajdon nemzeti betűi voltak-e, azt tudósaink vitatkozásaiból eldönthetetlen kérdésnek tartja; annyit azonban Horváth István nyomán bizonyosnak mond, hogy a székelyek több századokig nem latin, hanem más különböző betűket használtak: „de vajjon, úgy mond, tulajdon nemzeti betűi voltak-e azok a székelyeknek, vagy pedig másoktól kölcsönözték légyen azokat, nem bizonyos“*). De már 1831-ben megjelent munkájában, mind azt, a mit Horváth István: Rajzolataiban a szittya-magyarság száz meg száz felekezetéről összeábrándozott, bírálatlanul utánbeszélve bátran kimondja, hogy „a világ pallérozódásának kezdetét egyenesen a szittya felekezetbeli népeknek köszönheti“; mert hiszen Horváth István szerint bizonyos, hogy az írás föltalálói, a phoeniciaiak, a zsidók által Palestínából kiveretett szittya felekezetbeli philisteusok s chananaeusok voltak. „Milyenek voltak pedig a régi szittya betűk, még világosan tudva nincs előttünk“ mond Perger. E nyilatkozatán nem

---

hasonlít, inkább egyez a betű vonások módja az etruski, rüni, góth, és scythiai vagy is székely betűk négyszegletü mint sem amazok hosszas és gömbölyü vonásaival; de azért csak egy betűt sem találhatni a nevezett nyelvek betűiben, mely voltaképen megegyezne. Innént a tulajdonos vélekedése szerint hajdani pelasgok írásának tartatik.“ — Ez emléket Horváth István is csakugyan pelasgnak, és így palócznak, s annál fogva szittya magyarnak tartotta: de betűit bezzeg nagyon is sok mindennel egyezőnek látta.

*) Perger János, Bevezetés a diplomatikába. Pest, 1821. 8r. I. rész 74. 75. ll.

győztem eléggé csudálkozni. Hiszen csak az imént monda, hogy az írást a szittyá felekezetbeli phoeniciaiak tatálták föl; hiszen mindjárt alább emlegeti a Horváth István által szittyá írásnak ismert mumia-pólyái fölíratot, mely tökéletesen egyezik a kecskeméti pelasgus (?) réztáblával és egyezik a csik-szent-miklósi fölírattal is*). Tehát Horváth István vakhítü tanítványának nem csak hinni, hanem világosan tudnia kellett volna, hogy azok a régi szittyá betűk olyanok mint a phoeniciai, olyanok mint a mumia-pólyán, a kecskeméti réztáblán és a csik-szent-miklósi fölíraton találtató betűk. Igaz, hogy mindezt Horváth Istvánon kívül se nem hirdetheti, se nem hiheti senki, de annak, ki ivatek ír Horváth István Rajzolatai után, következetességből és háladatosságból hinni és hirdetni illenék.

Kállay Ferencz valamint a székelyek hún eredetét, úgy a székely írás ősz eredetiségét is igaznak tartja és vitatja; e közben azonban nagyot botlik, midőn Szamosi hitelét a firenzei könyvdolgyában hosszasan védi. Valamint ezzel, úgy azzal, hogy a csik-szent-miklósi fölírat évszámát, melyet Bod helyesen 1501-nek, Gyarmathi hibásan olvasott 1401-nek, nem meri eldönteni, bírálata gyengeségét árulja el. „A megtévedés — úgymond — könnyen megesik az ilyen régi characterek magyarázatjában, mivel én még a Bél Mátyás és *Diplomatisches Lesebuch* alphabetumát se tartom tökéletesnek.“ Tévedni, igaz, emberi dolog: de az volna a kérdés, hogy Bod téved-e vagy Gyarmathi? mire nála feleletet nem találunk. Még nagyobb gyengeséget bizonyít azzal, hogy még a Bél Mátyás által, mint maga megmondja, képzeletében teremtett s munkájában kiadott hún fölíratú pénzt is védni akarja, ezt mondván: „nem tudom mi okból, Schönwiesner in *Historia Hungariae rei Nummariae*, Budae, 1801. azt állítja, hogy Bél Mátyásnak csak képzeletében volt meg az a pénz darab.“ Kállay a csik-szent-miklósi fölíratot tárgyalva, sokat összebeszél az *osculus*, *etruscus*, *pelasgus* fölíratokról s egyes réztáblákról, de hogy a székely írás ügyének mind azzal, a mit róluk gyenge bírálattal írt, különös szolgálatot nem tett, bizvást állithatom **).

*) Perger János, *A magyar és hazája régenten*. Pest, 1831. 8r. 25—29. ll.

**) Kállay Ferencz, *Históriai értekezés a nemes székely nemzetről*. Nagy-Enyeden, 1829. 8r. 18—37. ll.

Kiss Bálint, ki a magyarokat Madajtól, Jáfet harmadik fiától származtatja s a régi madaj-arok vagy médek maradékainak vitatja, a régi „bonos-madjar“ betűket, azaz a székely alphabetet, a phoeniciai, zsidó, syrus, arab és görög betűkkel törekszik egyeztetni, s a hasonlatosságot egy munkájához mellékelt táblán akarja láthatóvá tenni. Azonban ha a táblát megtekintjük, úgy találjuk, hogy a székely betűk, melyeket ő nem is eredeti alakjokban, hanem Bél után ad, az előszámlált alphabetek betűivel, melyek egymással sem találnak, annyira nem egyeznek, hogy alig képes az ember egyikét hún-székely betűt találni, melyet egyik vagy másik alphabet megfelelő betűjéhez hasonlíthatónak mondhasson. Valóban maga ez a tábla fönnen hirdeti, hogy a mi betűinknek az úgynevezett napkeleti vagyis sémi betűkkel semmi közük. Kiss Bálint a székely írásra vonatkozó adatokat ismertetvén, helyesen tette, hogy a gellei imádságos könyvet a székely írás emlékei közül félrevetendőnek ítélte; de abban Wallaszky után hibázott, hogy a csik-szent-miklósi fölirat megfejtését Cornidesnek és nem Bodnak tulajdonította; valóságos baklövést követett pedig el akkor, midőn ezt írja: „hogy sz. István király idejében még ismeretesek voltak a hunus betűk formái, mutatják az akkori pénzekben lévő deák betűk, melyek sokban egyeznek a hunus betűkkel, csak hogy balról jobb felé vannak forgatva“ *). A ki a sz. István pénzein olvasható latin köriratok betűit sokban egyezőknél láthatja a székely alphabet betűivel, azon nem esodálkozhatunk, ha ezeket a héber, szir, arab stb. betűkkel is egyezőknél képzele: de palaeographiai kérdéseket ily korlátozott szakismerettel, ily erős képzelődéssel s ily gyenge bírálattal, mint a milyenről Kiss Bálint nézetei tanúskodnak, eldönthetőknek nem tarthatunk.

Kiss Bálint ellenében Fénykereső (Szabó István, soproni tanár) azzal az ellenvetéssel lép föl, hogyan lehetnének a csiki fölirat betűi szittya betűk, ha a magyarok médosok voltak? Hisz ezeknek — úgymond — tulajdon gyönyörű betűik levén, melyekkel a maig is fönmaradt Zendavestát írták, nem szorultak a szittya abc-re. S ezután a debreczeni grammatika véleményét követve, a csiki fölirat betűit cyrill írásnak vitatja, s mint ilyet a lehető leg-

*) Kiss Bálint, Magyar régiségek. Pest, 1839. 8r. 75—89. ll.

képtelenebbül meg is fejtí *). Hogy ő e megfejtéssel állítása alaposágáról senkit meg nem győzhetett, már fölebb kimutattam.

Jerney János „Közlemények a hún scytha betűkkel írott Thuróczi vármegyei régiségről“ czímű czikkében, melyet a thuróczi fakönyv bírálata alkalmával részletesen ismertettem, valamint maga a thuróczi fakönyv, úgy a hún-székely írás emlékei valódiságának kérdésében határozott ítéletet mondani óvatosan őrizkedik: hogy azonban magát a székely írást igaznak tartotta, e szavaiból láthatjuk: „A hún-scytha literaturának valósága históriai hiteles adatokon alapúl; elfogultság volna tehát minden ily jellemű emléket költeménynek s ábránd ész szüleménynek kiáltani“**). Ugyanő 1851-ben kiadott Keleti Utazásában a Fekete-tenger melléki lapályokon találtató kún sír szobrokról beszélvén, mint különöst jegyzi meg, hogy azokon még soha senki semmi írást észre nem vett; holott szerinte bizonyos, hogy valamint Attila húnjai, úgy a XIII. századi húnok is tudtak írni. Az első tételre nézve idézi Priscus Rhetor szavait, melyek arról tanúskodnak, hogy Attila udvarában írás, levelezés divatozott, s irnokok, még pedig idegenek voltak. Ezt én nagyon is természetesnek látom: de az volna a kérdés, hogy Attila irnokai hún nyelven s hún betűkkel írtak-e, mit Priscusból lehetetlen kiolvasnunk, de különben is hihetetlennek tarthatunk; mert el sem gondolhatjuk, hogy az ily nyelven s ily betűkkel írt levelekkel a byzanti, római s más udvarok hogyan boldogúlhattak volna. A másodikra nézve teljes hitelt ad, Balbinusnak, ki a XIII. századi kúnoknak Morvaországban 1677-ben még létezett s általa látott kún betűkkel rótt sírköveiről emlékezik; „oly tudós férfiú állítja ilyeneknek fön voltát, — mond Jerney, — ki az idegen s ismeretlen jellemű kún írásról helyes tapintattal bírhatott s bírnia kellett“ ***). Már én megvallom, ismeretlen jellemű írás megítélésében senki helyesnek hitt tapintata után biztosan nem indulhatok, s azért e kérdést, míg magok a kövek fölfedezve s ismertetve nem lesznek, eldönthetetlennek tartom.

Toldy Ferenc „A magyar nemzeti irodalom történeté“ -ben,

*) Tudományos Gyűjtemény 1840. V. köt. 99—102. ll.

**) Tudománytár, Új folyam VIII. köt. (1840.) 109—129. ll.

*) Jerney János, Keleti Utazás. Pest, 1851. 4-r. II. köt. 106. 107. ll.

melylyel nevét irodalmunkban megörökítette, „a hún-magyar törzsök írásmesterségéről“ cím alatt külön szakaszt szentel ezen kérdésnek. Szerinte „teljes hitelű történetírók szakadatlan sora kétségen kívül helyezte, hogy a székelyek, kik a krónikák és saját hagyományuk szerint az attilai húnok maradványai, mindenesetre pedig valódi ősmagyar faj, a közéletben saját ősi írásukkal éltek. Nem hihető pedig, hogy a székelyek azt dákiak lakaikban találták volna föl, mert erre semmi szükség által nem utasítottak, miután a körülöttök annyira elterjedett római írásjegyek egyszerű alkalmazása sokkal természetesebb és könnyebb volt volna.“ Ez után előadván, hogy a székelyek az írásra nem papírost vagy hártát, hanem hosszukás sima pálczákat használtak, melyekbe összefolyó betűiket hegyes írotőrrel beróvták; azt állítja, hogy „ehéz képest írásuk, mint a mongoloké, függőleges irányban felülről lefelé szolgált; mi minden európai befolyás kizártával egyenesen Közép-Ázsiára mutat.“ Ezen utóbbi állítást Toldy csupán Szamosi hitelességre alapíthatta, kinek a firenzei ősrégi nyomtatvány hún-magyar voltáról szóló véleményét multhatatlanul tévedésnek kell ismerünk; miután valamint számos hiteles írónk, úgy a székely írás valódi emlékei azt bizonyítják, hogy a székelyek a betűket, melyek a mongol írás módjára éppen nem folytak egymásba, jobbról balra rótták. Toldy szerint alig kételkedhetni, hogy a székely írás az egész hún törzské volt, s eredete annak ázsiai korába viendő vissza. Ennek bizonyítására hivatkozik Priscusnak Attila és húnjainak nemes erkölcséről, nemzeti nyelvök iránti szeretetökről, idegen nyelvekben és írásban is jártasságukról szóló adataira, melyeket megolvastva — úgy mond — „alig hihetni, hogy ők saját írással s némely vallási és történetkönyvekkel ne bírtak volna“; említi továbbá, hogy a scytha népek mind régen mind az újabb időkben, mint a mongolok, ujugurok stb. nem voltak hanyagok történeteik megírásában; végre Menander VI. századi byzanti író idézi, ki szerinte világosan beszél, hogy „a magyarok II. Justinhoz ajándékokkal és scytha betűkkel írott levéllel ellátott követeket küldtek.“ Magam is abban a nézetben vagyok, hogy a székely írás fajunk éjszak-ázsiai honára viendő vissza: de megvallom, adatok hiányában nem tarthatom elhatározhatónak, vajjon az oly szélesen kiterjedt hún faj minden törzse, s így az Árpád alatt bejött magyarság is élt-e ezen betűkkel; a mi Priscus ada-

tait illeti, azokból nem lehetek képes bizonytságot olvasni arra, hogy Attila udvara és népe között saját hún írás divatozott; a mongolok és ujjurok írott könyveivel, kiknek írásától a székely írás mind jellemére mind írásmódjára teljesen különbözik, hasonló régi székely könyvek léteztét igazolhatónak nem vélem; végre, hogy az ázsiai turkok fejedelme Disabul, Árpád magyarjainak ősei közé tartozott, s hogy az általa küldött scytha-betűkkel írt levél épen a hún törzsek közös sajátjának állított betűkkel volt írva, történelmi bizonyosságnak el nem ismerhetem.

Hogy a hún-magyar írásnak egyetlen egy emléke sem maradt fön az ős idöböl, azt Toldy az erőhatalommal terjesztett keresztyénség befolyásának tulajdonítja: de szerinte azon sem csudálkozhatni, hogy ily emlék a székelyeknél sem került el az elenyészést, miután ezek a rovással csak a közéletben s magánviszonyokban s nem jogiratokban, se irodalmi munkákban nem éltek. Erre nézve meg kell jegyezmem, hogy a székelység, mint az emlékek bizonyítják, saját írását nem csak magánviszonyokban, hanem az egyházak falaira rótt vagy írt föliratokra is használta, s épen nem áll, hogy a székely írás emlékei a Toldy által említett okból enyésztek volna el; mert hogy a csik-sz.-mihályi és csik-sz.-miklósi egyházak föliratai, melyek még a múlt században fen voltak, mai nap nem léteznek, az csak a helybeliek hanyag gondatlanságának s a tudatlanság rombolásának tulajdonítható; de ez utóbbi hü hasonmásban, sőt az enlakai egyház legújabbán fölfedezett fölirata eredetiben is létezik. „Van ugyan néhány ilyes maradvány — úgy mond Toldy — a későbbi idökböl, mely ide tartozónak nézetik: de azok valódisága, vagy misége legalább, végkép kiviva még nincsen.“ Ezen nyilatkozat az, melylyel Toldy az olvasót, ki irodalmi érdemei s irodalomtörténeti roppant ismeretei által kivivott tekintélyének hatása alatt áll, a székely írás emlékei s így maga ezen írás valódiságának és hitelességének kérdésében a legnagyobb bizonytalanságban hagyja; miután e nyilatkozattal maga elismeri, hogy ezen emlékek közül melyeket tartsunk valóban hiteleseknek s ezen ősi írás igazi emlékeinek, s melyeket ne, elhatározni maga sem képes, és így olvasóiban azt a leverő érzést kelti föl, hogy ezen ügyben határozott ítéletet alkotni, tiszta tudomásra jutni lehetetlen. Igaz, hogy tudósaink Béltöl fogva Toldyig a székely írás kérdését teljesen tisztába nem hozták: de en-

nek alapoka nézetem szerint csak az, hogy a csik-szent-miklósi fölirat hitelességét magából a föliratból igazolni s azért ezen föliratot kellő alapossággal tanulmányozni elmulasztották; mert ha egyszer ezen fölirat hitelessége minden kétségen fölülr van emelve: a valódi székely írás miségén többé kételkedni nem lehet. Ha Toldy e fárasztó, de biztosan célra vezető munkába ereszkedni nem tartotta volna mellőzhetőnek, ha csak ezen egy emlék valódisága vagy misége iránt saját tanulmánya után teljesen tisztába törekedett volna jöni: a székely írást fölülről lefelé szolgálónak bizonyosan nem hirdethette s még kevésbbé fogta volna a hún-magyar törzsek közös írása emlékei gyanánt mutatni be a székely írás valódi emlékei mellett az általa hibásan székely imakönyvnek nevezett gellei könyvet és a rohoncezi codexet, mely két utóbbi a székely írástól, de egymástól is tökéletesen különbözik; de még a koholt thuróczi fakönyvet sem lehetett volna hajlandó legrégebbsnek és leghitelesebbnek látszónak itélni*). Ezen esetben, meg vagyok győződve, nem lettem volna kénytelen a megvitatott kérdésben az ő nézetei és ítéletei ellenében is fölszólalni; mit tenni annyival inkább multhatatlannak tartottam, mert munkája nemzetünk összes ifjúsága kezében mint tankönyv forog, s nem hiszem, hogy egy hamar dicsekedhessünk oly munkával, mely az ő irodalomtörténetével méltán versenyezessen s azt a tantermekből kiszoríthassa.

Az én célom tanulmányom közzétételében az volt, hogy ez annyi tagadással, gyanúsítással, s kételkedéssel találkozott kérdést világosságba helyezzem, s tehetségem szerint közre munkáljak, hogy az e fölött folyt vita nemzeti tudományosságunk érdekében

---

*) Toldy Ferencz, A magyar nemzeti irodalomtörténete. Pest, 1851. I. kötet. 26—28. ll.; ugyanaz 2. jav. kiadás. Pest, 1852. I. kötet. 37—40. ll. és 3. kiadás. Pest, 1862. I. kötet. 37—40. ll. — Ugyanő hasoncímű rövidebb iskolai tankönyvében, Pest, 1865. 7. l. az ősmagyar írás ügyéről csak néhány sorban emlékeztvén, ezt mondja; „Van nyoma a történetben, hogy a magyarok elődei már az V. században ismerték az írást; sőt a székelyeknél még a XIII. században is fen volt az.“ Ezen ítélet visszásságán nem lehet meg nem ütköznünk; miután a székelyek saját írásáról a legrégebb történelmi bizonyosság, Kézainál, épen a XIII. századból való, s ettől fogva, a XIII. század elejéig, mint maga mondja előbbi munkájában „teljes bitelű történetírók szakadatlan sora“ hirdeti, hogy a székelyek saját ősi írásukkal éltek még az ő idejökben is.

valahára be lehessen fejezve. S reményem, hogy közleményeim-mel sikerült meggyőznöm a közönséget, hogy a székely írás valósággal létezett, hogy annak kétségtelen hitelű emlékei maradtak ránk, hogy ezen írás alphabetje annyira kifejlett s önálló egyediséget képez, hogy egyetlen egy ismert alphabettel sem hozható rokonságba; eredete pedig, melyet a régi krónikáinkban és íróinknál fönmaradt hagyomány részint Seythiába helyez, részint fajrokon elődeinknek, a húnoknak, tulajdonit, az Európába költözködésünket megelőzőt korra s fajunk ősi, éjszaknyugoti ázsiai honába helyezendő, végre hogy ezen írásnak a székelyek közötti fenmaradása, mert történelmi adataink és emlékeink azt hazánkban csak a székely-földön hirdetik divatozottnak, azon ősi hagyományt támogatja, mely szerint a székelyek Attila húnjainak maradványai.

SZABÓ KÁROLY.

A LEGÚJABB ÚTAZÁSOK

ÉS

FÖLFEDEZÉSEK.

ÁFRIKA.

(HARMADIK KÖZLEMÉNY.)

ÉJSZAKI ÉS ÉJZAKNYUGATI ÁFRIKA. *)

Az Atlász hegylánczolat tartományai s az ezektől délre levő nagy sivatag, a Zahara, valamint a Szudan különböző országai kikutatásában Barth-nak a Szemle II., III., VIII. és IX. kötetében részletesen ismertetett útazásai korszakot képeznek, s új ösztönt adtak a fölfedezések és kutatások folytatására. A francziák Algériát megszállván, politikai okokból is, kénytelenek voltak úgy ennek, mint a szomszéd tartományoknak viszonyaival alaposan

V. ö. Piessé: Itineraire historique et descriptive de l'Algérie etc. Paris, 1862; Fillias Achille: Etat actuel de l'Algérie etc., Alger, 1862.; Thierry-Mieg: Six semaines en Afrique, souvenirs de voyage, Paris; Hirsch: Reise in das Innere von Algerien etc. Berlin, 1862. Mission de Ghadamès, rapports officiels et documents à l'appui etc. Alger 1863; Duveyrier: Exploration du Sahara, etc. Paris 1864, Baron Maltzan: Drei Jahre im Nordwesten von Afrika, Reisen in Algerien und Marokko, Lipsce, 1863; Annuaire du Sénégal et dépendances, suivi d'un résumé des voyages d'explorations faits par ordre du gouverneur en 1859, 1860 et 1861. Saint-Louis, 1864; Capt. Rich. F. Burton: A mission to Gelele, king of Dahome etc. London, 1864.

megismerkedni; az angolok meg új kereskedelmi piacokat kerestek, s minden módon igyekeztek Afrika szívébe magoknak batorságos útat nyitni. A politikai és kereskedelmi érdekek azután a tudománynak is javára voltak.

1) Az Atlász hegység tartományai s a Zahara.

Algériát a francziák 1830-ban szállák meg. Sokáig csak egyes kísérleteket tettek a tartomány tudományos kikutatásában; még ritkábban mertek határain túl a Zahara oázisaiba előnyomulni. De 1857 óta nagy buzgalmat fejtettek ki, az angolokkal akarván versenyezni. Renand már 1850-ben nyomult elő Tuátig; Berbrugger ugyanazon évben Tunison át Tuggurtig, s Bonmain 1856-ban Ghadameszig jutottak. Azután 1858-ban Iszm ail Buderba, hivatalos arab tolmács Laghuátban, a tuaregekhez (targhik) Ghátba küldték, hogy azokat rábírja a francziákkal kereskedési viszonyba állani. Buderba ez útjában a Zahara azon részével ismerkedett meg, mely Varghla és Ghát között terjed el, jelentését a „Revue algérienne et coloniale“ folyóiratban tette közzé.

1859 elején Duvoyrier Henrik kezdé meg nevezetes útazásait, melyekről alább szólunk. 1862-ben Algéria kormányzója, Malakoff hercege, két katonatisztet küldé Ghadameszbe, hogy az aszghár főnökökkel kereskedelmi szerződést kössenek. A hivatalos jelentések, melyek e kirándulásról közrebocsáttattak, igen érdekes és alapos adatokat foglalnak magokban az ottani vidékekről és népekről. Kivált Vatonne bányászati mérnök geologiai tudósítása (az idézett jelentés 203—317 lapjain) nevezetes vizsgálatokat közöl a Zahara szerkezetéről. Colomieu sikertelen kísérletéből meggyőződtek a francziák, hogy Tuát, s általában a nyugati Zahara előttük el van rekesztve; azért arra törekszenek, hogy Afrika belsejével délkeleti irányban, Gháton és Ghadamezen át, léphessenek összeköttetésbe. Algéria délkeleti határát már csaknem Ghadameszig terjesztették ki, s nemsokára azt is fogják hatóságuk körébe vonni. Ugyanesak 1862-ben Colomieu parancsnok Geryvilleből Varglába tett egy kirándulást s „Tour du Monde“ francia folyóiratban (1863-iki évfolyam 193—195. füzet) közölte tapasztalatait. A Zahara völgyeit és száraz vízmedreit,

melyeket az arabok vádiaknak (ued, uad) neveznek, ekkép jellemzi: „A Maighen (Mehaigen) uedben sohasincs folyóvíz, még a nagy esőzések idejében sem. Száraz medrének szélessége vagy 2 kilométer, feneke 30 meternyire van a szomszéd térségek fölszíne alatt. Egy nagy mélyedménybe (daja) végződik, melynek nincs kifolyása s mely a nagy homokokkal (areg) határos. A Maighen medre is mind végig homokos s ezért növényekkel van fedve. Az arabok méltán szeretnek az ily vádikban járni, melyek nagy számmal találhatók a fensíkokon. Mert jól ismert irányuk el nem veszti őket, s bennök nincs meg az egyhangúság, mely a nagy térségeket jellemzi; mindig találni bennök fűvet a barom számára és fát a tüzelésre. . . .

Metlili kis oázisban, mely Varghlától nyugatéjszaknyugatra esik, a kis város alatt két vízfolyás egyesül, melyek évenként csak egyszer-kétszer telnek meg, mikor nagy eső esik. A két vízér teszi a helység egész gazdagságát. A kertek úgy vannak elrendezve, hogy a dagadó víz mindjárt a datolyafákat locsolja. Az esős napok a nép ünnepei. Lovasok hirdetik a víz megérkezését; legott kiki siet megvizsgálni az árkokat és gödröket, melyek a vizet a kertekbe bocsátják. Mikor a megindult patak első hullámai mutatkoznak, a férfiak lövöldöznek, a nők és gyermekek ujjongatnak. Egy zápor Metliliben két heti nyugalmat, biztos aratást jelent; fájdalom, a záporok ritkák, s ha az Úristen még nem öntözi a kertet, az embereknek kell azt tenniök.“ E végből gödröket ásnak a földben, mert egyik jellemző sajátsága az áfrikai pusztáknak az, hogy a felszínen nincs folyóvíz, de kisebb-nagyobb mélységben bő vízmedenczék léteznek a föld alatt. A benszülöttek jól ismerik e földalatti vízfolyásokat, s biztos jelekből tudják nyomaikat követni.

Elmelőzzük a többi utazásokat és tudósításokat, melyek Áfrika szóban levő vidékeit tárgyazzák, és csak Duveyrier Henrik kutatásait ismertetjük kissé bővebben. E fiatal lelkes és alapos készültségű franczia 1859 májusban Philippeville algériai városban szálla ki a partra s legott délre fordult, hogy minél előbb kutatásainak mezejére jusson. Constantine városon, s az ettől délre levő fensíkon át a 3140 láb magasságban fekvő Batnába, azután az egész keleti Algérián uralkodó Auresz hegységen átkelvén, Biszkrába utazék, mely Algéria déli részében egyik legjelentősebb

helység s azon oldalról a sivatag kulcsa. Ott kezdődik működésének mezeje ; onnan kezdve folytonos és szorgalmas vizsgálatok és észlelések által alaposan kutatja ki a részint még teljesen ismeretlen, részint csak félig ismert vidékeket. Meghatározza a helyek földirati fekvését és tenger feletti magasságát, megismerkedik a területek természeti viszonyaival s a lakosok állapotával. Útazásai 1859 májustól 1861. őszéig tartottak. Szándéka volt : az Algéria és Marokko déli oldalán elterjedő egész Zaharát megjárni, de nyugat felé csak Laghuáig, Algir város délköréig nyomúlhatott, s délre azon irányban az éjszaki szélesség 30-ik fokát sem érhetette el. De a Gábesz, El-Vad, Varghda, Laghuát és Biskra közötti vidékeket különböző irányokban járta be, s azon kívül a Tunistól és Tripolistól délre eső Zaharát is meglátogatta, Ghadámesztől Tadzsnutón át Ghátig vagyis Rhátig, melyet Barth ismertetett meg első, s Murszkon át keletre Zuiláig. Megtette a Ghadámesz és Tripolis s a Murszkon és Tripolis közötti utakat is. Kutatásai tehát az egész területet tárgyazzák, mely nyugat felé Laghuát, kelet felé Zuila, Szokna, Tripolis és Gábesz s dél felé Ghát által határoltatik.

Ghátba vagyis Rhátba a gyarmati kormány megbízásából útazott, hogy Buderba kísérleteit megújítsa, az ottani targhi főnökkel barátságos összeköttetést szerezni. Törekvéseit siker koronázta, s két targhi főnök Párist is meglátogatta.

Még nem régen általában azt vélték Európában, hogy az úgynevezett Zahara egy roppant homokos alföld, régi tengerfenék, merő sivatag, melynek folytonosságát csak igen gyéren elhintett termőszigetek, oázisok szakasztják meg. Azonban már Barth, Overweg és Vogel tudósításaiból kitetszett, hogy Zahara nem egyhangú homoktértség, hanem inkább egy felföld, melynek szintén megvannak sajátos völgyei, kisebb-nagyobb hegycsoportjai. Duvyrier végre bebizonyította, hogy a szorosabb értelemben vett sivatagok, melyek futó homokkal fedvék s azért népetlenek és lakhatatlanok, aránylag csak kis részét teszik a Zaharának ; hogy a sivar homokterületek számtalan, kisebb-nagyobb kiterjedésű népesített vidékek által (ezt jelenti az „oázis“ szó, nem pedig gypsziget, mely egészen helytelen elnevezés) vannak megszakasztva ; hogy az oázisok, például Air, s a hoghárok tartománya gyakran igen hegyesek, s áfrikai Svajczerországok. Tetemes magasságú, szakgatott hegységek a Zahara más vidékein is találtak, s

Duveyrier szerint központját és legmagasabb részét egy nagy kiterjedésű hegyes fensík képezi, melyet Ahaggarnak neveznek, s mely az éjszaki szélesség 22. és 25. fokai között terjed el, körülbelül Algir és Constantine városok délkörei alatt. Erre más alárendelt fensíkok támaszkodnak, melyek különböző irányokban, nevezetesen éjszakeletre, éjszaknyugatra és délre terjedve, megannyi emelkedési szakaszokat képeznek. A központi felföldről nagy völgyek sugároznak szét, melyek hol szárazak, hol folyóvizekkel megtöltvék; belőlük számos oldalvási vádi völgyelés szakad, melyek magasan fekvő vidékekről creszkednek alá s források által tápláltatnak. Vizeit az Ahaggar déli oldalának csatornáin, melyek a Tafaszasszetben egyesülnek a Niger (Djoliba vagyis Kuára) folyamba ereszti; éjszaki oldalának folyásait az Igharghar völgye gyűjti s Melrir, Kebir és Firaun sárrétekbe (daja, szebkha, sott) viszi, melyek egykor a Gábeszi öbölben a tengerrel közlekedtek. Végre nyugat felé, úgy látszik, különböző völgyek, régi folyómedrek, melyek most szárazak, a Vádi-Dráa felé tartanak, melyek a Kanári szigetekkel átellenben szakad a tengerbe. — Az Igharghar völgye különös látványt nyújt; majdnem mindenütt száraz vagy csak időszakos vízfolyásokat s egyes kátyúkat mutathat fel. Rhát és Ahaggar magas földjein kezdődik s éjszakra vonulván, mind jobbról mind balról számos másodrendű vádit vesz föl, melyek a mi folyóink mellékvizeihez hasonlítanak; végre Tuggurt közelében megszakad egy terjedelmes mocsáros mélyedményben, melyet Melghir szebkhának neveznek, hol egy valóságos folyó, a Dzsédi, is végződik, melynek forrásai nyugat felé vannak, az Amur hegységben, s mely a Nagy-Atlász hegység tövének mentén Langhuától kezdve keletre tart. Az első kutatók, kik vagy egy évtized előtt Algirből a Melghirbe szálltak alá, bámulattal vették észre, hogy azon mocsáros vidék mélyebben fekszik, mint a tenger, s ezt Duveyrier észlelései is igazolják *).

*) Vivien de Saint Martin (Année géographique, III-ik évfolyam 109. l.) bebizonyítja, hogy a Niger, melyet Ptolemaeus leír, azonos a Gir-rel vagyis a Melghir nevű sárrétben végződő Igharghar mederrel, melynek egyik fő mellékmedre, a Dzsédi, nyugatról keletre vonul. Ptolemaeus tehát helyesen írja le azon medreket, de tudósítását félreértésből a Timbuktu mellett elfolyó s az Atlanti tengerbe ömlő Djoliba vagyis Kuára folyóra alkalmazták, melyet tehát tévedésből a legújabb idők „Niger“-nek neveztek.

A Zahara keleti részének oázisait a t é d á k (tebuk, tibuk), nyugati részének lakható vidékeit pedig a t a r g h i k (tuareg) népesítik. Mind ezek mind azok tagjai azon nagy népcsaládnak, mely eredetileg egész éjszaki Áfrikát szállta vala meg az Ind- és Vörös-tengerektől kezdve nyugatra az Atlanti világtengerig, s mely a néger fajtól lényegesen különbözik. Azon népcsaládhoz tartoztak, úgy látszik, a régi egyiptomiak is, s oda valók mindazon népségek, melyeket a fenikeiek, görögök és rómaiak s azután az arabok Afrika éjszaki partvidékein s az Atlász hegységben eltaláltak és különbözőleg elneveztek *). Most közönségesen b e r b e r e k -nek nevezzük. Ezek tehát eredetileg egész éjszaki Áfrikában uralkodtak, de azóta, hogy a fenikeiek Karthágót és más gyarmataikat alapították, mindenféle idegen elemekkel érintkeztek. Nehezen törődtek az idegen erkölcsökhöz és szokásokhoz, s nagyobb részök még akkor is megtartotta szilaj függetlenségét, midőn Karthágo és Róma hatalmok tetőpontján állottak. Tartós államokat csak Egyiptomban képeztek, ha a régi egyiptomiak csakugyan az ő testvéreik, különben mindenkor és mindenütt leginkább csak pásztorkodó életet viseltek, s kereskedéssel és az árúk szállításával foglalkoztak; de a hol lehetett, a földet is művelték. Főfoglalkozásuk most is a baromtenyésztés meg kereskedés, de a mellett holmi életet is természetnek, a hol lehet, s gyümölcsöseik is vannak. A berberek a történelemben is szerepeltek: a Herodot által említett garamantok, kik a mai Feszánban hatalmas birodalmat alkottak, berberek voltak; a berber nemzet fiai: Jugurtha, Massinissa és Juba is, kiket a római történelemből ismertünk, s hogy a byzanczi görögök és az arabok ellen vitézkedett berber hősöket nem ismerjük, annak csak az az oka, hogy nem találkozott egy Sallustius, ki tetteiket írásba foglalta volna. Berberek voltak, kik a mohamedanizmus elterjedése után Tunisban, Marokkóban stb. nagy katonai birodalmakat alkottak, sőt Spanyolország legnagyobb részét is maurusok hódoltatták meg.

A századok folytában ősi hazájokba beköltözött sokféle jövevények közül csak az arabok vertek maradandó gyökeret, úgy,

*) Ily nevezetek: „libyai“ = a sémi lehabim; „numid“ = a görög nomades: „maurus“ = a pun nahurim azaz nyugatiak; „kabyli“ = kébail azaz népség.

hogy éjszaki Afrika népességének most is képezik lényeges, sőt helyenként kirekesztő vagy legalább túlnyomó részét. A mohamedánok Áfrikában való első megjelenése után négy századdal, tehát a XI. század közepe táján, új meg új arab népségek szállák meg Afrika éjszaki tartományait, s az előtalált berbereket részint nehezen megjárható hegyek közé és a Zahara oázisaiba szorították, részint pedig végkép kiirtották. Az Egyiptom és Syrtisnek (Szidrának) nevezett nagy tengeröböl közötti tartományokból, az egykori Kyrenaikából és Marmarikából a berberök végkép elpusztultak, úgy a szomszéd Tunisból is; Algériában a kabyloknak nevezett berberök a hegységek közé szorultak, a Dahrába, Vanszeribe, Dserdszrába, Aureszbe, hol nemzeti szokásaikat és ősi nyelvüket megőrizték, jöllehet a mohammedán hitet vették be.

A Zahara oázisait hihetőleg már legrégebb időben berberök népesítették, de a XI. század óta az arabok berohanásai következtében számos berber csapat elhagyá az Atlász hegység termékeny lapályait és völgyeit, s délre költözvén, a Zahara lakható vidékeit lepte el. Most a berber nemzet három fő csoportra szakad: a *sellukhokra* (sellákhok), kik Marokkóban élnek; a *kabyloka*-ra, kik az algériai Atlászban tanyáznak s a *targhik*-ra, kik a Zahara nyugati részének oázisain vannak elszórva. Negyedik fő csoportuknak alkalmasint a *tédák* tekintendők, kik a Zahara keleti oázisait s délre Kánem és Bornu birodalmak némely tartományait is népesítik, de kik, úgy látszik, véröket nem tartották meg tisztán, hanem a néger faj némely ágaival olvadtak össze.

A berberség ősi erkölceit, szokásait és nyelvét kétségkívül a *targhik* (targhi egyes, tuareg többes) tartották meg legtisztábban s leghívebben, kik magokat *imósaogh-ok*nak nevezik s *Mazigh* vagyis *Amazigh* törzsatyától származtatják. A *targhik* ismét négy fő ágra oszlanak; ezek a *hoghárok*, kik a Tuát és Ghát között elterjedő igen hegyes tartományban tanyáznak; az *aszkarok* (aszghar, aszgher), kik Ghátban (Rhát) s éjszakra Ghadamesz felé uralkodnak; a *keluik*, kik Airt tartják megszállva s az *uélimenidén-ek*, kik a Kuára folyam mellékein Timbukttól keletre laknak. Mindenik ág vagyis csoport ismét több külön hadra oszlik. Azon *targhik* az oázisok népességének uralkodó osztályát, mintegy nemességét képezik; alatta hódolt

népek, rabszolgák vannak, kiket közönségesen imghád-oknak, azaz szolgálknak neveznek, s kik számra uraikat nagyon is felülműlják. Az imghádok alkalmasint szintén a berber törzsből valók, de talán néger népekkel olvadtak össze. Mind testök alkotása, mind nyelvök a néger atyafiságot tanúsítja, mégis nem igazi négerek, mert ezek csak a Zaharától délre elterjedő Szudánban teszik a népesség kirekesztő, vagy legalább túlnyomó elemeit.

Duveyrier a targhi népségeket s kivált az aszghárokat és hoghárokat alaposan ismerteti, és sok tekintetben kiegészíti és megigazítja Barth tudósításait; már csak azért is megérdemelte az érmet, melyet a párisi földirati társulat évenként annak szokott kiosztani, ki az év folyamában a legfontosabb kutatásokat vitte véghez. A társulat az 1861-ki érmet adta Duveyriernek.

Algéria francia tartomány jelen állapotával legjobban a fellebb idézett munkákból ismerkedhetünk meg, kivált pedig Fillias és Piesse könyveit kell kiemelniünk. Tudományos tekintetben igen érdekes Marès két értekezése: „Nivellement barométrique dans la province de Constantine“, s „Nivellement barométrique de la province d'Algérie“, melyek a párisi akadémia tárgyalásaiban 1864-ben jelentek meg (Comptes rendus de l'Académie des sciences). A „Revue des deux Mondes“ 1864. július 15. és augusztus 1. füzetében Martins montpellier-i tanártól jelent meg egy jól irt értekezés, melyben a nevezett tanár Desor és Eschervonder Linth társaságában az algériai Zahara keleti részében tett útazását tárgyalja s nevezetesen a tengerpart virányát, azután az Atlász fensíkját s az Auresz hegységtől délre terülő Zaharát írja le. Ebben Desor megkülönbözteti a pusztát, a kimosási sivatagot és a homoksivatagot. Végre az oázisok, a datolyapálmák, az artézi kutak s az algériai népek is jellemeztetnek.

Nevezetes, hogy Algériában, s Afrika más tartományaiban is, a régiségbuvarok, a római régiségeken kívül, oly emlékeket is fölfedeztek, melyeket Európában a kelteknek szoktak tulajdonítani*).

---

*) L.: Féraud, Monuments dits celtiques de la province de Constantine, Recueil des notices et mémoires de la société archéologique de la province de Constantine, 1864; Gilbert, On certain cromlechs in Northern Africa, Proceedings of the Royal Irish Academy, VIII. kötet.

MAROKKÓT vakbuzgó mohammedán népei még folyvást elzárják a keresztyének elől. Belseje azért még nagyon ismeretlen. Rohlfs Gellértnek azonban sikerült a féltékenyen elzárt birodalomba beférkeznie s benne nevezetes utazásokat és kutatásokat tennie.

Rohlfs brémai fi, tehát német ember; néhány évet Algériában töltvén, az arab nyelvet és szokásokat annyira megtanulta, hogy mohammedán képében utazhatott, úgy mint Vámbéry Közép-Ázsiában tette. 1861-ben Marokkóba menvén, hosszasabb ideig Fesz városban élt; azután 1862 júliusban Tangerből Marokko nyugati partja mentén délre Agadirig jutott, meglátogatván a birodalom fővárosát is; továbbá Tarudant, Vádi-Dráa, Tafilet és Figig tartományokon keresztül Algériába, Geryville-be tért vissza, hogy új, nagyobb utazásra készülődjék. Terve volt Algériából Timbuktuig s onnan tovább a Szenegal tartományaiba elnyomulni. Ezt az utat ily kiterjedésben még egy európai ember sem tette meg, s mint keresztyén nem is teheti; Rohlfs azonban azon reménnyel kecsegtette magát, hogy mohammedán álarcz alatt megteszi. Csak Laing angol őrnagy 1826-ban és Caille francia előzték meg őt. Ez utóbbi 1828-ban Timbuktuból éjszakra menvén, a Dráa mellékeire juta, azután Tafiletbe, onnan pedig Fesz városon át Tangerbe utazék. Tehát a marokkói birodalomnak egy részén utazott keresztül, de csak egy irányban, s utazási jelentése nagyon hézagos és sovány. Laing őrnagy éjszokról délre menve utazék Timbuktuba, mielőtt e várost elérte, megtámadták a targhiktól, kik csaknem agyonütötték, azután Timbuktuban csak augusztus 18-ától szeptember 22-éig tartózkodhatott; kiutasítván a pullók által a városból, néhány nappal később saját kísérője által az úton meggyilkoltaték. Rohlfsot is megtámadták egy ízben és pedig saját kalauza és ennek gazdája, midőn 1862-ben a marokkói Zaharában Boanan oázisból Kneezába (Kenacza) akart utazni. Éjjeli álmában támadták meg, mindkét karját lövés s jobb vállát még kard által is megshebesíték és kifoszták. Rohlfs két napig ott hevert a sivatagban elhagyottan és sebei ben haldokolva; végre két marnbut (pap) hallván szerencsétlenségét, elmene, hogy a vélt halottat eltemesse. Még élve találták; megsajnálván őt, hajlékukba vitték s két hónapig ápolták.

Rohlfs 1863 augusztusban indult el második nagy útjára. Ge-

ryvillen át október 5-én Abiod-Szidi-Sejkh nevű helyiséget érte el, hol hosszabb ideig tartózkodott, hogy útja folytatására, a nagy sivatagon keresztül, készülhessen. De szándékát sokféle körülmények megghiúsították. Egyfelől elegendő útiköltsége nem volt, másfelől gyakori levelezései az Algériában levő francia hatóságokkal az arabok gyanúját költötték fel. Különben is az arabok már készültek a francziák elleni fölkelésre, mely csakhamar Algériában kitört. Rohls tehát Abiod-Szidi-Sejkhből visszafordult s Oranba ment, mely Algéria egyik tengeri fővárosa. Ott várta meg a pénzsegélyt, melyet a brémai tanácstól kért vala. Ez csakugyan 1200 frankot, a londoni földirati társaság pedig 50 font sterlinget küldött neki. E segélyt megkapván, kellő eszközökkel szerelhette fel magát, s így 1864 február 5-én Oranból Tangerbe hajózik, onnan pedig Uezanba utazék, honnan Tafileten át Tuátba s így Timbuktuba szándékozott menni. Marokkóban jó ismerősöket talált s ezek ajánlásaival és tettelegesen segítettével sikerült neki éjszaki Marokkóból az örök hóval fedett Atlász hegységen átkelni s Tafilet és Tuát oázis-csoportjait elérnie. „Miután — írja egyik levelében — a nagy, örök hóval fődött Atlász hegységen szerencsésen átkeltem és Tafiletet elértem vala, ez oázisból Ued-Gehren át az Ued-Szaurához (Messzaura) mentem, s e folyót követve Tuátba juték, minden haj nélkül, noha a folyó mellékein csupa rabló népségek tanyáznak. Tuátot éjszakeről délre bejárván, szerencsésen Tiáikelthe juték. Ain-Szalahban (Inszalah) ugyanazon sejkhnél szálltam meg, kinek apja Laing őrnagynak adott vala szállást; s jóllehet a vakbuzgó ember nyíltan kijelenté, hogy minden keresztyént azonnal megölne, a ki tartományát merné meglátogatni: engemet mégis jól fogadott s timbuktui utazásomat sem akadályozá. De a pullók és targhik között kiütött háború miatt a karaván elhalasztá odavaló menetelét. Azonfelül pénzem annyira összeolvadt vala, hogy a híres pusztai várost ugyan elérhettem volna, de minden vagyon nélkül. Jobbnak véltem tehát, további utamat mostanra félbeszakasztani s Ghadameszen át Tripolisba menni; hol új segélyt remélhetek nyerni utam folytatására.“

Az Atlász hegységben s ennek déli oldalán az Ued-Szaurában (Szaura völgyében) többnyire sellákhok vagyis berberek laknak, kik keveset törődnek a marokkói szultánnal. Sok apró népségre szakadnak. Ilyen például a Beni-Mtir (Mtir fiai) népség. „A

Beni-Mtírek, írja Rohlf s a naplójában, túlnyomólag baromtenyésztéssel foglalkoznak, de némi földmiveléssel is. Mindnyájan csak sátrokban élnek. De sátrók, úgy mint Marokkóban az araboké is, se nem oly tágas, se nem oly jól készült, mint Algéria lakosaié. A Beni-Mtírek úgy, mint általában a berberék, igen keveset követik a mohammedán vallást, nem mosakodnak mint a mohammedánoknak minden imádság előtt kellene; ritkán zarándokolnak Mekkába, s egyetlen kultusuk Uezan szentjeinek tiszteletében áll; Uezan mindenkori serifjét sejkhöknek (vénöknek) vallják. Ez az emberkultus nagyon furesa: hogy jószágomat és lovaimat a lopás ellen biztosítsam, azt mondám nekik, hogy az mind az uezani serif tulajdona; és csakugyan nagy tiszteletben tartották, megcsókolák és megtapogatók, hogy ez által úgy szólván áldást szivjanak ki belőlük. Nevezetesen egy vörös selyemzsinór, melyet a serif sokáig maga viselt vala s melyet elbucszázásomkor revolverem számára adott nekem, folytonos tárgya volt az ő tiszteletöknek, miután saját szemökkel látták vala, hogy az övé volt. Betegeket hoztak s isten és a próféta nevében kértek, engedjem meg, hogy a zsinórt megérinthessék s a serif áldását vonják ki belőle. A nők mindnyájan fátyol nélkül járnak, úgy tesznek az arab nők is, hanemha a városban laknak, de felette szennyesek. Mint a férfiak, úgy ők is, nagyon szeretik a tarka ruhát, de az a piszok miatt csakhamar szürke színt vált. Azelőtt a Beni-Mtírek az Atlász hegység déli oldalán tanyáztak, de mintegy 40 éve, hogy a Beni-Hasszeneket elszoríták, magok a Beni-Mgillek által üzetvén el volt helyeikből. Most a Szisz lapályán s az ettől éjszakra eső hegységben tanyáznak. Déli felők a szultának hódolt meg, éjszakai felők egészen független. Táplálékuk árpa vagy kukoricza kuskusszából (málé) és tejből áll; a vaját és gyapjút a városi lakosoknak adják el; húst ritkán esznek. Jóllehet a berberék különben nem igen vendégszeretők, mint ezt Abdában, Hahában, Szuszban s másutt tapasztaltam, mégis a Beni-Mtírek nagy vendégszeretetet tanúsítottak irántunk. . . . A Beni-Mtír, Beni-Mgill s az ezektől kelet felé tanyázó Ait-Jusszi népségek felette harcziások, rablásra és tolvajlásra hajlandók. Míg a Szofrun át Tafiletbe menő karavánút most az Ait-Jusszik és Lukszabik által végkép el van zárva, a Beni-Mtírek és Beni-Mgillek keresztülbocsátják ugyan területökön a karavánokat, de nagy sarcot csikarnak ki tőlök, úgy hogy Tafilet és Fesz között csaknem minden

közlekedés megszakadt, ha csak nem Marokkón át akarnak menni. Magannak ugyan, se a Beni-Mtíreknek, se a Beni-Mgilleknek nem kellett valamit fizetnem, mert ingyen tartottak mindenütt és csak néha jelenték ki gyanújokat, hogy talán álarczba öltött keresztyén vagyok. De nagyon óvakodnom kellett, írásról szó se lehetett és csak titkon tettem némi jegyzeteket.“

Hogy Rohlfsnak ez útjában bántódása nem volt, azt egyedül az uezáni serif, Szidi-el-Hadzs-Abszalom, ajánló leveleinek köszönhette. Így egyszer egy költöző berber csapattal találkozván, ez keresztyénnek jelenté ki s kényszeríteni akará, hogy lóváról leszálljon. Ők nem tudtak arabul, Rohlf meg nem tudott sellakhul (berberül). Egyikök már kezével akarta megragadni, Rohlf ekkor revolverét szegezé reá, de most kezdődött csak a baj. Szerencséjére jnasa és kísérei még jókor oda érének s kijelenték, hogy Uezanba való serif. Még csak imént meg akarták bántani, kifosztani s talán megis ölni a keresztyénnek vélt Rohlfot, midőn pedig hallák, hogy serif, áldását kérték, ruháit esókolgatók s el sem ereszték elébb, mígnem mindkét kezét fölemelé, hogy Mulley Abd-Allah esz serif, Uezan legfőbb védőszentje áldása fejökre szálljon.

Rohlf 1864 június 7-én szerencsésen megérkezék Tafiletbe, ama nagy oázisba, mely sok tekintetben a Zahara legfontosabb oázisa. Tágabb értelemben mindazon oázisokat, melyeket a Szisz folyó (Ued) az Atlász hegységből kiértven El-Daura sárrétig (tóig, daja) képez, tehát Mdaghrát, Ertibet, Tisszimit, Uled-Szahrát és a szorosb értelemben vett Tafiletet, foglalják azon közös nevezé alá. De szorosb értelemben csak a Tisszimitől délre fekvő oázist jelölik meg azon névvel. Több mint 150 helység (kszor) van benne, melyekben legalább 100,000 ember lakik. Csaknem középpontjában fekszik Abuam, mely az egész sivatag kereskedésének főpontja. Itt gyűlnek egybe Algeria és Marokko áruí, Tuát és Ued-Dráa s a Szudan készítményei és terményei. Abuamban hetenként háromszor van vásár, hol az ember a lelegevenebb s legtarkább jeleneteket láthatja. Az építőfa ritka levén, a bódék és házak csak agyagból vannak rakva hangyadombformájára. S e bódék úgy mint Marokkó más kereskedő városaiban, utcákat képeznek, minden utcában pedig más-más dolgokat árúlnak. A bejárástól balra a szatócsok utcája van, jobbra a posztó, selyemkelmék és karton kereskedőinek utcája nyílik. A szatócsok utcájához az olaj-

vaj- és szappan árusoké csatlakozik, azután a kiftaárusok (étel és italárusok), odább a fegyver és gyapjúkereskedők, az asztalosok, vargák, szabók, stb. ütezái következnek. Azonkívül néhány nagy piac szabad ég alatt is van: így a főzelék és gyümölcs, a datolya és só, a gyékény és szőnyeg s a marhapiacok. A datolyakereskedés igenj elentékeny, mert a tafletti datolyák az egész sivatagban hiresek. Egyéb kereskedelmi főzikkék: bőrök, struczollak, rabszolgák, aranypor; azután mindenféle európai készítmények is kerülnek ide, nevezetesen franczia készítmények, melyek az angolokat lassanként kiszorítják, mert a francziák olcsóbban adják készítményeiket, s Algéria birtokában levén, jobban ismerik a mohammedánok izlését, mint az angolok. . . . Pénzül leginkább a franczia öt-frankos darabok keringenek, a spanyol durók mind ritkábbak lesznek.

Rohlfs a Szaura völgyét követvén, egészben véve délkeletdéli irányban utazott, s így elérte Tuát oázisesoportot, mely ismét tágabb és szorosabb értelemben vétetik. Tágabb értelemben Czabit oázist is számítják hozzá, melynek főhelye Brinken. Ez igazi városnak mondható, lakossága vagy 3000 lélek; három meeset s két kaszbah (vár) van benne. Kertjeit s pálmaültetvényeit számtalan földalatti forrás (fogara) öntözi; minden fogarában egy egyenlő lyukakkal kifúrt kölap van, mely a vizet annyi ágra osztja, a hány lyuk van benne s mindenik ág egy-egy kertet vagy pálmaültetvényt öntöz. Odább délre Timmi oázis van, melynek főhelye Ardhar, hol folytonos vásár van, úgy mint Tuátnak még két más helyén, t. i. Timmimunban és Tamentitben. Ez utóbbi hely közel van Ardharhoz, egyik legnagyobb s legfontosabb helység Tuátban, egy szebkha közelében terjed el s a környező pálmaligetekkel külön oázist képez. Hajdan sok zsidó lakott benne, most egész Tuátban nincsenek zsidók, a berohanó mohammedánok vagy erővel áttértették vagy pedig kiirtották. Most Tamentit 6000 lakosai mind az uezani Muley Thaib fakirjai (szegényei hívei). A mohammedánok t. i. általában valamely vallási felekezethez vagy egy bizonyos szenthez tartják magokat, s mintegy megannyi külön gyülekezetet képeznek. Mihelyt megtudták, hogy Rohlfs Uezánból jött, kénytelen volt mindenfelé áldásokat osztogatni, s a merrement, ruháit csókolgatták.

A tulajdonképi Tuát legéjszakibb oázisa Fenorrhin, onnan

Rohlf's majdnem egyenest délre utazott Szali oázisig; azután éjszakkéletnek tartván, Tidikelt oázis csoportot érte el, hol Ain-Szalah vagyis Inszalah van. Ezen túl útját már oly vidékeken folytatta, melyeket Colomieu, Buderba és Duveyrier ismertettek meg. A szorosabb értelemben vett Tuátnak egyik helységében, Szania-Kinntában, egy mívelt és sokat utazott arabot talált, kinél francia és angol készítményeken kívül, Bécsből való stearin-gyertyát és gyufát is látott. E két cikket Muley Iszmael, ez az arab neve, Tripolisban vette volt. Különböztetve Rohlf's keményen ítélt a berberokről és arabokról egyaránt. Egy helyütt azt írja naplójában: „A francziák nem vigyázhatnak eleget, ha nem akarnak oly napot élni, milyent az angolok Indiában értek. Oly nemzetnél, milyen az arab, melynek egész lényege, élete és gondolkodása a legtürelmetlenebb valláson alapszik, minden civilizáló kísérlet hiábavaló. Milyenek most az arabok Algériában, miután több mint 30 éve, hogy a francziák birják? Azok, kik városokban laknak, a francziák minden rossz szokásait vették be; . . . de hogy csak legkisebb mértékben keresztyén-vallási elveket is vettek volna be, arra gondolni se lehet. Ha mélyebben vizsgálódunk, úgy találjuk, hogy, bármily finomak, simulékonyak külsőleg, belsejükben még folyvást teljes gyűlölségüket és megvetésüket táplálják a más hiten levők ellen. S ha néhány óra járásnyira a városoktól eltávoznak, úgy találjuk, hogy a civilizatio a vidékre még éppen nem hatott ki. Sára alatt az arab csak úgy él most is, mint azelőtt élt, s úgy gyűlöli a keresztyént, mint gyűlölte; s ha a hitetlent agyon nem üti s ezzel a paradicsomra nem érdemesíti magát, csak azért van, mert fél a törvény szigorjától. A francziáknak már rég kellett volna úgy bánni, mint az angolok Éjszak-Amerikában bántak a benszülöttekkel azaz elűzni kellett volna őket lakhelyeikből; úgy Algéria most már csendes, csak európaiak által népesített és mívelt ország volna. Ezt talán kemény, barbár s korunk civilizált elveitől eltérő dolognak fogják tartani. Azonban a szobából és távolból tekintve más színben tűnnek fel a dolgok, mint közelről, s a világ végeig szükségképen mindig lesznek oly népek, melyek az emberiség közjávára kénytelenek másoknak helyet engedni. Mindenekelőtt a francziáknak a Szaura völgyéig kellene előnyomulniok s azt minden mellék-völgyeivel együtt megszállaniok, erre Tuátnak meghódolása is bekövetkeznék. Mert onnan crednek az ellenök forralt legtöbb ármányok és zendülések, s valameddig azon természetes határig ki nem

terjesztik birtoklásukat, addig Oran tartomány déli szélén tartós békére nem lehet gondolni.

Rohlfs 1864 végén szerencsésen megérkezék Tripolisba; onnan 1865 február elején meglátogató európai ismerőseit, s Góthában Petermannt is fölkeresé. De már martius 23-án újra Áfrikába ment, s most Tripolist választá további útazásai kiindulási pontjává. Eddigelé még csak egy kirándulásáról vettünk hírt, melyet Lebda-ba tett ápril végén. Ő igenis alkalmasnak mutatta magát az Áfrikában teendő kutatásokra; mohammedán álarozot vevén fel, alkalma nyílik a benszülöttek minden néposztályaiba és titkaiba behatni. Hogy azonban mivel európai emberre nézve se nem könnyű, se nem kellemes dolog arab köntöst és szokásokat felvenni, azt egyik leveléből láthatjuk, melyben ezeket írja: „Kevesen fogják az arab életet egészen megszokhatni! Nem szólok a tetvekről, hiszen ezeket ki nem kerüli az sem, a ki csak Feszt vagy Marokko más városát látogatja meg; mert a szültántól kezdve le az utolsó alattvalóig minden benszülött ember hemzseg tőlük, s ha nem is tisztúlhatunk meg többé véglegesen, legalább elszaporodásukat gátolhatjuk az által, hogy ruháinkat naponként gondosan megvizsgáljuk. Mit mondjak azonban az életről? Egy az, hogy nagyon egyforma s jobbára csak téstából áll hús és zsir nélkül; más és fő dolog az, hogy fölötte tisztátlanul készítették. A legelőkelőbb emberek konyhájáról ettem, mindazáltal egy tálat se találtam, melyben szőr ne lett volna. Ez onnan van, mivel a zsirt és vaját mindig szőrös kecskebőrben tartják. Azután mindannyian egy tálból esznek és pusztá újjokkal szedik ki az ételt. Útazás közben holmi öszvér- és tevehajtókkal vagy együtt, ezek talán épen most végezik kezökkel a legundorítóbb dolgokat, azután veled együtt a tál mellé telepednek s mosdatlan vagy csak amúgy lemosott kezökkel a tálba nyúlnak. Udvariasak akarnak lenni, s mocskos, piszkos kezökkel egy különösen jó falatot fognak ki s megkínálnak vele; udvariasságból kénytelen vagy azt elfogadni és lenyelni. Mindezeket meg kell szoknia, ki e nép között útazik, ha csak nem akarja, hogy keresztényennek kiáltsák ki és megöljék. Ide járul még az arabok kiállhatatlan kíváncsisága és faggató kérdezősködése. A mit az arabok tartózkodása-, hallgatagsága- és komolyságáról a könyvekben olvasunk, az merő látszat és koholmány. Igaz, hogy ha amolyan elő-

kelő útas, mint Daumas francia tábornok, valamely előkelő arab ember sátra alá megy, akkor kiki hallgatag, komoly és kimért. Ámde az előkelő osztályok magaviseletéből koránt sem lehet a nép jellemére következtetni; ha a népet akarjuk egész valójában megismerni, az alsóbb osztályok közé kell vegyülnünk. Mikor valami városba, duarba (sátrakból álló helység), vagy kszorba (állandó házakból való s gyakran erősített helység) érkeztem, legott rám támadtak a kíváncsi henye emberek s még köszönetemet se mondám el, midőn kérdezősködésekkel ostromlani kezdenek, melyeknek nincs végük hosszuk: „Honnan, miért jöttél ide, hogy hívnak, van-e gyermeked, testvéred, szüléd?” Előkelő kereszttyént ugyan efféle kérdésekkel nem zaklatnak, hiszen az meg sem férne a hívők méltóságával, de mikor úgy vélik, hogy kereszttyén ember nem látja, azonnal igazi valójokat fordítják ki. Sok képmutatást és külső szenteskedést árúlnak el vallási gyakorlatokban is. Nem egyszer tapasztaltam, hogy egymásik „tholab“ (kolduló) nem végezte imádságát, mikor úgy vélte, hogy észre nem veszik, de mibelyt valaki rá ügyelt, azonnal a legnagyobb színlett áhitattal végezte! Mindezekhez az útasnak hozzá kell szoknia, de azonkívül még sok más apróságokhoz is, például hogy mindig csak puszta földön háljon, mindig szennyes ruhában járjon, mert ha tiszta tngtet öltene, nagyon is magára vonná a közfigyelmet; végre hogy éhséget és szomjat egyaránt tudjon tűrni.“

2) Szenegambia és Guinea.

A marokkói Zahara déli oldalán a Szenegal, odább délre a Gambia kanyarodnak el az Atlanti tengerbe szakadandók. Az előbbi folyó torkolatánál a francziák legrégibb gyarmatait találjuk. Egyes kereskedelmi telepeket már 1626-ban állítanak fel az ottani partokon a francziák. XIV. Lajos azután Gorée szigetét, melyet a hollandiak már 1617-ben szálltak vala meg, s Arguint foglalá el. Valamennyi európai nemzet, melynek tengeri kereskedése volt, igyekezett a Szenegaltól délre a Biafrai öbölíig terjedő partokon egyes pontokat hatalmába ejteni; ebből sok versengés támadt s az ottani európai birtokok sok urat cseréltek. Végre is a francziák az oroszlánrészt kapták, s a Szenegal torkolatától kezdve

majdnem a Gambiáig az egész partvidéket szállták meg, birtokait azután a Szenegal bal oldalán mind beljebb s a Gambia mellékein is mind messzibbre terjeszték ki. Rajtuk kívül csak a briteknek vannak azon vidékeken jelentős birtokaik.

Azonban a francziák szenegambiai gyarmatai a kormányzók ügyetlensége miatt nem igen virágozhattak fel, míg nem 1854-ben Faidherbe ezredes vevé át a kormányzást. Erélyes intézkedéseivel új életet lehelt a gyarmatokba, a benszülöttek rakoncátlanságát megfékezé, a kereskedést előmozdítá s egyszersmind a gyarmatokat környező tartományok kikutatását indítá meg. Most a francziák arra törekszenek, hogy Algéria és a Szenegal tartományai között a Zaharán át egyenes összeköttetés hozassék létre. Szenegal-melléki gyarmataik fővárosa S. Louis, mely a folyó torolatánál levő kis szigeten épült. S. Louisból már több útazást tettek az éjszakra terjedő Zaharába s ezen keresztül a marokkói birodalomba. Így 1850-ben Panet egészen Szueiráig vagyis Mogadorig jutott, de mindig közel a tenger partjához tartotta magát. 1860-ban Vincent kapitány Adrar vagyis Aderer tartományba tett egy kirándulást Bu-el-Moghda benszülött francia tisztviselővel együtt, ki azután 1860 végén maga utazék Mogadorig s onnan Marokkón és Algérián át Mekkába. Továbbá Mage (1859 december — 1860 január) Tagantot, Bourrel pedig (1860) a braknák tartományát látogaták meg. Ezek azon útazások, melyek a Szenegal és Dráa völgye közötti tartományokra és népeikre némi világosságot vetnek. Láttuk már, hogy a Zahara oázisait többnyire berberék népesítik; ez az eset a Zahara azon részében is, mely a Szenegaltól éjszakra terjed el; nevezetesen az Atlanti tengertől keletre menve a trarzák, azután a braknák s végre ezektől belebb a duaisok tanyáznak, kik berber származásnak ugyan, de többé-kevésbé arabokkal vegyültek össze

Faidherbe, most már tábornok, 1863 elején egy évi távollét után visszatért Szenegambiába mint kormányzó, s azonnal folytatá szerencsésen megkezdett munkálkodásait. Maga is tanulmányozza az ottani viszonyokat, s már néhány becses értekezést irt a Szenegal mellékeiről, s intézkedéseire mások is folytatják a kutatásokat. Nevezetesen Mage hadnagy, Azan gyalogsági és Vallon hajóskapitány, továbbá báró Brossand de Corbigni és Aube fregatkapitányok, Pascal és Lambert alhadna-

gyok tettek újabb utazásokat és kutatásokat. Vallon „Áfrika nyugati partja“ című értekezésében az ottani partvidékeket a Szenegaltól délre egészen a Zaire torkolatáig ismerteti meg; Aube és Brossard de Corbigni a Szenegalt és mellékvizzeit kutatták ki alaposabban; Pascal Bambukba, Lambert Futa-Dsalonba, a Szenegal forrásvidékeire tettek kirándutást. Az „Annuaire du Sénégal et dependances“ című évkönyv, mely S. Louisban 1864-ben jelent meg, mind ezen mind a fennebb említett utazók jelentéseit közli, s még Aliunszal benszüllött alhadnagy utazását S. Louisból Timbuktuba (1860—1862) is foglalja magában.

A francziák tehát a Szenegaltól éjszakra eső sivatagot és oázisait s az attól délre terjedő partvidékeket a Sierra-Leone fokhegyig igyekeztek kikutatni, s a belső tartományokba is mind messzibbre nyomódnak elő. Odább délre, a guineai nagy tengeröböl mellékein kivált az angolok tettek új kutatásokat egészen az egyenlítőig s ezen túl is. Ott találjuk a Kuára (Níger) sokágú deltáját, a Kalabar torkolatait s a magas Kamerun hegységet. Jóllehet az ottani partokon s a guineai öböl szigetein az európai kereskedők már több mint 300 év óta fizik az elefántesonttal, arannyal és rabszolgákkal való kereskedést, mégis a partoktól kissé beljebb eső tartományok a legújabb időig csaknem teljesen ismeretlenek maradtak. Csak Asanti, Dahomey és Joruba néger birodalmakról voltak némi ismereteink; de most lassanként az ottani tartományok is felmerülnek a sűrű homályból, melylyel addig fedve voltak.

Azon vidékeken egy néger köztársaság van, melyet az Éjszak-Amerikában felszabadított négerök az Egyesült-Államok kormányának pártfogása mellett alapítottak. Liberianak hívják, fővárosa Monrovia. A Liberia és Asanti között elterjedő tartományok kikutatására 1862-ben angolok vállalkoztak, még pedig az Algériában oroszánvadászatairól elhíresedett Gérard francia kapitány vezérlete alatt. Gérard azonban ezúttal szerencsétlenül járt. Az úgynevezett Aranypart felől akart az ismeretlen belső tartományokba előnyomúlni, de ott nem boldogulván, bajtársaival együtt Sierra-Leonébe költözék, hogy onnan kiindulván, azon hegyes felföldet keresse fel, melyen a Kuára, Gambia és Szenegal forrásai fakadnak. De már 1864 június havában Liberia egyik

parti folyójában halálát lelte, s úti társasága minden eredmény nélkül felbomlott.

Az angolok már régóta keresnek egy vízi utat, melyen Afrika belsejébe juthatnának s a beltartományokkal közvetlen közlekedésbe léphetnének. Általános kereskedési érdekükön kívül afrikai utazásaik egyik rugóját a nyers gyapot is tette, melyet az északamerikai polgárháború kitörése után nem szerezhettek meg kellő mennyiségben. Mindkét célra nézve alkalmas folyónak látszott az, mely a Szudan nyugati részét hasítja, Timbuktu locsolja, s melyet Európában Nigernek, a bensülöttek pedig legáltalánosabban Djolibának és Kuarának neveznek. E folyam megvizsgálására 1832-ben Lander és Allen küldettek ki; ez utóbbi 1840-ben egy gözösön folytatá kutatásait. Midőn Barth a Czád tava mellékeiről délnyugatra terjeszté ki utazásait s ott a Kuára egyik nevezetes mellékfolyóját, a kelet felől jövő Binuét fedezé föl: akkor 1854-ben dr. Baikié indult el kellő készülettel, hogy a Kuárát újabban s egyszersmind a Binuét is vizsgálja meg. Baikié fáradhatlan buzgalommal és sok szerencsével folytatta kutatásait; a két folyó egyesülését szerencsésen elérvén, a Binuén is hajózott fölfelé, s azután hét esztendő telt az alsó Kuarán és mellékein. Onnan a Czád tava mellékeire is tett egy kirándulást, hogy a szerencsétlen Vogel hátrahagyott könyveit és irományait megmentse. Az alsó Kuára most már részletesen van felmérve és számos angol gözös hasította hullámain. Nem messze a Binué torkolatához egy angol gyarmat keletkezett, melyet csakhamar Kabbi, Kano s a Barth által ismertetett hausza birodalom más részeinek kereskedői meglátogattak. Joruba partján 1861-ben Lagoszt szállák meg az angolok, s hihető, hogy ott nemsokára egy nagy piac fog előttünk megnyitni. A Kuára és számos mellékvizei igen gazdag és termékeny tartományokat öntöznek, hol a gyapot, olajpálma, mindenféle mézga és kaucsukfa, a csodálatos vajfa stb. bőven teremnek és termeszthetők, s dr. Baikiének meg társainak nagy érdemök van abban, hogy azon nagy területekről a fátyol föllebbentetett. Fájdalom, Baikié sirba szállt, mielőtt a sokféle anyagot és tapasztalatokat, melyeket különböző utazásain gyűjtögetett, teljesen földolgozhatta és közrebocsáthatta volna. Egészsége a Kuára egészségtelen partjain való hosszas tartózkodása

alatt megromolván, 1864-ben Angliába szándékozott hajózni, de útközben Sierra-Leonében meglepte őt a halál november 30-án.

Burton, mint már említettük, Fernando-Po szigetére ment mint angol consul, miután Speke kapitánytól elvált vala. Onnan a guineai öböl mellékeire tett néhány kirándulást; többi közt 1861 végén s 1862 elején a Kamerun hegységnek csúcsait mászta meg Mann Gusztáv német fűvész társaságában. Egy-két hírhirdető is elkísérte őket, de ezek közül egy sem juthatott fel a legmagasb hegytetőkre, melyeket Burton az angolok loyális szokása szerint Viktoriáról és Albertről nevezett el*). Részint a benszülöttek akadékoskodása, részint a természeti nehézségek miatt csak nagy ügygyel-bajjal sikerült végre a hegység két legmagasabb csúcsát megmászni, melyek több mint 13000 lábnyira emelkednek a tenger fölé, melyhez mégis oly közel esnek. A hegység tövén és derekán a bakuiruk (azaz: hegyi, erdei lakosok) tanyáznak, kik a Bimbia országot népesítő illubúkkal egy nyelven beszélnek. Világosszínűek, úgy mint a Fernando-Po szigeten élő bukik. Az idegeneket gyanús szemmel nézik, minden szívességet és vendégszeretetet megtagadnak tőlük; egyetlen tyúkot vagy bárányt sem adnak nekik, ha csak rhumot vagy egy nagy karimáju kalapot vagy egy angol tunget nem ajánlanak cserébe. De Mann vörös takarói még jobban ingerelték kívánságukat, ezeket minden áron szerették volna megvenni, először egy disznót és kecskét, azután egy kis fiút s végre egy nagy leányt ajánlottak cserébe egy takaróért. Főnökük már a pénzt is ösmerte s 500 „vastag izét“ (angol pénzdarabot) kért az engedélyért a hegység megmászására s a szük-séges hordárokért. Burton szemébe kaczagott s tovább ment hordárok nélkül, de elég baja lett ebből.

A Kamerun hegység az é. sz. 3° 56' és 4° 35' s a k. h. 9° 1' és 9° és 25' (Greenvichtől) között terjed el s egy délnyugati, a Fernando-Po szigete felé nyúló hosszúkás négyszöget képez. Kelet felől a Bimbia, nyugat felől a Rio del Rey vagyis Rumby egyik ága által határoltatik; dél felől a tenger locsolja előhegyeit. Vulkanos kőzetekből áll, úgy, mint a földrész ellenkező oldalán, az

---

*) E szokást a tudomány érdekében már ismételve megróvták a geographusok; most már annyi Viktoria- és Albert-hegy, tó, folyó, jeges stb van, hogy a sok egyforma név csak zavart okozhat.

egyenlítőttől délre még nagyobb magasságra emelkedő Kilimandzáró. Több kisebb nagyobb magasságban levő s meredek sziklafalakkal és tetőkkel környezett kráter van benne, melyek közül egyik-másik még ki sem aludt végkép. A főlebb említett Alen azt állítja, hogy a bensztültek a Kamerun hegységet *M o n g o M a l o b ú*-nak, azaz Menny hegységnek nevezik. Burton azonosak tartja a karthagói Hannon úti jelentésében említett Isten-szekerével (*Theon Okhema*); de ezt Sierra-Leonétól éjszakra kell keresnünk.

Az áfrikai szigetek közül az elmúlt években különösen *M a d a g a s z k a r* vonta magára Európa figyelmét. *R a n a v a l ó* királyné dühös ellenségeskedéssel volt az európaiak ellen eltelve, s az egész szigetről elűzte őket. Halála után azonban fia *I I. R a d a m a* foglalta el a fejedelmi széket s egészen más elveket követett. Visszahívta az elűzött európaiakat s késznek nyilatkozott barátsági és kereskedelmi szerződésekre. Csakugyan mind a francziák mind az angolok követséget küldöttek Radamához; s a francziák 1862 szeptember 12-én meg is köték a szerződést. Azonban a nemesség 1863-ban felzendült s megölte Radamát. Most tehát ismét kitiltották a szigetről az európaiakat, s ezért báró Van der Decken se látogathatja meg Madagaszkart. Mindezáltal e szigetről több munka és úti jelentés bocsáttatott közre, melyek azonban eddigi ismereteinket nemigen növelték. A híres *P f e i f f e r I d a* is adott ki egy utazási munkát (*Reise nach Madagaszkar.*). — Végre *D r o u e t* az azóri, *V a n q u e m e r t* spanyol és *R o l l e* német a kanári s *M a i l l a r d* Réunion szigeteket ismertették meg.

HUNFALVY JÁNOS.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN.

A VÉRES DRÁMA KEZDETE ÉS FOLYAMA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

X.

A hóra-világ Nagy-Szebenben. — Az erdélyi kormányzó és a főhadparancsnok. *)

Miután a hóra-világot a vérontás és dúlások színhelyén látuk, most annak, úgy mondható, politikai történelmével ismerkedjünk meg; keressük fel azt a zöld asztalnál, a kormánykörökben, lássuk meg, mi történt a lázadást illetőleg úgy Nagy-Szebenben, mint Bécsben; kiválólag érdekes leendő tudni: mind két helyen mit tettek, mikép intézkedtek, hogy az oláhoknak az állam és fenálló rend elleni fölkelése maga idejében elnyomassék, vagy e részben mit mellőztek; szóval: a kormánynak hóra-világi munkásságát s mulasztását vizsgáljuk.

E kérdés az, mi eleitől fogva az elméket nagy mértékben foglalatoskodtatá, a kedélyeket zaklatá, általában heves és szenvedélyes viták tárgya volt, s hogy annak megfejtése a hóra-világ egyik fő momentumát képezi, kétséget nem szenved.

Mikép történhetett, hogy fellázadt, s nagyobbára csak vasvillák- és botokkal felfegyverzett jobbágyok két nagy megyében eláradva s a harmadikba is bettve, szabadon gyilkoltak, pusztítottak s mindennemű erőszakosságra vetemedtek, a nélkül, hogy a

*) Az ide tartozó s kútfők gyanánt szolgáló oklevelek az illető helyeken mindenütt említve és idézve lesznek.

kormány — melynek főkötelessége az élet- és vagyonsbátorságra ügyelni, — azon borzasztó kihágásokat meggátolni képes legyen, s szükség esetében azt katonai erő kiküldésével is eszközölje? S a mint Hunyadmegye, melynek kebelében tört ki a lázadás, mondotta: „Boldog Isten! mely nemzet, mely század esztendő ért vala ilyen történeteket? és a mi keservesebb, nem ellenség által, hanem földnépének kegyetlenségével, egy olyan uralkodó alatt, a kinek a külső és belső bátorságnak megtartására háromszázezer katonája fegyverben volt; hallatlan-és iszonyú történet!“ *)

A dolog természete szerint, vizsgálódásunkat a hazában kezdve, az említett csudálatos, nem érthető tétlenséget még felülölbbe teszi azon körülmény, hogy akkór Erdélyben mind a polgári, mind katonai kormány egy városban t. i. N.-Szebenben együtt volt, s így kölesünös szóbeli értekezés útján minden szükséges intézkedést tenni, s azokat gyorsan foganatosítani, annál könnyebben lehetett, mert azon székvárostól a dülások színhelye távol nem esett. — Azt sem lehet elhallgatni, hogy midőn a gyilkolások Krisesor-és Brádon megkezdődtek, mind Halmágyon (Zarándban), mind Déván katonaság feküdt**), valamint Erdélyben a lázadók ellen küldhető katonai erőben hiány nem volt**).

Azon okok és tényezők között, melyek a fenérintett kérdést megfejtik, s a pörzendülésnek hirtelen és gyorsan elterjedését érthetővé teszik, főhelyen áll a polgári és katonai kormányoknak egymás között meghasonlása, mely kedvetlen viszonyra vonatkozó több adat már fennebb, a katonai összeírás folyamában, említve volt. S e surlódás voltaképp a főhadparancsnoknak a kormányzóval ellenkezése, személyes versengése épen a legválságosabb és vészteljes perczen, a pörzendülés kezdetén, nem csak megújult, de élesebben kitört.

Erdélyben ez időben a polgári, katonai és kincstári igazgatás körében az uralkodó személyesei, valamint az akkori oláh püspökök voltak:

*) Hunyadmegyének a budai országgyűléshez 1790 június 2-án intézett fölliratából.

**) A főhadparancsnokság írta ezt november 4-én a kormányzóknak, mint alább meglátjuk.

**) Lugoson állomásozó Hilscher kapitánynak 1784 november közepén tett tudósítása szerint. (Lásd fennebb 75. lap).

a) B. Bruken thal Sámuel, Bruken thal Mihály új egy-házszéki király-bírónak fia, Erdélynek még kevésbé ismert ausztriai korszakbeli történelmében nevezets és kitünő helyet foglal el, s fényes hivatali pályáján a haza sorsára, s annak belviszonyaira a közigazgatás különböző ágaiban, nagy befolyást gyakorolt. Az 1760-ik évben valóságos kormányzéki tanácsossá, s egyszersmind tartományi kancellárrá neveztetett, 1762-ben bárói rangot és czímet nyert, majd az udv. kancellári hivataltól fölmentett gr. Bethlen Gábor helyébe 1766 január 16-án az udv. kancellária elnöke lett*), két év múlva 1768-ban titkos tanácsos czímmel tiszteltetett meg, 1774 július 5-én az Erdélyből visszahívott gr. Auersperg József kormányzó után, a gubernium elnöke és kir. biztos lett, s végre e hivatalában is szerzett érdemei jutalmául 1777 július 16-án valóságos kir. kormányzói méltóságra emeltetett, mint az illető kir. kéziratban kifejeztetett: „in gnädiger Anbetracht seiner langjährig erworbenen stattlichen Verdienste, geprüfter ausnehmender Devotion und unermüdeten Verwendung für meinen Dienst.“ — Ily sokféle magas állásában b. Bruken thalnak az alkalom nem hiányzott, magát közhasznú munkássága által kitüntetni. Az erdélyi határszéli katonaságnak 1762—1764. felállítására, egy jobb és igazságosabb adórendszernek 1769. behozatala**), mely 1774-ben czélszerűleg javítottatott***) , nem kevésbé 1769-ben az urbéri szolgálatoknak szabályozása, — e nagy horderejű intézvények Erdély beléletében, mind a b. Bruken thal közbenjöttével, nagy rész-

*) Ez évben, t. i. 1766-ban történt, mit a kort jellemző curiosum gyanánt említek, hogy a székely-földön Zetelakán, Udvarhelyszékben, egy boszorkány-per láttatott el, miről b. Bruken thal Mária-Theréziának jelentést tevén, az írt évi augustus 7-én kelt kir. leíratban parancsoltatott, miszerint jövőben, a boszorkányság vétkére vonatkozó minden perek — alle das Verbrechen der Hexerei betreffenden Prozesse — végre hajtás előtt, az udvarhoz felküldessenek. Schaser „Denkwürdigkeiten“ stb. 21. l. — Sz e z a magyar-földön Kálmán király ismert törvénye után hetedfél századdal történt!

**) B. Bruken thal udv. kancelláriai elnökségében 1769-ben egy új adó rendszert dolgozott, mely hat évre volt kiszabva, s annak életbe léptetése-ért az írt év novembere elején kir. biztossá neveztetve, december végén Erdélybe lement, hol mindenütt s N.-Szébenben is kitünő pompával fogadtatott. E megbízatását végrehajtván, 1770-ben september végén Bécsbe viszsztatért. Lásd: Schaser, 21—36. ll.

**) Az 1769-beli adó-rendszer javítására, illetőleg egy újnak kidolgo-

ben általa hajtattak végre, s azon ország, az ő javaslata folytán, nagyfejedelemség rangjára emeltetett; azért méltán lehet mondani, hogy a testvérhazának 1848 előtt fenállott kormányzási rendszere Bruken th a l m ü v e volt*). Mária-Therézia kegyelmét és bizalmát nagy mértékben bírta; II. József császár ugyan őt, mint édes-anya kedvelt, s Erdély régi alkotmányához ragaszkodó tanácsosát, melyet a nagyobbára általa életbe léptetett kormányzási rendszerrel együtt, a monarcha gyökeresen átalakítani kívánt, — nem szerette, de becsülését a tehetségdús és tevékeny államférfiútól nem tagadta meg. Schaser írja, hogy midőn a császár erdélyi első útjában, 1773 május végén N. Szebenbe érkezett, s ott a disznódi utczában levő városi vendégfogadóban, — mely „a római császár“ czímet akkor nyerte, — minden pompa nélkül, tizenhárom napig mulatott, egy versen az ország dolgai felől tudakozódása közben így nyilatkozott: „So hat doch der Bruken th a l in Allem Recht, was er sagt“**).

b) B. P r e i s s Ferencz, tábornoszernagy, erdélyi főhadparancsnokká az 1771. év elején neveztetett ki. Az 1781-ki hódolati országgyűlésen teljhatalmú kir. biztos volt, s annak végével a g u b e r n i u m á l t a l, az országgyűlés felől tett tudósításban, az erdélyi honfiak közé fölvétel végett a császárnak ajánlatott, ki azt 1781. oct. 3-án kelt kir. leiratában oly hozzátétellel hagyta jóvá, hogy azon honfiúsítás a jövő országgyűlésen törvényczikkbe igatassák. Preiss azonban az országgyűlés bekövetkezése előtt meghalt, különben is a hóra-lázadás alatti magaviseletével azon megtisztelésre magát érdemtelenné tette.

c) Gr. T e l e k i Károly, erdélyi kincstárnok.

d) Az erdélyi oláh nép főpásztorai:

N i k i t i c h Gédeon, görög nemegyesült püspök,

B a b b János, fogarasi vagy görög egyesült püspök.

---

zására b. Bruken th a l a királyné által 1774-ben még kormányzékeni elnökké kineveztetése előtt megbízva volt, a mit teljesített is. L.: S c h a s e r, 42. l.

*) A b. Bruken th a l tól kidolgozott újabb, s az 177³/₄ katonai évben Erdélybe bevitt adórendszert maga Mária-Therézia e kormányzó művének nevezte „a l s e i n W e r k“, azon kéziratban, melyet 1777 szeptember 17-én hozzá intézett, s abba az idézett három német szót sajátkezüleg írta be. Lásd: „Maria-Theresia und Freiherr Samuel von Bruken th a l.“ — Von Joh. Karl S c h u l l e r, Hermannstadt, 1863. — 22. l.

***) Lásd: S c h a s e r 40. l.

Erdély épen az 1784-ik évben, a három nemzet területének egyesítése által, tizenegy megyére osztatott föl. A főbbekben, melyek a lázadás színhelyét képezték, vagy ahhoz közel esvén, a véstől némileg érintve valának, a kormányzás élén állottak mint főispánok:

1) Hunyad-Zaránd megyében: b. Bornemisza János, ki még a pörzendülés alatt hivatalából elmozdított.

2) Alsó-Fejériben: b. Kemény Simon, maga idejében tekintélyes és közbecsülésben álló hazafi, ha szinte a hóralázadásban a helyzet komolyságát, mint látszik, nem egészen fogta fel. Az 1790°/₁-ki erdélyi országgyűlésen a két haza viszont egyesítése érdekében érdekesen működött.

3) Tordában: gr. Kálnoki Lajos.

4) Nagy-Szeben megyében, melyhez akkor Szász-Sebeszék is tartozott: b. Rosenfeld András.

5) Kolosban: gr. Csáky János, derék és becsült úr, kinek a lázadás lecsendesítésére célzó terve, a nemesség felültevése, későn jött, s akkor is meggátoltatott.

6) Kükküllőben, melylyel Marosszék egyesítve volt: gr. Bethlen Sándor. E megyét ugyan a hóralázadás nem érintette, de a mint láttuk, a katonai összeírásból eredett zavargások arra is kiterjedtek.

A pörzendülés kitöréséről Hunyadmegye tisztsége által november 3-án tett legelső tudósítás Nagy-Szebenbe másnap, ú. m. november 4-én délelőtti 10 órakor érkezett*). A kormányzék azt tüstént közölte a főhadparancsnoksággal, melyet egyúttal fölszólított, hogy a közcsendesség és bátorság helyreállítására szükséges katonai erőt a lázadás színhelyére indítsa el, s főkép a bujatók szétküldőzésének meggátlásáért Zalathnára s a Maros mellé elegendő számú lovasságot rendeljen.

A főhadparancsnokság a guberniumnak még az nap, ú. m. november 4-én válaszolt, a minek megértésére azonban egy jegyzést kell előre bocsátani. A gubernium még september végén, a katonai összeírásból eredett zavargások következtében, a katonai

---

*) A lázadás kezdetére nézve érdekes okmány a kormányzéknek november 8-án a császárhoz tett körülményes tudósítása, valamint a gubernium és főhadparancsnokság közt folyt levelezés is nagy jelentőséggel bír,

kormányt Hunyadmegyébe több gyalog és lovas katonaság küldésének szükségességére figyelmeztette, mire a főhadparancsnokság october 15-én felelt, s kérte a guberniumot, azon hunyadmegyei helységeket, hová a katonaságnak bevonulni kell, valamint a tartományi főbiztosság azon tisztjeit is megnevezni, kiknek a katonaság élelmezéséről gondoskodniok kell. Mivel a gubernium e fölszólításra a maga válaszát, míg a dolgok állásáról bővebb tudomása leendő, elhalasztotta, a főhadparancsnokság jónak látta a pörzendülés kitöréséről érkezett kormányzékeni közlésre adott feleletében a guberniumot az october 15-ki kívánatára emlékeztetni, kijelentvén, hogy a hozzá intézett jegyzékben s annak mellékleteiben terjedelmesen leirt, s szinte hihetetlen eseményekre nézve más intézkedést tenni nem képes, de csupán az october 15-ki fölszólítására hivatkozván, ismételve kéri, miszerint a kormányzék a katonaságnak Kolosvárról és Nagy-Enyedről kiindítása előtt, mind az illető helyeket, hová azoknak menni kell, mind pedig az élelmezési tiszteket nevezze meg. A főhadparancsnokság azonban nem fog késni, — „wird keinen Anstand nehmen“, — Karp alezredest és Stojanich őrnagyot a kormányzékeni biztossal, valamint Hunyadmegye főispánja- és táblájával, mindenkben egyetértőleg és közösen eljárásra utasítani; s reméli végre, miszerint a vele közlött, „csupán az alispán- és szolgabírótól aláirt relatio felől“ nemsokára biztosabb tudósítás fog érkezni. Hogy a katonaság azon események felől még nem értesült, annak kell tulajdonítani, mivel Brád és Krisesor Dévától, hol két század, és Halmágytól, hol egy század gyalogság fekszik, távol esnek*).

A gubernium e jegyzékre, — melynek minden sorában, valamint a sorok között is, a katonai kormányznak el nem titkolt roszkaratát kiolvasni lehetett, — másnap, nov. 5-én válaszolván, a dol-

---

*) „Da es einem Löbl. Gubernio bis nun zu noch nicht gefällig ware, das General-Commando mit einer Antwort — — zu beehren, so ist man nicht vermögend, über die unterm heutigen Dato erhaltene schätzbarste Nota — und die in ihren Anlagen weitwendig und fast ungläublich beschriebene Vorfälle dermahlen eine andere Disposition zu treffen, sondern man muss sich lediglich auf wiederholt diesseitiges Ansinnen vom 15. October beziehen“, u. s. w. a főhadparancsnokság november 4-ki jegyzékének szavai.

goknak october 15-ke óta egészen megváltozott állására figyelmeztetés mellett, a főhadparancsnokságot újabban fölszólította, a már kitört zendülés elnyomására haladéknélkül kellő segítséget nyújtani.

A főhadparancsnokság erre november 6-án adott feleletében elősorolta, hogy a katonaság megindítására nézve mikép intézkedett, a helyeket, hová az rendeltetett, megnevezte*), mely csapatok Karp alezredes és Stojanich őrnagy alatt fognak állani, kik útasítottak, mindent a kormányzékeni biztossal, b. Bornemisza főispánnal, s a megyei tisztekkel egyetértőleg tenni, de egyszersmind nekik meghagyatott, hogy „minden cselekvéstől komolyan és múlhatatlanul tartózkodjanak“**). Mivel végre a katonaság csak magára nem leendő képes a csendességet mindenütt helyreállítani, a főhadparancsnok szabadságot vett magának, véleményét és jó tanácsát azon mód és eszközök felől közölni, a melyekkel az alattvalókat a további kihágásoktól eltartóztatni s őket rábeszélni — persvadirén — kellene, hogy nyíltan mondják meg az okot, a miért oly embertelenségekre vetemedtek. Szóval: a főhadparancsnokság, a legválságosabb perczben, midőn cselekedni s a lázadók ellen érelyesen föllépni kellett volna, jobbnak tartja okoskodni, a vele közlött események leírásában nagyitást lát, a guberniumnak még jó tanácsokat is osztogat, s a katonaságot oly útasítással rendeli ki, hogy az a maga fegyverét a fölkelt oláhok ellen ne használja, rájuk ne lőjjön. Ily eljárásnak valóban semmi magyarázat se kell, a mint nem szükséges b. Preissnak a katonaság megindítására vonatkozó, de gyakorlati jelentőséggel nem bíró, további, péld. november 7. és 8-án kelt intézvényeiről szólani.

A gubernator, mihelyt november 4-én a zarándi események felől a legelső tudósítást kapta, azonnal a főhadparancsnokhoz ment vele, azt közölni. Preiss a kedvetlen hír hallására megijedt, s azt mondta: „Most már minden esetre oda vagyok. Ha a fölkelttekkel szigorúan bánok, a császár engem hibáztat, hogy alattva-

*) Péld. Károly-Fejérvárról egy század gyalogságot Zalathnára, más két századot ugyancsak Károly-Fejérvárról Hunyadmegyébe, egy gránátos zászlóaljzat Szász-városra küldött, hogy ott a szükséghez képest Déván, Hátzegen és V.-Hunyadon lehessen használni stb.

**) „Jedoch sich von aller Thätigkeit ernstlich und ohnfehlbar zu enthalten.“

lőit meglövettem, ha nem teszem azt, úgy nagyobb baj következik, s akkor is a bűnös én leszek“ *). A gubernium és főhadparancsnokság közötti visszavonásból azon rossz is származott, hogy a pórzendülés felől az udvarhoz olykor két különböző, egymással meg nem egyező, annál fogva a császárt bizalmatlanná tevő, s itéletét megzavaró tudósítások küldettek fel **).

A két kormányzó között az ellenkezés valóban annyira ment, hogy bár a nagy-szebeni főpiacson egymástól nem messze laktak, még is a pórzendülés ügyében, a fenyegető vérszék daczára, a szükséges teendők felett, sok s épen akkor drága idő-vesztéssel több napig leveleztek, a mit élő szóval könnyen és sokkal hamarabb végezhettek volna.

A két kormányzó közötti feszültség azonban nem sokára egy személyes összeszólalkozás következtében még nagyobb lett. A gubernator a lázadás sebcsen terjedését látván, november 7-én a főhadparancsnok közbenjöttével tartott értekezletben azon javaslatot tette: hogy Magyarországból is katonaság beküldéseért folyamodni kellene. Preiss ez indítványt' nem csak akkor ellenzette, de később is, midőn a gubernium egy jegyzékében ugyan azt kívánta, — kijelentette, hogy a körülmények még nem oly sürgetők, mi szerint más országbeli katonaságnak kérésével a lázadást még inkább elhíresztelni kellene, a mellett, Magyarországon közel az erdélyi határszélekhez csupán lovas ezredek vannak, ezeket pedig hegyes vidékekben használni nem lehetne. Így a főhadparancsnoknak „ismételve nyilvánított idegenkedése miatt“ azon kérés mellőzésével, a gubernium az Erdélyhez közelebb eső magyarországi megyéket a lázadók beütése elleni vigyázatra intette ^{3*)}.

A császárnak e vizsgálkodás, mint alább meglátjuk, tudomására jött, ki azért őket feleletre szörította. A gubernator ez iránt 1784 december 5-én az udv. főkancellárhoz intézett mentiségében hivatkozva a november 7-én tartott értekezletre, Preissnak azon alkalommal tanúsított hevességét s azon nyilatkozatát is felhozta: hogy t. i. „a katonai intézkedésekért a felelősség egyedül őt illeti, következőleg azokat egyedül rá is kell bízni.“ Így többször ha-

*) B. Rosenfeld András főispán adatai között, ki azt a kormányzótól hallotta. (Az Eder-féle gyűjteményben).

**) Ugyanott.

^{3*)} A gubernatornak 1784 november 20-án az udvari főkancellárhoz intézett elnöki leveléből.

souló, vegyes értekezletet összehívni, szükségesnek nem találtatott; annál inkább, mert, mondja a gubernator: „a gr. Teleki Sándor befogatása alkalmával a főhadparancsnok s közöttem folyt levelezésből Excellentiád bölesen átlátni méltoztatott, hogy mi az ily nemű ügyekre nézve mikép állunk, s milyen nehezen lehet abban tovább haladni; de biztosíthatom Excellentiádat, hogy a szóbeli értekezések még kevésbbé sikerültek, mert egymást teljességgel meg nem értettük *). — Midőn gr. Eszterházy 1784 december 16 án a kormányzó mentségét, s azzal kapcsolatban a gubernium nyilatkozatát is a császár elibe fölterjesztette, akkor egyszersmind azt is megjegyezte, miszerint: „ő Felsege itélete alá bocsátja, mennyiben lehessen a dologban történt hibákat a gubernatornak vagy a guberniumnak tulajdonítani?“ mire a császár e sajátkezű legfelsőbb, s a gubernatort igazoló határozatát írta: „Dient zur Nachricht.“ Hogy Preiss magaviseletéről a monarcha máskép ítelt, — alább ezt is meglátjuk.

XI.

A katonaság magatartása a hórávilágban. — Az ország véleménye.

A pórzendülés kezdete után az erdélyi főhadparancsnok és a kormányzó között kitört, s a fennebbiekből rajzolt feszült viszony, vagy inkább: b. Preiss Ferencz főhadparancsnoknak a kir. kormányzókkal újratűzése, minden kérdésen kívül, a véres dráma egyik végzeteljes forduló pontját képezi. Azon sajnos versengés következtében, a legdrágább és soha vissza nem hozható perczeket szalasztották el, midőn a támadást eleinte csekély erővel el lehetett volna fojtani, általában annak leverésében a kormány egész munkássága elszibbasztatván, a hont romokba döntő vésznek hihetetlen gyorsasággal elterjedése lényegesen előmozdított. A főhadparancsnok által adott rossz példa továbbá nem maradt a katonaságra és annak működésére kártékony befolyás nélkül, s a mellett azt a haza közvéleménye előtt, sujtó, felette kedvetlen világba helyezte.

*) Aus dem zwischen des H. Comm. Generalen Excellenz und mir bei Gelegenheit der Abführung des Gr. Alexander Teleki geschehenen Verhandlungen haben E. E. erleuchtet einzusehen geruht, wie wir mit Geschäften dieser Art hier daran waren, und wie schwer man aus der Stelle heraus kommen konnte; ich kann aber E. E. versichern, dass die mündlichen Concertationen noch weniger gelangen, weil man sich durchaus nicht verstand.“

Már fennebb volt említve, hogy a dévai első csatában a szélbeli katonák lövése a várost megtámadó oláhoknak feje felett minden ártalom nélkül ment el (l. 77. lap), továbbá: hogy az Ab-rubbánya segítségére elég jókor kikért, s Richard kapitánytól vezérlett katonai erő oda, a város feldúlása után, szinte két hét múlva érkezett el; (l. 84. l.) most a katonaság e két rendbeli sa-játságos eljárásának okát is tudjuk, — azt minden további ma-gyarázat nélkül értjük. Ily tények elég világosan szólnak, de még több hasonló adatokat is lehet felhozni, melyek épen a pórzendü-lés folyama alatt, szemtanúk által készült, s így annál hitelesebb okmányokból vannak merítve.

Baló László, alsó-fejéri r. alispán, Nagy Enyedről 1784 november 8-án a kir. guberniumhoz tett jelentésében előrebocsát-ván, — hogy a lázadóktól különösen fenyegetett főispánnak bá-torságosabb helyre menekülése után, — „domino supremo comite, in quo praecipue expilandõ et e vita tollendo — seditiosi conspi-rarunt, — — ad tutiora se recipere necessitato“, — a zendülés elnyomására vonatkozó kormányzékeni rendeleteket mind Hel-lebran Antallal, a toscanai Lipót-huszárok ezredésével, mind pedig Schultzsal, a székely határszéli lovasezred alezredésé-vel közölni kötelességének ismerte. E két főtiszt közül az utolsó, az alispán azon magán-felszólítására, küldött Gádra, (a főispán birtokára) elébb 26, november 7-én pedig 24 közkato-nát az altisztekkel s egy tiszttel együtt, nem kevésbbé 24 közhu-szárt a lázadók útjába eső Remete faluba, 10-et pedig Diódra ren-delt, s különben is az előforduló esetekben a kitelhető segítség-adásra késznek nyilatkozott; míg másfelől Hellebran ezredes e részben több nehézséget csinált, ki, miután egy határőr-századot Hunyadmegyébe leindított, s 25 huszárt Zalathnán hagyott, ugyan ennyit küldött Nagy-Enyedre is, s a kormányzékeni rendeletekre hivatkozó megyei tisztek sürgető kérését számba nem véve, arra semmikép se hajlott, hogy a megye székvárosának nem eléggé biztosított oltalmára még legalább 50 huszárt rendeljen. Annál szükségesebb volna pedig több katonaságról gondoskodni, mert, a mint mondja: „a városi polgárok a megyei tiszteknek az élet és vagyon védelmére intézett törekvését nem hogy gyámolítják, de azt inkább akadályozni kívánják, a tartozó engedelmességet megtagadják, a szomszéd nemességnek maga becsesebb javait a

várba *) bevinni nehezen engedik meg, s nem áttalják, nyilván azt hánytorgatni: miszerint a paraszt nép veszélyes pártütésének kitűzött czélja, a nemesség- és megyei tiszteknek, nem pedig az adózó városiaknak elpusztítása volna.“

Károly-Fejérvár közelében, ugyan ez idő tájban egy más ilyen, a helyzetet jellemző esemény adta elő magát. A kir. gubernium az oláhok által azon vidékben elkövetett dulások nyomozása végett, F á b j á n Dániel számvevőségi lajstromzót—registrator — kiküldötte. Nevezett biztos a fenemlített városból 1784 november 10-én, e napig terjedő tudósítását a guberniumhoz fölterjesztette. Abban írja, hogy midőn november 7-én azon városba érkezett egy, Dévára rendelt székely-határszéli huszár század Echinger kapitány vezetése alatt, még pedig az oláhok által Alvincz és Borberek mezővárosokban elkövetett dulások és gyilkolások után, — nevezett kapitányt sürgetőleg kérte, miszerint Alvinczen keresztül mentében a lázadókat széleszsze el, mit azon tiszt meg is ígért. Mind a mellett másnap, ú. m. november 8-án reggel, mikor Fábján a kapitány társaságában azon városba érkezett, mely rabló s gyilkoló oláhokkal tele volt, nagy fájdalommal tapasztalá, miszerint a kapitány ott meg sem állapodott, annál kevésbé intézkedett, hogy a gonosztevők szétkergetteszűek, mivel a mint állítá, Alvincz városában katonai segítségnek kirendelése végett maga felsőségétől semmi parancsot se kapott. Így Fábján megújított kérésére is alig nyerte meg a kapitánytól, miszerint ez a város azon utcáján át folytassa útját, mely éppen azon perczben az oláhok dulásán a színhelye volt. Az addig elbűjt szegény lakosok a katonákat megpillantván és segítséget remélve, rejtékhelyeikből előjöttek, s a rablással foglalkozó oláhokra újjaikkal rá mutattak; de hasztalanul bíztak, mert a kapitányt, a szemé láttára elkövetett tolvajságok legkevésbé sem inditák meg, s a nélkül, hogy csak egy perczig is megállapodjék, — „ne per minutae quidem spatium subsistendo“, útját Szászváros felé folytatá, s ismételte, miszerint „a gonosztevőket üldözni, rendelete nincs, s azok megtámadásának felelősségét magára nem veheti; — se per aggressionem eorundem responsabilitati subijcere nolle.“ Borberek városban is ez történt, hol a rabló, s a katonákat megpillantó

*) Nagy-Enyeden a város közepén levő református templom magas kőkerítése várnak nevezetik. Azon belől van néhány épület és a lutheranosok temploma.

oláhok rémulve szétszaladtak, de azoknak távoztával a dulások folytatására visszatértek.

Így Fábján Károly-Fejérvárra visszatérvén, másnap, novemb. 9-én értésére esett, hogy gr. Gyulai Ferencz gyalog ezredjéből két század oda érkezett, miért a vár parancsnokához élő szóval s írásban tett azon kéréssel fordult, hogy legalább 30 közlegényt küldene Alvinczre; de azon választ kapta, hogy a főhadparancsnok ságtól nincs rendelete a tolvajoktól háborgatott helyekre katonai erőt küldeni, a nélkül pedig a jelen, felette kényes körülmények közt semmit se tehet; „quod ab excelsa suprema armorum praefectura nullas de exmittendo ad similia loca praedonibus infestata militari praesidio acceperit ordinationes, sine quibus quidquam in circumstantiis praesentibus summopere delicatis agere integrum sibi haud esset.“ Lehetőleg híven közöltem Fábján jelentésének ide tartozó helyét, — annak is úgy hiszem semmi magyarázat se kell *).

Ilyenmü tény az is, mit Egyedi Efraim alsó-fejéri szolgabíró 1784 november 17-én kelt, s már idézett tudósításában közöl. — „10-a praesentis az itt való magyarsággal a Magyar-Igenből elszaladott tolvajok közül hetet legelőször én elfogattam volt, kiket Richard kapitány úrral examinálván, megvallották, hogy ők a magyar nemzetnek eltörlésére sereglettenek össze, kiket megvisitálván, egynél közölök mindössze új huszasokat találtam 58 rhen. forintokat, egynél találtam 3 forintot, másnál asztali török órát, ablakra való vasakat, lakatokat, épen akkor boros hordóból kihúzott csapot, ingeket, lajblikat, asztal keszkenőket, egy fél véka borsót és egy lovat, mely abrud-bányai Nagy Jó-

---

*) Ugyancsak Fábján Dániel Szász-Sebesből 1784 november 22-én a gubernatornak jelenti, hogy Molnár szemorvos tudósítása szerint, Brádon 19 meggyilkolt nemes nejei s gyermekei vannak, kik az oláh vallásra térítették, azok közt Brádi Miklósne, a jelentő nővére. Ő folyamodott ugyan Pfefferkorn tábornokhoz 12 lovas katonának kirendeléseért, kikkel Brádra menvén, azon szerencsétlen, s részint súlyosan megsebesített nőket kiszabadíthassa, de a tábornok azt válaszolta, hogy a főhadparancsnokság rendelete nélkül ez ügyben semmit se tehet, a kérést azért oda fölterjesztette. Fábján annálfogva a gubernatornak, azon katonai segítség kieszközléseért könyörög. Lett-e e kérésnek valami sikere? nyomát annak sehol se találtam.

zsef uramé volt, és noha ezen tolvajokat én fogattam el, mindazonáltal Richard kapitány úr nem csak szabadon bocsátotta, hanem a nevezett prédát is nekik kezekbe adta.“

Azon alkalommal, midőn a Kloskától vezérelt, s november 9-én Tordamegyébe beütközött lázadók Szolcsvát, Toroczko-Sz.-Györgyöt s több helységeket feldúltak, történt, hogy a tordai, szindi, túri és komjászegi 72 számból álló nemesség a két (alsó és felső) Szolcsván összegyűlt, mintegy 200-ból álló oláh seregére november 16-án reggel rá ütvén, közülök mintegy 81 vagy 85-öt elfogtak, s nemsokára oda, azelőtt tett egyezés szerint, Hertelendi kapitány és Inczédi hadnagy által vezérelt katonai segítség, t. i. 43 huszár megérkezett, s hozzá fogtak a fenemlített foglyok vallatásához, a miben idő telt, midőn már délután négy óra tájban az Aranyoson túl Ponor felől a hegyekről nagy lármával, ordítással, lövöldözéssel teméntelen oláh sokaság ereszkedett le, a mit látván Hertelendi kapitány, a huszárokkal az alsó-szolcsvai hídhöz nyomult, s majd a három káplár aljára oszlott nemesség is — a melynek élén Kerekes postamester, s Boros János kolosmegyei szolgabíró állottak, — ugyan oda ment; miután szükséges elővilágzatul a hegyoldalokat a gyalogság foglalá el. Ekkor a kapitány két előreküldött huszár által az oláhoknak jelt adatott, hogy velük valami beszédje volna, egyszersmind parancsolá, hogy senki helyéből ki ne mozduljon, s akkor maga, két huszárával az Aranyos innenső partján tovább indult, míg a lázadók a tulsó parton a porondon állottak, s Kerekes is a kapitány után ment, akarván látni, mi történik. Hertelendi a tolvajokkal értekezésbe bocsátkozott, a mint következik: „kapitány Hertelendi úr elejekbe terjeszti szép szóval, mely veszedelmes dologban indultak meg, egyszersmind ajánlá is a tolvajoknak az ő Felségétől megnyerendő gratiát, ha lakhelyekre visszatérvén, a fellázadt népet lecsendesítik, s ezen lármának indítóját (kit ők Hórának hívnak) kézbe szolgáltatják, melyet ők úgy ígértenek meg, ha azonban az elfogott rabokat is elbocsátanák; ezt megígérvén nekik kapitány Hertelendi úr, nekem Borosnak, a hídhöz hozzám jövén, így szóla: Uram! szolgabíró uram, itt egyéb mód nincs, hanem hogy a rabokat szabadon bocsássunk, én itt oly accor-

dára mentem a tolvajok itt lévő vezérével, Torda nevűvel, hogy ők lecsendesedjenek, haza takerodjanak, és Hóra vezéreket kézbe adják, mi pedig a rabokat elbocsássuk és őket ne bán-tsuk; melyre én Boros János, (mivel a kapitány a General-Commando ily rendelkezését a leendő accorda iránt producálá) elmenék és a rabokat a hídhöz hozám, a híd végéről Alsó-Szolcsváról, a híd tulsó végén Hertelendi kapitány és Inezédi hadnagy urakkal és Kerekessel akkor is erről beszélő tolvajokat megoldva, általbocsátám a legelső rabot, ki épen azon Torda nevű tolvaj fia volt, én is általmenvén; mely megésvén jó renddel, megint Nagy-Oklosra hálni jöttünk, onnan pedig 17 a 9-bris Járába megérkezvén, ezen Species Facti-t mlgos gróf főispán úrnak elküldők*).

Maros-Vásárhelyről 1784 november 27-én az udv. kancellariához küldetett fel a már érintett folyamodás „a nagy erdély-országi törvényes királyi és nemes Küküllő Maros-Székkal egyesített vármegyének táblái, Maros-Vásárhely várossába szorult fő és nemes rendek, ugyancsak Maros-Vásárhely tanácsa“ részéről. Az írók a kérelmükhöz zárt öt darab mellékletet elősorolván, a katonaság eljárására nézve így nyilatkoznak: „Melyekhez — még

---

*) A Kerekes és Boros által aláírt nevezetes okmányból. Annak czíme: „A Szolcsván ezen 1784-ik esztendőben november holnapjának 16-ik napján 72 nemes emberekkel K e r e k e s G e r g e l y és B o r o s J á n o s vezérlések alatt elfogott 85 vagy 81 t o l v a j o k n a k, Kálnoki regimentbeli kapitány Hertelendi úr által a Gen.-Commando rendelkezéséből lett elbocsáttatása és azon reánk ütött t o l v a j s e r e g v e z é r l é s é v e l T o r d a n e v ű v e l l e t t e g y e z é s n e k i g a z l e l k i e s m é r e t t e l í r t „F a c t i S p e c i e s s e.“ E tudósítás H o r v á t h S á m u e l t o r d a m e g y e i s z o l g a b í r ó á l t a l g r. K á l n o k i L a j o s f ő i s p á n h o z t e t t, s f e n n e b b (81. l.) e m l í t e t t j e l e n t é s m e l l é k l e t e. A z a n e v e z e t t f ő i s p á n á l t a l a z u d v a r h o z f e l k ü l d e t e t t. — A „General-Commando rendelkezéséből“ a tolvaj-sereg vezérével kötött famosus egyezésnek van még más példánya is, mely Maros-Vásárhelyről az udvari kancellárhoz felterjesztett, bővebben is említendő folyamodáshoz csatoltatott, s oda Boros szolgabírótól küldetett, ki abban írja: „K a p i t á n y H e r t e l e n d i ú r m u t a t á n e k ű n k a G e n e r a l - C o m m a n d ó n a k o l y r e n d e l é s é t i n c o p i i s, h o g y h a a t o l v a j o k t r u p p j á r a t a l á l v a l a h o l, v e l ő k a z a c c o r d á t p r ó b á l j a m e g, s t b. s j e l e n t é a z t i s n e k ű n k, h o g y m o s t i s S t i l l s t a n d o t t a r t a n á n a k m á s h e l y e k e n.“

hozzá ragasztani bátorkodunk azt is, a mit három királyi tábla író-deákjainak, kik magok személyesen jelen voltak a Hátzeg vidékén történt pusztítások között, hitek alatt adott és a mélt. kir. guberniumhoz is beküldött bizonyágtételekből bizonyosan írhatunk: Hogy a Hátzegen levő limitaneusoknak kapitányok az ablakáról nézte a boldogfalvi udvaroknak iszonyú pusztítását, égetését, mégis nem hogy népet indított volna a gyilkos tolvajokra, sőt valami ötön, haton az odaszorult nemesség közül a vice-ispánnak interpositiója mellett, kéredzettek ki, hogy reájok üthetnének, s azt felelte: hogy menjenek ki, hogy többször vissza nem bocsátja őket. Sőt ugyanazon cancellisták vallásából kitetszik, miként részesedtenek némely limitaneus katonák is azon prédálásban.“ A kérelmesek végre Schultznak az oláhokkal pactálását is érintvén, írják: hogy „szeme láttára Biró Miklós jó nemes attyokfiát, szöllőjében dolgozó emberei mellől agyonverték, Szotyori Istvánnét, Inczédi házból született nemes asszonyt, háza felpredálása mellett felmészárolták, mégis vice-colonellus Schultz ur kergetésektől megszűnvén, amazoknak időt s szívet hagyott a Toroczko-Sz. Györgyön végbevitt iszonyatos pusztításokra.“

Baló László, alsó-fejérvári már ismert alispán, Magyar-Igenben 1784 november 21-én kelt, s az oláhok által elkövetett kihágásokra vonatkozó tudósításában, mely a maros-vásárhelyi folyamodványhoz van csatolva, — előrebocsátván, hogy másod magával M. Igenig eljuta, s az ott levő mintegy 50 fegyveres nemesselel s egy huszár csapattal a pártos oláhoknak a havasokon „halálíg tildözése“ végett egyesülni akart, e célját, mint írja, el nem érheté, mert: „fájdalommal és oh mely keserves szívbeli fájdalommal kell — — — a nemes hadirend részéről tapasztalom: hogy noha a jószívű magyar huszárság egész örömmel repülne azon vértünket szomjúhozó tolvajság eloltására, mindazonáltal jó céljokban a Bellicumtól jövő parancsolatjok által meggátoltattak, hogy velünk a havasokra a tolvajok után teljességgel ne jőjjenek, sőt az ide lejövő tolvajságot is kergessék ugyan vissza, de ne öljkék, ne vágják.“

Az erdélyi kincstartóság — thesaurarius — 1784 november 18-án közlé a guberniummal a vajda-hunyadi administratiónak egy

jelentését, hogy t. i. ott a várban fogva volt 115 lázadók, Karp alezredes parancsára, minden büntetés nélkül, szabadon eresztettek *).

A katonaságnak a pórzendülés alatti magatartása ellen, azon megyék is, melyek a pórzendülési dülások főszínhelyei voltak, az illető adatok elősorolása mellett, hathatósan felszólaltak és panaszt emeltek. Így péld. Hunyad-Zarándmegye, az ismert „Species Facti“-ban (182. l.) írja: hogy Csepi László kapitány egy század katonasággal tolvajok kergetése végett a zarándi kerületbe küldetvén, ott épen a lázadás kitörésekor jelen volt, még is a fölkelte oláhok, „a sokkal nagyobb, minden szent s nem szent dolgot feldúló tolvajok“ ellen, semmit sem tett**).

Midőn továbbá, mondja ez okmány, a pártos oláhok a Kaján völgyéből (Zarándban) a Maroson túl eső hunyadi kerület felé, még pedig egy hű kém jelentése szerint, lerészegedve nyomultak, a tisztség, Karp alezredest, ki Déván volt, kérte, hogy 50 legényt otthagyván, 100 gyaloggal és 30 lovassal induljon ellenük, s szélesse el; de azt meg nem nyerte, holott az által a régi Hunyadmegyére kiterjedett pusztításoknak elejét lehetett volna venni. Épen így id. Balia Sámuel szolgabíró, november 5-én ez alezredeshez siker nélkül folyamodott, hogy a Déva körül M.-Solymoson pusztító oláhok ellen egy kis katonai erőt küldjön, holott Berivoi János szolgabíró bizonyítása szerint, Karp az nap a Maros innenső partjára átszállván, más nap, 6-án Szászvárosra ment, s épe két napon, a lázadók a Maroson túli kerületben, azon úttól, melyen a

---

*) Ez adat a nagy-szebeni első kéziratban van közölve, s egyszersmind ott felhozatik, miszerint Karp e tetteről a főhadparancsnokság dec. 2-án kelt jegyzékében a guberniumnak azt írta, hogy azon elbocsátott rabok mind oly emberek voltak, kik az előnyomuló katonaság elől ijedtükben szaladtak el, de Karp fölszólítására azonnal előállottak. Mivel pedig azok fogságba tétettek, az alezredes kötelességének vélte, őket elbocsátani. — Hogy Karp azt tenni jogosítva nem volt, s nem is helyesen tette, — világos.

***) Ezt B e n k ő József is említi. Nevezett kapitány Hollaki alispán által a lázadók elszélesztésére fölszólíttatván, Körös-Bányáig lejutott, s onnan „semmit se dolgozván, nézte a ribiczei tüzet, sőt a míg egy csoport oláhval, kik Lunkától Ribiczére sietnek vala prédálni, beszélgetett, katonáival puskájokat a kerthez támasztatta.“ Lásd: „Kolosvári nagy nap-tár 1865.“ 109. l.

katonaság elvonult, alig egy negyed mérföldre fekvő több falukban (M. Solymos, Harró, Berekszó, Kéménd, Arany, Bábolna, Algyógy stb. pusztítottak, gyilkoltak, mely gonosztetteket a Marschante alezredes alatt álló katonaság szemével látta, a nélkül, hogy legkevesebbé is meggátolta volna. Végre Kenderesi József, megyei pénztárnok jelentése szerint, Hennuy kapitány, ki Hátzeg városából a pusztítások akadályozása végett Maros-Bretyére küldetett, ott egyebet nem tett, mint szép kéréssel — „placida persuasione“ — a Bornemisza udvart mentette meg, mely kaszárnjának használható lesz. Az említett megyei tiszt végre, az oláhok kihágásainak meggátolására kért katonai erőt Karp alezredestől nem nyerte meg*). A katonaság e szelid és kimélő bánása okozta leginkább, mondja az okmány, hogy: „a lázadók bátorságot kapván, annál szélesebb körben pusztítottak, s a kis szikrából eredett tűz az országnak egy szépen virágzó részét, t. i. az összes Hunyad-Zarándmegyét, valamint Alsó-Fejér, Torda, Kolos és N.-Szeben vármegyék vidékeit elborította, azokban a polgári közigazgatás formája felforgatott, az adózási rendszer zavarba jött, s oly zavargások következtek be, melyeket midőn kezdetben, a szükséges szigorúság és gyorsaság alkalmazásával, egy két század katonaság meggátolhatott volna, azt most csak több ezreddel lehet elnyomni“ (**).

---

*) Hogy a dévai csatában a katonák nem az oláhokra, de a levegőbe lőttek, ez okmány is bizonyítja. „Ab inelyta militia vespera diei 6-ti contra erumpentes nihil — in oppido Déva actum, imo sclopetorum emissio quae, sine studio nocendi, e o e l u m v e r s u s per milites directa exstitit.“ „Species Facti“ pag. 184. 185.

**) „Species Facti“ pag. 181—185. — Ugyancsak Hunyadmegye, az 1790 június 2-án tartott közgyűléséből a budai országgyűléshez intézett feliratában Preiss főhadparancsnok ellen kemény vádakra fakad, ki a támadás kezdete előtt bizonyos idővel azon vármegyébe lemenvén, „minden látható ok nélkül Piski nevű faluban egy néhány hetekig mulatott, ottan hunyad-vármegyei szélybeli katona tisztekkel és nevezetesen fő-strázsamester Karppal sokat tanácskozott“, s azután történt a paraszt népnek arra l á z a s z t á s a, hogy magokat katonáknak felirassák. Keserűen említi a felirat azt is, hogy bár Preiss hivatalából kitétetett, de Sz. Erzsébet rendjét kapta „azért hogy az oláhokat katonáknak conscribáltatta, s azok a magyarokat megölték.“

Hasonlókép Alsó-Fejérmegye, 1784 december 30-án Sárdon tartott közgyűléséből gr. Jankovichhoz intézett feliratában „az oláhok és minden rosra hajlandó oláh nemzet által kezdett lázadás okait elősorolván, — „causas etiam incentivas, quae fomitem versutae huic valachicae nationi ad quaelibet mala proclivi suppeditasse comperiuntur“—annak 3-ik pontjában a katonaságot vádló s kellő bizonyítékokkal támogatott adatokat elősorolja, — jelesen, hogy a főhadparancsnokság a megye többszöri megkeresésére a szükséges erőt a lázadók ellen későre, s akkor is a cselckvéstől eltöltő útasítással rendelte ki, — névszerint felhozza, hogy Echinger kapitány, az alvinezi és borbereki pusztításokat, Schultz alezredes és Probst, a hadnagya, a krakói nemesudvarok felprédálását látták, mégis azon rablások akadályozására egyáltalában semmit sem tettek, sőt az alezredes, midőn az oláhokkal alkuba boesátkozott, —miről mindjárt fogunk még szólni—, a tolvajokat, kik szeme látára Biró Miklós nemest meggyilkolták, annak egy lovára felülvén, minden bántódás nélkül eleresztette*). Így csupán a maga igazságos védelmére erélyesen fölkelő, a lázadókat üldöző, s a megye innenső felében lakó oláhokkal a közlekedést elzáró, a vizen átjáró helyeket elfoglaló nemesség e czélszerű intézkedéseinek lehet köszönni, hogy a magyarság egy része életben maradt, és javai-
ban kárt nem szenvedett.

A megye e tudósításában azt is felhozta, hogy Schultz hadnagya Probst, mielőtt a tolvaj oláhok Krakóhoz leereszkedtek, az általuk Pap László püspöki tiszttartótól ellopott és levágott négy ökörből La Peren Turkuluj nevű helyen részesedett és evett, azonkívül pedig a mondott mezővárosnak oltalmára kért katonai erőt megtagadta.

Vége a megye hathatósan roszalja Schultznak azon tettét, miszerint a katonai kormány megbízásából azon város körül táborozó oláhokkal nyolez napi fegyverszünetet kötött, s annak eltel-

*) A b. Rosenfeld András főispán által följegyzett s a nagy-szebeni kéziratokhoz tartozó adatokban, mint hitelesnek tartott hír említve van, hogy Schultz azon lovat az oláhoktól ajándékkul elfogadta; „Wenn auch nicht alle Umstände wahr waren“, —miket a Schultz dolgáról beszéltek, — „so waren doch geglaubte Gerüchte, z. B. von dem Pferde, was Schultz zum Geschenke annahm.“

tével hozzájuk visszatért. Mivel azonban Schultznak e kettős küldetését, nagy fontosságáért s kiváló érdekéért, összefüggésében s bővebben kell előadni, arról majd alább fogunk számot adni.

Miután a katonai kormány eljárása felől az illető megyék nézetét ismerjük, hátra van még, arról más hazai körök véleményét is elmondani.

A N.-Szebenbe szorult és a „legnagyobb szegénységben s inségben élő“ főurak, nemesek, a császárhoz 1784 december 13 án német nyelven, intézett folyamodásukban írják, miszerint legnagyobb fájdalomkra szolgál, s őket csaknem kétségbe ejti, hogy: „a kitől egyedül várhattak volna segítséget, t. i. az ország fejedelmétől, azt most nélkülözniök kell, mivel a nagyfejedelemség főhadparancsnoka b. Preiss, a kérelmesek kárára, tőle ismert ezélből, a d o l g és k ö r ü l m é n y e k állásának meg nem felelő tudósításokat terjesztett fel.“ A mint t. i. kérelmesek arról, legnagyobb keserűségekre, értesültek: említett hadparancsnok a dolgot úgy tudta előadni, hogy a lázadás nagy jelentőséggel nem bírna, s november közepén már szinte lecsendesedett, holott egész Erdélyben tudva van, miszerint november 1-től december elejéig Zaránd- és Hunyadmegyék közt minden levelezés elzárva volt, ott semmi függés—Subordination—fenn nem állott, azonkívül, mit a esábitó Hóra maga követői irányában gyakorlatba hozott, mindenikre 40 kr adót rótt, s még ma is, se a folyamodók, se tisztjeik közül senki se mehet fegyver és katonai segítség nélkül azon vidékbe, ha éltét veszélynek kitenni nem akarja. — E főhadparancsnok előterjesztése következtében, sőt parancsára történt, hogy az egy hónapig folyvást lázadásban lévő helységekre Magyarországból berendelt katonaság vissza küldetett. A könyörgők végre térdre borulva kérik a Felséget, nem csudálkozni, ha a főhadparancsnok a lázadást oly kiesinynek tüntette ki, miután ő volt, ki azt, a julius hóban elrendelt katonai összecirás által, legnagyobb részben okozta.“

Így Hórának, mondják befejezésül a kérelmesek, k ö n n ű ü v o l t, maga szándékát végrehajtani, miután azon istentelen állnokságra vetemedett, „állitván, hogy ő Felsége parancsa volna, az egész országot fellázasztani.“

Egy, gr. Jankovics kir. biztoshoz erdélyi urak és nemesek

által beadott folyamodvány, a katonai kormány magatartását és tetteit a pórzendülés alatt következőleg rajzolja *):

„Mely országnak nevezetes részét elborító, sokakat utolsó pusztulásra, szegénységre, árvaságra és siralomra juttató nagy tűz, mely annyi időtől fogva még le nem csendesített, soha anynyira nem harapódzott volna, ha

c.) A militaris statūs ezen nagy veszedelem megoltásában maga kötelességét a környülállásokhoz alkalmaztatott készséggel, serénységgel és szorgalmatossággal teljesítette volna. Ugyan is:

1) Requiráltván a militaris status a siető segítségért, mind azon igyekezett, hogy ezen nagy dolgot kisebbé csinálja, segítséget maga idejében nem adott, a tisztek mindegyik a másikra vetvén, mely haladék alatt mindinkább harapódzott a romlás és veszedelem, mint az continuo repraesentáltatott, de casu in casum, a continua táblák által a fels. kir. guberniumnak.

2) Minekutána militaris succursus adatott volna is, a katonatiszt urak, nem hogy ezen tűznek megoltásában, annak rendi szerint, igyekeztek, a rebellis, pusztító, prédáló, égető és öldöklő oláh serget elszéleszteni, fogni, löni és vágni kívánták volna, de sőt hozzájok nagy engedelmességgel viseltettek, velek hazánk örökös gyalázatjára, mint valóságos idegen ellenséggel a békességről tractáltak, velek ettek, ittak és több alacsonyokra is ereszkedtek, melyet ide zárt hiteles testimoniumaink (8. sz. alatt) valóságosan bizonyítanak; ez alatt az engedelem alatt nevedett a veszedelem, a rebellisek szívet vettek, magokat erősítették, és jobban is megerősödtek azon általános hiedelmekben, melyet Hória s utána az oláh papok, s más hasonló impostorok, coryphaeusok istentelen hitegetésökből vettenek volt. El is borította volna minden kétségen kívül egész hazánkat a veszedelem már eddig, ha az ártatlan és maga uralkodójához tökéletes hívségét sok ízben bizonyí-

---

*) E folyamodás a kir. biztoshoz ily cím alatt adatott be: „Nagy Erdély országában az fene oláhságnak lecsendesítésére és feltámadások s pártütések valóságos okainak kikeresésére rendeltetett kir. Commissióhoz alázatos jelentése, — az erdélyi megszorítottatott, és részszerint utolsó pusztulásra jutott uraságnak, nemességnek és magyarságnak.“ — A Jankovich Miklós gyűjteményében, — a pesti nemzeti muzeumban.

tott uraság és nemesség maga oltalmára fegyverben elő állani kénytelenítettvén, sok helyeken a paraszt oláhság dühösségének eleibe nem állott, és a parasztok közt való szoros communicatiót meg nem gátolta, s a vizen való általjárásokat meg nem erősítette volna.“

A katonaságnak a magyarok irányában tanusított ily igazságtalan, sőt bűnös magaviselete, a szomszéd Magyarországból is méltó boszankodást költött fel; mely kedvetlen hangulatot gr. Sztáray Mihály Abaujmegye főispánja, gr. Eszterházi udv. főkanczellárhoz Kassáról 1784 december 10-ről intézett levelében tolmácsolván ezt írja, hogy: „a haza ily nagy veszedelmében elég lassan tett intézkedések — dispositiones — satis lente factae — az egész országot mily nagy rémülésbe ejtették, mindenki látja, s az emberi szánakozás érzésénél fogva könnyekre is fakad, csupán a katonai rend az, mely mindazokat, s a fenyegető és egyáltalában ki nem kerülhető veszélyt, a mint látszik, megindulás nélkül nézi“ *).

Facta loquuntur. Valóban a katonaságnak a hóra-világi magatartására vonatkozó, a lázadás idejében készült, akkor jól ismert tényeket és adatokat tartalmazó okmányokból merített tények és adatok elég hangosan szólnak, azok,—a fennebbi közlések szerint—az országot nagy mértékben felriasztották, s annak roszaló, kárhozzátó, sujtoló véleményét fejezték ki. Midőn, hogy csak ezt említsük, — a fölkelt oláhok fenytésére kirendelt katonaságnak meghagyatott, előforduló esetekben magát szenvedőleg viselni, tehát a köz rendet, esendességet megzavaró, az állam törvényt

*) E levél a Jankovich Miklós gyűjteményében van. Gr. Sztáray főispánnak e tárgyban van még egy pár, az udvari főkanczellárhoz 1784 december 1-ről is intézett, s az országtól fizetett, annak védelmére köteles katonaság mulasztását, roszelelkűségét s jéghideg érzéketlenségét keményen megrovó levele, mely e cím alatt: „Gróf Sztáray Mihály tiszti igyekezete és a nemességnek kész ajánlása Hóra támadásának lecsendesítésére“; kijött a „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. évi folyamában, (II. kötet 73—86. ll.). Ebből: „Impius forem in Principem, cui quidquid sum, in acceptis refero, injuriam in patriam, si Excellentiae Vestrae universalem animorum consternationem — — ob metum excidii et nullos in colluctationis comitibus dispositiones, — — statusque militaris stupentis et ista gelido oculo intuentis, pro patriae tamen interna et externa tranquillitate sarta tectaque tuenda per Regnum soluti et excubare debentis, spectata inactione enatam, non patefacere.“

lábbal tapodó gonosztevők és gyilkosok ellen erőt nem alkalmazni, — e ferde intézvény természetes következése volt, hogy az a katonai rendet, annak díszes hivatásával élesen ellenkező, nagy mértékben lealázó szerepre kárhoztatá, s méltán az oláhokkal pajtáskodás gyanujába keverte; sőt a mi még rosszabb, a mint láttuk, a katonák itt-ott az oláhok által tett prédában, a lopott javakban is osztoztak. Nem lehet azért csudálkozni, ha a lázadók a katonaság gyámolításába, vagy legalább tétlenségébe bízva, magukat az ellenszegülésre s a kormánynyal daczolásra bátorítva, sőt mintegy felhiva látták.

A katonaságnak szóban forgó eljárása végre, annál inkább feltűnik, sőt épen érthetlenné válik, mert az a császár által, — ki alább maga fogja azt mondani, — a katonai kormány elibe szabott útasítás világos áthágása, s így kétszeresen vétkes kötelességszegés volt; — miért, valamint a kiontott sok ártatlan vérért, s a haza szörnyű romlásáért, nem kevésbé az emberszerető monarcha emlékezetét oly méltatlanul sujtó vádért, mely ellen az 1791-beli erdélyi országgyűlés felszólalt: — a felelősség a történelem ítélőszéke előtt, egyedül Preiss Ferenczre háromlik.

XII.

Kormányzéki intézvények a lázadás elnyomására.

Miután a katonaságnak a pörzendülés alatt tanúsított magaviseletét s tetteit előadtuk, a kir. kormányzék, általában a polgári hatóságok részéről, a zavargások elfojtása végett történt intézkedések, valamint elkövetett sajnós mulasztások felől is szólnunk kell.

Az oláhok fölkelése oly gyorsan és akadály nélkül elterjedését egy részben azon körülménynek is kell tulajdonítani, hogy az illető megyék, jelesen Hunyad és Alsó-Fejér kormányzásában alig érthető, menthetetlen hanyagság és gondatlanság példáit látjuk. Mik történtek e részben a katonai összejárából eredett zavargások alatt, — fennebb előadtuk. Most ismét emlitenünk kell, hogy b. Bornemisza János hunyadmegyei főispán, kit a kormányzék azon időben, mivel megyéje székhelyét elhagyta, keményen meg-

pirongatott, most újra e hibába esett, s a lázadás kitörése után Déváról Nagy-Szebenbe szaladott, miért a gubernium által hasonlólag megdorgáltatván*), kötelességének teljesítése végett oda visszatérésre útasított; ugyan azt tette most b. Kemény Simon alsó-fejéri főispán, kit a gubernium épen úgy megpirongatott, s Nagy-Szebenből őt kiküldötte**); nem kevésbbé, mint tudjuk már, Hollaki István, zarándi alispán, a mesztakoni gyűlés után, Aradra, Bernát Jakab szolgabíró, Krassó megyébe, Váradi Mózes h. alispán, Vajda-Hunyadra menekültek, s bizonyosan más megyei tisztetek is ugyan azt tették. Hogy azoknak élte veszélyben forgott, kétséget nem szenved; a csatában is a fővezér s katonatisztek hasonló veszélynek vannak kitéve, de azért onnan elszaladniok nem szabad.

S ha azon senkitől sem gátolt gyilkolások elől a menekülést a kisebb tiszteteknek rossz néven tán venni nem lehetne, annál keményebben kell a megyékben akkor a központi vezetés hiányát megróni, mi a katonai összeírás, s természetesen még inkább a pórzendülés történelmében oly kirívólag s megszegyenítőleg szerepel. Itt rejlik az egyik, el nem tagadható főhiba; a felelősséget a pórzendülés véres eseményeiért részben az említett körülménynek kell tulajdonítani, azt a megyék kormányzásában a szükséges ellenörködés mellőzésére, a rend és függés táglulását eszközlő gondatlanságra kell hárintani, általában a vést főkép az ilyenmű mulasztásoknak lehet felróni.

A lázadás kitörése után a gubernium által tett, s a rend helyreállítására vonatkozó intézkedésekről kell még röviden szólnunk. Hogy azoknak kevés sikere volt, a dolgok előadott állásából következett, s a történetek után, könnyű érteni.

*) „Auch dem Obergespann des Hunyader Comitats, welcher denselben verlassen und hieher nach Hermannstadt gekommen war, wurde der schärfste Verweis deswegen gegeben, und der gemessene Befehl ertheilet, sich alsogleich dahin zu verfügen, und einverständlich mit dem Obristlieutenant von Karp fürzuzugehen“ etc. etc. A guberniumnak 1784 november 8-án a Felséghez tett jelentéséből.

***) „Den 9-ten november. Der Unteralbenser Obergespann, Simon Kemény, war nach Hermannstadt geflüchtet, weil die Anführer ihn persönlich suchten. Das Gubernium verweist ihm die Flucht, und befiehlt ihm hinaus zu gehen.“ Az első nagy-szebeni kéziratból.

Az udvarhoz 1784 november 8-án felküldött jelentésnek egy melléklete, az ország minden törvényhatóságaihoz tett kilencz pontból álló, latin szövegű körrendelet az, mi figyelmünket legelőbb magára vonja.

Abban a főtiszteknek a megyéikben maradás, onnan el nem távozás, felelet terhe alatt meghagyatott, s ez az altiszteknek is az illető kerületekben s járásokban, valamint a nép mozgalmaira s tetteire is ügyelés, kötelességévé tétetett; minden megyében a parasztoktól a fegyverek, de szép úton szedessenek el, „placide adimantur“; a városokban löport árulóknak szorosán megtiltattott a parasztoknak löport és ónot adni; minden faluban az útasokat szemmel tartó és az útleveleket beszedő éji örök állittassanak; nem kevésbé a falukból távozó parasztokra felvigyázni s szükség esetében azokat kérdőre kell vonni; általában a nép mozgásaira s cselekedeteire nézve a szomszéd kerületi tisztekkel egyetértésben működni, végre minden utakat s hidakat jó karban tartani.

Ez lényegében az idézett körrendelet tartalma; a 3-ik s az akkori megyei közigazgatást és viszonyokat sajnosan jellemző pontot hű fordításában, mint eredetiben is, terjedelmesen közlöm:

„Az altisztek magok kerületében és járásában akár magánokból akár közügyben utaznak, minden zsarolástól, pénz esikarástól s a nép kizsebelésétől, hivataluknak elengedhetetlen vesztése, s a kétszeresen visszatérítésben elmarasztalás terhe alatt, óvakodjanak“; „Vice-Officiales in circulo aut processu suo privata ex ratione seu publici causa itinerantes, ab omnibus exactionibus, extortionibus, et plebis emunctionibus sub irremissibili officii amissione et incurrenda in duplo refusionis poena abstineant“.

Minő hangosan szól e körrendelet! mely élesen jellemzi a helyzetet, s a megyék kormányzási rendszerét az említett visszaélés megtiltásának szükségessége, — egy országszerte kihirdetett, s a kerületekben és járásokban a néppel közvetlen érintkezésben álló alispánokat és szolgabírákat a húzavonától tartozkodásra intő parancsolat!

A gubernium ugyancsak november 8-án b. Brukenenthal Mihály kormányzó tanácsost, (a gubernator unokaöcsését) magabiztosának kinevezi, hogy mielőbb a hely színére katonai fedezetel kimenvén, ott a lázadás lecsillapítására nézve, a neki adott úta-

sítás értelmében czélszerűleg intézkedjék *). Nēvezett kormány-széki biztos rendes állomása, s működésének központja Szász-Sebesben volt. Oda menő útjában, november 11-én Szerdahelytt, épen sokadalom alkalmával, a nép előtt kihirdteté: mily ártalmas tév-eszme az, mintha a lázadás a császár által gyámolítottának. Más nap Szász-Sebesbe megérkezvén, azon hirdetés ott is megtörtént.

Miután a kormányzék már november 6-án mind a két oláh püspöknek kötelességévé tette, miszerint az alattuk levő papság által igyekezzenek a népet oktatni, s azt rá bírni, hogy kötelességére visszatérjen, — az ő-hitűek püspököt, N i k i t i c h Gédeont, különösen is útasította, hogy az irt czélből, t. i. a felzendült nép

---

*) A kormányzéki biztos „foglalkozása és teljhatalma“ az elibe szabott s tíz pontból álló útasításban foglaltatott. Csak a föbbieket említve: a) A biztos főgondja legyen a lázadás lecsillapítása, mire nézve az idők és körülmények szerint intézkedjék; s mennyiben lehetséges leend, a közensédség és bátorság helyreállítása, vérontás nélkül s az elesábitott együgyű emberek kiméllésével eszközöltessék. b) A kóborló csapatok számáról, vezéreiről, a fölkelés okairól, s a pártütők által elkövetett gonosz tettekről s további szándékukról, közikbe vegyülő s megbízható kémeek által teljesen hiteles adatokat szerezzen. c) A biztos mellé rendeltetik a görög nemegyesült püspök, ki az alatta levő esperesek, pópák vagy más biztos emberek által igyekezzék a népet lecsendesíteni, sőt ha a szükség kívánná, maga személyesen menjen a lázadókhöz, s az irt czélből élő szóval igyekezzék rájuk hatni, s őket az engedelmességre visszatéríteni. d) Azon esetben, ha a lázadás némileg már csendesednék, s a körülmények azt engednék, a biztos a főczinkosok elfogásáért s kézbeadásáért 20 — 50, sőt több aranyat is igérjen jutalomul, s ez alkalommal nem csak a főczinkosokat kézhez adóknak, de más alattvalóknak is; ha csak néplázítók nem voltak, nyujtsion reményt, miszerint a gubernium közbocsánat adásáért ő Felsőségénél közbenjáróskodni fog. e) Ha békés úton s a nép intése és oktatása által a lázadást lecsendesíteni nem lehetne, de a végett a katonaságnak kellene a kiadott parancsok értelmében eljárni, — ez esetben a kormánybiztosnak egyéb teendője nem lesz, mint maga tudósításait a vezérlő tiszttel közölni, s őtet a körülmények szerint figyelmeztetni, hogy hol kellene legsürgetőbben katonai erőt alkalmazni. f) A kormánybiztosnak szükséges fedezetül és személye bátorságáért 20 katona egy káplárral mellé rendeltetik. g) Rendkívüli, előre nem látható s gyors intézkedést kívánó esetekben a biztos felhatalmaztatik, mindent haladék nélkül tenni és rendelni, mi a lázadás lecsillapítására s a veszélyben forgók segítségére nézve szükséges volna, — mi végett, mint általában az egész ügyben Hunyad, Alsó-Fejér, N.-Szeben megyék és Szászváros útasítottak.

lecsendesítése s engedelmességre térítése végett a kormányzékeni biztost fenemlített útjába kísérje el. Az oláh papság azonban, kivált az ó-hitű, mely nem kevésbbé bárdolatlan volt, mint a nép, arra jótékony befolyást gyakorolni képes nem vala, s azt nem is tette, sőt rossz példával maga ment elől, s híveit inkább bujtogatta, lázította, mintsem jóra intse, s a gouosztettektől visszatartóztassa. S ha volt is oly értelmes és jóakarató pópa, ki azt tenni merészelt, azért meglakolt, mint az Offenbányai pap, ki a pártos jobbagyok dorgálásáért Kloskától meglövetett *).

A kormányzék továbbá, november 9-én a főhadparancsnoksághoz intézett jegyzékében, az oly gyorsan növekedő s terjedő lázadás elfojtása végett, azon ajánlatot tette, hogy kész a hatalmában álló egyedüli eszközt is használni t. i. a nemességet és szabad embereket felültetni, kik a katonasághoz csatlakozva működjenek, ha a főhadparancsnokság az országban levő fegyveres erő kevés voltaért azt szükségesnek vélné. A katonai kormány a javaslott rendszabály szükséges voltát át nem látta, s a guberniumnak más nap, november 10-én többek közt így válaszolt: „A sokféle, s egymásnak ellenmondó tudósítások folytán, s mivel a lázadó csoportok szerte-szét s több vidékeken kóborolnak, egy általános felültetés elrendelésének valódi oka még nem jött el,—„seye der wahre Grund noch nicht vorhanden, um einen allgeméinen Aufstand zu machen“; a miből a magánosokat, mint a közönséget terhelő, tetemes és haszontalan költségek származnának“; stb. A főhadparancsnokság ez irátának is egész tartalmából világos a guberniummal újjat húzni, s annak jótékony intézkedéseit mindenkép akadályozni akaró szándéka, azon káros kötekedés, melynek példáit már fennebb is láttuk **).

*) „Ein walachischer Popa von Offenbánya, der sie ihres Aufruhrs wegen reprimandirte, wurde von dem Kapitány Kloska auf der Stelle erschossen“; Probst hadnagy, Schultz alezredes kísérelje, Tiborból 1781 november 11-én írja.

***) Ide tartozó, s nem kevésbbé a katonai kormány roszakaratát bizonyító adat, miszerint a főhadparancsnokság november 28-án a guberniumot Pfefferkorn tábornok jelentésére figyelmezteti, hogy a Nagy-Enyed, Torda és Kolosvár környékén felült nemességen kívül, Hunyadmegyében is mintegy 400 nemes hasonló készüléket teszen. A gubernium,

Egyedi Efraim, alsó-fejéri szolgabírónak már többször idézett, s november 17 én kelt órá-lázadási tudósításában említették, hogy Zalathnán levő Richard kapitány, a guberniumnak oláh nyelven nyomtatott pátensét, melyben a nép esendesülését s az elrablott javak visszaadását parancsolta, három lovas katona által november 15-én Magosra, az ottani oláh papnak a nép előtt felolvasás végett elküldötte. A pap ezt teljesítette, de a mint az olvasást elérgezte, Hóra fia, Juon, ki akkor mintegy 280 főből álló oláh sereggel az irt faluban volt, annak kezéből a nyílt parancsot kitekerte, lábával taposta és rá köpdösött, míg őt egy oláh bíró s más becsületes magosiak eltaszították, és a pátenset a földről fölvetették. Hóra fia ekkor az erdőre kifutott, azonban utána nyargaltak, s bár az ifjú oláh, arany paszomántos esákóját a fejéből kiejtve s lovát is ott hagyva, egy meredek oldalra menekült, csak ugyan kézre került, de segítségére számos magosi oláhok érkezvén, ezek kiszabadították, és a katonákat elkergették, kik azonban Hóra esákóját s lovát magukkal elvitték, melyek Richard kapitány kezére kerültek. „A kamara—mondja a szolgabíró—, ki Hórát elfogja elevenen, 2000 frt jutalmat ígért, a ki pedig halva elfoghatja, 1000 rh. frtot, a ki fiát elevenen kézbe adja, annak 100 aranyat, a ki pedig halva, 50 aranyat ígért, de még eddig senki se találkozott — — hogy ezen két coryphaeust kézre keríthesse*).

A kir. guberniumnak 1784 november 15-én 10615 sz. alatt kelt, az elfogott oláhokkal bánásra vonatkozó s az illető megyei és városi törvényhatóság okhoz intézett rendelete is említendő. Miután a dévai, vajda-hunyadi és károly-fejérvári börtönökben tartott rabok száma naponként szaporodik, a gubernium parancsolja, hogy azok között különbség tétetvén, három osztályba soroztasanak. Azok ugyanis vagy olyanok, kik kezükben fegyverrel fo-

mint válaszában írja, az insurrectiót nem parancsolta, de a nemesség oly sok szomorú példa által kényszerítve van, együtt tartani, miután gyorsan katonai segítség nem küldetett; csakugyan Hunyad-, Alsó-Fejér-, Küküllő- és Kolosmegyét figyelemztette, hogy maguk önvédelmében a gubernium rendeleteit át ne hágják.

*) Az első n.-szebeni kéziratban a zalathnai főbányahivatalnak nov. 13-án kelt jelentése említették, melyben Hórának elevenen kézbe adásáért 100 arany, Kloskáért pedig 50 arany jutalom ígértetett. A szolgabíró tudósításában a jutalom nagyítva van.

gattak el, s mint megtámadók és makacs ellenszegülők verettek vissza, vagy olyanok, kik a főczinkosoktól elcsábítva, a lázadó tömeghez csatlakoztak, s folytonos üldözés közben estek fogságba, vagy végre olyanok, kik, mint részegek, itt ott prédálás közben lettek letartóztatva.

A két utolsó osztálybeli rabok vagy az illető megyei és városi törvényhatóság alatt állanak, vagy más szomszéd megyéből valók. Az első esetben az előjárók a rabokat az adott útasítás értelmében vonják kérdőre, nevüket és lakásuk helyét jegyezzék fel, s minden tőlök elrablott zsákmány kijelentésére szorítsák rá, s azok, kik addig magukat csendesen viselték s nem gyanúsok, miután elkövetett vétkeikhez mért testi büntetést szenvedtek, egyszersmind a fejedelem, tisztviselők s földesurak iránt tartozó kötelességükre figyelmeztetve lettek, s hűség és engedelmességi hitet tettek le, szabadon bocsáttassanak, hogy haza menjenek, ott csendesen maradjanak, mert ha újabb lázadásba elegyednének, mint pártosok szigorúbban fognak büntettetni; azon rabokkal pedig, kik más törvényhatóságból valók, hasonlólag a fenírt módon bántani, s nevüket az illető tisztviselőkkel közölni kell, kiknek, s általában a törvény hatóságoknak kötelességük őket szemmel tartani, hogy haza tértek s a mit ígértek, teljesítik-e?

Végre az első osztálybeli rabokat, t. i. a fölkelt nép vezéreit, a főczinkosokat, vagy a rossz hírben levőket szigorúan kérdőre vonni s börtönben tartani, s velük a kiadott rendeletek értelmében kell bántani, a többiek pedig, kik magukat csendesen viselték, s nem gyanúsok, fogságba tartassanak ugyan, de az előbbiekhöz hasonló kemény bánásban ne részesedjenek; a törvényhatóságok egyszers mind mindenről, mi tudomásokra jöne, pontos és körülményes tudósítást tegyenek.

A kir. guberniumnak az elfogott lázadókra vonatkozó ez első rendelete, II. Józsefnek az erdélyi igazságszolgáltatás ismert szigorúságát, kivált a bűnvádi keresetekben, mérséklő, szelidítő, rendeletein alapszik, hogy t. i. gonosztévőkkel is, főképp kikérdezték alkalmával emberi módon bánjanak, s az, ne a magyar földön minden jogokból kizárt jobbágyok irányában alkalmazni szokott „benignum examen“, az az: „súlyos botoztatás“ és szigorú fogságban tartással eszközöltessék: általában az emberszerető és a szegény nép javát szíven hordozó császár philanthropicus kor-

mány rendszerével összefüggött. Valamint a fennebbi rendeletet, úgy a későbbi, s az annyi kegyetlenséget elkövetett oláhok irányában a szeliden bánást parancsoló intézkvényeket is a hazában nagy kedvetlenséggel, s roszallással fogadták; az azok által felköltött általános elkeseredést az illető megyéknek többször idézett órávilági jelentései igen élesen tolmácsolják. Lesz még alkalmunk, ez ügyre alább visszatérni.

A kir. gubernium továbbá, kiküldött biztosának javaslatára november 16-án azt rendelte, miszerint a megületett lázadó oláhok mind el ne temettessenek, de némelyek, itt ott példaadás végett kerékre feszítettessenek.

A kir. guberniumnak november 18-án kelt intézkvénye szerint, — miután „a lázadásnak napról napra szélesebben elterjedését az is okozta, hogy faluról falura járkáló csábítók a tudatlan népet hamis s mind két részre veszélyes kecségtetések s hazugságok által maguk elvetemedett társaságukhoz csatlakozásra hívják s felszólítják“ — mindazoknak, kik egy ilyen csábítót vagy hitetgetőt kézbe szolgáltatnak, mindenikért külön 30 magyar forint jutalom ígértetett, (egy magyar forint 50 krból állott); ellenben minden községben, mely az említett nép-csábítót befogadná, s a pártütökhöz hozzá állana, annak bírása s két lakosa mulhatatlanul nyársba fog vonatni. A kormányiszéki biztos Hunyad-, Alsó-Fejér-, N.-Szeben- és Kolosmegyében e rendeletet kihirdettette, mely azon kívül három nyelven nyomtatott pátensek vagy nyílt-parancsok által az egész országban köztudomásra is juttatott.

B. Rosenfeld András n.-szebeni főispán november 18-án a kir. guberniumnak jelenti, hogy Csóra, Tartaria és Szesz-csor vagy Szász-Csóra helységek lakosai már lecsendesedtek, s így azon megyében a béke és rend helyreállott*).

*) E főtiszt, a lázadás kitörése után csak hamar Szász-Sebesbe ment, mivel az oláhok már annak környékében is kezdettek pusztítani, jelesen Csórán, Tartariában a nemes udvarokat, s Fel-Kenyéren egy magyar dézma beszédő házát kirabolták, a Szász-Sebes birtokában levő Szesz-csor vagy Szász-Csóra falubeli jobbágyok pedig az uradalmi malmot elfoglalván, a fölkelt oláhokhoz csatlakozni s velök együtt pusztítani készültek. B. Rosenfeld azért, valamint az utóbb említett helység, úgy Csóra és Tartaria s a környékbeli más falukbeli véneket és pópákat magához hivatá, szentül ígérvén, miszerint semmi bántódásuk se lesz: s őket az elkezdett gonosz tettek folytatásából eredő végromlásukra figyelmeztetvén

B. Brukenthal Mihály kormányzékai biztos, ez időtáiban küldötte Molnár János, oláh születésű szemorvost, a Krisán György vezetése alatt álló zarándi pártosok táborába, hogy őket a lecsendesedésre rá beszélje. Molnárnak e megbízatása felől, alább a Schultz küldetésével együtt lesz szó, főképp mivel az oláhok mind két alkalommal őket a lázadásra indító sérelmeiket s panaszaitkat előadták, s így a fölkelés okait éppen fölük hallani lesz alkalmunk.

Még csak egy kis helyreigazítást kell itt tennem. Gr. Teleki maga munkájában b. Brukenthal gubernator, vagy mint nevezi: „szász főkormányzó“ felől nem kedvezőleg nyilatkozik, kinek az oláhoktól „felperzselt, felprédált“ b. Józsika Antalhoz intézett gyanús szava „nem keveset tett arra“, hogy — a kétes eljárása iránti gyanút és boszankodást öregbítse*). A mint a kezemen megfordult számos okmányban Brukenthal pörzendülési vádatatásának legkisebb nyomát sem találtam, s a városokba menekült főurak és nemesek az udvarhoz felküldött folyamodásokban a kormányzó ellen fel nem szólaltak, se ötet terhelő bármi adatot fel nem hoztak**), úgy az nem történt a hóra-lázadás ügyével foglal-

egszersmind arról is meggyőzni kívánta, hogy azon elterjesztett hír, mint-ha a császár a fölkelést helyeselné, nem csak alaptalan, de ő Felsége irányában elkövetett sértés, valamint lecsendesedésük, békésen hazatérésük, s az elrablott javak visszaadása esetében biztosította, miszerint mindent elkövet: hogy addig véghezvitt bűnös cselekedeteikért bocsánatot nyerjenek, egyszersmind nekik írásbeli intést és oktatást is adott, melyeket az illető községek előtt felolvassanak és a templomok ajtajára kiszegtessenek. B. Rosenfeld ez oly ildomos, mint erélyes föllépésének kívánt sikere lett; — a vének, mint a pópák őszinte bánatot nyilvánítottak, a bocsánat kieszközléséért esedeztek, s mind maguk, mind faluik részéről teljes engedelmséget ígértek és fogadtak, a mit teljesítettek is. Így a lázadás e megyében kezdetben elfojtatott, a nélkül, hogy a főispán után néhány nappal Pfefferkorn tábornok vezetése alatt Szász-Sebesbe érkezett katonaságnak erőhöz kellett volna nyúlni, „s azon alkalommal csak egy is a megyei alattvalók közül halálos büntetést szenvedett volna.“ — B. Rosenfeldnek 1786 júliusban II. József császárhoz tett tudósításából, midőn e monarcha N.-Szebenben volt.

*) Lásd: „Hóra támadás története“, 25. l. hol azon állítás kútfeje megnevezve nincs.

**) Brukenthal mint „új báró“, tehát „parvenu“ az erdélyi magyar főurak kegyét nem bírta; s azok kimelésére nem számíthatott „Bürök Antal uram“, mint ötet némely büszkébb aristokraták czímezték.

közö 179°/₁-beli erdélyi országgyűlésen is, — melyen b. Bruken-
thal Sámuel, már nyugalmazott kormányzó, miut kir. hivatalos,
s így magyar mágnási minőségében, jelen volt. Suum cuique: én
úgy hiszem, b. Brukenthal a pörzendülés folyama alatt, mint kor-
mányzó és hazafi, maga kötelességét teljesítette.

Hagyjuk el már kevés időre Erdélyt, menjünk fel Bécsbe, s
vegyünk szabadságot magunknak, ott a császári kabinetét hóra-vi-
lági titkaiba bepillantani.

XIII.

A hóra-világ Bécsben. — A császár nézete és ren-
deletei. — Gr. Jankovics Antal.

A császári székvárosba érkezvén, — a hóra-világi esemé-
nyeknek, főkép a császári kormány eljárásának megítélésében
nem mellőzhető, pár lényeges észrevételt kell előreboicsátnunk.

Az erdélyi pörzendülés idejében, a közlekedés ügye egészen
máskép állott, mint jelenleg; — a két kor közötti nagy különbsé-
get e részben nem szabad feledni. Akkor, kivált a magyarországi
alföldön, lovakat és szekereket feneketlen sárba sülyesztő rosz úta-
kon az esztendő nagy részében, közlekedni felette nehéz, s a bala-
dás a legsürgetőbb esetekben is gátolva volt. Ma ellenben az em-
beri szellem hatalmában és szolgálatában levő, varázs-hatású ter-
mészeti erők, a távolság és hosszúság mértékét tetemesen megrö-
vidítették; mióta az ember gőzzel utazik, s villámmal ír,
tér és idő, úgy szólva, nem létezik. Egy tény ezt világosan kifeje-
zi: hogy akkor csupán a pörzendülés kitörésének híre Zaránd-
ból Dévára, Nagy-Szebenbe és Bécsbe eljusson, — szinte több nap
kivántatott, mint a mennyi perc alatt ma azon közlés, mind
három helyre, még pedig csaknem egyszerre megérkezne.

A múlt századi közlekedés lassú és nehéz voltát azért, a
gyors intézkedéseket kívánó lázadásról ítéletünkben, a számításból
kihagyni nem kell, — mily nagy jelentőséggel bírt az főkép azon
népfölkelésnek a legdühösebb szenvedélyeket fölzaklató kezdetén,
s hogy az alkalmas időpont, néha pillanat, nem használása vagy
elmulasztása, mily helyrehozhatatlan romlásokat okozhat; annak
a hóra-világ szomorúan tanúságos példája.

De továbbá e részben szemünk előtt kell tartani azon körül-

ményt, miszerint az oláh lázadás Erdélyben kitörése után, csak hamar Magyarországra is, főkép Arad megyébe átesapott, hol sok dúlás és gyujtogatás történt, nem kevésbé a szomszéd bánsági, főkép Krassó és Temes megyéket is nagy rémülésbe hozta, mi Bihar és Szathmár megyékre is kiterjedt. Így a pórzendülés tüze mind két hazában hirtelen nagy területet borítván el, épen azért annak lecsillapítása sokkal bajosabbá vált, s a szükséges katonai erőnek összpontosítása, s két helyt alkalmazása is nehezítve volt.

Erdély legfőbb politikai hatósága Bécsben, az akkor összeszatolt, s némileg a két haza egyesülését képviselő magyar és erdélyi kir. udvari kancellária, s annak közös elnöke és vezetője volt:

a) Gr. Eszterházi Ferencz, udv. főkancellár, horvátországi bán. Ennek oldala mellett állottak:

b) Gr. Pálffy Károly, Magyarország }
c) Gr. Bánffy György, Erdély } alkancellárja.

Bécsben, a közbiróalmi hadügy kormányzója volt:

d) Gr. Hadik András, az udv. hadtanács elnöke.

Magyarországon a politikai, hadi és kamarai ügyek kormányzóí voltak:

e) Gr. Niczky Kristóf, a kir. helytartótanács elnöke, mely fődicasterium kevéssel azelőtt Pozsonyból Budára áttétetett.

f) B. Schackmin Lajos, lov.-tábornok, főhadparancsnok.

g) Gr. Balassa Ferencz, a magyar kir. kamara elnöke.

A még némileg külön, s egy udv. bizottmány alatt álló Temesi bánság politikai kormányának elnöke, kir. biztos ezim alatt volt:

h) Gr. Jankovics Antal (daruvári), Pozsegamegye főispánja, s a kir. hétszemélyes tábla bírása. — II. József császár, kinek bizodalját nagy mértékben bírta, hóra-világi kir. biztossá nevezte.

Ha bár az itt s már fennebb említett erdélyi kormányférfiak, egy s más tekintetben a hóra-zendülés folyamára jelentékeny befolyást gyakoroltak, azért nagyobbára csak az önálló, s legtöbbször saját bölcs belátása, de olykor szabad akarata, sőt el nem tagadható önkénye szerint is intézkedő monarcha parancsait teljesítették.

A hóra-világ kitöréséről, Erdélyből Bécsbe a legelső tudósításokat küldötték:

1) Hunyadmegye tisztsége, Déváról, 1784 november 4-ről, gr. Bánffy György alkanczellárhoz.

2) B. Brukenthal Sámuel, kormányzó, N.-Szebenből, november 6-án gr. Eszterházihoz.

3) Az erdélyi kir. kormányzék november 8-án a Felsőséghez.

4) Hollaki István, zarándi alispán, Aradról, november 8-án a megyei tisztséghez.

5) Hunyadmegye tisztsége, Déváról, november 10-én gr. Eszterházihoz. Ennek melléklete :

6) Váradai Mózes hunyadmegyei alispán jelentése, Vajda-Hunyadról, november 9-én, Zeyk János r. alispánhoz.

Gr. Jankovics Antal is Temesvárról, ez időben, úgy mint november 9-én, a pörzendülés kitörését gr. Eszterházinak megírta.

Mind e föliratok az első rémülés és élénk fájdalom benyomása alatt rajzolják a felbőszült oláhok által nemre és életkorra tekintés nélkül elkövetett vérfagylaló gyilkolásokat, dulásokat, kicsapongásokat, s minden bizonynyal a véres dramáról fenmaradt érdekesebb okmányok közé tartoznak.

A november 4-ről, Déváról, küldött legelső jelentés Bécsbe november 12-én reggel, a kilencedik napon érkezett fel, s azonnal gr. Eszterházi által a császár elibe terjesztetett, ki azt „kedvetlen tudósításul“ vette, s a főkanczellárnak parancsolta, hogy az udv. hadtanács e részben útasított elnökével egyetértőleg, Budán keresztül Nagy-Szebenbe egy futárt indítson. Az oda még az napról, ú. m. november 12-ről leküldött udvari rendeletben a legfelsőbb előleges parancs tartalma a gubernatornak megíratott, t. i. hogy a pörzendülés ügyében az erdélyi gubernium a főhadparancsnoksággal egyetértsen, s egész erélylyel — mit allem Nachdruck — intézkedjenek; annál fogva a lázitók ellen rögtönbirósági, s hol a szükség úgy kíváná, minden kimélés félretételével történő eljárás követessék el, „mivel épen e bánásmódja, a nagy tömeg irányában kimélés.“

A következő két napon, november 13. és 14-én, rendre fölérkezett további tudósítások vétele után, a császár által novemb. 15-én tétettek meg Bécsbe, s mindkét hazában, az illető helyekre, névszerint: gr. Hadikhoz, gr. Niezky Kristófhoz, b. Schackmin Lajoshoz, valamint b. Brukenthal kormányzóhoz, s b. Preiss főhadparancsnokhoz intézett legfensőbb kéziratokban a lázadás

elnyomása végett a kellő s erélyes végrehajtást rendelő intézvények, melyekről a Felső, azon kéziratoknak párban megküldése mellett, az napról gr. Eszterházi főkanzellárt is értesíté.

Czélomhoz képest elegendő leend, az egészben véve, különben is egyformán hangzó kéziratok közül, azoknak tartalmát, melyek Erdélybe küldettek, hű kivonatban közölni.

A császár b. Brukenthalnak azt rendelte: „Az oláh parasztok oly boszantó, mint fölötte szomorító és veszélyes összevesztését s azon alkalommal elkövetett kegyetlenségeket és pusztításokat egész komolysággal s egyszersmind lehető gyorsasággal orvosolni kell. Egy jól rendezett közigazgatásnak maga legfőbb figyelmét arra kell fordítani, hogy az államban a személyeket mint a vagyont illetőleg, békés birtoklás és közbátorság legyen. Mivel ez oly botránkozató módon megsértetett, Ön azonnal a főhadparancsnokkal *brevi manu* egyetértend, s a parancsokat a vármegyékhez közösen intézendik, s önök mindent elkövessenek, mi e lázadás lecsendesítésére szükséges volna. Mivel a rögtön bírósági eljárás az ily esetekben a legnagyobb megrémülést okozza, Ön néhány megyei tisztviselőt, alispánokat, szolgabírákat vagy ülnököket a hadi csapatokkal ki fog küldeni, részint, hogy a lázadókat azoknak nyelvén intsék, részint, hogy a bujtozatók, valamint azok ellen, kik ellenszegülnének, sommás vallas után rögtönbíróságot tartsanak, s az elítélteket *in loco* az ott kéznél levő hóhér által kivégeztessék. Önként értetődik, miszerint azzal semmi visszaélésnek se szabad történni, s hogy csak a legelhírhedtebb gonosztevőkkel kell így bánni.“—Egyszersmind a császár parancsolja a kormányzóknak, a görög vallású papságot útasítani, miszerint az mindent elkövessen, hogy a felbőszült emberek téveszméjükkel felhagyván, a tartozó csendességre visszatérjenek, — a főczinkosokat kézbeadóknak ígért 300 arany jutalomnak országszerte kihirdetését meghagyja; továbbá a lázadás eredetéről, annak okáról, hogy az mikép lön előkészítve, s azon óráig mennyire terjedett, mielőbb körülményes tudósítás felküldését kívánja, figyelmeztetvén végül a kormányzót a Felső, hogy azon dolog mennyire szívében fekszik.—„*Da mir nun dieses sehr am Herzen liegt, so werden sie mir auch ihren umständlichen Bericht durch die Kanzlei einschicken.*“

A b. Preisshez intézett kéziratban a Felső elörebocsátja, miszerint: „nem kételkedik, hogy a főhadparancsnok a távolból is a leghathatósabb rendszabályokhoz nyult a parasztnak Erdélyben történt felázadását meggátolni, ellenkező esetben, azonnal és lehető komolysággal kell azokat eszközölni“, — egyszersmind a szükséges katonai intézkedéseket is elrendeli. „Mivel — mond a császár, — ily alkalomkor az ágyuk a nagy tömegre a legerősebb hatást teszik, ön haladék nélkül e testőr (t. i. a futár) által Károly-Fejérvárra parancsot küldend, hogy részint onnan, részint N.-Szebenből néhány háromfontos ágyu, a szükséges pattantyús legénységgel és hadi készlettel, éjjel s nappal, előfogatok által oda szállíttassék, hol a katonaság van, s így azok a zászlóaljok és dandárok közé beosztassanak.“

Tudatja továbbá ő Felső b. Preissal, miszerint a magyarországi főhadparancsnokságnak meghagyta, hogy mihelyt a csendesség Magyarországon helyreálland, Koppenzoller tábornokot a de Vins és Károlyi két gyalogezreddel, valamint Sturm tábornokot a Württemberg és Berlichingen drago nyosokkal hozzá (t. i. Preisshez) útasítsa, azokat ott használni, hol szükségesnek véli, hogy a zendülőket két tűz közé lebeszen szorítani; egyszersmind ő Felső a főhadparancsnokot a b. Brukenenthalhoz intézett fennebbi rendeletéről is értesíti.

A Felső nem kevésbé azon esetben, ha a csendesség az országban helyre nem állott volna, intézkedik, hogy az első oláh határőr-ezred még fegyelmetlen legénységének századonként összehuzásával a szükséges fegyelemben és rendben tartására nézve mit kelljen tenni. A lázadásban levő népet illetőleg pedig rendeli a császár, hogy ha az szétoszolni nem akarna, s a bujtogatókat ki nem adná, akkor erőhatalomhoz is kell nyúlui, mi azonban csak addig lesz alkalmazandó, míg szétoszlásukat vagy hátrálásukat látni lehet; s a császár épen úgy nem kételkedik, miszerint b. Preiss az alatta álló Gyulai- és Orosz-ezredeket s főherczeg Lipót huszárokat a zendülés elnyomására már használta.

Végre parancsolja a Felső a főhadparancsnoknak, az erdélyi guberniummal egyetérteni, hogy a kiadott rendeletek pontosan teljesíttessenek, s a közecsendesség mi-

előbb mindenütt helyreálltassék, miről a császár, a jobbá vagy rosszabbá forduló körülményekhez képest, az udvari főhadtanácsnak szorgalmasan leendő értesítését is meghagyja.

Szükségesnek tartom itt b. Schackmin Lajos magyarországi főhadparancsnokhoz a fentírt napról intézett császári kéziratból azt említeni, miszerint általa Sturm és Koppenzoller tábornokok útassítassanak, hogy az alattuk levő négy czreddel nem csak a magyarországi megyékben a csendességet helyreállítsák, de ők az erdélyi főhadparancsnokság rendelkezésére is álljanak, s annál fogva a szükséghez képest, s mihelyt az által fölszólíttatnának, a nép lecsendesítése végett Erdélybe is bemenjenek.—Minden bizomnyal, ha a fennebbi csász. intézkedések elég jókor leérkeznek, vagy leérkezhetnek, azok által a lázadás maga csirájában elfojtatott volna, — de a baj az volt, hogy rendeltetésük helyére nem csak későn, de szinte lehet mondani, időn túl is jutottak el*), s annál inkább kívánt hatás nélkül maradtak, mivel a zendülés kitérésének leg sürgetőbb, többé vissza nem hozható perezében, mint tudjuk, a katonai kormányzó semmit se tett, s az által a lázadás tüzének teljes lánggra lobbanását lényegesen előmozdította. S midőn Preiss elmulasztá a paraszt lázadás meggátlásáért „a leghathatósabb rendszabályokhoz nyúlni“, a mit a császári kéziratban kifejezett föltevés szerint, neki tenni kellett volna, ez egyetlen adat—a monarcha jogos várakozásának megesealása, — elegendő a főhadparancsnok által elkövetett kötelesség-szegésről bárkit meggyőzni, a mint egyébiránt—ezt mindjárt látni fogjuk, — a császár is világosan mondotta. Hátha még a pártütést élesztő s szélesen elterjesztő egész eljárásából kirívó perfidiáját hozzá gondoljuk? Valóban egyedül neki lehet, sőt kell tulajdonítani, hogy azon intézkedések is, miket a gubernium a csendesség helyreállítása végett tett vagy tehetett, előre már paralyzáva levén, minden foganat nélkül maradtak.

---

*) A pórzendülés első híre, mint láttuk, az akkori lassú közlekedés mellett, csak november 12-én és így szinte két hét múlva érkezett Bécsbe, s azon időben már a zarándi, hunyadi és alsó-fejéri gyilkolások, dúlások, pusztítások, tehát az oláhok által elkövetett leggonoszabb tettek végrehajtvá voltak; a fölkelés vért és nyomort árasztó minden jelenetei már lefolytak.

De a császár bizalmát megcsaló, parancsait áthágó hadi kormányzót a Nemesis nem sokára utólérte. A fejedelem a guberniumnak a közben felérkezett november 8-ki tudósítását egy, november 17-én gr. Eszterházihoz intézett kézírata mellett visszaküldvén, — abból látjuk, miszerint az erdélyi katonai és polgári kormányok közötti versengés neki tudomására jutott, s nagy kedvetlenséget okozott. „A gubernium és General-Commando között folyt jegyzék váltás — mondja a császár—felette botránynos, s az én tavaly leadott útásításom pontjaival egészen ellenkezik, midőn egy ily fontos ügyben több napon át a piacon keresztül*) egymással leveleztek, s jobbnak látszott, az embereket kiprédáltatni és meggyilkoltatni engedni, mint a kormányzó tekintélyét annyiban megsérteni, hogy ő maga a főhadparancsnokhoz menjen, vagy ez utolsó, szolgálati buzgóságból s emberszeretetből magát fontos rendszabályokhoz nyúlásra elhatározta volna, a helyett, hogy egy tisztességes feleletre hivatkozzék“; „anstatt sich auf eine anständige Antwort zu berufen.“ A császári kéziratnak e szóról szóra lefordított szavai az erdélyi kormánykörökben akkor uralkodó feszült viszonyokra nevezetes világot derítenek.

E császári kéziratnak van még két pontja, mit hallgatással mellőzni nem lehet. Az elsőben a császár a maga nézetét az oláh nép fölkeléséről kimondja: „Magyarország rosz alkotmánya felől a bár mennyire megrögzött előítéletü embereket is sikeresebben semmisse győzheti meg, mint az, a mi most történik, s hogy milyen roszak a vármegyékben fennálló intézvények.“ — A másik pont a guberniumnak nov. 8-án kelt s fennebb már (322. l.) idézett körrendeletére vonatkozik, melyben a megyei vice-tiszteknek a nép-zsarolása megtiltatott. „A guberniumtól kiküldött latin circulare is nevezetes okmány, — ein merkwürdiges Stück; — főkép a 3-ik pont, melyben a jelen események alkalmából a megyetiszteknek útazásuk közben minden húzavonák, pénz-esikarások és zsebelések megtiltatnak; mi alatt tehát tacite értetődik, hogy az ily dolgok különben történni szoktak.

---

*) A Brukenthal-ház és a főhadparancsnoki lak a nagy-szebeni piacon vannak egymástól nem messze; mint a fennebbi szavak mutatják, a császár a helyiséget jól ismerte.

De ép úgy a többi pontok is se nem czélszerűek, se a dolognak meg nem felelnek.“

A császárnak valóban méltó oka volt az Erdélyben történt dolgokkal meg nem elégedni, miután, mint alább bővebben látni fogjuk, maga nyilvánította, jelszen 1784 december 13-án b. Brukenthal kormányzóhoz intézett kéziratában, — hogy a lázadás hírére tett intézkedéseit „se az erdélyi, se a magyarországi főhadparancsnokság végre nem hajtotta.“

Itt kell már bebizonyítuunk azt, mi fennebb említve volt, hogy t. i. az erdélyi főhadparancsnokság Bécsből kapott rendelet nélkül vitette véghez a katonai összeírást, s azon tette a császártól rozsztatott *).

Az udvari főhadtanács 1784 november 19-én az erdélyi főhadparancsnoksághoz intézett jegyzékében válaszolván: miszerint a pörzendülésre vonatkozó s november 9-ről felküldött tudósítást ő Felsőge elibe terjesztette, — azt egyszersmind emlékezteti az october 2-ről leküldött rendeletére, melyben „az udvari főhadtanács tudta nélkül“ kezdett katonai összeírásra nézve „az ott felmerült észrevételeket tudatta, — die hierüber vorgefallenen Anmerkungen zu erkennen gegeben hat, — most pedig azt is jelenti, miszerint ő Felsőge az udvari főhadtanácsot értesítette, hogy az erdélyi katonai kormány „már kezdetben erősen hibázott — sich sehr verstossen hat —, midőn a katonává lével végett magokat jelentő embereket összeíratta.“ — Ugyan e jegyzékben a guberniummal a pörzendülés ügyében folyt levelezés, valamint a czélszerű intézkedések elmulasztása „a császár világos parancsára“, az erdélyi hadi kormánynak hibául kitételt: „Seine Majestät ausdrücklich anbefohlen haben, dass dieser Vorgang Ihm (t. i. dem General-Commando) verhoben — — werden soll“: s az végre a kiadott parancsok végrehajtására is útasított.

A császár november 17-ki kézírata után már harmad napra, t. i. november 20-án kelt legfelsőbb határozatánál fogva b. P r e i s s

---

*) Lásd: Bp. Szemle, Új folyam V. köt. 288. l.

Ferencz főhadparancsnoknak nyugalomba helyezését, s így hivatalából elmozdítását rendelte, egyszersmind erdélyi főhadparancsnokká gr. Fabris Domokos altábornagyot kinevezte. E császári intézkvényeket az udvari hadtanács az udvari kancelláriának még az nap megírta, mely november 22-én azok felől a kir. guberniumot értesíté*).

A császárnak nov. 19-én kelt, s gr. Eszterházihoz intézett két kéziratát kell itt még megemlíteni. Az elsőben írja a császár hogy „az erdélyi oláhok háborgásáról felküldött különböző tudósításokból világosan lehet következtetni, miszerint a lázadás szelleme a földesurak által jobbagyaik irányában gyakorolt sokféle nyomásokból eredett, kikre nézve az úrbérnek már rég megígért szabályozásához hozzá fogni, még mindig elmulasztották.“ A császár annál fogva az udvari főkancellárnak parancsolja, egy részrehajlatlan s megbízható nyomozó bizottmány által a lázadás alkalmából elfogott oláhokat minden körülmények felől kikérdezni, s e vallomások eredményét maga véleményével együtt fölterjeszteni.

A második kéziratban már a császár maga jónak látta a mindkét hazában történt zavargások okának kinyomozása végett egy polgári és katonai egyénckből álló részrehajlatlan bizottmányt kinevezni. „Mivel gr. Jankovics — írja a császár, — kinek becsületességében és belátásában — Rechtschaffenheit und Einsicht — teljes bizalmamat helyezem, különben is a bánságban van, e dolgot rá bízva, s az ugyancsak a bánságban szolgáló Papilla tábornokot mellé rendelvén, az irt ezből ötöt kir. biztosommá nevezem.“ A császár annál fogva az udvari kancellárnak meghagyja, e parancs felől gr. Jankovicsot értesíteni, hogy említett társával együtt, haladék nélkül útnak induljon, s a Marosnál kezdve látogassa meg azon helyeket, a melyekben háborgások történtek, s úgy Erdélybe bemenve, azoknak okára nézve az el-

---

*) A többször említett strassburgi kis munka Preiss nyugalmaztatását a következő megjegyzéssel közli: „Man will sagen, diese sey darum geschehen, weil er zu unschlüssig gewesen seyn soll, den wallachischen Unruhen zuvorzukommen, und den Aufruhr in der Geburt zu ersticken, wie man behaupten will, dass er gekonnt hätte.“ „Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen.“ 30. l.

fogott lázadókat kihallgatván, körülményes tudósítását s véleményét az udv. kancelláriának küldje fel, hogy onnan ő Felsége elibe terjesztessenek.

E hóralázadási udv. bizottmányra nézve előlegesen sem lehet azon lényeges körülményt elhallgatni, miszerint Erdély részéről senki abba ki nem neveztetett, holott egy azon országnak a pörzendüléssel összefüggő viszonyait, és a törvényeit ismerő tag a bizottmánynak sok szükséges felvilágosítást adhatott, általában hasznos szolgálatot tehetett volna. S miután az oláh születésű és ó-hitű Papilla tábornok személyében, úgy szólva, a fölkel oláh népnek a bizottmányban egy képviselője és szószólója volt, — ezt a lázadók gonosz tettei által sok kárt vallott magyar földesuraknak is jogosan lehetett volna kivánni. Az említett mellőzést bizonyosan a császárnak a magyarok irányában viseltető bizalmatlansága okozta, miben főtényező volt, hogy azok a monarchától az országba nem alkotmányos úton bevinni szándékolt úrbértől idegenkedtek, s azt elfogadni nem akarták.

A császár, mint láttuk, a pörzendülés oka felől maga nézetét két kéziratában határozottan kifejezte, s azt a földesurak által jobbagyaik irányában gyakorolt nyomásnak, részben pedig „a magyar rossz alkotmánynak“ és „a megyei intézvényeknek“ tulajdonította. Mennyiben van e császári állításnak s véleménynek jogos alapja? e kérdésre alább visszatérünk, midőn a fölkel oláhoknak a hozzájuk küldött katonai s polgári biztosok előtt tett nyilatkozatait regisztrálni fogjuk.

XIV.

Rögtönbiróság megszüntetése. — Amnestia. —
Nemesek felültetése.

A pörzendülésnek még egy sajnós episodját, vagy inkább fennebb már érintett végzett teljes fordulópontját kell ez alkalommal megemlíteni, midőn a gyászeseményekre vonatkozó csász. intézvényekről számot adok. Ez Hunyadmegye táblája által, a dévai esetük után önhatalmilag gyakorlott rögtön biráskodás következtetése volt *).

*) Lásd: Bp. Szemle, Új folyam VI. köt. 89. l.

E dévai igazságszolgáltatás a császárnak tudomására jutott, mert november 20-án írja gr. Eszterházinak, hogy: „hallomás szerint a Déváu összegyűlt nemesek a fogságba esett emberek közül mint egy hatvanat rögtönbírósi eljárással kivégeztettek volna“; annál fogva a már megengedett statariumnak minde-
niütt megszüntetését parancsolja, ne hogy „az visszaélésre fajuljon“ és személyes bosszú eszközévé váljon, miről az erdélyi guberniumot és gr. Jankovicsot is értesíteni kell. Az udv. kancellária még az nap e csász. intézkedésről mind két helyre a szükséges útasítást megtette.

De már két nap múlva, ú. m. november 22-én, a császár ez ügyben, egy az előtti napon Erdélyből kapott újabb tudósítás következtében, gr. Eszterházihoz második s hosszú kéziratot intézett, melyben az elkövetett rendtelenségek s kihágások miatt maga legfelsőbb neheztelését kissé éles hangon fejezte ki. A monarchia írja a főkancellárnak, miszerint „kedvetlenséggel értette, hogy az összegyűlt nemesek, kik egy rendes megyei gyűlést se képeznek, önhatálmilag azon vakmerőségre vetemedtek — eigenmächtig sich erfrecht haben, — két helyen, egyikben több mint hatvan, másikban több mint negyven foglyot, minden további nyomozás nélkül rögtönbírósi eljárással kivégeztetni. Mivel az embereket ez minden bizonynyal még inkább elkészteti s egészben véve semmit sem használ, s ha bár a nép magaviseletét némileg bosszúnak s kegyetlenségnek kell tartani, azt még is az által szükség a jó útra visszatéríteni, hogy elkövetett hibája felől legyen meggyőződve, azt ismerje meg; ily czélból azért a foglyok megkegyelmezése és elbocsátása a legkeményebb büntetéseknel jobb hatást fog gyakorolni; mert a szigorúság eszközli ugyan, hogy a hatalomnak a nép magát alávesse, de azt meg nem győzi, s így a tűz az első alkalommal újra kiüthet. Ugyan ez emberi bánást kell azért a nép irányában a nemeseknek kötelességévé tenni, bármily súlyos sérelmeket szenvedtek is a lázadóktól, mert az ellenkező esetben maguknak bátorságban maradáskor sohasem ígérhetnek, de az első alkalommal nagyobb veszélynek lesznek kitéve. Hasonlag a megyei tiszteteknek a legszorosabban kötelességükké kell tenni, hogy az alattvalók iránt semmi bizalmatlanságot ne mutassanak, kik vakmerőbbekké leendnek, ha látják, hogy tőlük félnek. Annál fogva a rögtönbírósi eljárást annyiban hagyni, a foglyokat

őrizet alatt kell tartani, és a ki nevezett bizottmány küldessék Dévára, hogy a bűnösöket kinyomozza.“

„Mindenek felett“—parancsolá továbbá a császár—„törekedni kell, miszerint a fölkelt jobbágyok közül kiki maga falujába visszatérjen, az erdőkben levőknek, ha csendes magaviseletet ígérnek, engedtessek meg lakásukba visszamenni — ez levén az egyedüli s legbiztosabb mód a rendet és csendességet helyreállítani, s az oláh alattvalók kivándorlását és a földmivelésnek abból eredő elhanyagolását megakadályoztatni.“

„De legrosszabb — írja végül a monarcha, egyszersmind pedig „reméli, hogy a gubernium a dolgot jobban meggondolta“ — az t. i. midőn a nemességnek általános felültetése végett akart intézkedni; arra a gubernium a császár parancsa s jóváhagyása nélkül jogosítva sincs, mi nem csak a legnagyobb vakmerőség — Vermessenheit — volna, de jövődöre nézve a leggonoszabb következéseket is szülné, s nem csak több elkeseredést okozna, de minden bizonnyal bel nemzeti, sőt még vallásos hadat is támasztana“, azért mondja ismét a császár, „ha a guberniumnak kedve lett volna azon indítványt tenni, azokat, kik ily önkényre netalán maguknak szabadságot vettek, a legnagyobb szigorral büntettetné. — Sollte demnach das Gubernium sich diesen Antrag haben gelüsten lassen, so würde Ich mit der äussersten Strenge diejenige ansehen, die sich ein solches erlaubt hätten.“ Végül parancsolja a császár, a guberniumot leghathatósabban — nachdrücksamst — értesíteni és arra útasítani, hogy minden további rögtönbírószági eljárás megszüntetve legyen, a közbocsánat kihirdetessék, valamint a nemességnek ő Felsege tudta és engedelme nélkül felültetése, nem csak legnagyobb kedvetlenségére szolgálna, de érezhető fenytésre is — zur empfindlichen Ahndung—hivná fel.

Mi e kéziratok közül a másodikban említett két helyet, s egyikben 60, másikban 40 egyénnek rögtönbírószágilag kivégeztetését illeti: ez állításban minden bizonnyal a császárhoz tett hamis tudósítás alapján, részint tévedés, részint túlzás van. Tévedés, mintha két helyen történt volna rögtönbíráskodás, túlzás pedig a kivégezettek száma; mert a szóban forgó két eseten, a dévai tudva levő, tehát egy helyen történt két rendbeli, és mindegyütt csak 11 személyen végrehajtott rögtönbírószági ítélet kell érteni. Hogy ez így van, világos azon fölterjesztésből,

mit gr. Eszterházi ez ügyben még a kézirat kelésének napján, t. i. november 22 én a császárhoz tett.

E főkancellári terjedelmes és ildomos jegyzék, részint erdélyi hivatalos levelezésekből, részint biztos magántudósításokból merített közlések alapján, a császári kéziratban foglalt némely körülmények valóságos állása és mibenléte felől kívánja a monarchát fölvilágosítani. A mint gr. Eszterházi mondja, a rögtönbírószági ítéletek nem csupán összegyűlt, s így arra fel nem jogosított nemesek, de a hunyadzarándmegyei folytonos tábla és tisztek által hozattak, annál fogva ez ügyben „jog és törvényszerű eljárás történt“, s a hibát a gonosztevőknek tömegesen kivégeztetésében kell csak keresni. Mi azon vádat illeti: mintha a gubernium a nemesség felültetése iránt intézkedett volna, — ez a dolog is máskép áll; mert a gubernium egyebet nem tett, mint kérdést intézett a főhadparancsnoksághoz, hogy a hazában kevés katonai erő levén, nem volna e szükség a nemességet maga jogos védelme tekintetéből felültetni? — azért pedig, mint a főkancellár hiszi, a gubernium büntetést nem érdemel; mert azon esetben is, ha a főhadparancsnokság azon kérdésre igennel feleljen, a szóban forgó rendszahály ő Felseége engedelmé nélkül életbe léptetve nem lett volna. Miután pedig ő Felseége a nemességnek maga védelmére a fölkelést meg nem engedi, a főkancellár fölötte szükségesnek látná, Erdélybe több katonaságot küldeni be, mivel csak így lehet, a későbbre nagyobb dühösséggel kitörhető lázadást leverni; s azért sürgetőleg kéri a katonai erő szaporítását.

Gr. Eszterházi azt is jelenti, hogy mindjárt az első kéziratra minden rögtönbírószági eljárás megszüntetése iránt a rendelet a guberniumhoz lement: a mi pedig a parancsolt közbocsánatot illeti, ennek kihirdetése eszközöltetni fog; de a lázadásra vonatkozó eddigi legfensőbb határozatok értelmében, főkép miután ő Felseége a főczinkos fejére 300 aranyat tett, úgy hiszi, hogy az ily fölázadókat az amnestiából ki kellene hagyni, s a többeknek is csak oly föltétellel igérni azt, ha vezéreiket kiadják, bizonyos idő alatt haza mennek, s magukat csendesen viselik. A főkancellár azért e módosítást, különben a kézirat tartalma szerint szerkesztett és e jegyzékéhez mellékelte kir. leiratba belészötte, melyet a mint hiszi gr. Jankovicssal is közölni kellene. A császár a felküldött kir. leiratot egészen helybenhagyta s azt aláírva visszakül-

dötte, a seregek számának kért szaporítására nézve pedig ezt írta : „Wird selbe seiner Zeit nach dem Bedarf bemessen werden.“

Az így jóváhagyott, s még az napról, ú. m. nov. 22-ről dicelt kir. leirat a rögtönbíróságok megszüntetése, a közböcsánatnak a főbűnösök kivételével kihirdetése, valamint a nemesek fölkelésének megtiltása végett, mint a fennebbiekben előadatott, a guberniumnak leküldetett egy másik kézirattal együtt, mely csupán a nemesi fölkelésnek meg nem engedésére vonatkozott *).

A milyen igaz, hogy az említett intézvények a császár emberszerető, s a nagy részben elesábitott tudatlan földnépe véret kiméelő nemes indulatának szüleményei valának, s annyiban jogosan méltányolhatók, épen úgy más felől nem lehet helyeselni, hogy a monarcha november 15-ki oly czélszerű, mint üdvös első rendeleteit, Erdélyből kapott egy oldalú, s mint gr. Eszterházi fölterjesztéséből láthatta, egészen véve, nem is igaz tudósítás alapján visszahúzta, a helyett, hogy a dolog állásának bővebb kinyomozását parancsolja. Sajnos botlása volt ez a nép- és emberbarát fejedele-

---

*) A császár november 28-ról is intézett egy újabb kéziratot gr. Eszterházihoz, hogy t. i. a mint hallja, Kolos- és Hunyadmegyében a nemesek már önkényileg felültek, s az utolsóban azoknak száma 400-ra menne, annál fogva egy bekövetkezhető polgári háború veszélyének eltávolításáért előbbi intézvényét megújítja, s a guberniumot arról értesíteni parancsolja. — Egy akkori, s 1784 december 8-án írt levélből látjuk, hogy Kolos megyének főispánja gr. Csáky János alatt a nemesek fölkelése szerveztetett : „főhadvezér volt : gr. Csáky János ; adjutáns M o h a y János kapitányi ranggal ; alhadvezér b. Bánffy György ; ezredes-kapitány Macskási Pál ; regiment-kaplár, vagyis adjutánsa Rettegi Zsigmond ; hadnagy, gr. Lázár István, flügeladjutáns b. Szentkereszti György, főhadnagyi ranggal ; első főstrázsamester gr. Haller Gábor ; második főstrázsamester b. Kemény László. Első seregnek tisztjei : főkapitány b. József József ; strázsamester Gyarmati Albert. Második sereg : főkapitány gr. Bethlen Farkas ; második kapitány b. Bánffy József ; főhadnagy Zsombori Elek ; alhadnagy Borsos Imre ; strázsamester Kabós Sándor. Harmadik sereg : első kapitány b. Radák Ádám ; második kapitány gr. Bethlen Miklós ; főhadnagy b. Torockay József ; alhadnagy Bíró Zsigmond ; zászlótartó Rácz Zsigmond ; strázsamester Eperjesi József ; az regiment kaplárja Ferenczi Benedek ; regim. doctor Laffer József ; borbély Diószegi Ferencz.“ A levelet írta Széntlélek Antal, kit Szatmárnegye a hóralzadásról teendő tudósítás végett Erdélybe küldött.

remnek, ki e g y esetért, a Déván történt rögtönbírósi hibás eljárásért, az igazság kiszolgáltatás folyamába belé vágva, azt elegetendő ok nélkül felfüggesztette. Midőn a lázadás által annyira sújtolt, oly sokat szenvedett magyaroknak a fölkeléstől eltiltással, úgy szólva, az önvédelem sem engedtetett meg, a polgári társaság legszentebb törvényeit lábbal tapodó, élet és vagyon-bátorságot gorombán megsértő, annyi ártatlan vért ontó gonosztévők irányában szelíden bánás, kegyelem hirdettetik, s a szükséges példaadás meggátoltatik. A mint a következés megmutatta, a császár jó akaratának épen ellenkező eredménye lett, mint a mire célzott, a büntetlenség által a pártütők további daczolásra bátorítottak, s így a lázadás tüzét az inkább élesztette mint elfojtotta.

Az ily módon előidéztet helyzet a hóra-lázadás felőli közvélemény félrevezetésére, megzavarására sajnos befolyást gyakorolt. A császárnak nem maga helyén alkalmazott philanthropiája legjobb szándékának félreértését okozta, — a magyarok ellen elkövetett igazságtalansággal, az oláhok irányában tanúsított részrehajlással gyanúsítása, e még ma is olykor felmerülő vád megújult, s az egész országban nagy elkeseredést költött fel, miben, lehet mondani, az akkori Erdély j a j s z a v a nyilvánult. Így a monarchának a hóra-támadás előidézésében balgatagul hitt és állított részvétét kifejező erkölcsi felelősség a kérdéses császári intézvényekkel szoros kapcsolatban áll, azok által, úgy szólva, súlyosbított.

Térjünk vissza már Erdélybe, hol legelőbb egy, a pártütő oláhok táborába küldött s velük értekezésbe bocsátkozó császári főtisztal találkoznunk, — mi valóban e sötét időnek még ma is meglepő, alig érthető epizodja!

SZILÁGYI FERENCZ.

AZ ŐSKOR

A TUDOMÁNY ÚJABB VILÁGÁNÁL.

Az angol „Archaeological Institute“, mely Anglia vidéki városaiban évenként vándorgyűléseket szokott tartani, idei nagy gyűlését Londonban rendezte. Ez ideig még egy vándorló tudományos társaság sem kísérlette meg Londonban ütni föl sátorát; nem miútha London bármi tekintetében is, s kivált archaeologokra nézve csak oly érdekes nem volna mint a vidéki városok, hanem azért mert a világvárosban nem akadni pártoló nagyúrra, ki az egészet vezesse, rendezze, s a tudománynak vendégszeretőleg kapukat tárjon. — Ám az archaeologok az idén megkísérlék, s a siker mindenkit kielégített.

A nagygyűlést július 17-én a Guildhallban a lord mayor nyitá meg: s ez nap az ismerkedéssel telt le. Július 18-án a történeti és őskori, július 19-én az építészeti és a régiségi osztályok tarták gyűléseiket, s ezek mindenikén az illető osztályok elnöke népszerű beszédben tünteté föl a jelen volt mívelt közönség előtt munkálkodásuk eredményeit. E beszédek közül három specifcus angol tárgyú; a negyedik, Sir John Lubbocké, az őskori szakosztály elnökeé népszerűen összefoglalja szaktudományának jelen állását, s ezért általános érdekű és tanulságú. Íme itt következik egész terjedelmében:

SIR JOHN LUBBOCK BESZÉDE.

Feladatomban a jelen alkalommal az archaeologia igényeit vitatni; megmutatni a fényt, melyet ez, kivált az utóbbi néhány évben, az őskorra vetett; s mindenek fölött meggyőzni önöket, ha lehet, arról, hogy a mai kor régiségbúvárai nem csupa képzelgők, s hogy az őskori búvárokodás módszere ép úgy hitelt érdemel, mint a természettudományoké. Szándékosan mondom „módszert“ „ered-

mény“ helyett, mert, míg teljesen meg vagyok győződve, hogy az eddigi haladás szépen megfelel azon módszer használatának, melyet a geológiában, zoológiában s a tudományok más ágaiban oly sok sikerrel követtek, s míg kész vagyok állítani, hogy e módszernek az igazságra kell bennünket vezetnie, — el kell azt is ismer-nem, hogy sok ponton több világra van szükség. Nincs is miért pirulnia a régiségbüvárnak, hogy ez így van.

Nyiltan megengedve tehát, hogy azoktól, a miket most mon-dani akarok, sok jó archaeolognak egészen eltérő nézete van, megkísértendem önök elé állítani az újabb kutatások néhány fő eredményét, s különösen fogalmat adni, a menyire egy egyszerű beköszöntőben lehet, azon jelenségekről, melyekre következtéseinket alapítjuk. Hozzá kell tennem, hogy észrevételeimet, kivéve a hol megjelölten mást is felhozok, Európának csak azon részére szorítom, mely az éjszaki Alpokig terjed, — s hogy az „Ő s k o r“ alatt azon időt értem, mely az ember első megjelenésétől a kereszt-yén-időszak kezdetéig lefolyt.

Ez egész időszak négy korra osztható: először a palaeolith vagy első kő-kor; másodsor a neolith vagy második kő-kor; harmadszor a bronz kor; s negyedszer a vas-kor. — Megkísérlették több kevesebb eredménnyel e korszakokba alosztályokat hozni be, de ezekbe én most nem ereszkedem; ha ennél több eredményt nem tudnánk is eddig kiállítani, ez maga elég volna megmutatni, hogy nem függünk egészen a historiától.

Tehát a palaeolith koron kezdjük. Ez a legősibb idő, melyben az embernek nyomára akadunk; azonban igen általános vélemény, hogy már sokkal előbb is létezett. S valóban Desnoyers már felhívta a figyelmet néhány, a szent-presti pliocen rétegből kikerült esontra, melyeken kések nyoma látszik; Whincopp pedig olyat mutat föl, melyet mintha szándékosan vágtak volna el. Azonban ezekből nem lehet bizton következtetni; s ma is csak a folyam-mosta rétegekben lelt szerszámok a legrégebb nyomai az ember létezésének, — sokkal régebb nyomok, mint Egyiptom vagy Assyria, bár a geologia szempontjából nézve egy egészen új korhoz tartoznak.

I. A palaeolith kort következőkkel jellemezhetem:

1) Az ide sorolható régiségek kavics és agyag rétegekben találatnak, melyek mostani völgyeink irányában, de sokkal magasabban, gyakran 200 lábnyira a vízszin fölött vonulnak el. E rétegeket a mostani folyamok rakták le, s nem a tenger, mert minden szikladarab, minden kavicsfaj, mely előfordúl, feltalálható folyamaink mai medrében is, tengeri rakodásnak pedig semmi nyoma.

2) Ha tehát elfogadjuk, hogy ugyan azon folyamok ugyan azon irányt futották, bizton következtethetjük, hogy Nyugat-Eu-

ropa föld fekvése, mappája, nem igen különbözhetett a mostanítól.

3) Azonban a fauna egészen más volt: bizonyítják ezt a mammut, a gyapjas szőrű rhinocér, a viziló, az ősmadve, pézsmaszarvas maradványok. S a fauna ezen különbözőségéből ismét tovább lehet következtetni azt, hogy a clima sokkal hidegebb volt a mainál: a nevezett ős-állatok mind sarkvidéki fajok, s az iramszarvas akkor egész déli Franciaországig tenyészett. Megerősítik e véleményt azon roppant szikla darabok is, melyeket több folyam, például a Somme völgyén találnak, s melyeket csak jég sodorhatott annyira.

4) Mindezekből aztán önként kifűnik a szóban forgó időszak roppant régisége. Az ős-állatok kipusztításán soká dolgozhatott az idő, és mégis se a legrégebb írónál, se a leghalványabb hagyományokban nem leljük őket megemlítve. Még döntőbb bizonyosságot nyújt völgyeink állapota. A kavicsrétegeket gyors áradat nem alkothatta; nem, mert sokkal szabályosabbak a rétegek, s mert, mint fennebb említők, az egyik folyam-vidék anyagai sehol sem lehetők vegyületben a másikéival. Csak egy példát hozok föl: a Somme-völgyi rétegek teljesen kréta és harmadkori lerakványokból képezvők; alig néhány angol mérfölddel odább terül az Oise völgye, s már ez egészen más, sokkal régebbi rétegekből áll, melyek közül egy sem visz le a Somme-völgyig; a mi alig volna lehető, ha e kavics stb. egy hirteleni áradat maradványa lenne, vagy a Somme nagyobb, szélesebb területet mosott volna, mint most jelenleg. A kérdéses rétegeket 200 lábnyinál magasabban lelték a jelen víz-szin fölött, s a völgy fenekét egy tőzeg-telep foglalja el, mely sok helyütt 30 lábnyál vastagabb. Pontos számítást tenni még nem tudunk; de ha egy jó részt a hegyekről olvadó hónak tudunk is be (a mit kell is tenünk), mégis világos, hogy a folyamnak a 200 lábnyali meder kivására, s aztán oly vastag tőzeg-telep képzésére tömérdek idő kellett; s ha ezenfelül megfontoljuk a clima és a fauna nagy változását, és ha megemlékezünk, hogy a történetileg ismert utolsó 1800 év alig hozott valami észrevehető változást, meg kell győződünk, hogy sok, igen sok száz év eltelhetett azóta, mikor a folyam oly magas pontokon lejté végig, s a fauna oly más vala a mostaninál.

5) Mindezek mellett állitanom kell, hogy ember már lakta ez őskorban Nyugat-Europát; sejtetik ezt a földalált kőszerszámok. Szabatosan szólva, ez csak eszes lénynek létezését mutatja; de elismerve ezt, kevesen, tán senki sem kételkedhetik, hogy amaz eszes lény az ember. S a mi több, barlangokban emberi csontokat is lelték, melyek a legavatottabb bírák szerint e korhoz tartoznak; s Boucher de Perthes vitatja, hogy a Moulin Quignonnál talált csontok is eredetiek és idevalók. Azonban e fölött hosszas viták folytak, melyekbe én most nem akarok beleereszked-

ni; előttünk csak az a kérdés áll: létezett e általában ember, nem az, hogy volt-e csontja. S ama kérdésre a talált emberi művek ép oly bizton megfelelnek, mint megfelelének az emberi csontok. De előtttem nincs is semmi csodálatos az emberi csontok azon nagy ritkaságában. Éjszaki ország, kivált melynek lakói vadászatból élnek, csak gyér népességű lehet; s ha fölveszszük, hogy minden ember számára ezer darab vadnak kell egyszerre s ugyanazon időben élni, a mi nagyon is mérsékelt fölvétel, — s ha megemlékezünk arról is, hogy az emlősök általán kurtább életűek az embernél: — természetesen fogjuk találni, hogy az emberi csontok a többi állatokéihoz képest fölülte ritkák. Oly népnél, mely halottait meg szokta égetni, ez arány természetesen még roppantúl megnagyobbodik. Hogy pedig ama kavicsban lelt kovaszerszámok csakugyan azok, szükségtelen erősítgetni. Alakjuk szabályossága, a gond, melylyel vágó éllé vannak kidolgozva, tisztán mutatják, hogy szándékosan köszörültettek ily alakúakká, s nem a véletlennek művei. Hogy nem hamisítványok, a felől biztosak lehetünk: először, mert in situ akadt reájok sok nagynevű kutató, mondhatnám mind, a ki elég türelemmel járt utánok; s másodsor, mert foltosak, mint a kavics, mely közt előttünk. Azonfelül bizonyosság a szín-élváltozás is, mely mindig csak a felületen történik; a hamisítványok, mert vannak hamisítványok is, természetesen hamvas-ón színűek, mint bármely most törött kova. Mindezek tehát megerősítik, hogy ama kovaszerszámok egykorúak a kavicsréteggel, melyből előkerültek.

6) Azonban a palaeolithkori köszerszámok föltünőleg megkülönböztethetők a következő, neolithkorban használtaktól. Éjszaki Franciaországban s déli Angliában mintegy 3000 darab palaeolithkori kovaszerszámra akadtak már, de valamennyi nevezetesen különbözik mind alakra, mind finomságra a következő időszakban használatba jöttektől, s csiszolva egy sínes.

7) Végre megemlítem e korról, hogy az érc- s az agyag-eszközök még ismeretlenek lehettek, épen mint korunkban is sok vad népnél; mert ilyeneknek a maradványok közt semmi nyoma.

II. Most áttérünk az újabb kő-, vagyis neolithkorra, melyről a következő fölvetéseket adhatom:

1) Már ez időszakban általánosan csiszolt kőbaltákat használtak Nyugat Európában; bizonyítja ezt a találmányok roppant száma: a dublini muzeumban több mint 15,000 van már összegyűjtve.

2) Az e korszakot jellemző tárgyak már nem folyam-mosta kavicsrétegekben jönnek elő. A legegyszerűbb szerszámok, mint a lepattantott kovadarabok, melyeknek éles oldalát aztán vágásra használták, nagy mennyiségben találtnak ugyan mind a palaeolith-, mind a neolith-korban, de az utóbbi kor csiszolt fejzéi, vésői stb. világosan eltérnek a régibb kor durvább eszközei-

től, s amazok folyam-hordta rétegekben, tehát együtt emezekkel soha sem jelenkeznek. Hogy nem egykorúak, bizonyítja az is, hogy a neolith kori maradványokat a korábbi fauna maradványaival sehol sem lelhetni együtt, legalább oly helyzetben nem, mely egykorúságukat igazolná.

3) De azt ismét bizton állíthatni, hogy a kérdéses másodkori kovacszközök az ércz fölfedezése előtt voltak használatban. Azt azonban nagy hiba volna föltenni, hogy a kőszerszámok rögtön az ércz fölfedezése után kimentek használatból. Némely czélokra, mint nyíl-hegyül, a kő csak oly jó volt, mint az értékesb ércz, s a lepattantott kova oly használható, s oly könnyen megszerezhető volt, hogy alkalmoszerűleg később, egy sokkal utóbbi korban is gyakran elővették; sőt az ércznek hasonlíthatlan felsőségét még baltáknál s vésőknél is soká ellensúlyozta értéktelensége által a kova. Cook, a híres világ-utazó, igaz, azt beszéli, hogy Tahitiban alig néhány év alatt érczszerszámok válták föl a kő- és csontszerszámokat: „Jelenleg a kőfejsze épen oly ritka, — mondja útleírásában — mint vala pár évvel ezelőtt a vas; csont- vagy kővésőt pedig látni sem lehet“; — azonban figyelembe kell vennünk, hogy a gyorsaság, melylyel az átmenet a kőtől a vashoz történik, mindig ez utóbbinak mennyiségétől függ. A fentebbi esetben Cooknál nagy vaskészlet volt, s ezt az indiánok ennivalóért, húsért stb. könnyen megszerezték. Az ércz behozatala Európába bizonyára lassúbb fokozatban történt; kő és vas, egymás mellett, sok ideig használatban lehetett, s az archeolog gyakran elsieti a dolgot, ha valamely kőszkőzt a kőkorbba soroz. Számos példát idézhetnék, melyekben egy-egy szkőzt minden igaz ok nélkül a kőkornak tulajdonítottak, csak és csupán azért, mert kőből volt. A két kőkort a kőszkőzőknek nem csupán használata, hanem kizárólagos használata jellemzi, s én nem győzőm eléggé figyelmeztetni a régiségbúvárokat, hogy sok kőszkőz az ércz korból való.

4) Véleményem szerint a dán kjökken möddingek *) ezen korból valók. Valódi szemétdombok ezek, melyekben az őskoriak minden loma, minden állatnak, mit megettek, hulladéka, minden házi szemét, háztartási szkőz stb. föltalálható; némelyiket mint haszontalant, maguk dobhatták el, a másik véletlenül tévedhetett ide. A dán archaeologok, s kivált Steenstrup dán tanár nagy gonddal kifürkészték e halmokat, és sok czernyi csont- meg

---

*) Szó szerint: konyhaszemét; tehát szemétdomb. Így neveztek el Dánia éjszaki partjain egy domb-sorozatot, melyben összehányva sok házi szkőz, tömérdek csiga, eb- és kihalt állat csontokra leltek. Magasságuk 3—5', hosszuk 1000', szélességük 150—200'. Hasonlóombok Amerikában is találtak.

köeszközt ástak ki belőlök; ezekből, egy felől a palaeolith korbeli, immár kivesszett állatfajoknak s a durva eszközöknek, másfelől az érez legkisebb nyomának teljes hiányából igazolva vélem sejtelmemet, hogy a dombok sem e, sem ama korból, hanem épen a kettő közöttibül maradtak fenn.

5) A schweizi tó-lakásokat *) is ide kell soroznom; legalább egy részöket ide. Ezeknek fölfedezését Dr. Kellernek, bővebb kutatásukat Desor, Morlot, Troyon schweizi bűvároknak köszönjük. Némelyekben közülök érez tárgyak bőven lehetők, s másikkban, melyeket pedig csak oly gonddal átkutattak, csak köszerszám vala, s érzecnyoma sem. — Önkénytelen esziünkbe ötlhet ugyan, hogy ez talán az érez ritkaságának tulajdonítható; hogy, ha a viskókat eléggé kikutatják, találnak is érzecny; de ez nem áll. Azok a tanyák, melyekben érez fordul elő, köszerszámokban megfelelőleg szűken állnak. Végy egyenlő számú eszközöt Wangenből s Nidauból; az egyikben 90°/_o érez lesz, s a másikban csupa csont és kö. Ez nem lehet véletlenség; a számok sokkal szembeötlőbbek, semhogy e föltevést ki ne zárnák. A műveltség azon kori különbségének sem tulajdoníthatni e tényt, mert a helyek szorosan egymás mellett építvék; sem a gazdagság s szegénységnek, mert szigonyokat, horgokat stb. is találunk érzecnyből.

6) Szintén ide tartozik a s i r h a l m o k (tumulí) **) közül is sok. Nagy sírhalmokat találunk, melyekben a csontváz mellett, vagy a nélkül számos köeszköz rejlik; ezek bizonyosan az eltemettnek tiszteletére rakattak oda, s ha e kovadárdát vagy baltát, melyek akkor sokat érhettek, eltemették a nagytiszteletű halottal, észszerűen következtethetjük, hogy az érzecnygyvereket szintűgy eltemetik vala, ha használták volna már. A holt-testet vagy ülő alakban tették le, vagy megégették e korszakban.

7) A két kö-kor jellemzéséhez tartozik, hogy a durva köeszközök tovább használatban maradtak, mint a finomabbak, s ezért tévedés azt vélni, hogy a leggorombább kovaszerszám már ennél fogva legrégebb. A palaeolithkori szerszámok közt sok, szépen ki van dolgozva; s viszont minden kovaszerszám eleinte csak nagyolva van. A bronz-eszköz már öntéskor idomot kap; de a kovát előbb körül le kell pattogatni, s ha valamely rejtett ér tűnik elő, vagy egy rozsul irányzott csapás félrerepesztí a követ, a bevégeztelen eszközöt félredobják, s talán így kerül korunkra. Azonfelül az egyszerűen lepattanott kova már kést képez, ha szükség van reá, könnyen csinálható; ezért történik, hogy a legkezdetlegesebb köeszközöket oly helyeken is találjuk, hol a finomabb,

*) Ezen, a zürichi, constanzi, neufchâteli tavakban 1854—1857-ben fölfedezett, eredetileg is vízben, ezölöpökre épített őskori lakokról lásd Szabó József ismertetését. Bp. Szemle 1862. XIV. köt. 195 lap.

**) Lásd ugyanott.

csiszolt kőbaltákat, dárdákat stb. az ércz már kiszorította a használatból. Az érczet közvetlenül megelőzőtt kor lehetett a legfinomabb kőeszközök kora, de a durvák, egyszerűbbek, azután is sokáig megmaradtak.

8) A kézzel üzött agyaggyúrás már el volt terjedve; mind a dán halmokban, mind a tavi viskókban, mind a sírhalmokban bőven van agyag-edény. Hogy a forgó fazekaskereket használták volna, ennek nyomára még nem akadtunk; a talált edény mind durva kézi munka.

9) Az ökör, juh, kecske, galamb és kutya már háziasítva voltak Közép-Európában. A dán halmokban csak a kutyanak van nyoma, a többi a schweitz-i tavi viskókban fordul elő. A ló felől némi kétség van; a tyúkfaj s a macska ismeretlenek voltak.

10) A földmívelés is kezdetét vette, miként a kézimalmok, s a szenesült gabona és len, melyeket a tó-falukban leltek, bizonyítják. Rozsnak, zabnak, kendernek nincs nyoma.

11) Gyanítható, hogy legalább két emberfaj uralkodott már Nyugat-Europa fölött; kétféle koponyát, egy hosszúkást, s egy kezebbet találtak a sírhalmokban, melyek e korhoz látszanak tartozni. Azonban mindeddig se a dán halmokból se a schweitz-i tavakból nem került elő egyetlen koponya sem, s így biztosan következtetnünk nem lehet.

III. Térjünk a bronz-korra.

1) Mindenki elismeri, hogy volt egy kor, melyben fegyverül és szerszámul kizárólag bronzot használtak. A muzeumainkban őrzött tömérdek ily tárgy ezt minden kétségen kívül helyezi. Azonban tévedés volna azt hinni, hogy a kőeszközök egészen elmaradtak; mint fennebb kifejtettem, a schweitz-i tó-lakokban sok helyütt együtt van bronz és kő. Erre nézve ellenvehető ugyan, hogy ugyanazon telepet foglalhatta el különböző embernemzedék a bronz feltalálása előtt és után; de ez állítás a sírhalmokra már nem alkalmazható, pedig ezekben szintoly gyakran fordul elő bronz és kő együtt. Bateman kutatásai szerint három negyed részében a bronzot tartalmazó síroknak (harminczhét közül huszonkilenczben) kőeszköz is van bőven.

2) A bronzbalták közül sok csak egyszerű utánzása vagy másolata a kőbaltáknak. Vaszól ily egyszerű balta sohasem készült; sehol sem fedeztetett föl.

3) A schweitz-i tó-falvak közül néhány e korhoz tartozik. Kétségen kívül teszi azt a Dr. Keller által innen kiállított gyűjtemény, mely a bronzkorban használt tárgyakról, s ez idők műveltségéről jó fogalmat ad. Azonban az ércz létezése, bár fő, nem egyedüli jel, mely a bronzkori tó-falvakat a kőkoriaktól megkülönbözteti. Ha Moosseedorfot, mint a kőkor típusát, Nidauval, a bronzkor képviselőjével összehasonlítjuk, amabban a vadállatok csontja a túlnyomó, ebben a szelideké fordul elő nagyobb meny-

nyiségben. A növényi maradványok ugyane következtetéshez vezetnek. „Ha az ércz elő nem fordulatáról semmit nem tudnánk, s ez által nem különböztetnők is meg a régibb falvakat — mondja Heer tanár — a növénytani maradványokból s jelekből kénytelenek volnánk elismerni ezeknek nagyobb régiségét“. Aztán maguk a czölöpök is ugyanczerre tanítanak. A bronz-korbelleken nyilván látszik, hogy érczezel vannak vágva; a korábbi falubelleken pedig hogy köeszközzel, vagy mindenesetre valami tompa szerzőszámmal.

4) Az agyaggyűrás is sokat haladt az előbbi időszak óta. Sok edény még kézmű; de néhányon már a korong nyoma is látszik.

5) Aranyat, borostyánkövet s üveget, diszitményül már használtak; az ezüst, czin, ón, s a vas is, úgy látszik, még ismeretlen vala.

6) Pénz még nem volt; soha sem leltek együtt bronz fegyverekkel. E szabály alól csak három látszólagos kivételt tudok, de ezek keveset bizonyítanak. A schweitzzi tó-falvakban egyetlen pénzdarabra sem akadtak.

7) Az öltözet, természetesen, nagyrészt bőrből állott. Azonban a tavi viskókban len szövetet, sőt egy dán tumulusban egész öltözet gyapjú ruhát is találtak, mely egy felső ruhából, egy ingből, két shawlból, egy nadrágból s két sipkából áll; hogy ezek a bronz korból valók, bizonyítják a velők együtt lelt, s csupa bronz kard, tü, kés, árr, hajleszorító és egy nagy gomb, melyek mellett még egy cziñ pityke, egy kova dárdahaegy, egy csont fésű és egy kéreg ládika vala egy rakásban.

8) A fegyverek, szerszámok s anyag-edények czifrázata igen különös és jellemző. Merő geometricus ábrák, egyenes vonalok, kör, háromszeg, czikk-czakk stb. Állatot vagy növényt ritkán ábrázolnak, s igen kevés sikerrel. — Másik sajátsága a bronz fegyvereknek a nyél rövidsége; Nyugat-Europa mostani lakói nem igen vehetnék hasznukat.

9) Az írásnak semmi nyoma, se fegyvereken, se edényeken; s csak egyetlenegy bronzból készült vágó eszközt tudok, melyen betűk láthatók.

10) A bronz elterjedt használata jelentékeny és távoli kereskedésre mutat, a mennyiben csak két helyet Cornwallt és Banca szigetét ismerjük, honnan czint nagyobb mennyiségben kaphattak, s általában igen kevés hely van, honnan csak kevés is kapható volna. Ugyanezt mutatja a különböző s egymástól távol fekvő országokban fölfedezett fegyvereknek nagy, majdnem teljes hasonlósága. — Sőt, minthogy a réznek a bronz előtt már használatban kellett lennie, ez érczből pedig se fegyver se szerszám nem található Nyugat-Europában, észszerűen lehet következtetni azt is, hogy a bronz ismerete kívülről került be, nem benn földöztetett fel Európában.

Két jeles archaeolog támogatott két igen eltérő nézetet arra vonatkozólag, vajjon mily emberfaj csinálta vagy használta e bronz fegyvereket. Wright úr a rómaiaknak, Nilsson tanár a phoenicieknek tulajdonítja. Az előbbit én meg nem állhatónak tartom. A már felhozott tényeken túl még van kettő, melyek, úgy hiszem, maguk is elegendek ama föltevés megezáfolására. Először, a „fer-rum“ — „vas“ szó egy értelműnek vétetett általában a „kard“-dal, a mi alig történhetik vala, ha kardot más anyagból is szokás lett volna készíteni. Másodsor, a rómaiak soha sem voltak Dániában; az is kétes, vajjon Irlandban megszálltak-e valaha. S mégis, míg Dániában 350 bronz kardot, Irlandban is majd harmadfél század fedeztek eddig föl, Itáliából csak egyetlenegy esetét hallottam a jellegzően fűszál-alakú bronz kard fölfedezésének; ez az egy példány a parmai muzeumban van, s a florenzei, római és nápolyi muzeumokban hiába keresnénk hasonlót, míg éjszakon meg e régiségek, legalább aránylag tekintve, egészen közönségesnek mondhatók. Hogy tehát a bronz kardokat oly nép vitte volna Dániába, mely ott soha sem volt, s oly országból, hol az csaknem teljesen ismeretlen, ez bizonyára be nem bizonyítható állítás.

Igaz ugyan másfelől, hogy van egypár eset, midőn bronz fegyvereket római fegyverekkel együtt, ugyanazon helyen találtak: Wright úr három ily esetet említ (melyek közül én legalább egyet nem fogadhatok el); azonban figyelembe kell vennünk, hogy ennyi ily eset bármily körülmények közt is előfordulhat, s az egykorúságot még ez nem állapítja meg. Én csak azon esudálkozom, hogy csak ily kevés ilyen találmányra akadtak eddig.

A mi Nilsson úr elméletét nézi, mely szerint a bronzkori tárgyak phoenici eredetűek volnának, erre csak az a mondani való, hogy a phoeniciek a históriailag ismert időkben már bővelkedtek a vasban, s hogy az ő kedvencz ékítményeiknek egészen más az alakja, egészen más jellege, mint a bronzkoriaknak. Ha tehát Nilsson tanárnak igaza van, akkor e tárgyak egy korábbi phoeniciai nemzedék hagyományai, mint melylyel mi a történelem útján ismerősök vagyunk.

Most helyén volna, hogy áttérjek a vaskorra; de a két kor közti átmenetet egy oly nevezetes fölfedezés világítja meg legújában, melyet nem ugorhatok át. Ramsauer úr, a hallstadti (Ausztriában, Salzburghoz közel) sóbányák igazgatója, nem kevesebb mint 980 sírra akadt, melyek hihetőleg egy ősi bányásztelep temetőjét képezték. E nevezetes találmánytól sokat reménylünk az archaeologia előhaladására; jelenleg én csak azon tényeket hozom föl, melyek állításaimat támogatják.

Hogy a kor, melyből e sírok maradtak, a bronz és vas kor közti átmenet vala, kitűnik mind abból, hogy a talált vágó s ütő eszközök hol vasból, hol bronzból készülvék egyaránt, mind abból, hogy valami szokatlan, ismeretlen, mondhatnók közvetítő jellegök

van. Ép így az ékítmények is: állat-vázlat gyakran fordul elő, de ez nyomorú kezdetlegesség, míg a mértani alakok elég ügyesek. Hogy az átmenet a bronztól a vashoz s nem a vastól a bronzhoz történt, világos; mert itt és mindenütt, míg a bronz nyelű vas eszköz közönséges, addig egyetlen egy vas nyelű bronz szerszám, balta stb. sem található. Ez mutatja, hogy midőn mindkét érczet egyformán használták fegyverül s eszközül, a vas értékesb s nagyobbra becsült vala.

IV. A vaskor azon idővel kezdődik, midőn ez érczet először használták fegyverül s vágóeszközül. Ez időszakkal csapunk bele a történelem széles és sok tekintetben csalékony folyamába.

Természetesen senki sem tagadja, hogy elődeink (brittek szászok stb.) már vas fegyvereket használtak a rómaiak kora alatt. Sőt Crawford úr úgy véli, hogy a vas régibb a bronznál, míg Wright úr meg azt vitatja, hogy a bronz fegyverek a római korból valók. Már megkísértém a bronznyelű vasdárdák gyakoriságából s az ellenkezőnek teljes hiányából kimutatni, hogy a vasnak kellett kiszorítani forgalomból a bronzot; más bizonyítékokat is hozhatnék föl, de legyen elég csak még arra hivatkoznom, mit, úgy hiszem, egy gyakorlott archaeolog sem tagadhat, hogy a bronz fegyverekkel együtt előkerült tárgyak sokkal ősebbek, mint azok, melyek a vas fegyverekkel lelhetők. Hogy a rómaiak Caesar korában bronz fegyvert nem használtak, már megkísértém megmutatni. Hogy nem használtak az éjszaki néptörzsek sem, hártározottan állítja a történelem. De mindazáltal igyekeztünk ezt tisztán archaeologiai alapon is tisztába hozni. Sok jelentékeny fölfedezésünk van már e korból is, melyek közül különösen a neufchâteli tóbeli La Tene falura hívom föl önök figyelmét. E helyen kovaeszközöket (kivéve lepattantott forgácsokat) nem található. Bronz tárgy csak tizenöt, s ezek közt csak egyetlenegy balta van; és ez az egy is nyélhez van készítve, a mi igen ritkán, talán soha sem fordul elő a bronzkori találmányokban. A vastárgy pedig igen számos: köztük 50 kard, 23 lándzsa, 5 balta.

A másik vaskorbéli találmány, melyről most szólni akarok, a dániai nydami, melylyel Engelhardt úr ismertete meg bennünket. Itt igen-igen sok, s nagyon különböző tárgyat fedeztek föl: ruhák, karpereczek, hajsiptetők, sisakok, paizsok, esatok, nyilak, csizmák, seprűk, faedények s agyagedények, 80 kés, 30 balta, 40 véső, 160 nyílhegy, 100 kard s majd 600 lándzsa heverték rakáson. Mind e fegyver vas; bár a bronzot ékítményül gyakran használják.

Hogy e két találmány római korbéli, tisztán mutatja a velők lelt sok pénz, melyek a Krisztus utáni két első századból valók; mert mint már mondtam, pénz se a bronzkori tó-falvakban, se a hallstadti nagy telepben elő nem fordul. Teljesen világos tehát, hogy se kő, se bronz fegyver nem vala Éjszak-Európában használatban

mostani időszámlálásunk kezdetén. Szorosabb fürkészet még jobban megerősíti e véleményt. Például csak magánál Thorsbjergnél hét feliratot leltek, vagy runákban vagy romai betűkkel; holott, mint már mondtam, a betűk, egyetlen eset kivételével, teljesen ismeretlenek a bronzkori vagy a hallstadti tárgyakon. Aztán a hallstadti találmánynál az ezüstnek teljes hiánya is jelentőséget nyer, ha megfigyeljük, hogy a vaskorbéli, például a nydami, s több ily fölfedezésnél az ezüst bőven használtatik paizsok, vérték, sisakok, kard hüvelyek s markolatok, karpereczek, dárdanyelek ékitményeül; csatot, hajcsiptetőt, szelenczéket, sőt egy esetben egy sisakot egészen is ez aránylag ritka érczből készítve lehet találni.

Az agyaggyártás is sok előhaladást mutat. A fegyverek alakja egészen eltérő, s az ékitmények is teljesen különböznek, sokkal bevezettebb művek, mint a bronzkoriak. Azon felül maga a bronz is, melyet a vaskorban használtak, különbözik a bronzkoritól; amabban nagy mennyiségű ólom és higany is van egybeolvasztva; a bronzkori vagy a hallstadti átmenet-kori találmányokban pedig legfőlebb mint tisztátlan salak jönnek elő ez érczek.

Mindez bizonyítja, hogy az akkori Éjszak- és Nyugat-európai lakosai semmi esetre sem voltak oly merő vadak, mint mi most hajlandók vagyunk föltenni; s a mi különösen a mi britt elődeinket illeti, ezek előhaladtságát még világosabban mutatják a nem régen talált, s Evans által leirt britt régi pénzek.

(Most, mielőtt letülne, két javaslatot tesz az előadó: az egyik — sajtóságos angolosság! — abból áll, hogy a biblia hitelés kiadásáiban hagyják ki Mózes első könyve elől a 4004 évszámot, mert, úgymond, oly igazságszerető nép mint ők, hogyan nyomathassa tovább is ily tév-állítással a szentírást?; a másik arra vonatkozik, hogy kérjék meg a kormányt a régiségek, romok stb. kiméletére, megóvására. — Ezután beszédét következőleg végzi:)

De tovább lekötém önök figyelmét, mint talán kellett volna; mindenesetre tovább, mint először magam is szándékoztam. Megkísértém, a mennyire képes valék, fölfejteti a fő eredményeket, melyekre az őskori régiségek tanulmányozása által jutottunk; szándékosan kerülve minden a történelemre való vonatkozást, mert kivált arról törekedtem meggyőzni önöket, hogy az archaeologia kielégítő és határozott eredményekre juthat önálló alapon, a historia minden segedelme nélkül, s következőleg oly időkre nézve is, midőn az írás még nem vala föltalálva, s midőn a történelem-írás még nem vehette kezdetét. — Igyekeztem csupán azon bizonyítékokat szemelni ki s hozni föl, melyek hiteles tényekre támaszkodnak. Mindazáltal én, a magam részéről, kevesebbet törődöm a tényekkel, mint a módszerrel; mert ily gyermek-tudománynál, épen mint gyermekeknél, kevés jelentőségű az, mily

gyors haladást tettek hirtelenében, s azért habozás nélkül megvallom, hogy aránylag keveset gondolok azzal, vajjon mennyit fogadnak el tényeinkből, mennyit adnak eredményeinkre, — ha arról sikerült meggyőznöm önöket, hogy módszerünk olyan, mely eshetőleg biztos következtetésekhez vezetend, s hogy az őskori archaeologia kétségtelenül ép és egészséges alapokon nyugszik.

—CZI.

IRODALMI SZEMLE.

A bankszabadság („La liberté des banques“ par J. E. Horn. Paris, 1866).

E munka, mely legközelebb Horn J. E. tollából került ki, a bankszabadság mellett küzd.

Tudvalevő, hogy jelenleg a bankügy kérdését illetőleg Franciaország nemzetgazdái közt nagy mozgalom van. A folyó lapokban és időszaki füzetekben megjelenő számos ez ügyet illető cikkeken s értekezésen kívül, még terjedelmes munkák is látnak napfényt. Mondhatni, hogy a bankügyi kérdésben Franciaországnak nemzetgazdasági tekintélyei sorban lépnek a harczterre. Ott látjuk Wolowskit, ki a bankszabadsalom mellett izgat „La question des banques“ czímű munkájában. Ellenében állanak Michel Chevalier, Courcelle Seneuil, Coulliet Paul Coq, legújabbán Horn.

Horn munkája hat fejezetre oszlik, a melyek tárgyai: a pénz, a hitel, a bank, a hitelpapír (le titre fiduciaire), a szabadsalom, a bankszabadság.

A pénz elméletének fejtegetését a csereüzlettel (troc) kezdi meg, ennek nehézségeiből fejlődött ki azon szükség, oly áru birtokába juthatni, a mely mindenhol és mindenkor lehetőleg állandó értékű legyen, és a melyért a nélkülözhető tárgy adatván, azért ismét a szükséges tárgy vagy tárgyak megszerezhetőek legyenek. Ezen közvetítő áru: a pénz. Ennek nevéhez tulajdonokat csatolunk, a melyek nélkül az nem képzelhető. Ily lényeges tulajdon az, hogy értékkel bíró tárgy, áru legyen, mert csak úgy lesz az érték mérő. Hosszaságot ismét csak hosszassággal, súlyt súlylyal, időt idővel sat. mérünk. Minthogy mérni annyit tesz, mint valamely tárgyat, tulajdonságot más hasonló tárgygyal, tulajdonsággal hasonlítani: mint lehetne értéket mással mint értékkel mérni? Az érték mérőt érték nélkül képzelni sem lehet. Azzal azonban még nincs elég téve a pénz fogalmának, ha az értékkel bír, szükség, hogy azon érték egyúttal változatlan, állandó és általános

legyen. Ezen föltétnek mindannyi áru között egyedül csak a nemes érczek felelnek meg, t. i. az arany és ezüst. Az értékérés alapjául e szerint a pénzben levő nemes ércznek mennyisége szolgál, miért is meglehet, hogy maholnap az érmeken olvasható lesz a benne levő nemes ércz súlya, a franc-on: „ $4\frac{1}{2}$ grammes ezüst^u”. (Ez, ha nem is directe, a porosz pénzen már látható, a hol mondatik, hogy 30 darab tartalmaz egy vámfont ezüstöt). Javasolja, hogy 10 grammes ezüst fogadtassék el pénzegységnek.

A pénzben levő nemes ércz mennyiségének biztosítása azon cél, a mely miatt a pénzverés az államhatalomra bízott. Ez nem egy előjog, hanem a közérdek által dictált kötelessége az államnak. A pénzverés nem kereseti forrás az államra nézve, és nem tartozik a regalék közé, a melyekben az állam egy vagy más hasznot hajtó iparágának üzését magának föntartja. Az első fejezet ezen elvek fejtegetésével foglalkozik.

A második fejezetben Horn a hitel elméletét és befolyását a productióra tárgyalja. Számos példában mutatja, mennyire szükséges a hitelnek közvetítése a forgalomban; nélküle a termelő kevés oly egyént talál, ki a nyers-terményt földolgozhatná és a forgalomnak átadhatná. A legtöbb esetben a productiv osztály nem rendelkezik annyi pénzről, hogy azon anyagokat megvásárolhassa, a melyeket földolgozva keresetre szert tehet. Segítségére jő a hitel. A gazda gyapjújának árával fizeti cselédjeit, adóját, sat. ez tehát nem hitelezhet, ennek pénz kell vagy olynemű közvetítés, a mely által maga is eleget tehessen kötelezettségeinek. A posztógyáros, ha földolgozta a gyapjút, pénzhez jut, de egyelőre nem rendelkezik annyi pénzről, hogy a gyapjú árát megfizesse, fordul tehát a tőkepénzhez vagy a hitelközvetítőkhöz, hogy mindezen átruházások megtörténhessenek. Ezen úton származik azon lánczolat, a mely kifejlett és élénk forgalomnál mindenhol található, és a melyben kapocs gyanánt szolgál a hitel, a mely majd pénzzel, majd jótállással közvetít, és így a forgalomnak nagy fontosságú tényezője lett. Miután a személyes hitel oly alapra fekteti hatását, mely az emberi természet és képesség hiányaival is találkozik, a személyes hitel kockázat nélkül nem gondolható, a mely ellen a kamaton felül számított biztosítási díj szolgál aequivalens gyanánt. Hitelezni annyit tesz, mint más valakinek valamely tárgyat, szolgáltatást, kedvezményt átengedni, a nélkül, hogy annak visszaadása tüstént kívánta ténék. A tulajdonosnak ezen átengedési jogát kétségbe vonni nem lehet. A hitel elmélete ismert elveinek fejtegetése után Horn áttér a bankintézményre, azon intézményre, a melynek célja egyrészt a tétlen pénzek egyesítése által azokat a forgalomnak átadni, másrészt pedig a hitelközvetítés által a hiányzó kikölcsönözhető tőkét pótolni. A tőke a bankok által oda irányoztatik, a hol azokra szükség van. A tőkepénzes, ki nem juthat direct összeköttetésbe azzal, a ki az elhelyezhető pénz haszonnal forgathatná, a bank közvetítése által

célját éri, mely egyúttal a tőkepenzes irányában kezes. A hitel tulajdonképpen háromféle tőkepenzt használ, ú. m. *a*) a megtakarított apróbb összegeket, a melyeket a bank egyesít, *b*) azon pénzt, a melyet a tőkepenzes a forgalomnak átenged, és *c*) azon forgalmi (már forgalomban levő) tőkepenzt, mely egyideig alkalmazás nélkül volt, és melyet futtában, ha csak rövid időre is, fölhasznál, magához ragad.

A bank ezen közvetítése az eredeti forma, a melyből a hitel minden egyéb formái fejlődtek. E fejezetben Horn a bankok különböző neveit vizsgálja. A többi között a Lombárdúlet ellen nyilatkozik (193. lap), a mely a forgalmi tőkét nem szaporítja, a fogyasztást és termelést elő nem segíti, a forgalmat nem gyorsítja, a mit Horn minden hitelüzlettel követel.

Roszolja Horn a vállalkozások azon újabb módját, miszerint a szükségelt tőke kisebb részben alaptőke, nagyobb részben pedig kölcsönök formájában szereztetik meg. Így a francia vasúttakra 1865-ig közel 5000-millió frank lett felhasználva, a melyből csak mintegy 1000-millió frank alaptőke, a többi (tehát négyszer annyi) kölcsön, és pedig úgynevezett elsőbbségi kölcsön. Kedvezőbb viszonyt látunk az angol vasútnál, mert ott 1863-ig a közel 12000-millió frank költséghez csak mintegy 3000-millió frank kölcsön járult.

A negyedik fejezetben a bankjegyek fejlődését mutatja Horn. A bankjegy eleinte nem volt más, mint térítvény a banknál depónált nemes érczről. Később kitűnvn, hogy a térítvények egy nagy része hosszabb ideig marad forgalomban a nélkül, hogy annak beváltása kívántatnék, ez oda útalt, hogy ezen térítvényeknek más szerep is juthat még a forgalomban, miszerint azok hiteljegyekké is lehetnek. Ezen eszme alapján létesültek a jegybankok. Valamint a depositbankoknál nem hagyatnak tétlenül a visszakövetelhető betételek, hanem hitelüzletben forgattatnak, mert máskülönben a betételek után mint fizethetne a bank a betevőknek kamatokat? épúgy a jegybank is saját tőkéjét vagy pedig érczkészletét meghaladó arányban bocsát ki jegyeket, tudván azt, hogy a betételeknek csak egy része követeltetik vissza, a jegyeknek csak egy része jó azonnal vissza a pénztárhoz beváltás miatt. Mindkét esetben a hitel szolgál alapul. És a bank ezen eljárása csak két érdekeltet illet, t. i. a bankot, a mely ígéretet tesz, és a felet, a mely ezen ígérettel megelégszik. A bank dolga úgy eljárni, hogy a bizalmat kiérdemlje és fentartsa. A kereskedőnek, de bárkinek is, jogában áll oly okmányt adni kézből, a melyben magát kötelezi látra vagy meghatározott napon bizonyos összeget kiszolgáltatni. Ezt senki sem vonja kétségbe. Ugyan ezen kötelezési jogot mi jogi elv alapján lehetne valamely testületnek megtagadni? Megfoghatatlan, mint mondhatja erről M. Aubry „une fonction qui remonte au souverain“, vagy Pereire: „attribut de la souveraineté“ vagy Eichthal: „fonction que l'état peut déléguer s'il renonce à l'exercer par lui-même“. Ezen nézetek a tudósok körében nem igen találnak helyeslést (kivéve Wolowsky-t, ki ha-

sonló nézetben van), hanem számos pénzügyi író, államférfi s törvényhozó osztja a fenemlített tévnézeteket.

A téveszme azon alapszik, hogy a bankjegy ugyanegy a pénzzel, és hogy bankjegyek kibocsátása által tőke teremtetik. Ezen hibás nézetek czáfolása után, midőn Horn bebizonyítja, hogy a bankjegy egyedül csak hiteljegy, hogy a bankjegy csak átruházási eszköz és hogy a bankjegy nem tőke nemzetgazdasági értelemben: áttér azon újabb időben javasolt bankrendszerre, mely szerint a bankjegy ismét csak letéti térítvénynyé változzék. Ezen eszmét azért tartja czéliránytalannak, mert nem lehet azt összeköttetésbe hozni a hitelüggyel; létesülése által a hitelközvetítés bankjegyformában megszűnván, helyébe más, kevesbbé alkalmas módok lépnének. Ezen eszme mellett leginkább kardoskodnak Cernuschi H. Franciaországban és Geyer F. Németországban. A bankjegy természetéről szólván Horn, azt mondja, hogy minden bankjegy tulajdonképen így szól:

Monsieur N.!

„Venillez livrer à C les articles dont il (a jegytulajdonos) a besoin; je reponds de la Contre-valeur (argent); vous pouvez, a toute heure, la faire toucher chez moi“.

Ezt tenni vagy megtagadni a megszólitottnak jogában áll. Ha van bizalom a közvetítő bank iránt, N teljesítendi C kívánságát, más-különben a jegyet mire sem lehet használni.

Smith Ádám abbeli nézetét is taglalja Horn, miszerint a bankjegy az ércpénzt a forgalomból kiszorítja. Smith föltételezi, hogy a forgalom ugyanaz, hogy a termelés változatlan, hogy a kereskedelmi forgalom állandó. A kiindulási pont oly föltét, a mely a valósággal ellenkezik, a mint azt mindenki tudja és látja. Ehhez jó még azon szintén hibás suppositió: hogy bármely jegybank hirtelen és nagy mérvben tudna jegyeivel a hitelgépezetbe vágni, a mivel ismét a tények ellenkeznek, miáltal Smith állítása is alaptalan lesz. Smith állítása csak a beválthatlan papírpénznél jöhetne tekintetbe, nem pedig bankjegyeknél, a melyek természetes úton jönnek és tartatnak forgalomban. Ezeknek részletes és alapos fejtegetése után következik az ötödik fejezetben a bankszabadalom. Itt Horn az angol és francia bank történetét adja elő. Mondhatni, hogy munkájának ezen része számos becses, kevesbbé ismeretes históriai adatot tartalmaz, főkép a XVI., XVII. és XVIII. századból.

Az angol banknak története az állampénzügyi operatióival van szoros kapcsolatban, azért is annyi zavarba ejtetett a bank; nemzetgazdasági érdekek az állampénzügyi műtételek alá rendeltettek, és igen helyesen mondja Horn „le gouvernement, voilà la verité vraie, a gratifié un groupe de ses prêteurs d'un privilège de banque.“ A helyett, hogy az angol bank a nemzetgazdasági érdekeket tartotta volna szem előtt, az állammal szövetekezett, és a jegykibocsátást az

állam részére üzte; ennek köszöné Anglia a 23 éven át tartott kényserfolyamot, az ércpénzrendszer megsemmisítését, a jegyek beválthatlanságát.

Minél nagyobb mérvben vevé az angol kormány a bankot igénybe, annál több előjogot engedett annak. Mindazt a mit nálunk a bécsi „Nemzeti banknál“ tapasztalunk, ugyanazt az angol bankszabadalom is mutatja.

A francia bank történetének előadásánál egyúttal Wolowszky állításainak czáfolatába is bocsátkozik, ki bankügyi munkájában azt akarja bizonyítgatni, miszerint Franciaországban mindig csak az egy-bank-rendszer volt okadatolva, és hogy a nagy forradalom óta mindig e felé irányultak a fáradozások, sőt hogy I. Napoleon is az egy-bank-rendszert, mint az egyedüli helyest támogató. Wolowszky császári cultusában elegendőnek tartja ezen tudományos kérdés megoldásánál I. Napoleon véleményét, a mire Horn azon megjegyzést teszi:

„On a beau être un génie de plus vastes; on n'embrasse pas tout, et surtout l'on n'approfondit pas tout“.

A nemzetgazdaság mindig I. Napoleon gyenge oldala volt. De eltekintve ettől, a historia azt mutatja, hogy Napoleonnak semmiféle nézete, elve nem volt a bankügyben. Ma Perregeaux és Cretet nézetét osztja, holnap Mollien véleményén van, azután ismét Lille város kívánságát akarja teljesíteni. Máskor a bank egyedüli rendeltetését abban látja, a zavarba jött állampénztáron segíteni; és ismét azt kívánja tőle, hogy minden kereskedőnek 4%-os pénzt kölcsönözzön stb. A bankügy kérdésének vitatásánál Napoleon véleménye mit sem nyom.

Leírja Horn azon módokat, a melyek szerint a közönség tudta nélkül kölcsönügyi összekötetésben állott az állam a bankkal. Történt ez pedig úgy, hogy a leszámítolási rovatban, a melyben csak kereskedelmi váltókat képzelt, a közönség az államnak adott kölcsönök is foglaltattak, ami 1815 után kisült.

A restauratio idején vidéki bankok alakultak, miután a franciaországi bank szabadalma a több ízben megerősített és megújított alapszabályok értelmében csak Párisra szól. Ezen vidéki bankok a párisi bank minden machinatiói és eléljük gördített nehézségek daczára a legszebb virágzásnak indultak, a mit az ellenfél tábor (a szabadalom védői) is elismer, mert statistikai adatok ellen nincs czáfolat. A vidéki bankok váltó üzlete egyenletesen, természetesen fejlődött, 1840-ben mindannyi bank tárczája összesen átlag 51 $\frac{1}{2}$ -millió frankot tartalmazott, 1848-ban már egyenletes emelkedés mellett 85-millió frankot. Az ércpénzkészlet a forgalomban levő jegyeknek 50 százalékára rügött. E mellett a részvények jól fizettek, miután 9—28% adtak. Ekkor bekövetkezik az 1848-ki forradalom. A párisi bank érckészlete martius 14-én 70-millió frankra apad, a kormány felmenti a bankot jegyeinek bevál-

tásától. Ekkor a vidéki bankokhoz tódul az ezüstöt követelők nagy csoportja, mártius 25-én már ezek sem képesek elegendő nemes érczet kiszolgáltatni. Erre ezek is fölmentetnek a beváltás kötelezettsége alól. A rendkívüli lökést, a melyet el nem bírt a nagy bank, a vidéki bankok még 10 napig elviseltek. Ha a kormány időt enged a vidéki bankoknak, míg t. i. a váltók után a pénz visszafoly, ezen bankok ismét és pedig rövid idő után ismét beválthatják még kívül levő jegyeiket. E helyett azonban a kormány mást tesz. Szüksége levén pénzre, a párisi banktól 80 milliót vesz kölcsön, és cserében ezzel beolvasztja a vidéki bankokat a párisi bankba. Így bírja jelenleg a franciaországi bank a jegykiadás szabadalmát egész Franciaországban! Így tehát Franciaországban is az állam pénzügyi viszonyai döntötték el a bankügyi kérdést, legkevesebbé sem nemzetgazdasági és jogtudományi elvek! Horn kiemeli a szabadalmazott bankok árnyoldalait, és mint munkájának két első fejezetéből már előrelátható volt, a jegykiadás szabadalmának képzelenségét elemezi. A szabadalmazott bankok épen oly időben, midőn a kereskedelmi forgalom közvetítésüket leginkább igényelné, elfordulnak céljuktól és az állam pénzvizonyaihoz mérik eljárásukat. A bankkal a magánhitelügyi viszonyok kapcsolatban vannak, és miután a szabadalmazott banknak hitele az államhitellel is egybe van forrva, minden politikai rázkodás annál intensivebb módon hat a magánhitelügyekre, és tönkre teszi a pénzrendszert. A szabadalmazott bankok nem mutatnak példát, mely ezen állítást megegyeztetné.

Horn a bankszabadságról szólván, idézi Skótzsiát, mely, mint Macaulay mondja, fölvirágzását két institutióknak köszöni: kitiűnő iskoláinak és jó alapra fektetett bankszabadságának. Ezen kis ország, mely 3-millió lakossal bír 5-ször nagyobb bankforgalmat mutat, mint Franciaországnak nagy bankja! 140 év alatt egy bank bukott meg és pedig oly bank, mely a skót bankrendszertől eltért és a melylyel épen ezért a többi skót bank az összeköttetést jóval előbb megszüntette. Éjszak-Amerikában nem a bankszabadság okozta volt a crisist, hanem a hibás eljárás, mely szerint az ottani bankok a depositumokat oly kölcsönökre (vasútak, kanálisok sat. építésére) fordították, a melyeket nem lehet rövid idő alatt visszavonni, és így a deposit-pénzek hibás kezelése, nem a jegykibocsátás ejté őket zavarba, a mit a jegyforgalom adatai igazolnak.—1835-ben a jegyforgalom 103,7 millió dollárra rügott, 1860-ban 207,1 millió dollárra, mely idő alatt Franciaországban a jegyforgalom négyszeresére emeltetett; mely időben Franciaország népessége 12% al, Amerika lakossága pedig 150% emelkedett! Ebből látni, hogy a kezelési rendszer hibás volta miatt, az amerikai bankok zavarba jöttek volna a jegyemissziónak gyakorlata nélkül is, és pedig tisztán csak a rábizott 250-millió dollár depositumok czélszerűtlen elhelyezése miatt,

1863-nak januar 1-én az 1466 amerikai bank, mely 405-millió dollár vagyonnal, illetőleg alaptőkével bírt, csak 238,7 millió dollár bankjegyet hozott forgalomba, a melylyel szemközt 101,2 millió dollár érczkészlete volt. E szerint nem a bankjegy-emissió túlzása, hanem a depositumok hiányos elhelyzése, a melyeket a politikai bonyodalom kitörésekor nagy összegben visszavonni és visszafizetni nem lehetett, továbbá azon körülmény, hogy a kormány papírpénzt bocsátott ki nagy mennyiségben, voltak okai a crisisnek.

Horn a jegybankokban nem lát egyebet, mint a hitelátruházás gépezetének egy nagy fontosságú alkatrészét, és így azon institutiót a közönséges törvények uralma alá kívánja helyeztetni.

A munka nagy alaposággal tárgyalja a bankügyet, e mellett nagy könnyűséggel van írva, és a benfoglalt állítások élénken illusztrálva.

Van egy része a munkának, a melyet kimerítőbben és talán alaposabban lehetett volna előadni, a tárgy megérdemelte volna. Ez az angol bankügy jelen állása, kifejtése a Peel-actanak, mely annyi téves fogalmakat idézett elő még azon körökben is, hol a bankügy felett döntő határozatok szülemenek. Ezt nem tekintve, Horn ezen újabb dolgozata méltó arra, hogy szemközt Wolowszky munkájával a bankszabadság védői sorában első helyet foglaljon.

WENINGER.

La Revolution par Edgar Quinet. Paris et Bruxelles. Librairie internationale 1866. I—II. (A forradalom Quinet Edgartól. Két kötet.)

Quinet e legújabb munkája az 1789-ki nagy francia forradalmat tárgyalja, s mintha csak ez egyedül érdemelné meg a forradalom nevét, szerző ki sem teszi a francia epithetont. Szorosan véve nem történeti mű, hanem elmélkedések és ítéletek sorozata a francia forradalom eseményeiről egész brumaire 18-ikáig. Épen nem hasonlíthatni Thiers történeti munkáihoz; ha már hasonlítunk kell valamihez, úgy Staël asszony „Considerations sur la Revolution“ című munkájához hasonlít legtöbbit, mely a legyőzött forradalmat bírálja, de nem itéli el, azon szerencsétlenségek ellenére sem, melyeket a szerzőnőre és barátjaira árasztott. Így ír az ember száműzetésében, és Quinet, ki szintén száműzött, rokonszenves vonzódást érez híres elődéhez, s azt a szakaszt, mely Staël asszonyról szól, így címezi: „Hogyan tartatott meg a jog és nyelv hagyománya a száműzetésben.“

Quinet munkáján meglátszik, hogy a szenvedések bölcsőjéből kelt ki. Szomorú és panaszos alaphang ömlik el rajta. Mintegy a csalódás tristium libere, megsíratja a nagy és szent elvek bukását, panaszolja a fait accompli, a tények logikája uralmát, mely mindent igazol a mi létezik, melyet, mint a caesarismus philosophiáját, e követ-

kező thesisben foglalhatni össze: „Mivel vagyok, lennem is kell, s jó vagyok a hogy vagyok, mert különben nem léteznék.“

E csalódás a jelenben, e gyűlölet a létező ellen mindenütt észrevehető Quinet ítéletein, a mint a multakat bírálja, s habár, mint becsületes democrat, védi amaz elveket, melyeket a forradalom szült, mindamellettt inkább sötéten rajzol, mint szépit, sőt épen azért, mert a forradalom barátja, hivatottabbnak érzi magát másoknál a forradalom tévedései fölleplezésében. „Mások — úgymond — örökre eldöntötteknek hittj diadalokról, lelkesülésről, a politika és erkölcs mezején kivivott jogokról irhattak, nekem, késő szülöttnök, csak az árnyoldalak maradtak; a hanyatlás, bukás és megtagadás. Én ez oldalokat szándékozom felmutatni. Munkámat tökéletes békében, majdnem a halál csendjében irtam. A vélemények zaja oly messziről hat hozzám, hogy nem kelthetnek föl bennem szenvedélyt. A magány pártatlanságra segít, s ha közelebb lépek is a pártokhoz, csak azért teszem, hogy megvizsgáljam: elveik mennyire hangzanak össze cselekedeteikkel.“

Quinet a forradalom sikeretlenségének okát a régibb századok hagyatékában keresi. Egy hosszú gonosz mult iszonytatón felhalmozta a gíz-gaszt. Franciaország legkevésbé sem volt elkészítve a szabadelvű intézmények behozására és meggyökereztetésére. Az atyák bünei sokkal többet ártottak a francziáknak, mint a forradalom tévedései. Quinet a francia forradalom minden érdekes tényét, nevezetesebb napját, drámai jelenetét, mélyre ható rendszabályát tárgyalja, egyiket a másik után, fölkeresi bölcsőjüket, megitéli elveiket, kifejti hatásukat. Mi e néhány sorban csak a könyv irányát és methodusát kívánjuk megjelölni s nem ereszkedhetünk részletekbe.

A főbb szereplők jellemzésében is pártatlanságra törekszik szerzőnk, s bár nem tud eléggé az lenni, mindamellettt néha egészen más ösvényre tér, mint a melyen politikai elvbarátai járnak. Így például XVI. Lajost soha sem ítélte meg forradalmár, oly kedvezően, mint Quinet. Szerinte a király azon helyzetben, melyet az események előidéztek, nem érezhetett, gondolhatott és cselekedhetett máskép, mint a mint tön. Azok, kik őt eszélytelenség- és tétlenséggel vádolják, nem fogják föl eléggé az események nyomását, melyek reá nehezédtek. Csak a mártyság maradt fenn számára, csak ezt választhatta. A helyett, hogy lefejeztesse magát, talán útszai harcban eshetett volna el vagy öngyilkos lehetett volna, de ez elvégre egyre megy ki. Nem mindenről ir ily kimélön. Marattól épen utálattal fordul el s a rémuralom és vezérei fölött irgalom nélkül pálczát tör.

Quinet régi modorát, a színezés túlságos élenkségét vagy halmozottságát, e könyvében is feltalálhatjuk, de annyira gyengülve, hogy épen nem mondhatni uralkodónak. Egy szóval e művet a kitűnő politikai művek közé emelik mind a forma szépsége s viszonylagos egyszerűsége, mind pedig az érzület őszintesége s a gondolatok mélysége.

Lincoln. — Sa vie, son oeuvre et sa mort. Par F. Bungenier. — Lausanne, 1865. — 8-r.

E kis könyv, mely Lincoln életét, művét és halálát, különösen a schweizi nép számára, rajzolja, a múlt évben, nemsokára a nagy elnök gyászos kimulta után, Lausanneban jelent meg: szerzője Bungenier Felix, genevai protestans pap és kedvelt népiró. Fennebbi újabb ily munkája, nem csak a népnek, de minden népbarrátnak, egyszerű modorban írt, s e részben mintául szolgáló olvasmányt nyújt.

Lincoln Ábrahám közsorsú szüléktől vette életét 1809 febr. 12-én Kentuchy államban; később Indiana és Illinois államokban lakott. Mint favágó kereste előbb élelmét, majd hajóslegény lett, később kereskedésre adta magát, de kevés sikerrel. Így polgári magasabb állásra törekedvén, tanulni kezdett. Ritka észtehetséggel megáldva, megfeszített szorgalma segítségével csak hamar szép előmenetelt tett; kedvelt tanulmánya a jog volt, Springfieldben ügyvédé lett, s azon pályára lépett, melyen jövő szerencsését és nagyságát megalapítva látta. Az 1834-ik évben Illinois állam törvényhozó testületébe választatott, 1847-ben a congressus képviselő-házának tagja lett, hol magát, mint a rabszolgaság eltörlésének barátja s a republicanus párthive kitünteté, s nagy népszerűséget vívott ki. A rabszolgaságot pártoló democraták és a republicanusok között az új elnök választása fölött 1860-ban kifejeltt nagy tusában Lincoln neve az arra kijelöltek között volt, s a november elején történt választás alkalmával a győzelem az övé lett. A legdicsebb polczra, az Éjszak-Amerikai Egyesült-Államok, a legszabadabb nép elnöki székére emeltetett, s rövid, de a történelemben örök fénnyel tündöklő politikai pályáján, mint Washington méltó utódja nevét két oly tettel örökitette, melyek az új kor legnagyobb eseményei között foglalnak helyet: az Egyesült-Államok szétbomlását a négy évig roppant erőfeszítéssel folyt véres polgári háborúnak szerencsésen bevégeztével megakadályoztatá, s a rabszolgaságot a köztársaság egész területén eltörlölte. A congressusnak ezt hirdető és 1865 január 31-én kelt végzését még az 1865 év folyamában az Egyesült-Államoknak három negyede, mint az alkotmány azt kívánta, szentesíté, de bár Lincoln a nép által azon év novemberében másodszor az elnöki székre emeltetett, a rabszolgaságot végkép kiirtó népszavazás előtt a washingtoni színházban 1865 april 14-én egy fanaticus orgyilkos áldozata lett. Halálát Amerika és Európa gyászolta, fejedelmek és népek őszinte részvétüket nyilváníták a nagy ember véletlen elhunytáért, — az angol parlament, a bécsi Reichsrath, a berlini követekház osztoztak a közfájdalomban; — Lincoln dicső neve az emberiség évkönyveibe, s minden ember szívébe örökre beírva marad.

E kis könyv e szép életet írja le; s azt a bölcsőtől a koporsóig elkíséri. A nép embere volt Lincoln, közhasznú, a nép boldogítására szentelt munkásságát, tetteit rajzolja a kis mű, melyet örömmel s nagy érdeklődéssel fog mindenki olvasni, mert azon tanulságos képet találja fel benne, hogy az ember maga hivatását csak szabad földön, jogot s szabadságot tisztelő intézvények oltalma alatt érheti el.

Jellemrajzok az angol színvilágból. Kean Edmund, Macready Vilmos, Kean Károly. Irta Rónay Jácint. Pest, 1865. Kiadja a pesti nemzeti színházi nyugdíjintézet.

Alig van irodalmunkban kevésbé mivelt tér, mint a dramaturgiának az a része, mely a színészet elméletével vagy történetével foglalkozik. Már csak ez oknál fogva is figyelmet érdemel e munka, mely három kitünő angol színész élet- és jellemrajzát nyújtja a magyar közönségnek. S valóban sajnáljuk, hogy ez úgy szólva első kísérlet inkább adatok és jegyzetek gyűjteménye, mint szerves egész, kidolgozott mű.

Szerző jó forrásból merít és sok ismerete van, de úgy látszik, mintha azt hinné, hogy az adatok, töredékek, megjegyzések összefűzése már könyv, sőt életrajzi mű. Munkája már külsőleg is mutatja a belső organismus hiányát. Majd minden lap, sőt féllap, egy-egy külön szakasz, melyet valami cím vagy vastag vonal választ el egymástól. Ezért nincs az elbeszélésnek folyamatossága, bája, a jellemző vonások mintegy szétporlódnak s az olvasónak magának kell nagy fáradsággal összeszedni, hogy némi képet tudjon magának alkotni az egészről. Az írói művészet nagy hiánya ez s csodálkozunk, hogy a szerző, ki tüzetesen foglalkozik az angol irodalommal, a művészi jellem- és életrajzok ez annyira kitünő irodalmával, épen nem igyekezett a kitünőbb példányok nyomain haladni.

Másik nagy fogyatkozása e könyvnek az, hogy tárgya dramaturgiai oldalát vagy mellőzi vagy csak átsiklik rajta. Mi részünkről az angol színészet jellemzését vártuk e munkától. Macready és a két Kean az angol színészet legkitünőbb képviselői közé tartoznak, kiket a Shakespeare-szerepek tettek nagygyá. Mily érdekes lett volna, ha az általános jellemzés mellett némi eleven és részletes rajzát vesszük annak, hogy e kitünő színészek minő felfogással adták a Shakespeare-dramák legkitünőbb szerepeit. Mennyire gazdagította volna ez dramaturgiai irodalmunkat, segítette volna elő Shakespeare drámai megértését, melyek magyar fordításban is már köz kezen forognak, mily tanulságos lett volna színészeinkre nézve is, kiket szép-irodalmi lapjaink nem igen bírálunk s még kevésbé tájékoznak a

Shakespeare-szerepekben. De különben is az írók, művészek életrajza művészetők rajza nélkül csak krónika, melyből hiányzik az éltető szellem.

Szerző czimjében jellemrajzokat ígért az angol színvilágból s inkább csak életrajzi töredékeket nyújt. Megakad ugyan néha egy-egy megjegyzés arra nézve is, hogy Kean vagy Macready hogyan fogta fel ez vagy amaz szerepet, de a legnagyobb részt csak általánosság, s az olyan, a minőt a 155-ik lapon olvasunk, hol egy angol kritikus nyomán Kean Károly Hamletjét rajzolja, a ritkábbak közé tartozik. „Oly tökéletes személyesítést, — úgy mond — minő Kean Károly Hamletje, még nem láttam a színpadon. Olvashatjuk Johnson, vagy Melon bírálatát a nélkül, hogy Hamlet jellemét értenők úgy, miként Shakespeare személyesíteni ohajtá; de Kean K. játéka minden kétséget eloszlat. Hamlet szellemi tehetségei közt a súlyegyen megzavartatott, de lelki állapotáról van öntudata, s zavartságát, hogy boszútervét valósíthassa, örültségnek szinleli. E felfogáshoz Kean hű maradt, nem találtam oly hangnyomatot, mely ne lett volna helyén. A játék bevégzett tanulmányoknak volt eredménye. Negyven éve, hogy minden Hamletet láttam, de saját felfogásom szerint még nem adta senki így, mint Kean Károly.“

Ily s ehhez hasonló megjegyzés ugyan nem eleven és részletes rajz, de legalább van benne egy-egy jellemző vonás vagy magyarázó eszme. De, a mint fennebb is megjegyeztük, az ilyenek igen ritkák e könyvben. Szerző néha nagy kitéréseket tesz, lapokon keresztül írja le a Green-Room (a Covent-Gerden társalgó terme) történetét, de Macready s a két Kean művészete körül nem igen igyekszik tájékozni olvasóit. Dramaturgiai tekintetben még legérdekesb könyvének vége, hol Kean Károly színigazgatói törekvéseit tárgyalja, ki 1853 felé, mint a Princess's színház igazgatója, azzal a tervvel foglalkozik, hogyan lehetne Shakespeare műveit úgy adni, hogy a szellemi ember kívánalmainak s az érzéki közönség vágyainak egyaránt megfeleljenek. Végre arra a meggyőződésre jut, hogy a költői ragyogással egyesíteni kell a disztiméni fényt s a jelmezek történeti hűségét. Szerző részletesen leírja az így adott Shakespeare-művek scenirozását, kiállítását s a következő megjegyzéssel végzi be rajzát:

„Ha a színésznek és drámairónak következetesnek, ha a természethez hűnek kell lennie még akkor is, midőn ihletettségekben magasabban emelkedik: önkényt következik, hogy a történeti hűség jelmezben és rendezésbēn kiegészítő része a művészetnek. Mért lehetlen el nem ismerni Kean Károly érdemeit, midőn a multnak emlékeit színre hozá, midőn drámáiban történelmi hűség után törekedett, bár e téren nem áll egyedül s nem is az első. Újabb időben megkisérték ezt mindenütt s az angol színpadon ott voltak elődei: Kemble, Kean Edmund, Macready; de annyi áldozattal és fáradalommal, oly tudományos készütséggel, mint Kean Károly, a pályán még nem lépett föl soha senki.

Melpomene és Thalia már a hajdankorban színre hozá testvér műzsáit, hogy közreműködésükkel megoldhassa nagy feladatát, az emberi szív és értelem képzését. A szépművészet e külön ágazatának e rokonságát jelenkori philosophiánk is tanítja s közreműködőket a drámában a színészet czélja megengenedi, az emberi természet igazolja, s midőn Kean Károly törekvései fölött itélünk, nem azt kérdezzük: szabad volt e színelőadásaiban a festészetet, zenét igénybe vennie, hanem megmaradt e azon határok között, melyek a czélt szorosan elkülönlzik az eszköztől, melyeken túl a dráma a külszín hatalma alatt, másodrendű szerepre kényszerül.

Kean Károly túlmént a dráma határain, túlmént ragyogó mutatványaiban igen sokszor a történelmi hűségén is. A múlt nem volt oly fényes, minőnek ábrázoló, az élet nem oly tündéri, minőnek festé s ha mutatványai leírásában itt-ott lelkesedéssel vagy tán épen elragadtatással szóltam, azért tettem, mert ilyen volt a tünemények hatása általában, ilyen volt még azokra nézve is, kik aggodalommal néztek a jövőbe. A panorámák fényében a cselekvény mintegy elszégyenülve háttérbe vonult; a népünnepélyek, tánczok, lakomák zajában elmerült az érzéki ember, s a legjobb akarat sem volt képes a költészet szépségére figyelni, a dráma műbecsét kellőleg méltányolni. A színészetet, a festészet és gépészet remekei diadallal vezették keresztül a szinpadon, igaz hogy arany-bilincsek közt, de bilincsek voltak.“

E megjegyzésekben sok helyes van, de a kérdés egyik lényeges oldalát, tudniillik, hogy mik a drámai művészet határai a történelmi hűség tekintetében a jelmezt és diszitményt illetőleg, meglehetősen homályban hagyja a szerző. Mi azt hisszük, hogy a színész és rendező csak annyi történelmi hűségre köteles, mint a mennyire a költő. A történelmi hűség a költészetben alá van rendelve az aesthetikainak vagyis bele olvad, egy része az előidézendő illúsióknak. Például egy Hunyadi Jánost nem rajzolhat a költő gonoszknak, még pedig nem annyira azért, mert ez vagy amaz okirat mást mond, hanem azért mert a közönség élő öntudatában úgy áll, s ezzel szemben megromlik az illúsió, e minden költői mű életföltéte. De a fővonás megtartása mellett szabadságában áll a költőnek, költői szüksége szerint alakítani át mindazt, mit a történetből átvesz, legyen az jellem vagy esemény, és letörölhet rólok mindent, mi netalán ellenkezik az aesthetikai hatással. A színész- és rendezőnek is hasonló korlátja és szabadsága van a történelmi jelmezre és diszitményre nézve. Csak a legfőbb vonásokban tartozik hű lenni és egyébben semmiben, és mindent mellőzni köteles, mi az aesthetikai hatást gyöngíténé. Költő, színész és rendező, ki régiségtani pontos és aprólékos részletekkel igyekszik hatni, nem ismeri művészete természetét. Sok régi ültözet, szokás, butor van, melyek egész nyerseségökben sértik aesthetikai érzésünket, vagy fűnség helyett épen nevetségességet idéznek elő; másfelől nincs az a gazdag színház, mely folyvást meg tudná birni a régiség-

tani pontossággal készített jelmezek, butorok, és diszitmények költéségeit; és végre nincs is szükség reá, mert a színház nem régiségtani iskola, közönsége nem archaeologokból áll, hanem mivel emberekből, kiknek elég, ha költő, színész, rendező nem sérti illuziójokat azaz hű a kor legfőbb vonásaihoz s tiszteli aesthetikai érzésöket.

E könyv egyébiránt nagy hiányai mellet is érdemes munka, érdekes reszletek vannak benne s általában hézagot tölt be irodalmunkban. Annyival inkább ajánljuk olvasóink figyelmébe, mert szerző a nemzeti színház nyugdíj intézete számára írta, s ez intézet adta ki alaptökéje gyarapítására.

A légurai. Képek a madárvilágból. Irta gróf Lázár Kálmán. Pest, 1866. Emich Gusztáv.

E munkát szerzője nem annyira a szaktudósok, mint a nagy közönség számára írta. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az nem áll, mind alaposság, mind ez újabb kutatások tekintetében, a tudomány színvonalán, hanem csak azt, hogy szerző a tudományt népszerűsíteni igyekszik, azaz szép formában terjeszti az ismereteket, mire irodalmunkban oly nagy szükség van.

E célra a szerző alig választhatott a természetrajzból alkalmasabb tárgyat, mint a madarakat, melyek mintegy magokkal hoznak némi aesthetikai elemet. Örömmel irhatjuk, hogy szerző nem esett abba az örvénybe, melyet Michelet hason tárgya munkájában nem tudott kikerülni. A roszul felfogott aesthetikai hatás kedvéért nem áldozta fel a tudományt. Mindent pontosan leír, mi egyes madárfajok ismertetésére szükséges, s e mellett az első részben egy pár új eszmét is megpendít, melyek közül csak is a madarak vándorlása okairól szólót említjük meg, mely tüneményt nem vakösztonból, hanem természeti okokból igyekszik kimagyarázni, és állításait, úgy látszik, alapos, kitartó tanulmány és észlelet eredményeinek tekinthetni.

Előadását nyelvi tekintetben nem mindenütt dicsérhetjük. Néhol nem elég szabatos, szórendje gondatlan, másutt pedig nem ment az újabb időben mind inkább elharapódzó germanismustól.

A munkát számos kép díszíti, melyek becsületére válnak a kiadónak.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(Junius — October).

A junius 27-ki ülésben négy felolvasást hallottunk. Először Zichy Antal olvasott föl egy „Elegia, Fáy Gusztáv halála fölött“ (helyesebben halálára) című költeményt. Azután Egressy Gábor értekezett a „Hangsúly szabályairól“ s a „Sirásról és nevetésről a színpadon“. Egressy második értekezésében különösen azt fejtegette, hogy a színésznek valóban sirnia kell a színpadon, ha meg akarja indítani hallgatóit. Egressy e nélkül nem képzel bensőséget, és számos tekintélyt hoz fel állítása védelmére. Hogy bensőség, a szenvedélyek átérzése nélkül nem lathat se költő, se színész, az bizonyos, de vajjon a köny mindig bensőség jele e? Bizonyára nem, s gyakran csak a gyöngye és ingerlékeny idegek következménye. Van színész, ki sir szerepében s még sem játszik jól, van a ki valóban nem sir, de hangja, arca annyira kifejezi a sirást, hogy szeméhez emelt kezén könnyeket képzelünk lecsordulni. Mi részünkről nem tiltjuk meg a színészeket a sirást, ha az nem teszi nagyon elfogulttá, mi ártana művészetének, s ha valóban omolnak könnyei, a hol kell, bizonyára nagyobb hatással fog játszani, de okvetlen szükségesnek nem tartjuk, és szükségesebbnek hisszük, ha mozdulataival, hangjával arczával fejezi ki jellemzően a fájdalmat, mint egypár csepp vízzel. Az Egressy által felhozott tekintélyek egy része képes értelemben veszi a könyet, más része pedig nem vitatja oly élesen a sirás épen ily okvetlen szükségét és kizárólagos uralmát a színpadon.

Ezután Tolnai Lajos az „Atyáffogók“ című genreképét olvasta föl, mit Kunságitól „Pest photographiája“ gunyoros költemény követett Vadnay Károlytól olvasva.

Az october 31-én tartott ülést titkár Greguss Ágostnak a következő jelentése nyitotta meg:

„Tekintetes társaság! A julius havi ülést kellő számú tagok hiánya miatt nem lehetvén megtartani, utolsó tanakodásunk óta már négy hónap vonult el, s ez idő alatt úgy összehalmozódtak az ügyek, hogy gyorsabb elintézésök tekintetéből azokat, melyek nem kíván-

nak hozzászab vitatkozást, hanem csak a gyűlés egyszerű jóváhagyását vagy tudomásul vételét igényelik, a t. Társaság engedelmével, eltérve a szokásos egyenkénti előterjesztéstől, egy közös jelentésben legyen szabad bemutatnom.

A társaság ügyére vonatkozó főesemény, mely a lefolyt négy havi időszak alatt bekövetkezett, megváltoztatott alapszabályaink leküldése a nm. magy. kir. helytt. részéről, a legfelső helyen történt módosításokkal, s azon fölhívással, hogy azokat így módosítva, s helybenhagyási záradékkal leendő ellátás végett hét példányban újra küldjük föl. Szabály szerint e módosításokat a társaság jóváhagyása alá kellett volna bocsátani; de minthogy a módosított alapszabályokat ez esetben csak az octoberi gyűlés után terjeszthettük volna fel, s a helybenhagyási záradék aligha érkezett volna le a legközelebbi tagválasztó ülésünk idejéig, a mikor új alapszabályainknak éppen legnagyobb hasznát vehetjük; minthogy továbbá a kívánt módosítások részint lényegtelenek, részint csak régibb alapszabályaink egy-két mellőzött pontjára vonatkoznak, részint pedig ez idő szerint minden egylet alapszabályai közé iktattatnak: az elnökség jónak látta a Társaság utólagos jóváhagyása reményében a kívánt módosításokat megfenni, s az alapszabályokat haladéktalanul fölterjeszteni. E módosítások a következők: A 4. §-hoz, azaz mely a belső és külső tagokról szól, hozzá van téve: „Az idegen tagok választásának érvényessége az országos kormány jóváhagyásától tételeztetik föl. Egyébiránt a Társaság belső vagy külső tagjaivá csak oly egyének választhatók meg, kik feddhetlen jelleműek.“ A 7. ik §-hoz: „Az elnök és másodelnök választása az országos kormányzék által megerősítendő.“ Az eddigi alapszabályok szerint e megerősítési kellék kiterjedt az igazgatóra is, kinek teendőit, mint tudjuk, az új alapszabályok a titkára ruházzák. E részben tehát, még a kormányi módosítás mellett is szabadabb a társaság, mint azelőtt. A 47. §-hoz, mely megállapítja, hogy az egyleti viszonyokból eredő pörökben választott bíróság ítél, melyhez mindenik fél egy-egy tagot s a két tag együtt elnököt választ, felső helyen hozzá tétetett: „Ha a felek egyike a felszólítás után számitandó 14 napra, saját részéről a választandó bírót meg nem nevezné vagy a választott bírák az elnök iránt megállapodásra nem jutnának“ a mondat másik fele kipontoztatván, hogy a társaság betöltse, az elnökség a társaság jóváhagyása reményében ekkép egészítette ki: „a hiányzó bírót, illetőleg elnököt, a pestvárosi törvényszék nevezi ki.“ Az utolsó módosítás az, hogy az állami igazgatásról szóló végszakaszt, melyet alapszabályainkban föl nem vetünk, a kormány ismét hozzájuk toldotta“.

A társaság e módosításokat elfogadta, miután olyanok, melyeket jelenleg minden egylet alapszabályaiba betétegetnek; arra nézve, hogy a társaság tagjai csak feddhetlen jelleműek lehetnek, többen megjegyzék, hogy a feddhetlen szót csak saját, valódi értelmében veheti a társaság s minden netalán teendő mesterséges magyarázatot vissza kell utasítania.

„A magyar Shakespeare ügyében—folytatá a titkár — a legörvendetesebb jelentéssel szolgálhatok. A külső akadályok, melyek e nagy nemzeti vállalat késleltetését okozták, elhárultak és áldozatkész sikerítője, Tomory Anasztáz úr, alapító tagunk, általam értesíti a tisztelt társaságot, hogy a még hátra levő köteteknek minél gyorsabb megjelenését óhajtja, minél fogva úgy intézkedett, hogy a mi a dolog pénzügyi oldalát illeti, a magyar Shakespere akár egy év alatt is teljesen a közönség birtokában lehessen. Az ügy folytató befejezése tehát, most már idő tekintetében és tisztán a fordítók és a Kisfaludy-társaság kezébe van letéve. A bírálók, kiket a társaság a beadott fordítmányok vizsgálatával megbízott vagy ezentúl meg fog bízni, Tomory úr nagylelkű határozata folytán, kétségtelenül minél buzgóbban és gyorsabban fognak elvállalt tisztokban eljárni, maga a társaság sem fog késni, valamint eddig sem késett az elfogadott művek közre bocsátásával: e szerint különösen a fordítókon áll, hogy ez irodalmi becsület kérdés mielőbb meg legyen oldva.

„A társaság könyvkiadásait illetőleg jelenthetem, hogy utolsó ülésünk óta a magyar Shakespereből megjelent a VII. kötet a „Makranczos hölgyet“ Lévy József és a „Tévedések vigjátékát“ Arany László fordítása szerint foglalván magában, a pártolói illetményekből pedig sajtó alá ment s részben már el is készült három kötet is: ú. m. Lozsárdi Zsuzsanna, költői beszély névtelen szerzőtől, két színmű (Herodes és Lelencz) Szász Károlytól; végre a „Nyomorék, rajzok a falusi életből“ Tolnai Lajostól, ki a hatvan ives vállalat számára közreműködés végett felszólított regény- és beszélyíró tagtársaink közül addig egyedül váltotta be ígését. Pártolóinknak e folyó évre még 52 ivnyi könyvilletményrel tartozunk; a fennevezett művek együtt mintegy 40 ivre fognak terjedni, marad tehát betöltendő mintegy 12 iv, melyre legalkalmasabb lesz külföldi regényt vagy beszélyt kiszemelni. . . .

„Vajha ezzel befejezhettem volna jelentésemet, de hátra van még fájdalmas része. Azon három hónapnak, melyekben nem voltak üléseink, mindenikében egy-egy nagy vesztesünk volt. Julius 30-án költözött el Egressy Gábor a színpadról egyenesen a sirba lépven, magával vive páratlan alkotásait, de fenn hagyva színészetünkben utána törekvő tanítványai sokaságát s a Színészet Könyvében, melylyel a Kisfaludy-társaságba beköszöntött, tanulmányai gyümölcseit; augusztus 17-én halt meg Zádor György, ki jelesen megfutott három pályán három nevet fön ország szerte tiszteltté, mint tanár Stettner, mint író Fenyéry Gyulát, mint bíró Zádort; september 9 ének gyász reggelén végre a járvány martalékául esett Czuczor Gergely, a Kisfaludy-társaságnak Szalay Lászlóval első választott tagja, Vörösmarty kortársa, több, édes testvére, öcscse a költészetben, bátyja a nyelvészetben, kinek nagy tehetségeit csak még nagyobb szorgalma és szerénysége múlta felül. A tisztelt társaság gondoskodni fog, hogy mind Czuczor, mind Zádor emlékezetét hivatottak beszédeivel meg

ülhesse; Egressyét ime már ma ülhettük meg, mert az elhúnytak pályafelese, s bizonyára leghivatottabb emlékezője, Szigligeti társunk, fogja képét lelkünkbe varázsolni. Halljuk“.

„Midőn ezen szépirodalmi társaság—kezde beszédét Szigligeti, — Egressy Gábort tagjául választotta, azzal nem csak a kitünő széptani író, hanem a még kitünőbb színművészt is meg akarta tisztelni. Ezen kettős érdemét most sem választhatjuk el, midőn emlékét üljük meg. Oly emlékpénz illeti őt, melynek egyik lapján a Színészet Könyvét, másik a színész koszorús fejét mutatja. De a színésznek ezen arcképe sem volna hü, ha hozzá a fővonalakat s a megvilágító fényt nem irataiból vennök; mert az ő irodalmi működése színészetének magyarázata, elvont elmélete fényesen sikerült gyakorlat, széptani irataiban a színészeti pályán fölmerült gondolatait, megérlelt meggyőződéseit és gazdag tapasztalait adja elő; de azok tanúskodnak a felől is, hogy hivatása erős tudatában magasan kitűzött célját mindig szem előtt tartotta; hogy ismerte eszközeit, tudta azokat nemesíteni, s tudta, hogy a tanulmány és szorgalom fűzhet tehetségének oly szárnyakat, melyekkel a legmagasabb tökélyt megközelelheti.

„Nem is lehet másképp; tehetség, tanulmány és szorgalom nélkül valódi nagy színművész még senki sem lett. Bár melyik hiányozék e háromság közül, a színész csak tépett koszorút mutat fel. Legfőbbek a lélek tehetségei. A kire Apolló nem mosolyog, a színészetnek csak mesterembere. Szegletességeit a gyakorlat lesimíthatja, ügyessé válhatik, de előadásaiából mindig hiányozni fog az égi szikra, melynek kisugárzása nélkül sem fénye sem gyújtó ereje nincs; kereszt színei vagy nagyon is kirívók vagy félhomályban folynak össze; dermedt fák télen, helyes körrajzuk lehet, de lombtalanul a hiánynak szomorú képei. De nem elég a mélyen beható értelem, se a könnyen hevülő lélek képzelő és alakító ereje; a színésznek a benne megfogamzott s teljes valódiságában előidézett jellemet önmagán kell visszatükröznie. Ez föltétezi a külső eszközök teljes kiképzését is. A lelki és testi képességek e teljes összhangzata jelöli ki a színészeti tökély azon magas színvonalát, mely felé oly sokan törekednek, de oly kevesen hatnak fel. Innen van a kitünőbb színészek közt is a sokszerű különbség; mert a lelki és testi hiányokat némileg csak pótlástolni, valamint a tehetségeket csak kiképzés által lehet érvényesíteni. Így vannak értelmes és szorgalmas színészek, kik a képzelő vagy alakító tehetség hiával mindig csak önmagokat játszszzák. Ellenben mások a magasabb értelmiséget nélkülözvén, szerepeiket csak találgatják, s ha néha nagyszerűt mutatnak, az onnan van, mert véletlenül a szerep őket találta meg. Az ilyeneken szokott megtörténni az is, hogy ugyanazon szerepeket néha igen jól, néha szánandó rosszul adják; Pháetonok, kik a tűz szekeret kormányozni nem bírják, fölemelkednek, hogy ismét aláessenek. Mások tudnak alakítani, sőt egyéníteni is, s a vígjátékokban hívek és következetesek, de mélyebb

kedély vagy lélektani ösmeretek nélkül, mikor a fülvett jellem fokozódó indulatait és szenvedélyeit kellene festeniök, szóval: mikor a lélek bonyodalmaikat kellene ábrázolniök, álpáthosza vagy üres declamatióba vagy örökös egyformaságokba, hogy úgy mondjam, általános kifejezésekbe esnek. Vannak végre, kik mélyebb kedély és képzelő erő nélkül sok utánzó tehetséggel bírnak s kiknél a külső eszközök teljesen kiképezvék; ezek az oly szerepekben, melyeket nagy művésztől láttak, szerencsés másolataikkal a nem ismerőt még a tragikumban is bámulatra ragadják; de szellemi szegénységök azonnal kitünik, mihelyt valamely senkitől sem láthatott szerepet kell adniök.

Egressy ezen osztályok egyikéhez sem sorozható. Őt a magasabb értelmiség s a mélyebb kedély, mint két szárny, emelte. Ő nem csak alakítani tudott, de a felöltött jellem személyeit is egyénítette. Ezenkívül nem volt utánzó, annál kevésbbé másoló; ő mindig saját eredeti tollával ékeskedett, mit eléggé bizonyít az, hogy az eredeti tragikai szerepekben oly magasán állott, mint az idegenekben. Önéletrajzában e következőket sorozza legfőbb szerepei közé: Leare, Bolinbroke, III. Richard, Apafi, Garrick, Petur, Fialtal férj, Coriolan, Ranzan, Krumm Elias, Gritti, Kean, Péter czár, Brankovics, Bánk bán, Dózsa, Marót bán, Pósa, Molière, Macbeth, Givri, Brutus, Mátyás király, XII. Károly. Mily sokféleség, mily sokszerű alak, és általa többnyire egyénített jellem. S bennök mennyi különböző lelkiállapot s ugyanazon szenvedélyeknek mily eltérő árnyalatai.“

E bevezetés és általános jellemzés után Szigligeti eleven részletességgel rajzolja Egressy életpályáját. Egressy önéletrajzi jegyzeteket hagyott hátra, különösen gyermek és ifjú koráról, melyeket Szigligeti gondosan felhasznált. Nehány egészen új és megható részletet hallottunk Egressy életéből. Ilyenek különösen iskolai életének, színészsége első éveinek s első bécsi útjának rajzai. Szigligeti, a mit hirtelenében lehetett, minden adatot összegyűjtött Egressy életére nézve, s emlékezésében egy lehetőleg teljes életrajzot kívánt nyujtani. Valóban többet foglalkozott élete eseményeivel, mint művészeite rajzával s azon hatással, melyet a magyar színészetre tőn, annyira, hogy Egressy művészete jellemének főbb vonásait csak helyt látjuk érintve, midőn így szól:

„Egressy 1835-ben a kassai társulattól Budára jött s többnyire szerelmes szerepeket játszott. Ez érzelő, egyhangú szerepek kevés tápot adtak buvárkodó lelkének, némely cselszövő és fiatal tragikai szerepekben, melyek alakító tehetségének több tért nyitottak, sokkal nagyobb sikert aratott. Színészeink nagy része már akkor elhagyá ama régibb éneklő szavalatot, de egyik sem volt annyira ment minden álpáthosztól s az üres declamatiótól, mint Egressy. A hol valódi érzelmet nem talált, érzést szenvelegni nem tudott, azért vádolták néha hidegséggel az akkori érzelő drámákban. Magatartásában és viseletében nemesebb igyekvék ugyan lenni a pongyola köznapi-

ságnál, de a természetesség rovására nem akart eszményíteni, inkább akart jellemző, mint csupán kecses-szép lenni. Mindezt akkor még teljes öszhangzatba hozni nem bírta, de már törekvése meg volt azon irány felé, mely művészetének alapja s melyet a Színészet Könyvében elméletileg is kifejtett.“

E jellemzés nagy részt találó, s nekünk, nincs is más megjegyzésünk reá, mint az, hogy Egressy művészetének e leglényesebb részét talán hővebben kellett volna tárgyalni. Szívesen elengedtünk volna egy pár kevésbé érdekes életrajzi adatot a művész küzdelmei e legfőbbikeért. Egressy művészetének e főjellemvonása korszakos hatással volt a magyar színészetre, s Egressy úgy jelen meg színészetünkben, mint bajnoka egy új iránynak, mely néhány évtized alatt fény és árnyoldalaival eléggé kifejtett. Egressy a korabeli színészek üres idealismusa ellenében a realismus zászlóját tűzte ki, a tipikus helyett egyénire, jellemzetesre törekedett s az álpathosz helyett természetes és magyaros szavalatra adott példát. De vajjon e visszahatás áldásos mozgalma megtartotta-e nála is a kellő mértéket s mai színészetben nem fajult-e épen kórjellé? Egressy a jellemzetes felé való törekvéseiben a tragikai alakokat nem vonta ugyan a genre felé, de nem kedvelte a tragikai fenség nagyobb szerü írvonalait, ment volt az álpathosztól, de a pathosz jogait egy kissé szűk korlátok közé szorította, s a természetes és magyaros szavalatba vegyített némi önkényes modort. Egressy iránya megbuktatta a régibb színészeti iskola üres idealismusát, s ezért nincs mit búsulnunk, de azon aggódunk, hogy ő tragikai színészetünk utolsó bajnokaként húnyt el, hogy tragédiánk mind inkább hajlik a genre felé s az álpathosszal együtt a valódi is kihalt színpadunkról. Vajha egy újabb nemzedék kiemelne tragédiánkat ez örvényből s megtartva az Egressy iránya által előidézett mozgalom áldásos vívmányait, küzdene épen az ellen, mit ez irány a visszahatás küzdelmeiben s el-elfajuló túlságaiban színészetünkre árasztott.

Szigligeti emlékezésédét nagy, tetszéssel fogadta a számos hallgatóság, kik között nőket is láttunk. Sajnálattal kell megvallanunk, hogy a társaság tagjai kevés számmal gyűltek össze. Mindössze heten voltak, épen csak annyian, a mennyi szükséges az ülés megtartására. A „Hon“ megrója a tagok részvétlenségét, valamint az elnökök hanyagságát is, kik közül egy sem jelent meg, s a társaság korelnök alatt volt kénytelen megtartani ülését. A megrovás helyes, csak hogy azt először is a „Hon“ szerkesztőjének kellene szívére venni, kit két év óta egyetlen ülésen sem volt szerencsénk látni.

TARTALOM.

ÜJ FOLYAM, — HATODIK KÖTET.

XVIII. ÉS XIX. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
A LEGÚJABB ÚTAZÁSOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK. — Afrika. Déli Afrika! — Hunfalvy Jánostól.	3
A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Második rész. — A véres dráma kezdete és folyama. — Szilágyi Ferencztől.	53
A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON. — Második fejezet. Ötödik közlemény. — Erdélyi Jánostól.	91
A RÉGI HÚN-SZÉKELY IRÁSRÓL. — Második közlemény. — A hún-székely írás emlékeinek bírálata. (Melléklettel a füzet végén). — Szabó Károlytól.	106
A BÖRTÖNÜGY ÚJABB TÖRTÉNETE és jelen állása Európában. — Pulszky Ágost és Tauffer Emil.	131
IRODALMI SZEMLE. — I. Verancsics összes munkáinak hetedik kötete Garádytól. — II. A jobbágyság felszabadítása Oroszországban. Matlekovics Sándortól. — III. Némely ó földirati vitatárgyakról. T. D. — IV. A magyar kir. szék betöltése és a pragmatica sanctio. Irta Salamon F. Sz. S. — V. Beythe életrajza Fabótól. Sz. S. — VI. Még egy angol útirajz rólunk. A L.	155
KISFALUDY-TÁRSASÁG. — Gy. P.	222

XX. FÜZET.

A RÉGI HÚN-SZÉKELY IRÁSRÓL. — Harmadik közlemény. — Szabó Károlytól	233
A LEGÚJABB ÚTAZÁSOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK. — Afrika. — Északi és északnyugati Afrika. — Hunfalvy Jánostól.	278
A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — A véres dráma kezdete és folyama. — Második közlemény. — Szilágyi Ferencztől.	299

	<i>Lap.</i>
AZ ŐSKOR A TUDOMÁNY ÚJABB VILÁGÁNÁL. — Sir J. Lub- bock után. — czi	344
IRODALMI SZEMLE.—I. A bankszabadság Horntól. Weninger. —II. A forradalom Quinet Edgartól.— III. Lincoln élete Bun- genertől. Sz. — IV. Jellemrajzok az angol színvilágból. Rónay Jácinttól.— V. „A lég urai“ Lázár Kálmántól.	356
KISFALUDY-TÁRSASÁG. (Junius—október) Gy. P.	369

